

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

ISSN: 0255-0644

EYLÜL - EKİM 2009

182

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

ISSN: 0255-0644

2009 / 182
EYLÜL - EKİM

İstanbul 2009

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Sahibi

Prof. Dr. Turan YAZGAN

Yazı İşleri Müdürü

Saadet Pınar YILDIRIM

Yayın Kurulu

- Prof. Dr. Salih AYNURAL (Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü)
- Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU (Mimar Sinan Üniversitesi)
 - Prof. Dr. Mustafa ERKAL (İstanbul Üniversitesi)
 - Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK (Marmara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Dr. Arslan TERZİOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
- Prof. Dr. Turan YAZGAN (İstanbul Üniversitesi)

Yayına Hazırlayan / Editör

Dr. İlyas TOPSAKAL

Dizgi: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İç Tasarım: Gökhan KAYA

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Hakemli, Uluslararası,
Sürekli İki Aylık İlmî Dergidir.

İletişim Adresi

Kemalpaşa Mah. Bukalıdede Sok. No: 4 Sarıhanne İstanbul / TÜRKİYE

Tel: (0212) 511 10 06 pbx / Belgegeçer: (0212) 520 53 63

İnternet adresi: www.turan.org / e-posta: tdav@turandergisi.org - dizgi@turandergisi.org

Posta Çeki Hesabı: 141720 / Vakıflar Bankası Beyazıt Şubesi: 2002502

Baskı

Özrenk Matbaa : Davutpaşa Mah. İpek İş Hanı No: 6/18

Topkapı - İSTANBUL

Tel: (0212) 565 41 97

Ebsco Publishing

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Ebsco Publishing tarafından taranmaktadır. <http://www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf> adresinden takip edebilirsiniz.

Adedi	1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik	1 Yıllık Yurt İçi Abonelik
15 TL	85 \$ veya 65 Euro karşılığı Türk Lirası	90 TL

Yayın Hakem Kurulu

- Prof. Dr. Sacid ADALI • Prof. Dr. Hayati AKTAŞ • Prof. Dr. Yusuf ALPER
- Prof. Dr. İ sengül BOLJUROVA • Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV
- Prof. Dr. Lütfi ÇAKMAKÇI • Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE
- Prof. Dr. Tınçtbek ÇORATİGİN • Prof. Dr. Recai COŞKUN
- Prof. Dr. Ayşegül DEMİRHAN • Prof. Dr. Gafitullina DİLARA
- Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER • Prof. Dr. Süleyman ELİYARLI
- Prof. Dr. Feridun EMECEN • Prof. Dr. Birol EMİL • Prof. Dr. İnci ENGİNÜN
- Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN • Prof. Dr. Mümin ERTÜRK
- Prof. Dr. Vasili GAYFULİN • Prof. Dr. Reşat GENÇ
- Prof. Dr. Abdülcebbar GKLENOV • Prof. Dr. Harun GÜNGÖR
- Prof. Dr. Eyüp İSPİR • Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ
- Prof. Dr. Şaban KARATAŞ • Prof. Dr. İbrahim KANYILMAZ
- Prof. Dr. Naci KINACIOĞLU • Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI
- Prof. Dr. Bayram KODAMAN • Prof. Dr. Lev P. KURAKOV
- Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU • Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK
- Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALİ • Prof. Dr. Roza NESEPOVA
- Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ • Prof. Dr. Mustafa NER • Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ
- Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN • Prof. Dr. Metin ÖZKUL
- Prof. Dr. Gültekin RODOPLU • Prof. Dr. Sabri SÜMER
- Prof. Dr. Muratgeldi SVEGOV • Prof. Dr. İlhan ŞAHİN
- Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV • Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL
- Prof. Dr. Musa TAŞDELEN • Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ
- Prof. Dr. İbrahim TATARLI • Prof. Dr. İsmail TATLIOĞLU
- Prof. Dr. Mümtaz Turgut TOPBAŞ • Prof. Dr. Vahit TÜRK
- Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA • Prof. Dr. Selçuk ÜNLÜ
- Prof. Dr. Stefan VARBAN • Prof. Dr. İsmail YAKIT • Prof. Dr. Durali YILMAZ
- Doç. Dr. Mustafa AYDIN • Doç. Dr. Veysel BOZKURT
- Doç. Dr. A. Vecdi CAN • Doç. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ
- Doç. Dr. İbrahim TELLİOĞLU • Doç. Dr. Osman YORULMAZ
- Doç. Dr. Mehmet YÜCE

Danışmanlar Kurulu

- Prof. Dr. Oktay ASLANAPA (İstanbul Üniversitesi)
- Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ (İstanbul Teknik Üniversitesi)
- Prof. Dr. Bayhan ÇUBUKÇU (İstanbul Üniversitesi)
- Sabiha TANSUĞ (Araştırmacı-Yazar / Etnolog)
- Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN (Erzurum Atatürk Üniversitesi)

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI'NA GÖNDERİLECEK YAZILARDA UYULMASI GEREKEN KURALLAR

1. **Türk Dünyası Araştırmaları**'na gönderilen yazılar yazı kurulundan ve hakem heyetinden geçtikten sonra yayınlanmak üzere sıraya konulur. Prensip olarak **“Türk Dünyası Araştırmaları”** ve **“Türk Dünyası Tarih Kültür”** dergilerinde çıkan ilgili yazılar ve **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**'na yayınlanan kitapları kaynak olarak gösteren yazılara öncelik verilmektedir.
2. Yayın Kurulumuzca, **“Türk Dünyası Araştırmaları”** ve **“Türk Dünyası Tarih Kültür”** dergilerinde yayınlanacak araştırmalarda: Orta Asya: *Türkistan*; Maveraü'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Seyhun*; Sir-Derya: *Ceyhun*; genel manada Orta Asya yerine Türkistan, Türki Cumhuriyetler yerine *Türk Cumhuriyetleri* gibi milli terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.
3. **Türk Dünyası Araştırmaları**'nda yayımlanmayan yazılar, istek hâlinde iade edilebilir.
4. **Türk Dünyası Araştırmaları**'nın dili Türkiye Türkçesi'dir. Gerekli görüldüğü takdirde Türk lehçelerinden de yazı kabul edilir.
5. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.
6. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması tavsiye edilir.
7. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin temiz baskılarının, mümkünse dıalarının gönderilmesi tavsiye olunur.
8. Yazılar M.S. Word programı ile dizilmeli, CD ve kağıt çıktısı (2 nüsha olarak) birlikte gönderilmelidir. Yazı başlıkları 18 punto (bold); yazar isimleri 14 punto (bold); metin 10 punto (normal); dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir.
9. 125 kelimeyi aşmayacak şekilde özet, yazı başlığı ve anahtar kelimeler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmalıdır.
10. Yazarlar mektup ve elektronik posta adreslerini de bildirmelidir.
11. Yazısı yayımlanan yazara yayım tarihinden itibaren bir ay içinde 3 (üç) adet dergi gönderilir ve bir yıl süreyle bir defaya mahsus olmak üzere ücretsiz abone kaydı yapılır.
12. Makalelerde dipnotlar 30 yıllık geleneğimiz olan sayfa altı dipnot tekniğine uygun olmalıdır.

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»
Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307
sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak
kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan
«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nın
yayın organıdır.

İ Ç İ N D E K İ L E R

ATATÜRK VE MİLLİ EGEMENLİK

Doç. Dr. Ömer Osman UMAR 7

ATATÜRK DÖNEMİ KÜLTÜR POLİTİKALARI

Yrd. Doç. Dr. Mustafa TALAS 31

İTTİHAT VE TERAKKİ’NİN KURULUŞU VE İLK FİKİR AYRILIKLARI

Arş. Gör. Dr. Mustafa OĞUZ 45

AMERİKAN SİYASETİNDE TÜRKLER

Yrd. Doç. Dr. Hasan YAVUZER 59

XX. YÜZYILIN SONUNDA KAPİTALİZMİN TEKRAR YÜKSELİŞİNDE ÖNEMLİ BİR ETKEN: KÜRESELLEŞME

Arş. Gör. Fikret ÇELİK - Arş. Gör. Kamil ŞAHİN 85

ORTADOĞU VE KAFKASLARDA DİNİ VE SİYASİ TERÖRE KARŞI SELÇUKLU SULTANLARININ UYGULADIKLARI POLİTİKALAR

Yrd. Doç. Dr. Yaşar BEDİRHAN 105

XIX. YÜZYIL BAŞLARINDA OSMANLI DEVLETİ’NİN BAĞDAT’TA KÖLEMEN HÂKİMİYETİNİ KALDIRMA TEŞEBBÜSLERİ

Dr. Süheyla YENİDÜNYA 119

BOSTANCIBAŞI KAYIĞI VE BU KAYIĞIN İŞLEVİ

Dr. Murat YILDIZ 165

ESKİGEDİZ’DE (KÜTAHYA) BAZI COĞRAFİ GÖZLEMLER

Doç. Dr. Mehmet Akif CEYLAN 173

**KAZAK TÜRKLERİNDE YAŞ DÖNÜMÜ İNANÇ VE
GELENEKLERİ**

Yrd. Doç. Dr. Gökhan Tarıman CENİKOĞLU 187

**XVI. YÜZYILA KADAR AZERBAYCAN EDEBİYATI
EMİR HİDÂYETU'LLÂH VE DİVÂNI**

Dr. Ahmet BÜYÜKAKKAŞ 205

CELAL ESAD ARSEVEN'İN MÛSİKÎ ÇALIŞMALARI ÜSTÜNE

Yrd. Doç. Dr. Fazlı ARSLAN - Doç. Dr. Oya Levendoğlu ÖNER . 219

ATATÜRK VE MİLLİ EGEMENLİK

Doç. Dr. Ömer Osman UMAR*

Milli egemenlik, bir milletin bağımsız olarak kendi kendine karar verip hareket etmesi ve hiçbir baskı ve etki altında kalmadan, kendi yönetimini kendisinin tayin etmesidir. Atatürk gençliğinden itibaren Fransız ihtilâlini besleyen fikirler ile ilgili eserler okuyarak, onlardan etkilenmiştir. Özellikle Jean Jacques Rousseau ve Namık Kemal'in fikirlerinden istifade etmiştir. Milli mücadele hareketini başlattığı andan itibaren bu fikirlerini uygulamaya koyarak, milli egemenliğe dayalı tam bağımsız milli bir devlet kurmaya çalışmıştır. Sivas'ta kurmuş olduğu gazeteye İrade-i Milliye ve Ankara'da kurmuş olduğu gazeteye ise Hâkimiyet-i Milliye adlarını vermiştir. Milli mücadelenin ilk aşamasından itibaren hep milli bir meclisin kurulmasından bahseden Atatürk 23 Nisan 1920'de meclisin açılması ile bu hedefine ulaşmıştır. Yeni kurulmuş olan devletin ilk anayasasında "egemenlik kayıtsız şartsız milletindir" ifadesi yer almıştır. 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması ile birlikte millet adına yegâne makamın ve merciin TBMM olduğu ve milli egemenlik ilkesinden ayrılmanın mümkün olmadığı ilan edilmiştir. Atatürk milli egemenliği gerçekleştirecek en iyi devlet şekli olarak Cumhuriyeti gördüğünden dolayı 29 Ekim 1923'te Cumhuriyeti ilan etmiştir. Böylece Atatürk gençliğinden itibaren özlemine çektiği milli egemenlik ilkesinin tabii bir sonucu olan Cumhuriyete de kavuşmuştur. Görüldüğü gibi Atatürk yeni kurmuş olduğu devletin temelini milli egemenlik ilkesine dayandırmıştır.

Anahtar kelimeler: Atatürk, Milli Egemenlik, Cumhuriyet, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Milli Mücadele.

Ataturk And National Sovereignty

The fact that a nation makes decision independently and acts accordingly and determines It's own management without any pressure or inf-

* Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

luence is called national sovereignty. As of his youth, He was impressed with the works which supported French Revolution. Especially, He made use of Jean Jacques Rousseau and Namık Kemal's ideas. From the moment he started national struggle, He tried to found a national state dependent on national sovereignty by putting these ideas into practice. He named the newspaper, Which he set up in Sivas "İrade-i Milliye" and Ankara "Hakimiyet-i Milliye". From the first stage of national struggle Atatürk, who always mentioned establishing a national assembly, reached his goal after the opening of the national assembly on 23 April 1920. In the first constitution of this Newly-established-state was "Sovereignty by all means, belongs to the nation. With the abolition of Caliphate on 1 November 1922, that the only authority is Turkish Grand National Assembly and that it is impossible to give up sovereignty principle were declared. Because Atatürk considered Republicanism as the best state system which would realize national sovereignty he proclaimed Republic on 29 October 1923. Therefore Atatürk attained Republicanism which was a natural result of the principle of national sovereignty that he longed for from his youth. As is seen, according to Atatürk, the basis of the new state which he founded is based on the principle of national sovereignty.

Key words: Atatürk, National Sovereignty, Republic, Turkey Grand National Assembly, National Struggle.

Milli Egemenlik ilkesi Türk devletinin temel dayanağı ve yapıcı gücüdür. Egemenlik (hâkimiyet), devlet kudretinin bir vasfıdır. İç hukukta (milli hukukta) en üstün kudret, milletlerarası hukukta da bağımsız bir gücü ifade eder. Devletin iç hukukta egemen olması, yani üstün gücü, üstün iktidarı elinde bulundurabilmesi, milletlerarası hukuk alanında bağımsız olması ile mümkündür.

Egemenlik ve hâkimiyet eş anlamlı kelimelerdir. Egemenlik daha önceleri dilimizde hâkimiyet kelimesi olarak kullanılmakta idi. 1921 ve 1924 Anayasalarında, kelime "hâkimiyet" olarak kullanılırken, 1961 ve 1982 Anayasalarında "egemenlik" kelimesi kullanılmıştır. Lügat anlamı ile hâkimiyet, hükmeden, buyuran üstün gücü ifade etmekte; hâkimlik, âmirlik ve üstünlük anlamında kullanılmaktadır. Kendinden daha üstün ve daha yüksek bir güç tanımama, buyruğunu yürütme, egemenliğin bir vasfı, bir özelliğidir¹.

Egemenlik dilimize sonradan kazandırılmış bir kelimedir. Milli egemenlik, bir milletin bağımsız olarak kendi kendine karar verip hareket etmesi ve hiçbir baskı ve etki altında kalmadan, kendi yönetimini kendisinin tayin etmesi demektir. Yani bir millet kaderini tayinde, kendi gücü ile bağımsız olarak iç ve dış engelleri aşarak, kendi kaderini ve kendi si-

¹ Hamza Eroğlu, "Milli Egemenlik İlkesi ve Anayasalarımız", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi (AAMD)*, C. 1, S. 1, Ankara, (Kasım), 1984, s. 137.

yasi düzenini kurma gücüne sahip ise o millet egemendir. Böyle bir milletin bu işleri yapmaktaki üstün gücüne milli egemenlik denir².

1. Egemenliğin Tarihi Gelişimi

Egemenlik, devlet kudretinin bir özelliği ve niteliği olarak bugünkü şekli ile ilkçağda bilinmiyordu. Aristo'ya göre devletin belirgin niteliği, bugünkü anlamı ile egemenlik değil otarşi yani kendi kendine yeterlik idi. Başka bir topluma muhtaç olmama, toplum olarak yaşamın esasını teşkil etmekteydi. Ortaçağda devletin varlığı mutlak krallıkta görüldüğünden, yani devlet ile kral aynı şahsiyette belirdiğinden, kral kendinden üstün başka hiçbir güç tanımamakta ve hâkimiyet, kralın bir özelliği sayılmaktaydı³.

14. asırda Padu'al Marcile adlı düşünür ilk defa yasama ve yürütmenin birbirinden ayrılması gerektiğini ve yasama yetkisinin halka ait olduğunu söylemiştir. Milli egemenlik fikrinin doğuşu bu başlangıçtan sonra 18. yüzyılda hızlanmıştır. Bunda Fransız düşünür J. J. Rousseau'nun büyük payı olmuştur. Fransa'da J. J. Rousseau'nun oluşturduğu sosyal anlaşma ile meydana getirdiği müşterek irade, 1789 Fransız ihtilalinden sonra, millet iradesi, milli irade adını almıştır⁴.

Böylece Fransız ihtilali ile egemenlik bir kişiden, kraldan, bir topluluğa, millete intikal eylemiş ve daha sonraki gelişmeleri ile de anayasalarda yer almıştır⁵.

Milli hâkimiyet milletin fertlerini bir araya getiren, onları yönlendiren ve herkes tarafından inanılan, kabul edilen, itaat edilen ve şeklini devlette bulan bir güçtür. Bu hâkimiyetin sosyolojik temeli millet, tarihi temeli milli kültür, ideolojik temeli liberalizm, hareket temeli milli şuurdur. Milli hâkimiyet şuuru ve şekli de bir kültür ürünüdür. Bu haliyle her milletin kendisine göre siyasi yaşayış tarzı ve hâkimiyet anlayışı olmak icap eder. Bu tarz ve anlayışı milli kültür belirler. Milli hâkimiyet anlayışı ve tarzı dışarıdan gelse bile, milli kültür ve şuur bunu özümlemeli, kendi unsuru haline getirmelidir⁶.

Eski Türk egemenlik anlayışında millettten kaynaklanan bir güç yoktur. Türklerin İslam dinini kabul etmeden önce kurdukları devletlerde egemenlik hakan ailesine Gök Tanrı tarafından verilmiş sayılırdı⁷. Türk devlet başkanının görevini töreye uygun şekilde yerine getirip getirmediğini anlamak için de Meclisler oluşturulmuştu. Bu mecliste iç ve dış meseleler görüşülür ve devletin başına yeni biri geçecekse o müzakere ve tasdik edilirdi. Bununla beraber hükümdarlığı kendi şahsında temsil eden Hakan,

² Kemal Dal, "Milli Egemenlik ve Temsili", *AAMD*, C. II, S. 4, Ankara, (Kasım), 1985, s. 97.

³ Hamza Eroğlu, "a.g.m.", s. 138.

⁴ Kemal Dal, "a.g.m.", s. 98.

⁵ Hamza Eroğlu, "a.g.m.", s. 138.

⁶ Bayram Kodaman, "Milli Hâkimiyet Fikrinin Gelişmesi", *Milli Egemenlik Kavramının Fikri Gelişmesi*, Samsun, (Nisan), 1986, s. 28.

⁷ Ahmet Mumcu, *Atatürk'e Göre Milli Egemenlik*, Ankara, 1986, s. 14.

Tanrı'nın kut ile donattığı kişi sıfatı ile ülke ve milletten doğrudan doğruya sorumlu olduğundan bütün iktidar dizginlerini elinde toplamaktaydı⁸.

Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle birlikte Türk hükümdar aileleri güçlerini dine dayandırdılar. Selçuklular egemenlik hakkını -aslında İslamlığa aykırı olmasına rağmen- halifeden almışlardır. Selçuklu sultanları halifeye dokunmadılar. Bu onların İslamlığa saygılarının yanı sıra egemenliklerini dinselikleştirme istek ve zorunluluğundan gelmekteydi. Osmanlılar döneminde ise Gök Tanrı yerine "Allahın yeryüzündeki gölgesi" olduğu için egemenliğin doğrudan doğruya Allah tarafından Osmanlı ailesine verildiğine inanılırdı⁹.

Osmanlı ailesi mensupları da devleti padişah olarak yönettiler. Osmanlı Devleti döneminde yapılan bazı reformların da Milli egemenliğe giden yolda ne derecede etkili olduğunu bilmeye ihtiyaç vardır. Osmanlı Devleti döneminde padişahların yetkilerini kısmen de olsa paylaşımları ilk defa Padişah II. Mahmut dönemindedir. II. Mahmut, Ekim 1808'de imzalamış olduğu Sened-i İttifak ile ayanlara ayrıcalık tanımıştır. II. Mahmut yetkilerinin feodal beylerle paylaşılmasından hoşnut olmayaarak, zamanı gelince ayanları tasfiye etmiştir. 1826 yılında Yeniçeri Ocağını kaldırarak, otoritesini daha da arttırmıştır. 1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat Fermanı ise insan hakları bakımından önemlidir. Bu fermanla vatandaşlara eşit haklar, mal ve can güvenliği vaat edilirken, mali, askeri ve adli alanlarda bazı reformlar yapılmıştır. 23 Aralık 1876 tarihinde ise II. Abdülhamid tarafından meşrutiyet ilan edilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nde ilk defa anayasal bir monarşi kurulmuştur. Bu meşrutiyet anayasasına göre, Meclis, Ayan ve Mebusan Meclisi olmak üzere iki meclisten oluşmuştur. Meclis üyeleri verdikleri oylardan ve müzakere sırasında beyanlarından dolayı sorumlu tutulmayacaklardı. Padişah her yılın başında Meclisi toplantıya çağıracaktı. Fakat meclisi açmak ve kapamak yetkisi padişahındı. Bu anayasanın en çok tartışılan maddesi 113. madde olup bu maddeye göre; padişaha ve sadrazama, devlet ve memleket çıkarları için tehlikeli görülen kişilerin cezalandırılması (hapis, sürgün ve idam) yetkisi verilmişti. I. Meşrutiyet anayasasına konumuz açısından bakıldığında her şeyden önce parlamento son derece kısıtlı yetkilere sahip olurken, Padişah ise oldukça fazla yetkilere sahipti. Buna rağmen yine de II. Abdülhamid Osmanlı Rus savaşını bahane ederek, 14 Şubat 1878'de Meclisi kapatmıştır. Meclisin kapatılmasından II. Meşrutiyetin ilanına kadar geçen 30 yıl gibi bir süre padişah yetkilerini paylaşmadan yalnız başına kullanmıştır¹⁰.

⁸ Mehmet Okur, "Milli Egemenlik ve Teşkilât-ı Esasiye Kanunu", *Atatürk Dergisi*, C. 3, S. 1, Erzurum, (Mayıs), 2000, s. 290-291.

⁹ Ahmet Mumcu, *a.g.e.*, s. 14.

¹⁰ Adil Dağıstan, "Atatürk'te Millet Egemenliği Anlayışı", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3, Ankara, (Bahar), 2006, s. 102.

Zaman içerisinde içte ve dışta II. Abdülhamid'e karşı oluşan muhalefetin baskısı sonucunda 1908'de ikinci defa tekrar II. Abdülhamid Meşrutiyeti ilan etmek zorunda kalmıştır. 31 Mart ayaklanması ile II. Abdülhamid tahttan indirildi. Osmanlı Devleti'nde idareyi kontrolüne alan İttihat ve Terakki Partisi parlamenter bir yapı kurmak amacıyla Anayasada bazı değişiklikler yapmak yoluna gitti. Yapılan değişikliklerle Padişahın yetkileri sınırlandırılırken parlamentonun yetkisi ise arttırıldı. Yapılan değişikliklerle artık bakanları padişah değil, sadrazam seçecekti. Parlamentoyu açma hakkı padişahтан alınırken, dağıtma yetkisi de sınırlandırıldı. Fakat yapılan tüm bu değişikliklere rağmen, egemenlik millette değil, padişahtaydı¹¹.

Sınırlı ve bölüşülmüş bir milli egemenlik anlayışının gerçek anlamdaki bir milli egemenlikte yeri yoktur. Osmanlı Devleti'ndeki egemenlik anlayışı, millet gerçeğini dikkate almayan, halka inmeyen, halkla bütünleşmeyen bir özelliğe sahipti¹².

2. Atatürk'ün Milli Egemenlik Düşüncesi ve Devlete Yansıması

Atatürk gençliğinde Fransız inkılabıyla ve bu inkılâbı besleyen fikir akımlarıyla ilgili eserler okumuştur. Namık Kemal'in vatan ve hürriyet kavramlarını coşku ile işleyen eserlerinin de Atatürk'ü etkilediği bilinmektedir. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Doğu Cephesi'nde görevli iken hatıra defterine yazdıklarından, o zor savaş şartları içerisinde, Namık Kemal'in fikir hürriyeti ve meşruti yönetimle ilgili görüşlerini içeren "Makalat-ı Siyasiye ve Edebiyye" adlı eserini okuduğunu biliyoruz.

Namık Kemal, Fransız İnkılâbı'nı etkileyen düşünürlerden Jean Jacques Rousseau'nun "İçtimai Mukavele" (Contract Social) adlı ünlü eserinden ve makalelerinden bahsetmiştir. Hatta "halk hâkimiyeti" sözünü kullandığı da olmuştur. Ancak halkın kendi arzu ve iradesi ile Osmanlı Hanedanı'na biat ettiği görüşünü savunmuştur. Namık Kemal'e göre, "İçtimai Mukavele" gereğince Osmanlı Hanedanı'na sadık kalınacak, ancak meşruti bir idare istenecekti¹³.

Görüldüğü gibi Namık Kemal, Rousseau'yu çok başka şekilde değerlendirmişti. 1 Aralık 1921'de TBMM'nde yaptığı konuşmada, Rousseau'nun fikirlerini baştan sona kadar incelediğini açıklayan Mustafa Kemal Paşa, onun hayali hatta çılgınca bulduğu bazı fikirlerine katılmıyor, fakat milli egemenliği gerçekleştirmek için onun düşüncelerinden gereken ölçüde yararlanıyordu. Rousseau'nun "bir insanda olduğu gibi, insanlardan kurulu bir toplumda da irade vardır" tarzındaki görüşünü, Büyük Millet Meclisi

¹¹ Adil Dağıstan, "a.g.m.", s. 103.

¹² Mehmet Okur, "a.g.m.", s. 293.

¹³ Turhan Feyzioğlu, *Türk Milli Mücadelesi'nin ve Atatürkçülüğün Temel İlkelerinden Biri Olarak Millet Egemenliği*, Ankara, 1999, s. 23.

kürsüsünden tekrarlamıştır. Buna karşılık Rousseau'nun milli iradeyi yurttaşlar arasında bölüştüren (mesela on bin nüfuslu bir ülkede her yurttaşın milli iradenin on binde birine sahip olduğunu ileri süren) görüşü Mustafa Kemal Paşa benimsememişti. Milli iradeyi bölüştüren bu görüşün, Rousseau'nun eserindeki başka fikirlerle de bağdaşmadığı ortada idi. Zaten 1789'dan sonra yapılan Fransız Anayasaları da Fransız kamu hukuku doktrini de egemenliğin yurttaşlar arasında bölüşülmesi fikrini reddetmiş, Rousseau'nun teorisine körü körüne bağlı kalmamıştı¹⁴.

Görüldüğü gibi Atatürk'ün Rousseau'nun "Mukavale-i İctimaiye" adlı eserini bularak onu dikkatli bir şekilde okuması ve bazı notlar alması, onun bir hayalperest olduğuna hükmetmesi, meclis kürsüsünden millet egemenliğini savunurken çok daha gerçekçi, tarih ve sosyoloji bilimlerine çok daha uygun görüşler ortaya koyması Atatürk'teki sentez yapma gücünün ne kadar kuvvetli olduğunu da bizlere göstermektedir¹⁵.

Atatürk daha Samsun'a çıkmadan önce İstanbul'da 13 Kasım 1918'de Padişahın meclisi feshetmek istediğini görerek "...Milletin meşrutiyet timsali bugünkü Meclisi Mebusan'dır" diyerek devlet hayatında milletin ne derecede önemli olduğunu vurgulamıştır. Ancak tüm bu uyarılara rağmen Padişah Meclisi Mebusan'ı dağıtmıştır¹⁶.

Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele'yi başlatırken, milli egemenliğe dayalı tam bağımsız milli bir devlet kurmayı düşünmüştür. Bu nedenle de Milli Mücadele'nin her döneminde aşama aşama bunu gerçekleştirmeye çalışmıştır¹⁷.

Atatürk, bu mücadeleyi Milli egemenlik parolası ve bayrağı altında yaparken, dışa karşı bağımsızlık, içe karşı da halka dayalı, hürriyete dayalı bir rejimi öngörmüştür¹⁸.

Atatürk'ten önce de Osmanlı Devleti'nde yeni bir sistem arayışına yönelik bazı girişimler olmuştu. Fakat bu girişimlerin hiçbirinde padişahsız bir rejim düşünülmemişti. Onun için de Millet egemenliği kavramı ilk defa Atatürk sayesinde Türk Devlet hayatına girmiştir¹⁹. Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti'nin sona erdiğini gören Atatürk meydana gelen siyasi otorite boşluğunu yeni bir padişahla değil, Milli İrade ve Milli Egemenlik ile doldurmak amacıyla harekete geçmiştir. Ayrıca Atatürk, tam bağımsızlık ile Milli egemenlik arasında çok sıkı bir bağ kurarak, Milli egemenliği

¹⁴ Turhan Feyzioğlu, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁵ Turhan Feyzioğlu, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁶ Adil Dağıstan, "a.g.m.", s. 103.

¹⁷ Adnan Şişman, "Atatürkçü Düşünce de Milli Bağımsızlık ve Milli Egemenlik", *Atatürk, Milli Egemenlik ve Evrensel Barış Paneli*, Ankara, 2000, s. 55.

¹⁸ İsmet Giritli, "Atatürkçülük, Milli Egemenlik ve Gençlik", *Atatürk, Milli Egemenlik ve Gençlik Paneli*, İstanbul, 1985, s. 25.

¹⁹ Adil Dağıstan, "a.g.m.", s. 103.

bağımsızlığın tek dayanağı olarak görmüştür. Hâlbuki 19. yüzyılda milli bağımsızlık hareketlerini yönlendiren liderler, Atatürk gibi Milli egemenliği, Milli bağımsızlığın temel şartı olarak görememişlerdir. Onun için de işgalci güçlere karşı başlatılan Milli Mücadelede öncelikle askeri teşkilatı düzenlemesi gerekirken, O milli teşkilat dediği milleti organize etme ve teşkilatlandırma yoluna giderek, milli irade prensibini ön plana çıkarmıştır²⁰.

Atatürk, Milli Mücadele'nin başından itibaren dayanacağı temeli çok iyi seçmiş, Samsun'a çıktıktan sonra 22 Mayıs 1919'da, İstanbul'a, Sadaret makamına gönderdiği yazıda; "Millet yekvücut olup hâkimiyet esasını, Türklük duygusunu hedef ittihat etmiştir" demektedir²¹.

Mustafa Kemal Paşa, İngiliz istekleri doğrultusunda kendisini ısrarla İstanbul'a çağıran Hükümet karşısında doğrudan doğruya Sultan Vahdettin'e bir telgraf göndererek O'nu halkın gücüne karşı uyarmıştır. Mustafa Kemal Paşa telgrafında: "Devletimizin ve sizin mukaddes tahtınızın geleceğini yalnız bu güç kurtarmaya muktedirdir" demiştir. Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'a gönderdiği bu rapor ve telgrafla hem Saltanata karşı gelmekte hem de fikri yapısı bakımından gerçek kimliğini ortaya koymaktaydı²².

22 Haziran 1919'da yayınladığı Amasya Tamimi'nde "Milletin bağımsızlığını yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır" maddesi ile bundan sonra millet iradesinin temel alınacağı vurgulanmıştır²³. Ayrıca burada Milli bağımsızlığın ancak milletin çabası ve kararlılığı ile kazanılacağına işaret edilmiştir.

23 Temmuz 1919'da Erzurum kongresi açılışında Mustafa Kemal Paşa yaptığı konuşmada milletin mukadderatına hakim bir milli iradenin ancak Anadolu'da doğabileceğini vurguladıktan sonra, mili iradeye dayanan bir Millet Meclisi'nin meydana getirilmesini ve gücünü milli iradeden alacak bir hükümetin kurulmasını kongre çalışmalarının ilk hedefi olarak göstermiştir²⁴. Yine Erzurum ve 4 Eylül 1919'da Sivas'ta toplanan kongrelerde "Milli İrade" sözüne yer verilerek, "Kuvayı Milliyeyi amil İrade-i Milliyeyi hâkim kılmak esastır" kararı alınmıştır²⁵. Kongre beyanamesinin sekizinci maddesi ile de Milli iradenin meydana çıkacağı yerin Meclis olduğu vurgulanmıştır. Bu kararlar Atatürk'ün bağımsızlık ve de-

²⁰ Adil Dağıstan, "a.g.m.", s. 104.

²¹ İsmet Giritli, "Milli Egemenlik, Atatürk ve Anayasalarımız", AAMD, C. XIII, S. 38, Ankara, (Temmuz), 1997, s. 559.

²² Mehmet Okur, "Milli Egemenlik ve Teşkilât-ı Esasiye Kanunu", *Atatürk Dergisi*, C. 3, S. 1, Erzurum, (Mayıs), 2000, s. 294.

²³ Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, Ankara, 2000, s. 21; Osman Özsoy, "Mustafa Kemal Paşa'nın Halkla Kurduğu İlişkiler ve Bağımsızlık Konusunda Anadolu İnsanı Harekete Geçirmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 115, İstanbul, (Ağustos) 1998, s. 71.

²⁴ Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, s. 45.

²⁵ İsmet Giritli, "Milli Egemenlik, Atatürk ve Anayasalarımız", AAMD, C. XIII, S. 38, s. 559.

mokrası yolunda attığı adımlar açısından bir dönüm noktasıdır. Çünkü bu sırada İstanbul'da saltanat idaresi ve onun hükümeti vardı²⁶.

Atatürk 16 Ağustos 1919 tarihinde Damat Ferit Paşa'ya gönderdiği telgrafta, hükümetin milli akımı engellemeye yönelik çalışmalarından vazgeçerek milli gayeyi rehber edinip, milli varlığı ve milli iradeyi temsil edecek olan Mebusan Meclisi'nin en kısa sürede toplanmasının sağlanmasını istemiştir²⁷.

Atatürk bir an önce bir milli meclisin toplanmasını ve tüm alınan kararları bu meclisin yürütmesini istemiştir. Çünkü milletin kurtuluşunu da bu meclisin sağlayacağına inancı tam idi. O bu konuda: "Millet işlerinde meşruiyet, ancak milli kararlara, milletin eğilimlerine dayanmakla elde edilir. Meclis nazariye değil, bir gerçektir. Önce Meclis, sonra Ordu. Milletin azim ve kararı, yüz binlerce insan ve milyarlarca para demek olan orduyu yaratacaktır²⁸."

Esasen Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıktıktan sonra, genel durumu özetleyip kendi görüşünü millet egemenliği temeline dayandırdığını, "Efendiler, bu vaziyet karşısında bir tek karar vardır. O da milli hâkimiyete dayanan kayıtsız şartsız, bağımsız yeni bir Türk Devleti kurmak" şeklindeki ifadesinde dile getirdiğini biliyoruz. Sivas'ta ve Ankara'da kurduğu gazetelere "İrade-i Milliye" ve "Hâkimiyet-i Milliye" adlarını vermesi bir rastlantı değil, Milli Mücadele'yi ve düşünce sistemini "Millet Egemenliği" ilkesine dayandırma azminin ifadesidir²⁹.

Ali Rıza Paşa, bir gün Ahmet İzzet Paşa'yı ziyaret ettiği sırada Mustafa Kemal Paşa aleyhinde bir takım sözler söylemiş ve bu sırada "Cumhuriyet kuracaklar, Cumhuriyet!" diye bağırmıştır. Yani o dönemden itibaren Ali Rıza Paşa Mustafa Kemal Paşa'nın gelecekte Cumhuriyet rejimini getireceğini keşfetmişti³⁰.

Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa tarafından başlatılan milli mücadele hareketinin fikri temellerini erken teşhis edenlerden biri de İstanbul'daki İngiliz Amirali Robeck'tir. Sivas Kongresi'nin bitişinden altı gün sonra 17 Eylül 1919'da İstanbul'dan Lord Curzon'a gönderdiği telgrafta, Amiral Robeck, Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki milliyetçilerin, "devamlı olarak, Anadolu'da bağımsız bir cumhuriyet kurma yolunda ilerlediklerine" ve İstanbul Hükümeti ile yapılacak bir barış andlaşmasının, milliyetçiler tarafından kabul edilmeyeceği için, bir anlam ifade etmeyeceğine dikkati çekmiştir³¹.

²⁶ Adil Dağıstan, "a.g.m.", s. 104.

²⁷ Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, s. 52-53.

²⁸ İsmet Giritli, "Ulusal Egemenlik ve Atatürk", *AAMD*, C. XII, S. 34, Ankara, (Mart), 1996, s. 350.

²⁹ İsmet Giritli, "Milli Egemenlik, Atatürk ve Anayasalarımız", *AAMD*, C. XIII, S. 38, s. 559.

³⁰ Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, s. 160.

³¹ Turhan Feyzioğlu, *a.g.e.*, s. 33.

Atatürk'ün Ankara'ya geldiğinin ikinci günü 28 Aralık 1919'da Ankara ileri gelenlerine hitaben yaptığı çok önemli konuşmada söylediği şu sözler onun, daha yolun başında, millet egemenliği ilkesinin gönlünde ve zihninde yer aldığının açık bir ifadesidir: “Teşkilatımızda milli güçlerin etken ve milli iradenin egemen olması esas kabul edilmiştir. Bugün bütün cihanın milletleri yalnız bir egemenlik tanırırlar: Millet Egemenliği...”³²

İrade-i Milliye gazetesinin gerek seçim döneminde ve gerekse açıldıktan sonra Mebusan Meclisi'nden hep “Milli Meclis” şeklinde söz etmesi ilginçtir. “Meclis-i Milli'de” başlıklı 8 Aralık 1919 tarihli bir yazıda, milli egemenlik ile ilgili şu değerlendirmeler yapılmıştır:

“...Milli egemenlik, meşrutiyet'in ilanından beri oldukça buhranlar içinde kalmış, zaman zaman varlığını ipotek altında görmüş olmakla beraber, bugün bütün dünyaya açık bir şekilde ispatlamış oluyor ki, Türklerin sosyal ve siyasi hayatlarında önemli bir yeri vardır. Devlet ricalinin bu hakikati bilerek hareket etmesi, bir taraftan milletin menfaati namına gerekli olduğu kadar, diğer olanlar, ellerinde tuttukları milli mukadderatı şahsi emellerine ve menfaatlerine bulaştırmayanlar, milletin siyasi murakabesinden hiçbir zaman ayrılmazlar. Milletlerin küçük bir gruba hâkimiyetlerini vererek esir gibi yaşamak alışkanlığında bulundukları devirler çok uzak bir maziye karışmış gitmiştir... Millet, egemenliğine her zaman sahip olduğunu ve istediği vakit ne pahasına olursa olsun savunup, koruyabileceğini, çağdaş zihniyetini, idari kabiliyetini de tasdik ettirmiş oluyor³³.”

Gün geçtikçe gerçek gücünü daha çok hissettiren milli egemenlik unsuru İstanbul'daki Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin istifasını ve Ali Rıza Paşa Kabinesi'nin kurulmasını sağlamıştır. Ali Rıza Paşa Kabinesi'nin, Mebusan Meclisi'nin toplanmasını kabul etmesiyle 12 Ocak 1920'de İstanbul'da Mebusan Meclisi toplanmıştır³⁴. Mebusan Meclisi'nin 28 Ocak 1920'de Misak-ı Milli kararlarını almasından sonra İtilaf Devletleri 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal ederek, Meclisi dağıtmışlardır³⁵.

Mustafa Kemal Paşa İstanbul'un işgalinden üç gün sonra 19 Mart 1920'de, mülki ve askeri makamlara, gönderdiği genelge ile Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'da toplanmasını istemiştir. Nutuk'ta anlattığına göre genelgenin ilk taslağında “Meclis-i Müessisan” (kurucu meclis) deyimini kullanmıştır. Atatürk bu hususta şöyle demektedir:

“Maksadım da toplanacak Meclisin rejimini değiştirmek yetkisiyle ilk anda donatılmış olmasını sağlamaktır. Fakat bu deyim kullanılmasıdaki

³² Turhan Feyzioğlu, *a.g.e.*, s. 34.

³³ Mesut Çapa, “Milli Mücadele Döneminde Milli Egemenlik Düşüncesinin Gelişimi”, *AAMD*, C. XIV, S. 42, Ankara, (Kasım), 1998, s. 1258.

³⁴ Mehmet Okur, “a.g.m.”, s. 294.

³⁵ Ahmet Mumcu, *a.g.e.*, s. 18.

amacı gerektirdiği ölçüde açıklayamadığım için veya açıklamak istemediğim için, Erzurum ve Sivas'tan ikaz edildim. Bunun üzerine "selâhiyet-i fevkalâdeye malik bir meclis" (olağanüstü yetkilere sahip bir meclis) deyimini kullanmakla yetindim." Mustafa Kemal Paşa, yine de zamanı geldiğinde, bu meclisin bir "kurucu meclis" gibi kararlar vermesini sağlamıştır³⁶.

İstanbul'un işgali ve Mebusan Meclisi'nin dağıtılmasından sonra, 12 Nisan 1920'de İrade-i Milliye gazetesinde yayınlanan "Meclis-i Milli-i Fevkalade" (Olağanüstü Milli Meclis) başlıklı yazıda, "...Yirminci asır medeniyetini yaşayan kavim ve milletlerin çobanla idare edilir koyun sürüleri olmadığı, olamayacağı muhakkaktır. Bu itibarla, onu idare edenlerin yanı başında ve milli egemenliğin bütün manasıyla tecelli ettiği bir Milli Meclisin yani parlamentonun toplanması bir zarurettir" denilerek Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bir an önce açılması savunulmuştur³⁷.

Mustafa Kemal Paşa, Büyük Millet Meclisi'nin açılışından bir gün önce 22 Nisan 1920'de, tüm askeri ve sivil makamlara gönderdiği bir tebliğde; "Tanrı'nın lütfuyla Nisan'ın 23'üncü Cuma günü Büyük Millet Meclisi açılarak çalışmaya başlayacağından, o günden itibaren askeri ve sivil bütün makamlarla bütün milletin tek merciinin Büyük Millet Meclisi olacağı bilgilerinize sunulur" denilerek, millet adına egemenliği kullanacak olan makamın Türkiye Büyük Millet Meclisi olduğu belirtilmiştir³⁸.

23 Nisan 1920'de Meclisin açılışında, en yaşlı üye olan Sinop mebusu Şerif Bey'in açış konuşmasından sonra, Mustafa Kemal Paşa söz alarak, Meclisin ilk ilkesini şu sözlerle vurgulamıştır:

"Büyük Millet Meclisi, Türk Milleti'nin asırlar süren aranımlarının özü ve onun bizzat kendisini idare etmek şuurunun canlı bir timsalidir³⁹."

Atatürk, Meclisin açılış gününün Türk tarihi açısından önemini şu sözlerle ifade etmiştir: "23 Nisan, Türkiye milli tarihinin başlangıcı ve yeni bir dönüm noktasıdır. Bütün bir düşmanlık cihanına karşı ayağa kalkan Türkiye halkının, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni meydana getirmek hususunda gösterdiği harikayı ifade eder".

Bu sırada Milli Mücadele Hareketi devam ettiğinden dolayı Atatürk artık bu mücadeleyi millet adına bu Meclisin yürüttüğünü şöyle ifade etmiştir: "Her şey Ankara Milli Meclisi'nin elindedir. Bu Meclis'in gayesi, milli sınırlar içinde milli bağımsızlığı temindir. Türk milleti, bir müstakil mevcudiyet dairesinde hukukunun onaylanmasından başka bir şey istememektedir".

Atatürk, Meclis'teki temsilcileri millet seçtiği gibi gerektiğinde de yine halkın değiştireceğini şöyle vurgulamıştır: "Efendiler! Millet bizi buraya

³⁶ Turhan Feyzioğlu, *a.g.e.*, s. 39.

³⁷ Mesut Çapa, "a.g.m.", s. 1259.

³⁸ Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, s. 295.

³⁹ O. Cenap Tekinşen, "Atatürk ve Milli Hâkimiyet", *Atatürk Haftası Armağanı*, Ankara, 1986, s. 29.

gönderdi. Fakat ömrümüzün sonuna kadar biz burada ve bu milletin idaresini ve egemenliğini, miras kalmış mal gibi temsil etmek için toplanmış değiliz ve sizi toplamak ve dağıtmak kudretine hiç kimse sahip değildir. Millet bilmelidir ki, bir günde vekillerini toplar ve gönderir. Burayı, hiçbir kimsenin kayıt ve şarta bağlamaya hak ve salâhiyeti yoktur ve olamalıdır”⁴⁰.

24 Nisan 1920’de Mustafa Kemal Paşa’nın meclise verdiği bir önerge-de şu hususlar yer almıştır; Mecliste yoğunlaşan milli iradenin, doğru-dan doğruya vatanın mukadderatına el koymuş olduğunu kabul etmek temel ilkedir. TBMM’nin üstünde bir güç yoktur. Yasama ve yürütme gü-cü mecliste toplanmıştır. Padişah baskıdan kurtulduğu zaman, Büyük Millet Meclisi’nin vereceği karara göre yerini alacaktır⁴¹.

Atatürk Meclis Başkanı seçildikten sonra meclisteki konuşmasında, yap-tığı her faaliyette irade-i milliyeyi esas aldığını şu sözlerle ifade etmiştir:

“Gerek hayat-ı askeriye ve gerek hayat-ı siyasiyemin bütün edvar ve safahatını işgal eden mücadelatımda daima düstur-u hareketim irade-i milliyeye istinad ederek milletin ve vatanın muhtaç olduğu gayelere yü-rümek olmuştur”⁴².

Atatürk 24 Nisan 1920’de hükümet kuruluşu üzerine yaptığı konuş-masında şöyle demiştir: “Mecliste beliren ulusal iradenin yurt yazgısına doğrudan doğruya el koymasını benimsemek temel ilkedir. TBMM’nin üstünde bir güç yoktur. Ulusal egemenliğin her şeyden önce kendisini göstermesi için Yüksek Meclisimiz olağanüstü yetkilerle toplantıya çağ-ırılmıştır. Ulusumuz hiç kimsenin iznine gerek görmeden ve izin verme-yenlere karşı isyan ederek ulusal egemenliğini almıştır. Alınmış olan ege-menlik hiçbir biçimde bırakılamaz ve geri verilemez”⁴³.

Atatürk, TBMM’ne karşı büyük bir güven beslemiş olup, bu hususu şöyle ifade etmiştir: “Türk Milleti mukadderatını BMM’nin kifayetli ve va-tanperver eline tevdi ettiği günden itibaren karanlıkları sıyrıp kaldırmış ve ümitleri boğan felaketlerden milletin gözlerini kamaştıran güneşler ve zaferler çıkarmıştır⁴⁴.”

Atatürk’ün Milli egemenliğe olan bağlılığı, Türk milletine olan sevgi, saygı ve inancına bağlıdır. Çünkü Atatürk için en önemli ve asıl kuvvet kaynağı, asıl mücadelenin dayanacağı kudret, Türk milletinin sönmez yaşama isteği ve irade gücüydü. Onun için Atatürk; “Türkiye Cumhuri-yeti yalnız iki şeye güvenir: Biri Millet kararı, diğeri en ağır ve müşkül

⁴⁰ Atatürk’ün *Fikir ve Düşünceleri*, (Hazırlayan: Utkan Kocatürk), Ankara, 1999, s. 36.

⁴¹ Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, s. 300; Turhan Feyzioğlu, *a.g.e.*, s. 45.

⁴² Atatürk’ün *Söylev ve Demeçleri I (1919-1938)*, Ankara, 1989, s. 65.

⁴³ Cihat Akçakayalıoğlu, “Atatürk, Milli Egemenlik ve Türk Çocuğu”, *AAMD*, C. I, S. 2, An-kara, (Mart) 1985, s. 582.

⁴⁴ Ahmet Mumcu, *a.g.e.*, s. 31-32.

şartlar içinde dünyanın takdirlerine hakkı ile layık görülen ordunun kahramanlığı demıştır⁴⁵.

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi halktan aldığı güçle olağanüstü bir parlamento niteliğinde görev yapmıştır. Öyle ki yasama, yürütme ve belli bir ölçüde yargı yetkisi bu mecliste toplanmıştır. Bu mecliste fikirler serbestçe hiçbir sınırlama olmadan söylenmiş, milli mücadele ruhuna uygun bir şekilde çetin tartışmalar ve görüşmeler yapılmıştır. Atatürk, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin taşıması gereken niteliklerini mecliste yaptığı bir görüşmede şöyle belirtmiştir:

“Yüksek meclis sadece inceleme ve denetleme yapma niteliğinde bir meclis değildir. Bütün millet işlerine doğrudan doğruya el koyma düşüncesinden yanayız”.

Atatürk'ün güçler birliği ilkesine olan inancı, hem millet egemenliğinin kesinliğine, tekliğine ve bölünmezliğine dayanmakta hem de savaş ve inkılap hareketlerinin bu sistem içinde daha hızlı ve etkili olabileceği düşüncesinden kaynaklanmaktadır⁴⁶.

Bütün dünya tarihinde Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi kadar milletin kaderine en küçük noktalara kadar bu şekilde hâkimiyet ve iktidara el koymuş bir meclis yoktu. Bu yetki Kuvayı Milliye ruhundan gelmekteydi⁴⁷.

Milli Mücadelenin en karanlık günlerinde Atatürk'ün yanında bulunan sadık yakınlarından gazeteci Yunus Nadi Bey'in “Her kerameti Meclis'ten beklemek niyetinde miyiz? diye sorması üzerine, Atatürk şu cevabı vermiştir:

“Ben her kerameti Meclis'ten bekleyenlerdenim. Bir devreye yetiştik ki onda her iş meşru olmalıdır. Millet işleri de ancak milli kararlara istinad etmekle, milletin hissiyatı umumiyesine tercüman olmakla hâsıldır. Milletimiz çok büyüktür. Hiç korkmayalım. O esaret ve zillet kabul etmez. Fakat onu bir araya toplamak ve kendisine Ey Millet, sen esaret ve zillet kabul eder misin? diye sormak lazımdır. Ben, milletin vereceği cevabı biliyorum... Bizim bildiğimiz hakikatler milletçe de tamamen malum olunca, onu kararlar bahsinde de bizim gibi düşüneneği neden kabul edilmemelidir? Ben, bilakis milletin bu hususta daha salim, daha kat'i kararlar vereceğine kaniim”⁴⁸.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, millet iradesi ile işbaşına geldiğini, meşruluğunu inkâr edenlere karşı da varlığını tanıtmak amacıyla 29 Nisan 1920'de Hiyanet-i Vataniye Kanunu'nu ve daha sonraki aylarda da İstiklâl Mahkemeleri Kanunu'nu çıkarmıştır. Bu kanunlarla Meclis, meşruluğuna karşı gelenlere yaptırımlar uygulayarak, meşruluğunu ilan etmiştir⁴⁹.

⁴⁵ İsmet Giritli, “Kemalizm Milli Hâkimiyet ve Cumhuriyet Demektir”, *Atatürk Yolu*, Ankara, 1987, s. 110-111.

⁴⁶ Ahmet Mumcu, *a.g.e.*, s. 33.

⁴⁷ Necmettin Karaduman, “Milli Egemenlik”, *AAMD*, C. I, S. 2, Ankara, (Mart), 1985, s. 317.

⁴⁸ İsmet Giritli, “Kemalizm Milli Hâkimiyet ve Cumhuriyet Demektir”, *Atatürk Yolu*, s. 112.

⁴⁹ Hamza Eroğlu, “a.g.m.”, s. 143.

Atatürk bizlere milletvekillerini seçerken çok dikkatli ve titiz olmamız gerektiğini vurgulayarak, milli iradeyi temsil eden meclisin oluşturulmasında millete büyük bir sorumluluk düştüğüne işaret etmiştir⁵⁰.

Atatürk, milli egemenlik ve milli irade gücüne dayanılarak bağımsızlığın sağlanacağını şöyle ifade etmiştir: “Bir millet, varlığı ve hukuku için bütün kuvvetiyle, bütün fikri ve maddi güçleriyle alakadar olmazsa, bir millet kendi kuvvetine dayanarak varlığını ve bağımsızlığını temin etmezse şunun, bunun oyuncağı olmaktan kurtulamaz. Milli hayatımız, tarihimiz ve son devirde idare tarzımız, buna pek güzel delildir. Bu sebeple teşkilatımızda milli güçlerin etken ve milli iradenin hakim olması esası kabul edilmiştir. Bugün, bütün cihanın milletleri yalnız bir egemenlik tanırırlar: Milli egemenlik!”⁵¹.

Atatürk, Türk milletinin milli egemenliğini, başkalarının onayına gerek kalmadan ve bunu uygun görmeyenlere karşı da isyan ederek kendisinin elde ettiğini dile getirmiştir⁵².

Yeni kurulmuş devletin ilk anayasası 20 Ocak 1921 tarihinde kabul edilirken bu anayasada egemenliğin millete ait olduğuna geniş yer verilmiştir. Anayasada: “egemenlik kayıtsız şartsız milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını doğrudan doğruya ve fiili olarak idare etmesi esasına dayanmaktadır. Yürütme kudreti ve yasama yetkisi, milletin tek ve gerçek temsilcisi olan Büyük Millet Meclisi’nde toplanır. Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi’nce yönetilir ve hükümeti Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti adını taşır” denilmiştir⁵³.

Böylece Atatürk, Milli Egemenlik ilkesini ilk defa Türk Anayasa Hukuku’nun temeli haline getirerek ve egemenliğin hanedana değil, millete ait olduğunu ilan ederek, büyük bir devrimi sessizce gerçekleştirmiştir⁵⁴.

Atatürk’e göre, hürriyet, eşitlik ve adalet ancak Milli egemenlik ile sağlanır. Çünkü O, bu hususu şöyle ifade etmiştir:

“Toplumun en yüksek hürriyetinin en yüksek eşitlik ve adaletin devamlı şekilde sağlanması ve korunması ancak tam anlamıyla Milli egemenliğin kurulmuş olmasına bağlıdır. Bundan dolayı hürriyetin de, eşitliğin de, adaletin de kaynak noktası Milli egemenliktir⁵⁵.”

Milli Mücadele hareketinin başarıyla neticelenmesi sonucunda İtilaf Devletleri ile yapılan Mudanya Ateşkes Antlaşması’nda Ankara Hükümeti temsilcileri bulunmuştur. Mudanya Ateşkes Antlaşması’nın yürürlüğe girmesi üzerine Sadrazam Tevfik Paşa 17 Ekim 1922 günü Mustafa Ke-

⁵⁰ Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, s. 342.

⁵¹ *Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri*, (Hazırlayan: Utkan Kocatürk), s. 32.

⁵² *Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri*, (Hazırlayan: Utkan Kocatürk), s. 32.

⁵³ Mesut Çapa, “a.g.m.”, s. 1259.

⁵⁴ İsmet Giritli, “Milli Egemenlik, Atatürk ve Anayasalarımız” *AAMD*, C. XIII, S. 38, s. 560.

⁵⁵ Adil Dağıstan, “a.g.m.”, s. 105.

mal Paşa'ya bir telgraf göndermiştir⁵⁶. Bu telgrafta artık memlekette düşmanın kalmadığı, padişahın da yerinde bulunduğu, hükümetin de onun emrinde olduğu belirtilerek, millete düşen görevin bu makamlardan verilecek emirlere uymak olduğu mesajı verilmiştir. Bu telgrafta, konferansta “birlik içinde milli hakların korunmasına çaba harcanmasının sizce de uygun görüleceğine inancım tamdır” ifadesi ile bu konuda görüşüp anlaşmak üzere güvenilir bir kişinin gizli bir yoldan İstanbul'a acilen gönderilmesi isteniyordu.

Mustafa Kemal Paşa ise İstanbul Hükümeti'nden gelen bu teklife şu cevabı vermiştir: “TBMM'nin benimsediği anayasa ile yeni Türk Devleti'nin nitelikleri belirlenmiştir. Türk milletinin kaderinin tek sorumlusunun TBMM'nin hükümeti olduğu tüm dünyaca bilinmektedir. TBMM ordularının kazandığı zaferin sonucu olarak, toplanacak olan barış konferansında Türkiye Devleti yalnız ve ancak TBMM tarafından temsil olunur.”

Lozan Barış Konferansı'na müttefik devletler TBMM Hükümeti'ni çağırırken İstanbul Hükümeti'ni de çağırılmışlardır. Sadrazam Tevfik Paşa, Atatürk'ten olumlu cevap alamayınca bir kere de Meclis Başkanlığına telgraf göndererek, birlikte hareket edilmesini, bunun için de önceden buluşup görüşülmesini Meclis'ten istemiştir.

TBMM'de 30 Ekim 1922'de Tevfik Paşa'nın bu müracaatı görüşülürken Meclis'teki milletvekilleri İstanbul'daki Osmanlı Hükümetleri hakkında çok sert konuşmalar yapmışlardır⁵⁷.

Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Meclis'te yaptığı konuşmada: “Barış görüşmelerinde Türk Milleti'ni Padişah ve Hükümeti temsil edemez; bu görev milli iradeyi ve milli egemenliği temsil eden Büyük Millet Meclisi'nindir” demiştir.

Hüseyin Avni (Ulaş) Bey ise: “Tevfik Paşa sadrazam sıfatı ile hangi mührü kullanıyor?... O mühür milletimin idam kararını mühürledi... Saltanata alışmış imparatorlar, haşmetpenahlar, milli egemenlikten canavar gibi korkarlar” demiştir.

Diyarbakır Milletvekili Fevzi Bey: “Bugün millet artık Osmanlı saltanatını tarihe karışmış farz ediyor, millet artık Osmanlı saltanatını tanımıyor, doğrudan doğruya milletin saltanatını tanıyor” diyerek düşüncelerini dile getirmiştir⁵⁸.

Dr. Rıza Nur da saltanatın kaldırılmasını savunuyordu. Altı yüz yıllık saltanat hakkından söz edenlere, “altı yüz yıllık saltanat hakkı yok, altı yüz yıllık millet hakkı vardır” diye cevap vermiştir⁵⁹.

⁵⁶ Mehmet Akif Tural, *Saltanatın Otopsisi veya Milli Hâkimiyet Yolunda Çekilen Çileler*, Ankara, 1997, s. 21.

⁵⁷ Mehmet Akif Tural, “a.g.m.”, s. 22.

⁵⁸ Turhan Feyzioğlu, *a.g.e.*, s. 55.

⁵⁹ Turhan Feyzioğlu, *a.g.e.*, s. 56.

Hatta Meclis'teki konuşmalarda bazı milletvekilleri, İstanbul Hükümeti ile Saray hakkında bunların vatana ihanet suçuyla yargılanmasını istemişlerdir⁶⁰.

Mustafa Kemal Paşa 31 Ekim 1922 günü Müdafaa-i Hukuk Grubunu toplayarak, Osmanlı Saltanatı'nın kaldırılmasının zorunlu olduğunu anlatmıştır⁶¹.

Saltanatın kaldırılması hakkında kanun tasarısı, TBMM Karma Komisyonu'nda görüşülürken, hocaların hilafetle saltanatın ayrılmayacağı fikrini ileri sürerek engelleme çalışmaları karşısında Mustafa Kemal Paşa şu konuşmayı yapmıştır:

“Hâkimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye, ilim icabıdır diye müzakereyle münakaşa ile verilmez. Hâkimiyet, saltanat, kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osmanlılar, zorla Türk milletinin hâkimiyet ve saltanatına vâzîyled olmuşlardı (zorla el koymuşlardı). Bu tasallutlarını (sataşmalarını) altı asırdan beri idame eylemişlerdir. Şimdi de, Türk Milleti bu mütecavizlerin hadlerini ihtar ederek, hâkimiyet ve saltanatını isyan ederek kendi eline bilfiil almış bulunuyor. Bu bir emrivakidir. Mevzubahis olan, millete saltanatını, hâkimiyetini bırakacak mıyız, bırakmayacak mıyız? Meselesi değildir. Mesele zaten emrivaki olmuş bir hakikati ifadeden ibarettir. Bu behemehâl olacaktır. Burada içtima edenler (toplananlar), meclis ve herkes meseleyi tabii görürse, fikrimce muvafık olur. Aksi takdirde, yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir”⁶².

Mustafa Kemal Paşa'nın bu konuşmasından sonra komisyon kararını vermiş ve 1 Kasım 1922 tarihinde TBMM Genel kurulunda, saltanatın İstanbul'un işgali tarihi olan 16 Mart 1920'den beri kalkmış bulunduğunu bildiren karar kabul edilmiştir⁶³. Böylece artık Atatürk'ün ifadesi ile “Yeni Türkiye Devleti'nde saltanat millettir (milleğe geçmiştir)”⁶⁴.

Bu karar hilafetle saltanatı, manevi güçle maddi gücü birbirinden ayırıyor, şahsi hükümdarlık, saltanat yerine halk hükümeti idaresini kuruyordu. Karar aynı zamanda milli egemenlik ilkesine de uygun olarak millet adına konuşacak yegâne makamın da, merciin de TBMM olduğunu ilan ediyordu⁶⁵.

Halife seçimi dolayısıyla meclisin 18 Kasım 1922 günü yapılan gizli oturumlarında Mustafa Kemal Paşa yaptığı konuşmada, hakimiyetin ortaklık kabul etmeyeceğini ve hakimiyetin millete ait olduğunu şöyle ifade etmiştir:

⁶⁰ Mehmet Akif Tural, *a.g.e.*, s. 24.

⁶¹ Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, s. 467.

⁶² Hamza Eroğlu, “a.g.m.”, s. 148.

⁶³ Turhan Feyzioğlu, *a.g.e.*, s. 59.

⁶⁴ *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, (Hazırlayan: Utkan Kocatürk), s. 33.

⁶⁵ Mustafa Kemal Atatürk, “1 Nisan 1923'te Seçim Yenilenmesi Hakkındaki Karar Münasebetiyle Yaptıkları Konuşmadan”, *Milli Egemenlik Makaleler Antolojisi*, Ankara, 1985, s. 11.

“Türk halkının kayıtsız ve şartsız hâkimiyetine sahip olduğunu bir defa daha ve kesinlikle tekrar ediyorum. Hâkimiyet, hiçbir anlamda, hiçbir şekilde, hiçbir renk ve hiçbir kılavuzlukta ortaklık kabul etmez. Unvanı ister halife ister başka bir şey olsun, hiç kimse bu milletin kaderine ortak çıkamaz. Millet buna kesinlikle müsaade edemez. Bunu teklif edecek hiçbir milletvekili bulunamaz. Bunun içindir ki, kaçmış olan Halife’nin halifelğine son verip, yenisini seçmek ve bu konu ile ilgili bütün işlemlerde belirttiğim görüşler çerçevesinde hareket etmek zaruridir. Başka türlüüne kesinlikle imkân yoktur”⁶⁶.

Türkiye Büyük Millet Meclisi 18 Kasım 1922’de almış olduğu kararla Abdülmecit Efendi’yi halife seçmiştir. Mustafa Kemal Paşa da meclisin bu kararını 19 Kasım 1922’de Abdülmecit Efendi’ye bildirmek için yolladığı telgrafta hâkimiyetin millete ait olduğunu ve milletin tek temsilcisinin ise meclis olduğunu şöyle ifade etmiştir:

“Türkiye Devleti’nin hâkimiyetini kayıtsız şartsız millete veren Teşkilat-ı Esasiye Kanunu gereğince, yürütme gücü ve yasama yetkisi kendisinde belirmiş ve toplanmış bulunan, milletin tek ve gerçek temsilcilerinden kurulu Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin 1 Kasım 1922 tarihinde oybirliği ile kabul ettiği gerekçe ve ilkeler çerçevesinde ve Yüce Meclisin 18 Kasım 1922 tarihli oturumunda halifelğe seçilmiş olduğunu bildirdim”⁶⁷.

Mustafa Kemal Paşa 1 Nisan 1923’te seçim yenilenmesi hakkındaki karardan dolayı yaptığı konuşmada: “Bütün cihan bilmelidir ki artık bu devletin ve bu milletin başında hiçbir kuvvet yoktur, hiçbir makam yoktur. Yalnız bir kuvvet vardır. O da hâkimiyet-i milliyedir. Yalnız bir makam vardır. O da milletin kalbi, vicdanı ve mevcudiyetidir” diyerek milli hâkimiyetin en yüksek makam olduğuna işaret etmiştir⁶⁸.

Atatürk kurmuş olduğu Halk Partisi’nin programında da milli hâkimiyeti partinin temel ilkesi haline getirerek, bu husus programda şöyle ifade edilmiştir:

“Hakimiyet milletindir, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin dışında hiçbir makam, milli mukadderata hakim olamaz, bütün kanunların düzenlenmesinde, her türlü teşkilatta, yönetimin bütün ayrıntılarında, genel eğitimde, ekonomi konularında, milli hakimiyet esasları çerçevesinde hareket edilecektir, saltanatın kaldırılması ile ilgili karar değişmez bir kanun hükmüdür”⁶⁹.

Lozan’da imzalanan 24 Temmuz 1923 tarihli Barış Andlaşması ile Türk İnkılâbı’nın bir evresi kapanmış, yeni bir dönem başlamıştı. 23 Ni-

⁶⁶ Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, s. 474.

⁶⁷ Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, s. 471-472.

⁶⁸ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I (1919-1938)*, s. 329; Mustafa Kemal Atatürk, “1 Nisan 1923’te Seçim Yenilenmesi Hakkındaki Karar Münasebetiyle Yaptıkları Konuşmadan”, *Milli Egemenlik Makaleler Antolojisi*, s. 11.

⁶⁹ Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, s. 486.

san 1920'den itibaren uygulanan siyasi rejimin adını koymak artık bir zorunluluk olmuştur. Milli Mücadele devrinin zaruretlerinden ileri gelen Meclis Hükümeti sistemi, artık işleyemediğinden ve hükümet bunalımlarını da çözmeye elverişli olmadığından, Cumhuriyeti ilan etmek tarihi bir zorunluluk olmuştur⁷⁰.

28 Ekim akşamı Mustafa Kemal Paşa arkadaşlarını Çankaya'ya yemeğe davet ederek, yemek sırasında “yarın Cumhuriyet ilan edeceğiz” demiştir. Ardından da nasıl hareket edileceği hakkında bir program yapılmıştır. Herkes ayrılıp gittikten sonra da İsmet Paşa ile birlikte bir kanun tasarısı hazırlanmıştır. Bu kanun tasarısında 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun devlet şeklini tespit eden maddeleri şu şekilde değiştirilmiştir:

Birinci maddenin sonuna “Türkiye Devleti'nin hükümet şekli Cumhuriyettir” cümlesi eklenmiştir.

Üçüncü madde ise “Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur. Meclis hükümetin ayrıldığı idare kollarını Bakanlar vasıtasıyla yönetir” şeklinde değiştirilmiştir.

Ardından sekizinci ve dokuzuncu maddeler de değiştirilerek aşağıdaki maddeler getirilmiştir:

“Madde- Türkiye Cumhurbaşkanı Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurulu tarafından ve kendi üyeleri arasından bir seçim dönemi için seçilir. Cumhurbaşkanlığı görevi yeni Cumhurbaşkanının seçilmesine kadar devam eder. Görev süresi biten Cumhurbaşkanı yeniden seçilebilir.”

“Madde- Türkiye Cumhurbaşkanı devletin başkanıdır. Bu sıfatla lüzum gördükçe Meclis'e ve Bakanlar Kurulu'na başkanlık eder.”

“Madde- Başbakan, Cumhurbaşkanı tarafından ve Meclis üyeleri arasından seçilir. Diğer bakanlar, Başbakan tarafından ve yine Meclis üyeleri arasından seçildikten sonra Cumhurbaşkanı tarafından hepsi birden Meclis'in onayına sunulur. Meclis toplantı halinde değilse, onaylama, Meclis'in toplantısına bırakılır”⁷¹.

Hazırlanan kanun tasarısı ilk defa Parti Genel Kurulu'nda tartışılmıştır. Tartışmalar sırasında söz alan Abdurrahman Şeref Bey işleyen rejimin artık adının konmasının zamanının geldiğini şu sözlerle ifade etmiştir:

“Hükümet şekillerinin teker teker sayılmasına gerek yoktur. Hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir, dedikten sonra kime sorarsanız sorunuz, bu Cumhuriyet'tir. Doğan çocuğun adıdır. Ama bu ad, bazılarına hoş gelmemiş, varsın gelmesin”⁷².

29 Ekim 1923 günü Cumhuriyetin ilanı ile bu sorun çözülmüş ve Mustafa Kemal Paşa Cumhurbaşkanı seçilmiştir. O gün Mustafa Kemal

⁷⁰ Hamza Eroğlu, “a.g.m.”, s. 149.

⁷¹ Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, s. 542-544.

⁷² Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, s. 549.

Paşa yaptığı konuşmada şöyle demiştir: “...Yüksek heyetinize şükranlarımı sunarım. Son yıllarda milletimizin gösterdiği yetenek, idrak kendi hakkında kötü düşünenlerin ne kadar bilgisiz ve ne kadar dış görünüşlere bağlı insanlar olduğunu pek güzel ispat etti. Milletimiz değer ve yeteneklerini hükümetin yeni adıyla uygarlık dünyasına daha kolay göstermeyi başaracaktır. Türkiye Cumhuriyeti dünyadaki yerine layık olduğunu eserleriyle kanıtlayacaktır.

Daima sayın arkadaşlarımla ellerine samimi ve sıkı bir surette yapışarak, onlardan kendimi bir an bile ayrı görmeyerek çalışacağım. Milleti tevecühünü daima bir dayanak sayarak hep birlikte ileriye gideceğiz. Türkiye Cumhuriyeti mutlu, başarılı ve muzaffer olacaktır”.

Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti’ni mutlu, başarılı ve muzaffer kılmanın milletin destek ve yardımıyla olacağını, bu büyük varlığı temsil eden TBMM’nin “Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir” ilkesine bağlı kalarak çağdaş uygarlık düzeyine ulaşacağını biliyordu. Gerçekleştirdiği İnkılâbı o Meclisin kararlarıyla başlatmış, meşru ve milli olmasını sağlamıştır⁷³.

Cumhuriyet, milli egemenlik ilkesinin tabii bir sonucudur. “Atatürk, hakimiyet tabirini kullanırken onu hudutsuz ve en üstün bir kuvvet olarak kabul etmiş ve TBMM’ni milletin yegane temsilcisi olarak bu üstün kuvvet ve kudretle mücehhez kılmağı da saltanat ve hilafeti yok etmek ve yerine Cumhuriyet rejimini ikame edebilmek maksadıyla tek çare olarak görmüştür”⁷⁴.

Milli egemenliğe dayalı demokrasi de gerçekleştirilmesi gerekli en önemli işlerden biri vatandaşın özgürlüğünü sağlamak, bunu geliştirmek ve güvence altına almaktır. Atatürk’e göre; “Hükümet teşkilinden gaye, evvela ferdi hürriyetin teminidir.” Ancak bu hürriyet Atatürk’e göre sınırsız değildir⁷⁵.

Atatürk milli egemenliği gerçekleştirecek en iyi devlet şekli olarak Cumhuriyeti görmüştür. Cumhuriyette devletin baş yöneticileri hep seçimle işbaşına geldikleri için milli egemenlik ilkesi en geniş anlamı ile işlerliğe kavuşur⁷⁶.

Atatürk Cumhuriyetin öyle çok kolay bir şekilde kazanılmadığını ve onun için korunması için gerekenin yapılacağını şu sözlerle ifade etmiştir:

“Cumhuriyetimiz öyle zannolunduğu gibi zayıf değildir. Cumhuriyet bedava da kazanılmış değildir. Bunu istihsal için mebzûlen kan döktük. Her tarafta kırmızı kanımızı akıttık. İcabında müessesatımızı müdafaa için lazım olanı yapmaya âmâdeyiz”⁷⁷.

⁷³ Cihat Akçakayalıoğlu, “Atatürk, Milli Egemenlik ve Türk Çocuğu”, *AAMD*, C. I, S. 2, s. 581.

⁷⁴ İsmet Giritli, “Kemalizm Milli Hâkimiyet ve Cumhuriyet Demektir”, *Atatürk Yolu*, s. 117.

⁷⁵ Ahmet Mumcu, *a.g.e.*, s. 35.

⁷⁶ Ahmet Mumcu, *a.g.e.*, s. 28.

⁷⁷ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri III (1918-1937)*, Ankara, 1989, s. 94.

Atatürk hâkimiyet-i milliye esasını işlemekle ve onu yeni Türk Devleti'nin temel taşı yapmakla, yeni devletin devlet ve hükümet şeklini de tayin ve tespit etmiş oluyor, Cumhuriyet rejiminin tohumunu atmış bulunuyordu. Gerçekten milli egemenlik esasının tabii ve tam bir şekilde gerçekleşmesi ancak cumhuriyetle mümkündür. Cumhuriyetle bütün egemenlik, daha doğrusu egemenliği gerçekleştiren bütün kuvvetler milletin elindedir ve millet bu kuvvetleri kullanacak organları seçer. Cumhuriyetin kurulması ile halk idaresi gerçekleşmiştir. Halk reaya olmaktan kurtulmuş, kendi kendini idare edecekleri seçmeye hazırlanan efendi olmuştur.

Atatürk, bu hususu bir konuşmasında şöyle açıklamıştır: “İdare-i devleti, Cumhuriyet’ten bahsetmeksizin, hâkimiyet-i milliye esasatı dairesinde, her an Cumhuriyete doğru yürüyen şekilde temerküz ettirmeğe çalışıyorduk”⁷⁸.

Atatürk, Milli egemenliğin artık geçerliliğini yitirmiş olan idare tarzlarına düşman olduğunu ve bu tarz idareleri savunanlarla mücadele ettiğini şöyle ifade etmiştir: “Dünyanın belli başlı milletlerini esaretten kurtarmak için egemenliklerine kavuşturan büyük fikir akımları, köhne müesseselere ümit bağlayanların, çürümüş idare usullerinde kurtuluş kuvveti arayanların amansız düşmanıdır”⁷⁹.

Atatürk kurmuş olduğu yeni devletin temelini milli egemenlik ilkesine dayandırmıştır. Memleketin gelişip güçlenmesinde Milli egemenlik ilkesinin etkili olacağını vurgulamıştır. Atatürk bu hususta şöyle demiştir:

“Türk milleti yeni bir iman ve kesin bir milli azim ile yeni bir devlet kurmuştur. Bu devletin dayandığı esaslar tam bağımsızlık ve kayıtsız şartsız milli egemenlikten ibarettir. Yeni Türkiye devletinin yapısının ruhu milli egemenliktir. Millet kayıtsız şartsız egemenliğidir... TBMM ve bunun hükümetinin millettten aldığı direktif tam bağımsızlık ve kayıtsız şartsız milli egemenlik ilkelerine dayanarak, memleketi bayındırlaştırmak ve milleti zengin, varlıklı ve mutlu kılmaktır. Milli egemenlik düşmanlığı, üstün bir yeri, değeri ve şerefi olan bir milletin her şeyini bir anda yok etmeyi amaçlayan suçtan başka bir şey değildir. Benim gayem, Türkiye’de, yeni Türkiye Cumhuriyeti’nde millet egemenliğini güçlendirmek ve ebedileştirmektir”⁸⁰.

Atatürk Batı Anadolu seyahati sırasında 18.01.1923 tarihinde İzmit’te Halka hitabında Meclisin Halife veya başka bir makama bağlı olmayıp sadece milletin emrinde olduğunu şöyle ifade etmiştir:

“Türkiye Büyük Millet Meclisi, Halifenin değildir ve olamaz. Türkiye Büyük Millet Meclisi yalnız ve yalnız millettendir. Millet intihap ettiği vekillerden mürekkeptir. Bu meclis yalnız ve yalnız milletin emrine mütta-

⁷⁸ Hamza Eroğlu, “a.g.m.”, s. 150.

⁷⁹ *Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri*, (Hazırlayan: Utkan Kocatürk), s. 32.

⁸⁰ İsmet Giritli, “Ulusal Egemenlik ve Atatürk”, *AAMD*, C. XII, S. 34, s. 348-349.

vaat etmek mecburiyetindedir. İsmi ve makamı ne olursa olsun millet bu hakkını bir şahsa tevdi ve teslim edemez”.

Konuşmanın devamında milli hâkimiyetin millet var oldukça devam edeceğine ise şöyle değinmiştir:

“Katiyetle tekrar ederim ki, milletin hâkimiyeti müebbetdir. Dinen, hadiseten, ilmen, fennen, kanunen, müebbet bulunan bu hakimiyeti ihlal ve izar edecek, ne bu memleketin dahilinde, ne de haricinde kuvvet yoktur ve olamaz”⁸¹.

Atatürk yaratılışı itibarıyla diktatörlükten ve diktatörlerden nefret ederdi. Şahıs ve zümre saltanatı, keyfi idare, tahakküm ve istibdat ile durmadan mücadele etmiştir. O, “Ferdin saltanatı ve onu temsil ettiği meş’um bir idare şekline çevrilen silah mukaddestir” demiştir. Biliyoruz ki, O’na halifelik ve hayat kaydı ile Cumhurbaşkanlığı da teklif edilmişti: Şiddetle reddetti. Kurduğu fırkanın daimi ve değişmez başkanlığını bile kabul etmedi. “Milletin sevgi ve güvenini kaybetmediğim müddetçe tekrar seçilirim; Milletin rey-i esastır” demiştir⁸².

Kısa zamanda, içteki ve dıştaki bazı gelişmeler ortaya çıkardı ki, halifelik kaldırılmadığı takdirde, “millet egemenliği” ilkesi her an tehlikeye düşebilecek zamanla halife egemenliğe ortak olmaya çalışacaktı. Bu tehlikeye fırsat vermemek amacıyla 3 Mart 1924’te halifelik kaldırılarak, 1919’dan itibaren başlamış olan “milli egemenlik” hareketi tam olarak devlet yapımıza yansımıştır⁸³.

Atatürk, Hilafetin kaldırılması ile Milli egemenliğin en mükemmel hâle ulaştığını şöyle ifade etmiştir: “Milli egemenlik kuralı, hilafetsiz Türk Cumhuriyeti ile en mükemmel şekline ulaştırıldı”⁸⁴.

Atatürk millet egemenliği ilkesini, Milli Mücadele’nin ve yeni Türk devletinin temel ilkesi haline getirirken hiç şüphe yok ki, amacı Türkiye’de gerçek anlamda demokratik rejimi yerleştirmektir⁸⁵.

Atatürk, milli hâkimiyetten geri dönüşün mümkün olmadığını ise 18.01.1923 tarihinde İzmit’te halka yaptığı konuşmada şu ifadelerle vurgulamıştır:

“Hâkimiyeti milliyemiz için tehlike var mıdır? dediler. Buna cevaben en kat’i bir surette derim ki, hayır, hayır! Hâkimiyet-i Milliyemiz için tehlike yoktur ve olamaz. Çünkü milletimiz asırların çok acı darbelerinden ve felaketlerinden mütenebbih olmuştur. Bunu eski umkî irticaa götürmenin imkânı maddisi kalmamıştır”⁸⁶.

⁸¹ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938), Ankara, 1989, s. 67.

⁸² İsmet Giritli, “Kemalizm Milli Hâkimiyet ve Cumhuriyet Demektir”, *Atatürk Yolu*, s. 115.

⁸³ Turhan Feyzioğlu, *a.g.e.*, s. 71.

⁸⁴ Ahmet Mumcu, *a.g.e.*, s. 23.

⁸⁵ Turhan Feyzioğlu, *a.g.e.*, s. 101.

⁸⁶ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938), s. 66.

1924 Anayasası'nda da millet egemenliği ilkesi devlet yapısının temel taşı olarak korunmuştur. Anayasa'nın 3. maddesinde "Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir" derken, 4. maddesinde: "Türkiye Büyük Millet Meclisi milletin yegâne ve hakiki mümessili olup, millet namına milli hâkimiyeti istimal eder" hükmü yer almıştır⁸⁷.

Atatürk bu hususta: "TBMM'nin bütün programlarının dayanağı, şu iki esastır: Tam bağımsızlık, kayıtsız-şartsız Milli egemenlik. Birinci dayanağın ifadesi Misak-ı Milli'dir. İkinci ve hayati olan dayanağının ifadesi Anayasa'dır. Anayasa'nın asıl ruhu ise bu konunun kitaplara geçmesinden evvel milletin kafasında ve vicdanında yoğunlaşmış olmasıyla ve ancak bunun ifadesi olmak üzere kurduğu meclise verdiği temel vazifelerle ve senelerden beri hükümlerini fiilen uygulamakta olmasıyla en nihayet kanun şeklinde bütün dünyaya göstermesiyle gerçekleşmiştir"⁸⁸.

Atatürk, Büyük Millet Meclisi'ne büyük önem vermiş ve meclisin milletin kurtuluşunu sağladığını 1 Kasım 1927'de Meclis'te yapmış olduğu konuşmada şöyle ifade etmiştir:

"Büyük Millet Meclisi, Türk Milleti'nin asırlar süren taharriyatının hulasası ve onun bizzat kendisini idare etmek şuurunun canlı timsalidir.

Türk Milleti, mukadderatını Büyük Millet Meclisi'nin kifayetli ve vatanperver eline tevdi ettiği günden itibaren karanlıkları sıyrıp kaldırmış ve ümitleri boğan felaketlerden milletlerin gözlerini kamaştıran güneşler ve zaferler çıkarmıştır"⁸⁹.

Atatürk, Milli Mücadele başlangıcından itibaren bıkip usanmadan, bir başöğretmen sabrı ile millet egemenliği ilkesini kafalara ve yüreklere yerleştirmeğe çalışmıştır⁹⁰.

Atatürk, halkın milli egemenliği benimsemesine büyük önem vermiş olup, bu konudaki görüşünü şöyle ifade etmiştir: "Halk, milli egemenliği benimsemeli ve memlekette yegâne hâkim ve âmilin kendisinden ibaret olduğunu unutmamalıdır"⁹¹.

Atatürk, Egemenlikten taviz veren milletin sonunun felaket olacağını şöyle dile getirmiştir:

"Milletler kendi egemenliklerini mutlaka ellerinde tutmak mecburiyetindeler. Şimdiye kadar milletimizin başına gelen bütün felaketler kendi talih ve kaderini başka birisinin eline terk etmesinden kaynaklanmıştır... Bu kadar acı tecrübeler geçiren milletin... bundan sonra egemenliğini bir kişiye vermesi kesinlikle mümkün olmayacaktır. Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir ve milletin kalacaktır."

⁸⁷ İsmet Giritli, "Milli Egemenlik, Atatürk ve Anayasalarımız", *AAMD*, C. XIII, S. 38, s. 561.

⁸⁸ Adnan Şişman, "a.g.m.", s. 57.

⁸⁹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I (1919-1938)*, s. 372.

⁹⁰ Turhan Feyzioğlu, *a.g.e.*, s. 109.

⁹¹ *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, (Hazırlayan: Utkan Kocatürk), s. 33.

Atatürk annesinin mezarı başında egemenliğin korunması ve devamlılığı konusunda şunları söylemiştir:

“Millet egemenliği ilelebet devam edecektir. Validemin ruhuna ve bütün ecdat ruhuna karşı taahhüt ettiğim yemini tekrar ediyorum. Annemin mezarı önünde ve Allah’ın huzurunda ahd ve peyman ediyorum: bu kadar kan dökerek milletin elde ettiği egemenliğin korunması ve savunulması için gerekirse validemin yanına gitmekte asla tereddüt etmeyeceğim. Milletin egemenliği uğrunda canımı vermek, benim için vicdan ve namus borcu olsun”⁹².

Bir başka sözlerinde de egemenliği korumanın Türk milletinin yapısında olduğunu şöyle ifade etmiştir: “Yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin yapısının ruhu, milli egemenliktir. Milletin kayıtsız şartsız egemenliğidir. Bir milletin egemenliğini anlayabilmesi ve onu güvenle koruyabilmesi, birtakım hususi vasıflara ve üstün terbiyeye sahip olmasına bağlıdır. Bir milletin ki siyasi terbiyesinde, sosyal terbiyesinde, vatan sevgisinde noksan vardır, öyle bir millet, egemenliğini lüzumu derecede kuvvetle elinde tutamaz”.

Atatürk başka bir sözünde: “Egemenliğine doğrudan doğruya sahip olmanın kıymetini pek iyi anlayan ve pek iyi bilen millet, bu mukaddes egemenliğine karşı baş gösterecek her tehlikeyi kahredecektir”⁹³ demektedir.

Atatürk, milli egemenliğin gücü hakkında ise şöyle demiştir: “Hâkimiyet-i milliye öyle bir nurdur ki, kanun karşısında zincirler erir, taç ve tahtlar yanar, mahvolur. Milletlerin esareti üzerine kurulmuş müesseseler her tarafta yıkılmaya mahkûmdurlar”⁹⁴.

Atatürk, milletin başarısını, refahını ve mutluluğunu milli egemenlik ilkesine bağlamış olup, bu konudaki düşüncelerini şöyle ifade etmiştir: “Süngü ile, silahla, kanla elde ettiğimiz zaferden sonra, kültür, ilim, fen, ekonomi gibi alanlarda zafer kazanmak için çalışacağız. Milleti refah ve mutluluğa götürecektir bu alanlarda güvenle, başarıyla yürüyebilmek ise, yalnız bir şarta bağlıdır. Bu şart bulunmazsa o alanlarda başarımız imkansızdır. Bu şart şudur: Milletin doğrudan doğruya kendi egemenliğine kendisinin sahip olmasıdır”⁹⁵.

Sonuç

Atatürk öğrencilik yıllarından itibaren Fransız İhtilali’ni besleyen fikir akımları ile hürriyet taraftarı Namık Kemal gibi Türk yazarların eserlerini okuyarak onlardan etkilenmiştir. Atatürk’te bu dönemden itibaren oluşan milli hâkimiyet fikri Milli Mücadele hareketi ile birlikte aşama aşama uygulanmaya başlanmıştır.

⁹² Turhan Feyzioğlu, *a.g.e.*, s. 110.

⁹³ *Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri*, (Hazırlayan: Utkan Kocatürk), s. 34.

⁹⁴ Enver Ziya Karal, *Atatürk’ten Düşünceler*, İstanbul, 1986, s. 40.

⁹⁵ *Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri*, (Hazırlayan: Utkan Kocatürk), s. 30.

Atatürk, Milli Mücadele'ye Milli Egemenlik bayrağı ile başlamış ve Milli iradeyi temel dayanak almıştır. Tek şahıs saltanatından Milli hâkimiyete geçişi sağlamıştır. Bu itibarla millet hâkimiyetini reddeden her türlü diktacı görüş Atatürkçülüğe aykırıdır⁹⁶.

Milletimiz de bu yüksek mefkûreye milli egemenlik ilkesine sarsılmaz bağlarla bağlıdır. Bu nedenle toplumumuzun çeşitli kesimlerinde sorumluluk yüklenmiş bulunan tüm aydınlarımızın, bu yüce düşüncüyü geliştirme, güçlendirme yolunda çaba harcamaları kaçınılmaz bir görevdir⁹⁷.

23 Nisan 1920 günü bizim tarihimizde çok önemli bir gündür. 23 Nisan Milli Mücadele tarihinin olduğu kadar, Türk demokrasi tarihinin de dönüm noktasıdır. Türkiye'de milli hükümet esasının simgesidir. Daha geniş anlamda ülkemizde Cumhuriyetin ifadesidir. Atatürk 23 Nisan 1922 tarihinde Yeni Gün Gazetesi yazarına verdiği demeçte 23 Nisanın önemini şu sözlerle ifade etmiştir:

“23 Nisan Türkiye milli tarihinin başlangıcı ve yeni bir dönüm noktasıdır. Bütün bir cihanı husumete karşı kıyam eden Türkiye halkının, Türkiye Büyük Millet Meclisini vücuda getirmek hususunda gösterdiği harikayı ifade eder”⁹⁸.

23 Nisan'ın Milli Egemenlik Bayramı'nın yanı sıra Çocuk Bayramı olarak da kutlanması çok anlamlıdır. Bu suretle milli hâkimiyet kavramıyla milletin geleceğini temsil eden çocuk kavramı en güzel şekilde birbirine bağlanmıştır. Unutmamalıyız ki, Atatürk'ün önemli sosyal hareketlerinden biri de toplumumuzda çocuğa verdiği değerdir. Yarının gencini, istikbalin büyüğünü teşkil edecek olan çocuk kavramı, Atatürk'te en anlamlı şeklini kazanmıştır. Atatürk ilkelerine bağlı, çalışkan, vatansever bir gençlik Atatürk'ün ideali idi: “Milletin bağrından temiz bir nesil yetişiyor. Bu eseri ona bırakacağım ve gözüm arkada kalmayacak” derken bu gençliği kastediyordu⁹⁹.

Atatürk, milli egemenliğin en iyi şekilde işleyeceği devlet şekli olarak da Cumhuriyeti görmüştür. Onun için de yeni kurduğu devlette rejim şekli olarak Cumhuriyeti ilan etmiştir. Cumhuriyet milli egemenlik ilkesinin tabii bir sonucu olup, bu ilkeler sayesinde Atatürk gerçek anlamda demokratik rejimi ülkede yerleştirmeye çalışmıştır.

Bibliyografya

Akçakayalıoğlu, Cihat, “Atatürk, Milli Egemenlik ve Türk Çocuğu”, AAMD, C. I, S. 2, Ankara, (Mart) 1985.

Atatürk, Kemal, *Nutuk 1919-1927*, Ankara, 2000.

⁹⁶ İsmet Giritli, “Kemalizm Milli Hâkimiyet ve Cumhuriyet Demektir”, *Atatürk Yolu*, s. 127.

⁹⁷ Necmeddin Karaduman, “Açılış Konuşması”, *Milli Egemenlik Düşüncesinin Gelişimi*, İzmir (Mayıs), 1986, s. 14.

⁹⁸ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III (1918-1937)*, s. 53.

⁹⁹ Cihat Akçakayalıoğlu, “a.g.m.”, s. 583.

Atatürk, Mustafa Kemal, “1 Nisan 1923’te Seçim Yenilenmesi Hakkındaki Karar Münasebetiyle Yaptıkları Konuşmadan”, *Milli Egemenlik Makaleler Antolojisi*, Ankara, 1985.

Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri, (Hazırlayan: Utkan Kocatürk), Ankara, 1999.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I (1919-1938), Ankara, 1989.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938), Ankara, 1989.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri III (1918-1937), Ankara, 1989.

Çapa, Mesut, “Milli Mücadele Döneminde Milli Egemenlik Düşüncesi-nin Gelişimi”, *AAMD*, C. XIV, S. 42, Ankara, (Kasım), 1998.

Dağıstan, Adil, “Atatürk’te Millet Egemenliği Anlayışı”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3, Ankara, (Bahar), 2006.

Dal, Kemal, “Milli Egemenlik ve Temsili”, *AAMD*, C. II, S. 4, Ankara, (Kasım), 1985.

Eroğlu, Hamza, “Milli Egemenlik İlkesi ve Anayasalarımız”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi (AAMD)*, C. 1, S. 1, Ankara, (Kasım) 1984.

Feyzioğlu, Turhan, *Türk Milli Mücadelesi’nin ve Atatürkçülüğün Temel İlkelerinden Biri Olarak Millet Egemenliği*, Ankara, 1999.

Giritli, İsmet, “Atatürkçülük, Milli Egemenlik ve Gençlik”, *Atatürk, Milli Egemenlik ve Gençlik Paneli*, İstanbul, 1985.

Giritli, İsmet, “Kemalizm Milli Hâkimiyet ve Cumhuriyet Demektir”, *Atatürk Yolu*, Ankara, 1987.

Giritli, İsmet, “Milli Egemenlik, Atatürk ve Anayasalarımız”, *AAMD*, C. XIII, S. 38, Ankara, 1997.

Giritli, İsmet, “Ulusal Egemenlik ve Atatürk”, *AAMD*, C. XII, S. 34, Ankara, (Mart), 1996.

Karaduman, Necmeddin, “Açılış Konuşması”, *Milli Egemenlik Düşüncesinin Gelişimi*, İzmir (Mayıs), 1986.

Karaduman, Necmettin, “Milli Egemenlik”, *AAMD*, C. I, S. 2, Ankara, 1985.

Karal, Enver Ziya, *Atatürk’ten Düşünceler*, İstanbul, 1986.

Kodaman, Bayram, “Milli Hâkimiyet Fikrinin Gelişmesi”, *Milli Egemenlik Kavramını Fikri Gelişmesi*, Samsun, (Nisan), 1986.

Mumcu, Ahmet, *Atatürk’e Göre Milli Egemenlik*, Ankara, 1986.

Okur, Mehmet, “Milli Egemenlik ve Teşkilât-ı Esasiye Kanunu”, *Atatürk Dergisi*, C. 3, S. 1, Erzurum, (Mayıs), 2000.

Özsoy, Osman, “Mustafa Kemal Paşa’nın Halkla Kurduğu İlişkiler ve Bağımsızlık Konusunda Anadolu İnsanını Harekete Geçirmesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 115, İstanbul, (Ağustos) 1998.

Şişman, Adnan, “Atatürkçü Düşüncede Milli Bağımsızlık ve Milli Egemenlik”, *Atatürk, Milli Egemenlik ve Evrensel Barış Paneli*, Ankara, 2000.

Tekinşen, O. Cenap, “Atatürk ve Milli Hâkimiyet”, *Atatürk Haftası Armağanı*, Ankara, 1986.

Tural, Mehmet Akif, *Saltanatın Otopsisini veya Milli Hâkimiyet Yolunda Çekilen Çileler*, Ankara, 1997.

ATATÜRK DÖNEMİ KÜLTÜR POLİTİKALARI

Yrd. Doç. Dr. Mustafa TALAS*

Kültür politikaları toplum hayatında önemli role sahiptir. Bu durum Türk toplumu için de geçerlidir. Atatürk dönemi kültürel politikalar açısından Türk Tarihi'nin en önemli dönemidir. Çünkü Türk kültürü devlet hayatının gündemine bu dönemde gelmiştir. Bunun yanı sıra kültürün de toplumun geniş kesimlerinin gündemine bu dönemde gelmiştir.

Kültür, Atatürk'ün politikasında anahtar role sahiptir. Atatürk pek çok konuşmasında milletine Türkiye Cumhuriyeti'nin temelini Türk kültürü olduğunu ifade etmiştir. Bundan başka Atatürk hem genel politikalarında hem de kültür politikalarında icracı bir lider olmuştur. Dil devrimi, kıyafet devrimi, çağdaş takvim ve saat devrimi, kadınlara seçme ve seçilme hakkı vs. gibi yenilikler Atatürk'ün kültür politikalarının en önemli göstergeleridir.

Bu çalışmada Atatürk Dönemi'nin, Atatürk öncesi ve sonrasında farklı olduğunu tartışmaktayım. Araştırmalarım sonucunda Atatürk dönemi kültür politikalarının Türk Cumhuriyeti ve toplumu için bir milat olduğu sonucuna ulaştım.

Anahtar kelimeler: Atatürk, Kültür, Kültür Politikaları, Atatürk ve Kültür Politikaları.

Cultural Politics In Ataturk Era

Cultural politics has been important role in the life of the society. This situation is valid for the Turkish society. Ataturk Era is the most important term of the Turkish History about cultural politics. Because Turkish culture has been become a current issue for the life of state in this term. In addition to, culture has also come into the vast parts of the society in this period.

Culture has a key role in the society in the Ataturk's politics. Ataturk told their nation that the Turkish culture was the primary of the Republic

* Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Öğretim Üyesi, mtalas@inonu.edu.tr

of Turkey a lot of his speeches. Furthermore, Atatürk has been performer leader about both his general politics and cultural politics. The improvements such as language reform, clothes revolutionary, contemporary almanac and clock reform, right of choice and elective to women etc. are the basic indicator of this course of Atatürk's cultural politics.

In this study, I argue that the cultural politics of Atatürk Era would be different from pre-Atatürk and post-Atatürk. I made out that Atatürk Era the birt of New Turkish Republic and Turkish Society in my research.

Key words: Atatürk, Culture, Culture Politics, Atatürk And Culture Politics.

Giriş

1918 sonlarında Avrupa'nın ifadesiyle Hasta Adam olan Osmanlı Devleti, bitkisel hayata girmiş olup artık ölmek üzereydi. Bu durumun sebebi olarak gösterilen Genç Türklerin liderlerine karşı öfke memleket çapında artış kaydetmişti. Onların kabine üyeleri de istifa etmişlerdi. Abdulhamit'in küçük kardeşi Mehmet Vahdettin saltanata gelmişti. Sadrazamlığa da Ahmet İzzet Paşa'yı atamıştı. Mondros Mütarekesi için Padişah Sadrazam'ı görevlendirdi. O da Bahriye Nazırı Rauf Bey'in başkanlığında bir heyeti görevlendirdi. Heyet, 30 Ekim'de Limni'de mütarekeyi imzaladı. Genç Türk Paşalar, Mütareke sonrası hemen yurt dışına kaçtılar¹.

Mondros'tan sonra Sevr'e imza atıldı. Sevr Antlaşması'nın hükümlerine göre, Osmanlı İmparatorluğu bir baştan bir başa işgal edildi. İtilaf Devletleri anlaşmanın gereğince Türklere sadece Ankara çevresini bırakmayı uygun görmüşlerdi².

Kurtuluş Savaşı'nın başladığı yıllarda Anadolu halkı 1911 yılında meydana gelen Trablusgarp Savaşı'ndan beri aralıksız olarak savaşlar ile birlikte yaşamıştı. O tarihlerde, Kolağası (Binbaşı) olan Mustafa Kemal de, halkı ile beraber aralıksız mücadele içerisinde subay ve komutan olarak bulunmuştu³. Bu açlık ve yoksulluktan daha da ağır ve darbeci olanı ise, Türk insanının vatan topraklarının işgal edilmesiydi. Asırlardan beri süregelen Türk tarihinde yaşanmamış olan "esaret", "manda" ya da "himaye" tartışmalarının gölgesinde Türk'ün tarihî iradesini kuvveden fiile dönüştürecek bir lider kişiliğe ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu kişilik, Gazi Mustafa Kemal'di.

1919'da Anadolu'da halk arasında (Sevr karşısında) Müdafa-i Hukuk Cemiyetleri kuruldu. Mustafa Kemal, Anadolu Umum Müfettişi sıfatıyla

¹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara, 1993, s. 239.

² E. Semih Yalçın, "Mustafa Kemal'in Anadolu'ya Geçiş Meselesi 19 Mayıs Ruhu", e-posta adresi: <http://uyayim.meb.gov.tr> : 28.08.2002, s. 1.

³ Emre Kongar, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Cilt: 1-2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994.

Samsun'da karaya çıktı⁴. 19 Mayıs 1919 tarihi, aslında Modern Türkiye'nin kuruluşu için atılmış başlangıç adımı olmuştu.

Osmanlı Devleti'nin yıkılışı ile başlatılan Türk Bağımsızlık Hareketi'nin birinci amacı, bağımsız milli Türk Devleti'nin kurulması, bundan sonra gelen önemli amacı ise çağdaşlaşmadır⁵. Bu çağdaşlaşma, devletin yapısından hayatın diğer sahalarına kadar çok geniş bir alanı içine almaktadır.

Atatürk'ün Amasya Genelgesi, Erzurum ve Sivas Kongreleri⁶ ile nüve halinde ortaya koyduğu anlayışlar daha sonra devlet olununca tam bağımsızlık, kendine güvenen devlet olma bilinci⁷, bölgesel ittifaklar kurmak, kurumsal reformlar ve yenilikler gerçekleştirmek şeklinde çok yönlü politikalar tayin etme şeklinde kendini göstermiştir. Devlet de bu esaslar üzerine geliştirilmeye çalışılmıştır.

Bu makalede Türkiye'deki kültür politikalarının Atatürk Dönemi'ndeki uygulamaları teorik analiz yöntemiyle ele alınmıştır. Atatürk dönemi-ne ait temel başvuru kaynakları materyal olarak kullanılmıştır. Bu tür çalışmalardaki metodun bir gereği olarak, Atatürk dönemi kültür politikalarına bakmadan önce, bir dönem analizi yapılması gerekmektedir.

1. Cumhuriyetin İlânı ve Atatürk Döneminde Genel Politikalar

Atatürk, Osmanlı döneminde yapılan kısmî değişim ve yenilenme yaklaşımlarının ihtiyaca cevap vermediğine inanmaktaydı. Toplumun topyekün değişimini, bu yüzden tarz olarak benimsedi. Reformlarını savaşın bitimiyle, tarihî şartların olgunluğunu da dikkate alarak uygulamaya geçirdi⁸. Aslında Atatürk Samsun'a çıkışından sonraki tamimler ve kongrelerde "milliyetçi bir Türk Cumhuriyeti" kuracağının işaretlerini vermişti⁹. Mütareke sonrası, 21-22 Haziran 1919'da Amasya'da, 23 Temmuz-7 Ağustos 1919'da Erzurum'da, 4-11 Eylül 1919'da Sivas'ta "vatanın bütünlüğü ve millî egemenlik" konularına ağırlık vermesi bu yönde değerlendirilmektedir. 28 Ocak 1920'de daha önceki kongrelerde kabul edilen Misak-ı Milli'nin Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında da kabul edilerek, meşruiyetinin sağlanması 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılıp ve başkanlığına Gazi Mustafa Kemâl'in getirilmesi, ardından Sakarya ve Büyük Taarruzla simgeleşen bütün vatan topraklarının emperyalistlerden temizlenmesi,

⁴ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İstanbul, 1992.

⁵ Suat İlhan, *Türkiye'nin ve Türk Dünyasının Jeopolitiği*, Türk Kültürünü Araş. Ens. Yay., Ankara, 1997.

⁶ Süleyman Ünüvar, "Cumhuriyet, Atatürk ve Millî Egemenlik", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 154, Ocak-Şubat 2005, s. 30-31.

⁷ Ömer Osman Umar, "Atatürk'ün Millî Mücadele Döneminde İzlediği Dış Politika İlkeleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 151, Ağustos 2004, s. 12-14.

⁸ Hüsnü Erkan, *Bilgi Uygarlığı İçin Yeniden Yapılanma*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 56.

⁹ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yay., İstanbul, 2000, s. 210-222.

milletin maddî ve manevî birliğinin sağlanması anlamına gelmekteydi¹⁰. Bu da fiili olarak yeni devletin teşekkülü demek oluyordu.

Kendini Türk Milleti'ne adanmış olan Gazi Mustafa Kemâl, millet egemenliğine dayalı Türk Devleti'nin kurulmasının tek kurtuluş yolu olduğunu şu ifadelerle açıklamıştır. "Temel hedef: Türk Milleti'nin onurlu ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bu ancak tam bağımsız olmakla sağlanabilir. Ne kadar zengin ve refah içinde olursa olsun, bağımsızlıktan yoksun bir millet, uygar insanlık karşısında uşak durumunda kalmaktan kendini kurtaramaz. Oysa, Türk'ün onuru ve yetenekleri çok yüksek ve büyüktür. Böyle bir millet esir yaşamaktansa yok olsun, daha iyidir. Öyleyse, ya istiklâl ya ölüm"¹¹.

Yeni Türk Devleti'nde, Osmanlı'daki kişi egemenliği yerine, millet egemenliği esas alınmıştı. Millet egemenliğinin devamı olan adım ise, Cumhuriyet olmuştur. Bu adımı atmadan önce yapılması gereken bir başka iş vardı. O da saltanatın kaldırılmasıydı. 1 Kasım 1922'de saltanat kaldırılarak hanedan mensupları yurt dışına gönderilmişti. İkili bir siyasî yapının engellenmesi için bunun yapılmasına gerek duyulmuştu. Bu aşamadan sonra Atatürk'ün en büyük projesi olan "Türk Milleti"ne dayalı olan Türk Cumhuriyeti'ni 29 Ekim 1923'te gerçekleştirdiğine şahit olundu. Hemen arkasından devletin dış âlemdaki politik güvencesi olan Lozan Anlaşması'na imza koyuldu¹². Ayrıca yapılması gereken bir diğer faaliyet, laik devlet için en fazla gerekli olan din işleri ile devlet işlerinin ayrılması hususuydu. Bunun için de ilk önce halifeliğin kaldırılması icap etmekteydi. 3 Mart 1924'te bu adım da başarıyla sonuçlandırıldı. Aynı zamanda Anadolu'da dinin arkasına saklanarak Türk devletini yok etmeye çalışan ayrılıkçı hareketlerin önünü kesmek için tekke ve zaviyelerin kapatılması kararı da alınmıştır. Bu iki karar, laik ve üniter bir Türk Devleti'nin teşekkülü için yapılmış olan en önemli etkinliklerdir.

1924 yılında gerçekleştirilen anayasa, cumhuriyetin ilk anayasası niteliğini taşımaktadır. 1876'daki Anayasa, 1909'da ve 1921'de değişikliklere uğramış olsa da 1924 Anayasası'ndan önce geçerli olan anayasaydı. Cumhuriyet yönetiminin beklentilerini karşılayamadığından yenilenmesine karar verilmişti¹³.

Mustafa Kemâl Atatürk, kurduğu yeni Türk Cumhuriyeti'nin sağlam temellere oturmasını ve kurumsallaşmasını istiyordu. Bir bakıma, O'nun için asıl Kurtuluş Savaşı "bir varlık-yokluk meselesi" olarak, rejimin oluşturulması konusunda, yeni bir platformda aynı kararlılık içinde yü-

¹⁰ Ayten Sezer, "Atatürk'ün Türkiye'nin Stratejik Konumu İle İlgili Görüşleri", *Üçüncü 1000'e Giren Türkiye*, TDV Yay., Ankara, 2000, s. 55-58.

¹¹ *12 Eylül Öncesi ve Sonrası*, TTK Yay., Ankara, 1981, s. 1-2.

¹² Hüsnü Erkan, *a.g.e.*, s. 55-56.

¹³ Erik Jan Zürcher, *a.g.e.*, s. 243-245.

rütülüyordu¹⁴. Bu kararlı mücadele, bağımsızlığın ve devletin korunması için bir ihtiyaç niteliği taşıyordu.

Türkiye, o dönemde, Dünya’da milliyetçi, barışçı, gerçekçi, ittifaklar sistemine dayanan, anti-emperyalist ve anti sömürgeci özellikler taşıyan bir dış politikayı benimsemiştir. İtalya ve Almanya’nın tehdit edici ve yayılmacı politikalarına karşı Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya ile 1934’de Balkan; İran, Irak ve Afganistan ile 1937’de Sadabat Paktlarına ön ayak oldu ve imza attı. Yine İtalya’ya karşı caydırıcılık olsun diye, Musul ve Hatay gibi meselelerin halledilmesi yoluyla dönemin en güçlü devleti olan İngiltere ve dolayısıyla Fransa ile dostane ilişkiler kuruldu. İtalya’nın Habeşistan’ı işgal etmesi ve Almanların Versailles’i ihlâl eden davranışları ileri sürülerek Lozan’da halledilemeyen Boğazlar meselesi gündeme getirildi¹⁵. Zaten Atatürk de, ölümünden önce, Birinci Dünya Savaşı’ndan sonraki durumun ülkelerin jeopolitik, etnik ve ekonomik özelliklerini göz önünde bulundurmadan, sadece galip devletlerin zorlamalarından ibaret olduğunu ve dolayısıyla geçici bir barış ortamının bu yüzden oluştuğunu ifade etmiştir¹⁶.

Hilafetin kaldırılması ve cumhuriyetin ilânına karşı çıkan Hüseyin Rauf, Ali Fuat Cebesoy, Adnan Adıvar ve Kâzım Karabekir’den oluşan grubun muhalefetlerinin şiddetini artırması, olayı çok partili hayata geçişe kadar götürmüştü. Muhalifler özellikle, tek partiyle cumhuriyetin demokrasi olamayacağı fikri etrafında birleşiyorlardı. Ancak muhaliflere verilen parti kurma hürriyeti, Şeyh Said İsyanı’nın sonucunda ortadan kaldırılmıştır. Ülke genelinde bölücülerin muhalif partide emellerini gerçekleştirmeye çalışmaları beklentisi, hükümeti bu kararı almaya itmiştir¹⁷.

Atatürk Dönemi’nde özellikle bir husus çok önemli bir dönüm noktasını oluşturmuştur. Atatürk, milli mücadele yıllarından itibaren Marksizm karşı tutumunu net bir şekilde ortaya koymuştur. Mustafa Suphi ve arkadaşlarının rejim ithal etme hareketini, Gazi Mustafa Kemâl’in Trabzon’da sona erdirmesinden beri, Mustafa Suphi’nin yakın arkadaşları açıktan Marksistlik yapmayı bırakmışlardı. Ancak İstiklâl Savaşı’nın sona ermesinden yaklaşık on yıl sonra, Suphi’nin arkadaşlarının başı çektiği bir grup aydın, Kadro adlı bir dergi çıkarmaya başladı. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Şevket Süreyya Aydemir, Vedat Nedim Tör, İsmail Hüsrev Tökin, Burhan Asaf Belge, Falih Rıfkı Atay ve Ahmet Hamdi Başar’dan oluşan bir yazar kadrosu bulunmaktaydı. Bahsedilen yazarlardan Şevket Süreyya, tahsilini Moskova’da tamamlamıştı ve Moskova dönüşü Mustafa Suphi’nin kurduğu Türkiye Komünist Partisi’nde üst düzeyde

¹⁴ Hüsnü Erkan, *a.g.e.*, s. 56.

¹⁵ Ayten Sezer, *a.g.e.*, 2000, s. 62-64.

¹⁶ Suat İlhan, *a.g.e.*, s. 14-15.

¹⁷ Erik Jan Zürcher, *a.g.e.*, s. 247-250.

görev almıştı. 1925'te de Orak-Çekiç adında gazete çıkarmıştı. Aynı yıl dergisi kapanıp, kendisi İstiklâl Mahkemelerinde yargılanmıştı. Şevket Süreyya'nın başı çektiği bu aydın grubu, Türk inkılabının felsefesini yapmak iddiasındaydı. Türk inkılabını Marksizm felsefesine göre izah ederken, Türk İstiklâl Savaşı'nın Sovyet Rusya tarafından desteklendiği ve bütün kurtuluş hareketlerinin destekleneceğinin işlenmesi de ihmal edilmedi. Bu bir tür kamuflaj yöntemi idi. Bu kamuflajlara rağmen dergi 1934'te kapandı ve imtiyaz sahibi olan Yakup Kadri yurt dışına elçi olarak gönderildi¹⁸. Yalnız, derginin kapanması Türk Tarih ve Türk Dili'ni "Helenizm"e göre yorumlayan bir kadronun devlet politikasını belirleyecek nitelikteki önemli noktalara sızmalarına engel teşkil etmemiştir¹⁹. Atatürk'ün karizmasından çekinen ve milliyetçilikten asla taviz vermez yapısını çok iyi bilen bu kadro, onun ölümünden sonra devletin kültür politikasını alt üst edecek kadar etkin bir konuma gelmeyi başarabilmiştir.

2. Atatürk Dönemi Kültür Politikaları

Modern Türk Devleti, çok uzun bir süreç içerisinde teşekkül halinde olmuştur. Çeşitli yönleriyle Tanzimat'a, Genç Osmanlılara ve Birinci Meşrutiyete, 1908 Devrimi ve Genç Türklere kadar uzanan bir mazisi bulunmaktadır²⁰. Cumhuriyetle dinamizm ve yeni bir yapı kazanan Türk modernleşmesi halen devam eden bir serüven olarak bu meselenin özünü teşkil etmektedir.

Tanzimat'tan beri Batıcı Türk aydınlarının büyük bir bölümü İslâm'ı Doğululuğun esası olarak görmüş, yeniliklerin ve ilerlemenin önündeki engel olarak düşünmüştü²¹. Bu sebeple yapılması gereken değişiklikler ve çözüm arayışlarının odağında laikleşme hareketleri yer almıştır. Bu hareketler, daha önceki dönemlerde ıslahatlardan ibaret oluyorken, Cumhuriyet döneminde çok farklı bir yapıya bürünüyordu. Köklü değişiklikler olarak bu yenilikler, çağdaş medeniyet seviyesine ulaşmış bir toplum modelini öngörüyordu. Toplumun muasır medeniyet seviyesine ulaşması ile anlatılmak istenen, iktisadi açıdan hızlı kalkınma ve sanayileşmeyi gerçekleştirmek, bunun için de pozitif bilimin ve teknolojinin sağladığı araçlardan yararlanmaktır. Böylece Batı'nın üstünlüğünü sağlayan aracı (bilim ve teknoloji) kullanarak Batı'yı yakalamaktır. Kültürel açıdan ise, medeniyet seviyesi boş inançlara dayalı, dini inançlara dayalı dünya görüşünün egemen olduğu bir topluma, "hayatta en hakiki mür-

¹⁸ Mehmet Eröz, *Atatürk-Milliyetçilik-Doğu Anadolu*, TDAV Yay., İstanbul, 1987, s. 300-303.

¹⁹ Mehmet Eröz, *a.g.e.*, s. 12-36.

²⁰ Ali Kazancıgil, "Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, Alfa Yay., İstanbul, 2000, s. 137.

²¹ Seçil Deren, "Kültürel Batılılaşma", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık*, Cilt: 3, İletişim Yay., İstanbul, 2002, s. 382.

şit(in) ilim” olduğunu öğretmektir. Buna dayalı olarak, laiklik ilkesi geliştirilmiş olup, devletin en temel niteliği olarak kabul edilmiştir. “Laiklik ilkesi, Türkiye’de din ve devlet işlerini ayırmanın ötesine geçmiş, dini denetim altına almak şeklini almıştır. Bu ilke ile birlikte, Türk Milliyetçiliği Kemalist projenin teorik alt yapısını oluşturmaktadır. Devletin milliyetçilikle batılılaşmayı uzlaştırmak şeklindeki hedefinin fikir babası Ziya Gökalp’tir. Aynı şekilde, Güneş Dil Teorisi ve kadın hakları konusu da tarihi temelleriyle birlikte Ziya Gökalp’in fikirlerinin uygulamaya dönüştürülen kültürel nitelikli yeniliklerdendir”²². Cumhuriyet döneminde Gökalp’in fikirleri uygulama alanı bulmuştur²³. Gökalp’in Atatürk politikalarındaki etkisi, eğitim ve kültür alanında da kendini hissettirmektedir. Özellikle milliyetçilik ve çağdaşlaşma şeklinde toplum hayatında kendini gösteren politikalarda Gökalp’in özellikle Türkçülüğün Esasları adlı eserindeki görüşleri yönlendirici olmuştur²⁴.

Atatürk inkılaplarının da fikrî temelleri, Meşrutiyet döneminin fikir akımlarında yatmaktadır. Gerçekten de medreselerin kapatılması, Latin alfabesinin kabulü, fesin yasaklanarak şapkanın giyilmesi, şer’iye mahkemelerinin kaldırılması, medeni kanunun kabulü, kadın hakları gibi inkılaplar, Batıcıların yayın organı olan İctihad’ın daha önce savunduğu görüşlerdir²⁵. Harf inkılabı gibi eğitimle ilgili reformlar bile, o dönemlerde tartışılmıştır. Fikir olarak da benimsenmiştir.

Mustafa Kemâl Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti’nin temelini kültür olduğunu düşünmektedir. Özellikle kültürü okumak, anlamak, görebilmek, görebildiğinden anlam çıkarmak, ders almak, düşünmek ve zekâyı eğitmek anlamında kullanmaktadır. Ayrıca, Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti’nin temel politikasının millî kültürün her alanda açılarak yükselmesinin sağlanması olduğunu ifade etmektedir²⁶.

Gazi, yaptığı bir konuşmada, projesini şu şekilde özetlemiştir: “Memleketimizi çağdaşlaştırmak istiyoruz. Bütün çalışmamız Türkiye’de çağdaş yani batılı bir hükümet meydana getirmektir”²⁷. Ona göre, millî kültürümüzün amacı yüksek ve inkılâpçı seviyeye ulaşmak ve çağdaş medeniyet seviyesinin üzerine çıkmak şeklinde olacaktır²⁸.

²² Seçil Deren, “a.g.m.”, s. 382-384.

²³ Abdullah Korkmaz, “Değişme ve Zihniyet”, *Sosyoloji Konferansları*, 21. Kitap, 1986, İstanbul.

²⁴ Ali Rıza Abay, “Eğitim-Toplum İlişkisi ve Türkiye Uygulamaları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 149, Mart-Nisan 2004, s. 134-135.

²⁵ Osman Kafadar, “Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tartışmaları” *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık*, Cilt: 3, İletişim Yay., İstanbul, 2002, s. 352.

²⁶ *Atatürkçülük*, Birinci Kitap, Genel Kurmay Başkanlığı Yay., İstanbul, 1988, s. 349.

²⁷ *Atatürkçülük*, Birinci Kitap, s. 357.

²⁸ *Atatürkçülük*, Üçüncü Kitap, Genel Kurmay Başkanlığı Yay., İstanbul, 1988.

Atatürk, çağdaş, medeni ve yenilenmiş bir devlet tesis etmenin ana dava, hayatî mesele olduğunu beyan etmiştir. O, bütün fedakârlıkların verimli olmasının bu davanın başarısına bağlı olduğuna inanmaktadır²⁹. Atatürk, Onuncu Yıl Nutku'nda da her vasıttan ancak şu şekilde faydalanıldığını belirtmiştir: "Türk Milletini, medeni dünyada layık olduğu yere yükseltmek ve Türk Cumhuriyetini sarsılmaz temelleri üzerinde, her gün daha çok güçlendirmek ve bunun için de istibdat fikrini öldürmek"³⁰. Gazi Mustafa Kemâl Atatürk, bir başka konuşmasında Türk Milleti'nin idealini şu şekilde açıklamıştır: "Milletimizin hedefi, milletimizin ideali bütün dünyada tam anlamı ile medeni bir sosyal toplum olmaktır. Bilirsiniz ki, dünyada her kavram varlığı, kıymeti, hürriyet ve bağımsızlık hakkı, sahip olduğu ve yapacağı medeni eserlerle uyumludur. Medeni eser meydana getirmek kabiliyetinden yoksun olan kavimler, hürriyet ve bağımsızlıklarından ayrı tutulmaya mahkûmdurlar. İnsanlık tarihi baştan başa bu dediğimizi doğrulamaktadır. Medeniyet yolunda yürümek ve başarılı olmak, hayatın şartıdır. Bu yol üzerinde duraksayanlar veya bu yol üzerinde ileriye değil geriye bakmak cahilliği ve tedbirsizliğinde bulunanlar, medeniyetin coşkun seli altında boğulmaya mahkûmdurlar. Medeniyet yolunda başarı yenileşmeye bağlıdır. Sosyal hayatta, ekonomik hayatta, ilim ve fen sahasında başarılı olmak için tek gelişme ve ilerleme yolu budur. Hayat ve geçime egemen olan kuralların zaman ile değişme, gelişme ve yenilenmesi zorunludur. Medeniyetin buluşlarının, tekniğin harikalarının, dünyayı değişiklikten değişikliğe uğrattığı bir devirde, asırlık köhne zihniyetlerle, geçmişe bağlılıkla varlığın korunması mümkün değildir"³¹. Başka bir konuşmasında ise, Atatürk, Türk insanının medeni ve olgun olduğunu baştan aşağıya dış görünüşüyle de göstermeğe mecbur olduğunu ileri sürmüştür³². Bu konuşmasıyla icraata verdiği önemi ve kılık kıyafette getirmek istediği yenilikleri tarif etmiştir.

Cumhuriyetin onuncu yılı münasebetiyle, 29.10.1933 tarihinde Atatürk, az zamanda yapılan işlerin en büyüğünün Türkiye Cumhuriyeti olduğunu, onun temelini de yüksek Türk Kültürü ve Türk Kahramanlığı olduğunu belirtmiştir³³. 1934 yılında TBMM'nin açılışında da kültür işlerine büyük önem verdiğini, bu hususta Türk tarihinin sağlam temeller üzerine oturtularak araştırılması ve öğrenilmesi ve Türk diline gereken değeri vermek için gece gündüz çalışıldığını ifade etmiştir³⁴.

²⁹ *Atatürkçülük*, Birinci Kitap, s. 353.

³⁰ *Nutuk II*, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul, 1975, s. 537.

³¹ *Nutuk II*, s. 351.

³² *Nutuk II*, s. 353.

³³ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, DTCF Basımevi, Ankara, 1981, s. 275.

³⁴ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, s. 372.

Belirttiği bu çalışmaların en somut örneği olarak da Türk Tarih ve Türk Dil Kurumu'nu kurmuştur³⁵. Bu iki kurum ilk kurulduğunda, Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti ve Türk Dilini Tetkik Cemiyeti adıyla kurulmuştu. Bunlardan birincisi, Türk Milleti'ni tarihi köklerine götürerek nasıl bir millet olduğunun keşfine yönelik bir amaçla kurulmuştur. İkincisi ise, unutulmuş ve özelliğini kültür emperyalizmi sebebiyle kaybetmiş olan Türk Dili'nin yeniden canlandırılması gibi bir amaca yönelik olarak teşkil edilmiştir³⁶. Atatürk, Türk tarihine verdiği önemi, vasiyetnamesinde servetinin büyük bir kısmını Türk Tarih Kurumu'na miras bırakmakla da göstermiştir³⁷.

Gazi Mustafa Kemâl, yüksek ve inkılâpçı bir kültür seviyesine varmak için, müspet bilim temeline dayanan, güzel sanatları seven, fikir terbiyesinde olduğu kadar beden terbiyesinde de kabiliyeti artmış ve yükselmiş olan erdemli, kudretli bir nesil yetiştirmek gerektiğini savunmuştur³⁸. Bir millet olarak ayakta kalabilmenin yolu, millî benliği şuur altı bir değer olmaktan çıkarıp, bilinç seviyesine çıkarmaktır. Atatürk'ün devlet ve toplum için seçtiği hedefte bu doğrultudadır: "Atatürk millî bir hayatın oluşması, millî benliğin millî kimlikle tamamlanması, bütünleşmiş bir halka dönüşmesi için on beş yıl gibi kısa bir zamanda büyük atılımlar yapılmasını sağladı. Atatürk'ün cumhur için gösterdiği hedef, devlet için benimsediği program iki esasa dayanır. Millî benliğin yaygın bir şekilde bilince dönüştürülmesi, medenî, asrî, teknolojiye yararlanmayı benimseyen ve yaşayan bir halk olunması"³⁹. Gazi Mustafa Kemâl, millî benlik konusunda, Türk Tarihi'nden örnekler vererek, eksikliğinin Türk Milleti'nde bulunmasından şu şekilde yakınmaktadır. "Bizim neslin gençlik yıllarına Osmanlılık telkin ve etkileri hâkimdi. İmparatorluk halkını meydana getiren Türk'ten başka milletlere, bu arada yanlış bir din anlayışı ile Araplara, sarayın ordu ve devlet ileri gelenleri arasında bulunan ırkdaşlarının tesiriyle Arnavutlara özel bir değer veriliyor, onlardan söz edilirken 'kavm-ı necip' deyişi ile sıfatlandırılarak bu duygunun belirtilmesine çalışılıyor, memleketin sahibi ve devletin kurucusu olan biz Türkler, ikinci plânda gelen önemsiz halk yığınları sayılıyorduk. Artık bu yanlış görüşe son vermek, Türklüğümüzü bütün asalet ve necabeti ile tanımak gerekmektedir. Bu gerçeğe bütün Türklerin inanmasını, bununla övünüp kendine güvenmesini ülkü bildim"⁴⁰.

³⁵ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, s. 380.

³⁶ Orhan Türkdoğan, *Değişme, Kültür ve Sosyal Çözümle*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 14.

³⁷ Peyami Safa, *Doğu Batı Sentezi*, Yağmur Yay., İstanbul, 1976, s. 184.

³⁸ *Atatürkçülük*, Birinci Kitap, s. 351.

³⁹ Sadık Tural, "Cumhuriyet Değerlere Sahip Çıkmadır", *Yeni Türkiye, Cumhuriyet Özel Sayısı*, Eylül-Aralık 1998, 4: (23-24), s. 2419-2421.

⁴⁰ Orhan Türkdoğan, *a.g.e.*, s. 14.

Milli benliği oluşturmak konusunda, Türklük duygusuna sahip olunması ve Türk Milleti'ne mensup olmanın bilincine erişmenin adı olan Türk milliyetçiliğine bağlılığın çok büyük bir öneme sahip olduğunu düşünmektedir. Bu düşüncesini 1926 yılında şu şekilde açıklamıştır: “Biz doğrudan doğruya milliyetperveriz ve Türk milliyetçisiyiz. Cumhuriyetimizin dayanağı, Türk toplumdur. Bu toplumun fertleri ne kadar Türk kültürü ile dolu olursa, o topluma dayanan cumhuriyet de o kadar kuvvetli olur”⁴¹. 1930 yılındaki bir beyanatında ise, Türk milliyetçiliğini şu şekilde tarif etmiştir: “Türk milliyetçiliği, ilerleme ve gelişme yolunda ve milletlerarası temas ve ilişkilerde, bütün çağdaş milletlere paralel ve onlarla bir uyum içinde yürümekle beraber, Türk toplumunun özel karakterini ve başlı başına bağımsız kimliğini korumaktır”⁴².

Atatürk'ün kültür alanındaki icraatlarından biri de üniversite reformudur. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun onuncu yılında İsviçreli Profesör Albert Malche'a bir rapor hazırlattırılarak bu rapor doğrultusunda Darülfünun, İstanbul Üniversitesi'ne dönüştürülerek, Batıdaki örneklerle uygun program benimsenerek yeniden düzenlenmiştir. Ayrıca, Ankara'da da Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi'ni kurdurmuştur. Nazi Almanya'sının baskısından kaçan bilim adamları da aynı tarihlerde Türkiye'ye davet edilmiştir. Halka açık konferansları, yüksek düzeyli bilim anlayışlarıyla Alman hocalar, Türk bilim ve kültür hayatını önemli ölçüde etkilemişlerdir⁴³.

Türk Tarihi ve Türk Dilini Tetkik Cemiyetleri'nin kuruluş amaçlarıyla aynı amaca yönelik olarak, yani Türk toplumunun “milletleşme” ya da “millet teşkil” sürecini gerçekleştirmek için, devletin merkezi olan Ankara'da Dil, Tarih Coğrafya Fakültesi kurulmasının yanı sıra, Türk Tarihi ve Türk Dili Sözlüğü denemeleri yapıldı⁴⁴. Şerif Mardin, Atatürk'ün dil sorunlarına, kültür konularına ve tarih mitoslarına çok fazla enerji harcamasının sebebinin, 1925 ve 1930'da çıkan ayaklanmalara bakıldığı zaman daha iyi anlaşılabilceğini ifade etmektedir⁴⁵.

Türk Dil Kurumu, ilk kongresinden hemen sonra “dilde sadeleştirme” adıyla İslâmî kaynak olarak görülen Arapça ve Farsça kelimeleri dilden atarak çalışmalarına başladı. Bu çalışmalar planlı bir müdahale olarak ortaya konuldu. Planlı müdahale, 1933-34'te doruk noktasına ulaştı. Ancak müdahale Avrupa dillerinden geçmiş olan kelimeler için geçerli olmamaktaydı. Çıkarılan kelimelerin yerine koyulacak kelime bulunamadığı takdirde uydurma faaliyetlerine girişilmekteydi. Ancak bin yıllık kül-

⁴¹ Orhan Türkdoğan, *a.g.e.*, s. 13.

⁴² *Atatürkçülük*, Birinci Kitap, s. 83.

⁴³ Oktay Yenal, *Ulusların Zenginliği ve Uygarlığı-Eğitim Boyutu*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara, 1999, s. 99-101.

⁴⁴ Orhan Türkdoğan, *a.g.e.*, s. 14-15.

⁴⁵ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yay., İstanbul, 1991.

tür gelişmesinin ürünlerini kökünden temizleme teşebbüsünün, keyfi değiştirmelere ve kaosa sebep olması üzerine, 1935'te "uydurma" konusundaki uygulamaya son verildi⁴⁶.

Kemalist din politikasının temeli dinsizlik değil, laiklikti. Amacı, dini yıkmak değil, devletten ayırmaktı. Siyasal, toplumsal ve kültürel alanlarda dinin ve dinin temsilcilerinin yetkisine son verirken, din adamlarının dinin inanç ve ibadet konularında yoğunlaşmalarını sağlamaktı. Böylece dinin toplum hayatındaki yerini Batıdaki konumuna getirirken, aynı zamanda dine daha modern ve daha milliyetçi bir şekil verme teşebbüsünde bulunulmaktaydı. Dinin politikadan ayrılması ilkesi daha 29 Nisan 1920'de çıkarılan Hıyanet-i Vataniye Kanunu ile kendini hissettirmeye başlamıştır. Dürri-zade'nin milliyetçiler aleyhine çıkardığı fetvaya karşı cevap olarak değerlendirilen bu kanun dinin siyasal amaçlarla kötüye kullanılmasına karşı hükümler içermektedir. Aynı ilke 1926 Ceza Kanunu'nda da teyit edilmiştir⁴⁷.

Atatürk döneminde gerçekleştirilenleri aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür⁴⁸:

1. Hilafetin saltanattan ayrılarak, saltanatın kaldırılması (1 Kasım 1929).
2. Cumhuriyetin ilanı (29 Ekim 1923).
3. Halifeliğin, Şer'îye ve Evkaf Vekâletlerinin kaldırılması ve eğitimin devletin birliğini sağladığı bir alan olarak tanımlanması (3 Mart 1924).
4. Tekke ve zaviyelerin ziyaret maksadıyla türbelerin kapatılması (2 Eylül 1925).
5. Uluslararası takvimin kabulü (26 Aralık 1925).
6. İsviçre Medeni Kanunu üzerine kurulu Türk Medeni Kanunu'nun kabulü (17 Şubat 1926).
7. Anayasadan "Türkiye Devleti'nin dini din-i İslâm'dır" maddesinin kaldırılması (16 Nisan 1928).
8. Uluslararası rakamların kabulü (24 Mayıs 1928).
9. Yeni Türk harflerinin kabulü.
10. "Âli İktisat" Meclisi'nin açılışı (4 Aralık 1928).
11. Milli Eğitim Bakanlığı okullarından Arapça ve Farsça öğreniminin kaldırılması (1 Eylül 1929).
12. Yeni Belediye Kanunu'nda kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi (3 Nisan 1930).
13. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin (Türk Tarih Kurumu) kurulması (15 Nisan 1931).
14. Devletçiliğin Cumhuriyet Halk Partisi Programına girişi (10 Mayıs 1931).
15. Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin (Türk Dil Kurumu) kurulması (12 Temmuz 1932).

⁴⁶ Bernard Lewis, *a.g.e.*, s. 428-430.

⁴⁷ Bernard Lewis, *a.g.e.*, s. 408.

⁴⁸ Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 159.

16. Ekonomi Bakanlığı'nca hazırlanan Birinci Beş Yıllık Plan'ın kabulü (1 Aralık 1933).

17. Efendi, Paşa, Bey gibi lakapların kaldırılması (28 Kasım 1934).

18. Türk kadınlarına seçme ve seçilme hakkının yasa ile tanınması.

19. Büyük Millet Meclisi'nin İş Kanunu'nu kabul etmesi (8 Haziran 1936).

20. Altı ok kavramının Anayasa'ya konması (5 Şubat 1937)."

Ayrıca Atatürk Dönemi'nde 1923 ile 1932 arasındaki dönemde çok geniş çaplı olarak sürdürülen okul yaptırma faaliyeti de icra edilmiştir. Bütün ekonomik zorluklara rağmen, 2650 yeni okul binası yaptırılmıştır⁴⁹.

3. Atatürk'ün Kültür Politikasının Dayandığı Temeller

Politikalar genellikle bütünlük arz ederler. Kültür politikaları da bu bütünün parçalarından birisidir. Bir toplumsal dönüşüm projesi şeklinde cereyan eden Atatürk'ün kültür politikaları netice itibarıyla üç temel amaca göre şekillenmiştir: "Birincisi, toplum düzeyindeki temel politik değişme olan ulusal bağımsızlık. İkincisi, Devlet düzeyindeki temel değişim olan millî egemenlik. Üçüncüsü de, birey düzeyindeki temel değişiklik olan bireyin özgürleşmesi"⁵⁰.

Cumhuriyet rejiminin modernleşme stratejisinin temel amacı ise, yepyeni bir siyasî kültür oluşturmaya çalışmaktır. Bu manada hukuk, politika ve kültür alanlarında yapılan reformların hedefi, Türklük bilinci ve kimliğinin oluşmasını sağlamak, eğitim ve hukuk sistemlerinin dinin denetiminden kurtarılacak laikleştirilmesini temin etmek ve siyasî meşruiyetin kaynağının millete dayandırılmasını başarmaktır⁵¹.

Atatürk'ün kültür politikasının ana vasfı milliliktir. Bu politika, kültürün kendi benliğini, kimliğini koruması esasına dayanmaktadır. Kültür ancak kendi öz varlığı ve gelişmesi içinde zenginleşmeye, başka kültürlerin verilerinden kendi bünyesine uygun olanları almaya açık, ama taklitçilikten uzak olabilmektedir. Ona göre, kültür politikası akılcı ve gerçekçi olacak, bilime, sosyal hayatın gerçeklerine, milletin karakterini oluşturan maddî ve manevî değerlere uygun düşen esaslara dayanacaktır. Bu esasların tespiti, tanıtılması, öğretilip geliştirilmesi bu politikanın temel hedefleri olacaktır. Atatürk'ün belirlediği bu esaslar günümüz kültür politikalarına da örnek olabilecek niteliktedir⁵².

Atatürk dönemi kültür politikalarının özet olarak dayanak noktası milliyetçilik ve çağdaşlaşmadır denilebilir.

⁴⁹ Derviş Kılınçkaya, "Atatürk'ü Anlamak", *Türk Yurdu*, Mart-Mayıs, 19, (139-141), 1999, s. 93.

⁵⁰ Hüsnü Erkan, *a.g.e.*, s. 63-64.

⁵¹ İlter Turan, "Türkiye'de Siyasal Kültürün Oluşumu", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, Alfa Yay., İstanbul, 2000, s. 363.

⁵² *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Millî Kültür Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, 1984, s. 21-22.

Sonuç

Atatürk dönemi hem genel politikalar açısından, hem de kültür politikaları açısından çok önemli bir örnek teşkil etmektedir. Her bakımdan kendine hastır.

Büyük oranda icracı bir karaktere sahip olan Atatürk dönemi politikalarının en temel özelliği, milliyetçilik ve çağdaşlık olmak üzere iki ana eksen üzerine oturtulmasıdır. Bu eksenlerin birleşmesi İstanbul Boğazı'na kurulan köprünün Asya ve Avrupa ayağı gibidir. Birisi olmazsa diğerrinin varlığı tek başına bir anlam ifade etmeyecektir.

Atatürk devri kültür politikalarının en önemli göstergesi, Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli olarak kültürü görmesidir. Bunun yanı sıra kültürel alanda ilerlemeci, reformist ve icracı olması Atatürk politikalarının cumhuriyetin öncesinde ve sonrasında en ayırt edici karakteri olarak dikkat çekmektedir. Türk Milleti'ne dayalı çağdaş bir cumhuriyet tesis etmek için Atatürk kültür ile ilgili politikalara büyük önem vermiştir. Bu tavrını da bütün icraatlarına sirayet ettirmiştir. Bahsedilen icracı karakteriyle ilgili olarak Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi en somut örnekler olarak karşımızda durmaktadır. Sosyal yaşam ile ilgili atılan adımlar, Yeni Türk Alfabesi, uluslararası rakamların, çağdaş saat ve takvim ölçülerinin kullanımı, Türk Medeni Kanunu, kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi vs. gibi yeniliklerin tamamı kültürel hayatın gelişimine çok ciddi katkıları olan gelişmelerdir. Bunlar, toplumsal hayatta çok ciddi zihniyet devrimini de beraberinde getiren önemli gelişmelerdir.

Atatürk Dönemi'nin kültür ile ilgili hizmetlerinin büyüklüğünü anlamının bir başka geçerli yolu da; kendisinden sonraki dönemlerin analiz edilmesidir. Bu analiz ile Atatürk Dönemi'nde kültür ile ilgili koşarak ilerlenirken, diğer dönemlerde yer yer durulduğu, yer yer geriye gidildiği ve kısmen de yavaş yürünüldüğü net olarak görülecektir.

Kaynakça

- Abay, Ali Rıza, "Eğitim-Toplum İlişkisi ve Türkiye Uygulamaları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 149, Mart-Nisan 2004, s. 129-146.
- Atatürkçülük*, Birinci Kitap, Genel Kurmay Başkanlığı Yay., İst., 1988.
- Atatürkçülük*, Üçüncü Kitap, Genel Kurmay Başkanlığı Yay., İst., 1988.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, DTCTF Basımevi, Ankara, 1981.
- Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Millî Kültür Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, DPT Yay., Ankara, 1984.
- Deren, Seçil, "Kültürel Batılılaşma", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık*, Cilt: 3, İletişim Yay., İstanbul, 2002, 382-387.
- Erkan, Hüsnü, *Bilgi Uygarlığı İçin Yeniden Yapılanma*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

- İlhan, Suat, *Türkiye'nin ve Türk Dünyasının Jeopolitiği*, Türk Kültürünü Araş. Ens. Yay., Ankara, 1997.
- Eröz, Mehmet, *Atatürk-Milliyetçilik-Doğu Anadolu*, TDAV Yay., İst., 1987.
- Eröz, Mehmet, *Millî Kültürümüz ve Meselelerimiz*, Doğuş Yay., İst. 1983.
- Kafadar, Osman, "Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tartışmaları" *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık*, Cilt: 3, İletişim Yay., İstanbul, 2002, s. 351-357.
- Kazancıgil, Ali, "Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, Alfa Yay. İstanbul, 2000, 137-154.
- Kılınçkaya, Derviş, "Atatürk'ü Anlamak", *Türk Yurdu*, Mart-Mayıs, 19, (139-141), 1999, s. 93.
- Kongar, Emre, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Cilt: 1-2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994.
- Korkmaz, Abdullah, "Değişme ve Zihniyet", *Sosyoloji Konferansları*, 21. Kitap, İstanbul, 1986, s. 187-208.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara, 1993.
- Mardin, Şerif, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yay., İstanbul, 1991.
- Mardin, Şerif, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", (Çev. Şeniz Gönen), *Türkiye'de Politik Değişme ve Modernleşme İçinde*, Alfa Yay., İstanbul, 2000, s. 92.
- Nutuk II*, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul, 1975.
- 12 Eylül Öncesi ve Sonrası*, TTK Yay., Ankara, 1981.
- Safa, Peyami, *Doğu Batı Sentezi*, Yağmur Yay., İstanbul, 1976.
- Sezer, Ayten, "Atatürk'ün Türkiye'nin Stratejik Konumu İle İlgili Görüşleri", *Üçüncü 1000'e Girerken Türkiye*, TDV Yay., Ankara, 2000, s. 55-65.
- Tural, Sadık, "Cumhuriyet Değerlere Sahip Çıkmadır", *Yeni Türkiye, Cumhuriyet Özel Sayısı*, Eylül-Aralık 1998, 4: (23-24), s. 2419-2421.
- Turan, İlter, "Türkiye'de Siyasal Kültürün Oluşumu", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, Alfa Yay., İstanbul, 2000, s. 363.
- Türkdoğan, Orhan, *Değişme, Kültür ve Sosyal Çözülme*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- Umar, Ömer Osman, "Atatürk'ün Millî Mücadele Döneminde İzlediği Dış Politika İlkeleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 151, Ağustos 2004, s. 11-32.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İst., 1992.
- Ünüvar, Süleyman, "Cumhuriyet, Atatürk ve Millî Egemenlik", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 154, Ocak-Şubat 2005, s. 25-37.
- Yalçın, E. Semih, "Mustafa Kemal'in Anadolu'ya Geçiş Meselesi, 19 Mayıs Ruhu", e-posta adresi: <http://yayim.meb.gov.tr> : 28.08.2002.
- Yenal, Oktay, *Ulusların Zenginliği ve Uygarlığı-Eğitim Boyutu*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara, 1999, s. 99-101.
- Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yay., İstanbul, 2000.

İTTİHAT VE TERAKKİ’NİN KURULUŞU VE İLK FİKİR AYRILIKLARI

Arş. Gör. Dr. Mustafa OĞUZ*

19. yüzyıl Avrupa’da siyasi cemiyetlerin ve monarşilerin tehdit altında olduğu bir dönemdir. Osmanlı Devleti de bu durumdan nasibini almıştır. Jön Türkler ve gizli bir cemiyet olarak kurulan İttihat ve Terakki Fırkası Avrupa’daki siyasi ve fikri gelişmelerin devamı niteliğindedir. Ülkeyi Avrupa’da olduğu gibi Anayasal ve Meşruti bir usulde yönetmek, cemiyetin arzusu bu yönde idi. Cemiyet kurulduktan sonra büyük bir ideal için yola çıkanlarda çıkar çatışmaları ve fikri ayrılıklar da başlamıştır. Makalemizde İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kuruluşu ve fikri ayrılıklar ele alınmaktadır.

Anahtar kelimeler: İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Abdülhamid, Kanun-i Esasi, Muhalefet.

The Foundation Of Committee Of Union And Progress And First Disaccords

It was a period that political society and monarchy was under threat in Europe in 19th century. Ottoman States was affected from this stituion, too. Young Turks and Party of Union and Progress which was founded as a secret association were qua of continuation of political and intellectual progresses in Europe. Managing the country the way of constitutional like in Europe the desire of society was in this direction. Once installed, the road to a great ideal in the society, the conflict and the idea of separation had begun. In our article, the idea of the founding of the Committee of Union and Progress and the idea of separation are addressed.

Key words: The Foundation Of Committee Of Union And Progress, Abdulhamid II, Constitution, Opposition.

* Niğde Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mustafaoguz71@gmail.com

XIX. yüzyıl Avrupa tarihi açısından ihtilaller yüzyılıdır. Napolyon Bonapart'ın Avrupa siyasi sistemini değiştirme çabasının akamete uğratılmasından sonra 1815 Viyana Kongresi ile Avrupa monarşilerinin konumlarını muhafaza etmek için kendi aralarında fikir birliğine varmaları Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürecek olan bu yapılanmaya karşı devrim ve ihtilallerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Avrupa'da ortaya çıkan nihilist ve komünist hareketler mutlakıyetçi monarşiler için bir tehdit oluşturdu.

Osmanlı Devleti'nin III. Selim ve II. Mahmud ile başlayan Avrupa ile siyasi ve ekonomik bütünleşme ve ayakta kalma çabaları devlet adamları ve aydınlar için yeni ve farklı çözüm yolları açtı. Avrupa'ya gönderilen öğrenciler, yurt dışında elçiliklerde görevli memurlar ve Türkiye'de bulunan yabancılarla temas devletin ancak "*Batılılaşması*" ile hayatiyetini devam ettirebileceği inancını pekiştirdi.

19. yüzyıldaki ilk muhalefet ve askeri darbe teşebbüsü "*Kuleli Vakası*" olarak adlandırılan ve Sultan Abdülmecid'i hal' için kurulan gizli bir komitenin faaliyetleridir. Darbe teşebbüsü akim kalmış ve sorumluları çeşitli cezalara çarptırılmışlardır¹. Kuleli Vakası'ndan sonra muhalefet "*Yeni Osmanlılara*" kadar Osmanlı topraklarında görülmemiştir. Osmanlı Devletinde "*Hürriyet*" mücadelesi 1865 yılında "*Yeni Osmanlılar*" veya Avrupalılar tarafından "*Jön Türk*" diye isimlendirilen cemiyet/hareket ile başlamıştı². Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Mustafa Fazıl Paşa, Mithat Paşa gibi yakın tarihimizin önemli simaları Yeni Osmanlılar hareketinin önde gelen isimleri olarak ön plana çıkmışlardır³.

Yeni Osmanlıların amacı "*memlekette idare-i mutlakayı idare-i meşrutaya tahvil*" yani mutlakıyetçi yönetim şeklini meşrutiyete, anayasalı bir hükümdarlık sistemine dönüştürmektir. Muhalefetlerini özellikle Âli ve Fuad Paşalara karşı yoğunlaştıran cemiyet, bu iki Tanzimat devlet ada-

¹ Kuleli vakası hakkında bilgi için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, yay. Cavdi Baysun, TTK yay., Ankara 1991, s. 82-85; Uluğ İğdemir, *Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma*, TTK yay. Ankara 1937.

² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, TTK yay., Ankara 1988, s. 303-315; Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı, c. II, E yay., Ankara 2000, s. 168-171; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kırıatlı, TTK yay., Ankara 1988, s. 149-164; Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim yay., İstanbul 1995, s. 86-94; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, TTK yay., Ankara 1997, s. 592-594.

³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Arba yay., İstanbul 1996, s. 64-68; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken yay., İstanbul 1999, s. 56-93; Ahmet Gündüz, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Ortaya Çıkan Genç (Yeni) Osmanlılar ve Önemli Şahsiyetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 157, s. 41-66.

mının otoriter ve baskıcı yönetimine karşı İngiltere'de uygulanan meşruti ve anayasal bir idare tarzını hararetle savunmaktaydılar.

Jön Türkler yurt içinde ve yurt dışında muhalefete başlamışlar ve görüşlerini “*Hürriyet, Muhbir, Ulûm*” gibi gazeteler aracılığı ile Avrupa kamuoyuna ve özellikle Osmanlı aydınlarına iletmişlerdir. Kendi aralarında tam anlamıyla fikir birliği olmasa bile hedefleri aynı idi. Bu hedef ise istibdat idaresinin yıkılmasıydı⁴.

Jön Türkler amaçlarına 23 Aralık 1876'da Osmanlı Devleti'nde I. Meşrutiyet'in ilanı ve 19 Mart 1877'de de ilk “*Meclis-i Mebusan'ın*” açılması ile ulaşmış oldular⁵. Ancak, I. Meşrutiyet çok kısa ömürlü oldu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkması ve Meclis-i Mebusan'ın, hükümeti ve padişahın yönetimini kontrol amacı ile yaptığı sert eleştiriler Sultan II. Abdülhamid'in hoşuna gitmedi. Kanun-i Esasi'nin 7. ve 35. maddelerinin kendisine tanıdığı yetkiye dayanarak, 13 Şubat 1878 tarihinde Meclis-i Mebusan'ı süresiz tatil etti ve bu suretle Meşruti Monarşi dönemi de sona ermiş oldu⁶.

II. Abdülhamid, Meclis-i Mebusan'ı kapatmakla kalmamış, Kanun-i Esasi'nin 113. maddesi gereğince Mithat Paşayı Brindizi'ye sürgüne göndermiş, daha sonra da Yıldız mahkemesinde yargılandıktan sonra 1881 Temmuz'unda Taife sürgün etmiştir⁷. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşuna kadar olan süre içerisinde görülen muhalefet hareketlerini Sina Akşin dört başlık altında toplamaktadır.

1. Midhat Paşa'nın Sadrazamlıktan azli ve sürülmesi üzerine üç Harbiye öğrencisinin kurduğu, fakat hakkında pek az şey bildiğimiz gizli örgüt.

2. Çırağan Olayı (20 Mayıs 1878).

3. Scalieri-Aziz Bey Komitesi.

4. Scalieri-Aziz Bey Komitesi üyesi Ali Şefkati Bey'in Napoli ve Cenevre'de 1879-1881 yılları arasında çıkardığı “*İstikbal*” gazetesi⁸.

Sultan Abdülhamid'e karşı ilk fiili hareket “*Çırağan Sarayı Vakasıdır*”. Ali Suavi⁹ ve arkadaşlarının Sultan Murad'ı yeniden tahta çıkarmak

⁴ Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, Bahar mtb., İstanbul 1956, s. 62-64.

⁵ Karal, *a.g.e.*, s. 9; Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 513; Kuran, *a.g.e.*, s. 94-102.

⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. I, kıs. I, TTK yay., Ankara 1991, s. 6; Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 521; Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, Yapı Kredi yay., İstanbul 1998, s. 160-161.

⁷ Bayur, *a.g.e.*, s. 24; Kuran, *a.g.e.*, s. 101; Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 514; Karal, *a.g.e.*, c. VIII, s. 13-14.

⁸ Sina Akşin, “Jön Türkler ve İttihat Terakki”, İmge yay., Ankara 1998, s. 25; Sina Akşin, “Jön Türkler”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 3, İletişim yay., İstanbul 1985, s. 832.

maksadıyla Çırağan Sarayına hücum etmeleri şeklinde olmuştur. Saraya hücum eden Ali Suavi ve arkadaşları Sultan Murad'ın odasına kadar girmişler ve dışarı çıkarmaya muvaffak olmuşlar ise de Ali Suavi'nin Beşiktaş muhafızı Yedi Sekiz Hasan Paşa'nın sopa darbeleri ile öldürülmesi sonucunda isyan hareketi başarısızlıkla neticelenmiştir¹⁰.

Ali Suavi'nin başarısızlıkla sona eren isyan teşebbüsünden sonra 1878 Temmuz'unda Sultan Murad'ı tekrar padişah yapmak için "*Kleanti Scalieri-Aziz Bey Komitesi*" faaliyete geçmiş ancak komiteye mensup birisinin ihbarı üzerine komite üyelerin bir kısmı yurt dışına kaçmış bir kısmı ise tutuklanıp çeşitli cezalara mahkûm edilmişlerdi¹¹.

Sultan II. Abdülhamid'in kontrolü tamamen eline alarak ülkeyi Yıldız Sarayı'ndan idare etmeye başlamasının sebepleri arasında yukarıda bahsettiğimiz ve kendisinin hal' edilme teşebbüsleri de etkili olmuştur. Sultan Abdülaziz'in hal' edilişi ve ölümü; Sultan V. Murad'ın tahta çıktıktan sonra akli dengesini kaybetmesi; kendisine Kanun-i Esasiyi ilan etmek şartı ile tahta çıkabileceğinin belirtilmesi; Sultan V. Murad'ı tekrar tahta çıkarmak için yapılan Çırağan Sarayı Baskını ve Scalieri-Aziz Bey Komitesi olayları, II. Abdülhamid'in vehimlerini daha da artırmış ve ülkedeki siyasi otoritenin ağırlığı ve baskısı şiddetini artırarak yoğunlaşmıştır¹².

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kuruluşu

1889 Mayıs'ında, İstanbul'daki Askeri Tıbbiye Mektebi'nde Ohrili İbrahim Temo, Arapkirli Abdullah Cevdet, Diyarbakırlı İshak Sükuti, Kafkasyalı Mehmet Reşid ve Bakülü Hüseyinzade Ali Bey adlarındaki beş öğrenci, "*İttihad-ı Osmani*" adında bir cemiyet kurdular¹³. İbrahim Temo hatıratında cemiyetin kuruluşunu şu şekilde anlatmaktadır:

"Arkadaşlar, Türkiye'mizin başına bela kesilerek, Yunanistan'ın istiklalini kazandıran "*Etniki Eteria*" komitesini teşkil edenler kimlerdi bilir mi-

⁹ Ali Suavi hakkında bilgi için bkz. Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, İletişim yay., İstanbul 1994.

¹⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Ali Suâvi ve Çırağan Vak'ası", *Belleten*, VIII/29 (1944), s. 71-118; Karal, *a.g.e.*, c. VIII, s. 500-501; Kuran, *a.g.e.*, s. 119-120.

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "V. Murad'ı tekrar padişah yapmak isteyen K. Skaliyeri - Aziz Bey Komitesi", *Belleten*, VIII/30 (1944), s. 245-328; Karal, *a.g.e.*, c. VIII, s. 501-502-503; Kuran, *a.g.e.*, s. 121-122-123.

¹² Tunaya, *a.g.e.*, s. 44-45; Shaw, *a.g.e.*, s. 210; Karal, *a.g.e.*, c. VIII, s. 503-510.

¹³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. I, İletişim yay., İstanbul 1998, s. 51; İbrahim Temo, *İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Kurucusu ve 1/1 Nolu Üyesi İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, Arba yay., İstanbul 1987, s. 15; Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, Emre yay., İstanbul 1995, s. 465; Karal, *a.g.e.*, c. VIII, s. 514; Kuran, *a.g.e.*, s. 135, Bayur, *a.g.e.*, s. 64; Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 595; Akşin, *a.g.e.*, s. 26-27. Akşin, "a.g.m.", s. 832. Ali Birinci, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Kuruluşu ve İlk Nizamnamesi (1895)", *Osmanlı*, c. 2, Yeni Türkiye yay., Ankara 1999, s. 405-408.

siniz? Rusya'nın Odesa şehrinde, ticaretle meşgul bir meyhaneci ve bir bakkal çırağı idi. Tekâmül etmemiş bu cahil gençler pek az zaman içinde buna, bu büyük emellerine muvaffak oldukları halde, bizim gibi yüksek tahsil görmüş, dünyanın iyisini kötüsünü görüp çıkmış dört tıbbiyeli niçin muvaffak olamamışlar? Hem de dâhili vatanımızla mukaddes bir fikir ve emelle işe başlarsak ve yeter ki, bu ideal ve bu amaçla ant edersek, biz dört hamiyetli, namuslu vatanperver gençlerin elleri birbirini sıkmış olur ve kalpleri vatan sevgisiyle çarparsa, tabii muvaffakiyet kapıları açılır dedim. Dört el (İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, İshak Sükuti, Mehmed Reşid) birbirine kavuştu. Bu ilk ahdi misak 1305 (1889) senesi bir Mayıs gününe tesadüf etmiş ve cemiyet kurulmuştur.”¹⁴

Cemiyetin ilk toplantısı Aluş Ağa'nın bağında yapılmıştır. Toplantıya katılanlar adliye yüksek memurlarından Hersekli Ali Rüşdi, gazete muhabirlerinden İzmirli Ali Şefik, Asaf Derviş (Paşa), Şam Tıp Fakültesi muallimi Muharrem Girid, Abdullah Cevdet, İshak Sükuti, Şerafeddin Mağmumi, Çerkeş Mehmed Reşid, İbrahim Temo.

Bu ilk toplantıda Ali Rüşdi Efendi en yaşlıları olduğu için reis, Şerafeddin Mağmumi zabıt kâtibi, Asaf Derviş kasadar olarak seçilmişlerdi. Cemiyete girenlere numara verilmesi kararlaştırılmış ve 1/1 numarası İbrahim Temo'ya verilmişti. Toplantıda ayrıca cemiyete kimlerin kabul edileceği de görüşülmüş; iş görebilecek ve itimat edilecek her Osmanlı'nın gayet ihtiyatkarane ve her türlü tecrübeden geçirilerek kabulü cihe-tine karar verilmişti¹⁵.

Cemiyetin ilk adı “İttihad-ı Osmani” idi. Cemiyet, Paris'te yaşayan Ahmed Rıza Bey'le temas kurup, Ahmed Rıza Bey'in Cemiyetin Avrupa'daki temsilcisi olmasını istemişlerdi. Ahmed Rıza Bey önce cemiyetin adına itiraz etmiş ve çeşitli yazışmalardan sonra, Ahmed Rıza Bey'in teklifi olan “Ordre et Progres” yani “Nizam ve Terakki” adı gençler tarafından değiştirilerek “İttihad ve Terakki” adı kabul edilmiştir¹⁶.

Cemiyet, 1895 yılına kadar fiili faaliyette bulunmamış, daha çok yeni üye kazanmak, gizli toplantılar yapmak, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi Yeni Osmanlıların eserlerini Londra'dan gelen İran hürriyet perveranının ve Ali Şefkati'nin yayınlarını okumakla vakit geçirmişlerdi¹⁷.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşunda 39 maddelik bir nizamnamesi vardı. İlk maddelerinde cemiyetin amacı şu şekilde belirtilmektedir¹⁸.

¹⁴ Temo, *a.g.e.*, s. 15.

¹⁵ Kuran, *a.g.e.*, s. 135; Temo, *a.g.e.*, s. 16-17.

¹⁶ Ahmed Rıza Bey, *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, Arba yay., İstanbul 1988, s. 12-13; Kuran, *a.g.e.*, s. 136; Akşin, “a.g.m.”, s. 833; Akşin, *a.g.e.*, s. 29; Karal, *a.g.e.*, s. 138; Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 52; Akşin, *a.g.e.*, 28.

¹⁷ Karal, *a.g.e.*, c. VIII, s. 516-517-518; Kuran, *a.g.e.*, s. 138; Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 52, *a.g.e.*, 28.

¹⁸ Tunaya, *a.g.e.*, s. 70-75; Birinci, “a.g.m.”, s. 405-408; Akşin, *a.g.e.*, s. 34-36; Akşin, “a.g.m.”, s. 833.

Madde 1- Hükümet-i hazıranın adalet, müsavat, hürriyet gibi hukuk-u beşeriye-i ihlâl eden ve bütün Osmanlıları terakkiden men ile vatanı ecnebinin yed-i tasallut ve iğtisâbına düşüren usûl-ü idaresinin ıslah ve vatandaşlarımızı ikaz maksadıyla kadın ve erkek bilcümle Osmanlılardan mürekkep, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti teşekkül etmiştir.

Madde 2- Cemiyetin maksadı umumun menfaatine müttehiden çalışmaktır. Arada milliyet, kavmiyyet, cinsiyyet, mezhep, tarik tefrikaları yoktur. Azâ beyinde hukuk-i medeniyece müsâvât-ı kâmile bulunacaktır. Her âzâ reyinde hür ve müstakildir. Menâfi-i umumiyyeden başka hiçbir emir ile mukayyed değildir.

Madde 3- Cemiyetin vazifesi idare-i hazıra-i hükümeti hukuk-ı insaniyenin muhafazası ve terakkیات-ı medeniyyenin menbaı olan (usûl-ü meşveret) iade ve muhafaza-i hüsn-ü ahlâk ve maarif-i umumiyyenin terakkisine ve alelumûm insaniyet ve medeniyete hizmet etmek gibi umûr-ı nâfiada bulunmaktır. Bu maksad-ı hayri icraya hali olanlara ve cemiyeti her günâ tehlikeye uğratanlara vatan düşmanı nazarıyla bakılacaktır.

Madde 4- Cemiyet nazarında sülâle-i necibe-i Osmaniye'nin makam-ı saltanat ve hilâfette bekası mültezemdir. Ancak şer' ve nizama mugayir harekâtta bulundukları ve usûl-ü meşvereti kabûl ve hukuk-ı medeniye-yi himaye etmedikleri halde haklarında şer'an ve kanunen lâzım gelen muamele icra edilecektir.

Madde 5- Hükümet-i Osmaniye serbestiyet ve terakki taraftarı bir hükümet-i âdile halini kesbettikten sonra cemiyetimiz devletimizin tamamiyet-i mülkiye ve istiklâliyesinin bekasıyla neşr-i maarif ve tehzib-i ahlâkla tezyid-i servet, teksir-i ticaret ve mamûriyet gibi vatan ve millete manen ve maddeten nafi her türlü teşebbüsatta hükümete malen ve canen muavenet ve müzaheret eylemeyi kendisine bir vazife-i mukaddes bilir.

Yukarıdaki ilk beş maddeye baktığımızda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Fransız İhtilali ile Avrupa'ya yayılan "*Hürriyet, Adalet, Uhuvvet, Musâvat*" ilkelerinin Yeni Osmanlılar ile aydın ve devlet adamlarımıza sirayet eden etkilerinin bir sonucuydu. Kağıt üzerinde her meselenin çözülebileceği intibahı veren nizamname gerçeklerle karşılaştığında yerini hayal kırıklıklarına terk edecekti.

Cemiyetin merkezi İstanbul'dadır. Cemiyetin beyni mesabesinde olan ve bir reis ile dört üyeden oluşan İstanbul meclis-i idaresi bulunmaktadır. Şube üyeleri dâhil, cemiyetin bütün üyeleri, İstanbul meclis-i idaresini oluşturan beş (5) kişiden her birinin başkanlığı altında bulunan beş kola ayrılmışlardır. Her üye ancak üç kişiyi tanır. Kendisini cemiyete alan üstü ve diğer bir üstü, bir de kendisinin cemiyete alabileceği kimseyi ki o da astıdır. Her üyenin bir kol numarası ve bir de sıra numarası vardır. Üyeler, yukarıya doğru yani küçük numaralardan kol başlarına doğru haberleri iletirler, emirler ise aşağıya doğru kol başlarından küçük numaraları üyelere doğru ulaştırılır (Madde 6-10).

Cemiyetin bir şifresi ve her şubede ayrı bir anahtarı bulunmaktaydı (madde 38). Cemiyetin esas defteri, güvenlik sebepleriyle yurt dışındaki şubelerden birinde bulunacaktır (madde 15). Ahmed Rıza Bey 1895'te Paris'te "*Meşveret*" gazetesini neşretmeğe başlamış ve cemiyetin faaliyetleri hız kazanmıştır¹⁹.

1895 tarihinde Ermenilerin İstanbul'da protesto yürüyüşü yapmaları, Babiâli'ye ve Osmanlı Bankası'na taarruzları üzerine İngiltere ve Fransa'nın Ermeniler lehine bir tutum sergilemeleri üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti harekete geçmiş ve Dr. Abdullah Cevdet Bey tarafından hazırlanan beyannameyi gizlice neşretmişlerdi.

Beyannamede, Ermenilerin devletimizin büyük makamı olan ve bütün Avrupalılarca tanınan ve hürmet gören Babiâli'ye hücum etmeleri kınanmakta, haksızlığa ve baskıya sadece Ermenilerin değil bütün Osmanlıların uğradığı ve şikâyetçi olduklarını ifade ederek, Avrupalı devletlerce alınacak kararın herhangi bir ekalliyet lehine olmaktan daha çok bütün Osmanlıları kapsaması gerektiğini Avrupalılara anlatmak istemişlerdi. Bu beyanname ile İttihat ve Terakki Cemiyeti, Avrupa'nın Osmanlı Devleti'nin dâhili işlerine karışmasına tepkiden ziyade sadece Ermeniler için müdahale etmelerine tepki verilmişti. Aydınlarımızın Avrupa müdahalesini normal ve olağan bir durum gibi görmeleri zihin dünyalarını anlamak için iyi bir misaldir.

Ahmet Rıza Bey 1895'te Paris'te "*Meşveret*" gazetesini neşretmeye başlamış ve cemiyetin faaliyetleri hız kazanmıştır²⁰.

1895 senesinde İttihat ve Terakki'ye katılmak için bazı gençler Avrupa ve Mısır'a kaçmaktaydılar. Bunlardan bazıları şunlardır. İshak Sükutî, Tunalı Hilmi, İzmirli Refik Nevzat, Üsküdarlı Hasan Şakir, Üsküdarlı Akil Muhtar, Yenişehirli Şemsi, Babahaydarlı Nuri, Kavaklı Ahmed, Beykozlu Ali ve Üsküdarlı Seraceddin ve Mizan gazetesi sahibi Murad Bey²¹.

1896 tarihinde İttihat ve Terakki'nin başında Harbiye Nezareti Levazım Dairesi muhasebe müdürlerinden Hacı Ahmed Bey bulunuyordu. Merkez Kumandanı Kazım Paşa, Kürt Şeriflerinden Seyyid Abdulkadir, Numune-i Terakki Ders Nazırı Hüseyin Avni, Divan-ı Muhasebat Reisi Zühtü Bey, Şura-yı Devlet müddeiumumiyesi Kemal Bey, Serasker Rıza Paşa'nın yaveri Şefik Bey, Saray Muhafızı Hurşit Bey ve Bedevi tekkesi Şeyhi Naili Efendi merkez üyeleri idiler²².

¹⁹ Ahmed Rıza Bey, *a.g.e.*, s. 12-13; Kuran, *a.g.e.*, s. 133; Karal, *a.g.e.*, s. 513; Şükrü Hani-oğlu, "Jön Türk Basını", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 3, İletişim yay., İstanbul 1985, s. 846-847.

²⁰ Kuran, *a.g.e.*, s. 139, Karal, *a.g.e.*, s. 514-515.

²¹ Kuran, *a.g.e.*, s. 140, Bayur, *a.g.e.*, s. 95.

²² Kuran, *a.g.e.*, s. 141, Akşin, *a.g.e.*, s. 37.

Bu tarihte (1896 Ağustos) bir hükümet darbesi yapılacak ve Kazım Paşa, Babıâli'yi bir hükümet toplantısı sırasında işgal edecek ve veliaht Reşad Efendi kaçırılacaktı. Şeyhülislamdan II. Abdülhamid'in padişahlık yapamayacağına dair fetva alındıktan sonra, tahta V. Murad getirilecek, onun sağlık durumunun elvermediği anlaşılırsa Reşad Efendi padişah olacaktı. Ancak harekete geçilmeden bir gün önce Numune-i Terakki Müdürü Nadir Bey, Tokatlıyan otelde otururken, içkinin etkisiyle darbe planlarını Zülüflü İsmail Paşa'ya anlatmış, o da Yıldız Sarayını bu durumdan haberdar etmişti. Sonuç olarak cemiyetin bütün ileri gelenleri Trablus, Bingazi, Fizan, Akka gibi ülkenin uzak köşelerine sürgün edildiler²³.

İttihat ve Terakki'de İlk Fikir Ayrılıkları

Paris'te Jön Türklerin çoğalması yeni bir hareket programının tespiti ni zaruri kıldığından yeni gelen gençler İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yeniden düzenlenmesini ve bir program hazırlanmasını istiyorlardı. Genel istek üzerine yapılan bir toplantıda çoğunlukla Mizancı Murad Bey genel başkan seçilmiş ve idare mekanizmasının kontrolü Ali Kemal, Şerafeddin Mağmumi, Şefik Beylere havale edilmişti. Dr. Nazım kasadar olmuştu²⁴.

Ahmed Rıza Bey'in riyasetten ayrılması, kendisinin hoşuna gitmediğinden bu durum Jön Türkler arasında fikir ihtilafına yol açılmış oldu. Çalışma şekli hakkında verilen kararda büyük bir değişiklik yoktu. Ahmed Rıza Bey, cemiyetin yayın organı olmak üzere yine Meşveret'i çıkaracaktı. Ancak gazeteye girecek yazıların daha evvel dört kişi tarafından murakabe edilmesi lazım geliyordu. Hesap ve para işlerine eskisi gibi Dr. Nazım Bey bakacaktı²⁵. Ahmed Bedevi Kuran'a göre fikir ayrılığı şahsi meseleden kaynaklanmakta idi ve mefkûrecilikte riyaset iddiası manasız bir şeydi. Ahmed Rıza Bey'in bu zaafı Jön Türk ittihadını her vakit baltalamıştı²⁶.

Ahmed Rıza Bey'in Meşveret'in Fransızca baskısı olan ve "*Supplement Francais-Organ de la Jeune Turque*" başlığı ile Jön Türklerin yayın organı olarak çıkıyor. Ancak hiçbir gruba tercih hakkı verilmeden neşrediliyordu. Gazetenin muharrirleri Alber Fûva, Halil Ganem, Aristidi gibi farklı milletlerden oluşturmaktaydı. Türkçe Meşveret ise Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti namına ve cemiyet parası ile çıktığı halde Ahmed Rı-

²³ Kuran, *a.g.e.*, s. 141-142; Temo, *a.g.e.*, s. 56; Akşin, *a.g.e.*, s. 37-38; Tunaya, *a.g.e.*, s. 52.

²⁴ Kuran, *a.g.e.*, s. 156; Akşin, *a.g.e.*, s. 45; Karal, *a.g.e.*, s. 516-517.

²⁵ Kuran, *a.g.e.*, 156-157; Mizancı Murad, *Mücadele-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, Nehir yay., İstanbul 1994, s. 182-193.

²⁶ Kuran, *a.g.e.*, s. 156.

za Bey, gazeteyi şahsi malı gibi idare etmek hevesinde idi ve bunu tatbika koyulmuştu²⁷. Ahmed Rıza Bey anılarında Meşveret gazetesinin Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı olarak çıktığını belirtip şunları söylemektedir:

“Devam ve düzeni için maddi sermaye istendi. Cemiyet bunu temin edemedi. Gazetenin milli onur ve vatan gayretinden başka sermayesi olmadığı anlaşıldı. Ara sıra gönderilen beş ila otuz frank abonelerle yetinildi.

Meşveretin para kuvvetiyle yayınlanmadığı, ümitle yaşadığı, çalıştığı belli oldu. Nakden züğürt ve manen vazifeden başka eğlence bilmez; vatanın durumundan cidden üzgün bir adamla birlikte çalışmak, bir nizam ve intizam altında çalışmak istemeyenler, birtakım yalanlara sığınarak iftirlar uydurmaya lüzum gördüler. Yayında benim kişisel çıkarlarıma hizmet ettiğim söylendi. Bu bana pek acı bir iftira idi. Kişisel çıkarlara, her neye hizmet olursa olsun ben gene bir şey yapıyordum. Bir iş görüyordum. Kişisel çıkarlara hizmet etmeyenler acaba ne yapıyorlardı? Vatana bir iyiliği dokunan var mıydı? Bir kitap yazana, bir iş görene mutlak bir amaç ve karşılık için yapıyor denecek olsa insanın her hal ve hareketinde bir amaç bulunsa o halde hiçbir iş görmeyenlerin amacı kendilerine, kayıtsız, hamiyetsiz dedirtmek midir?”²⁸

Ahmed Rıza Bey, yukarıda iktibas ettiğimiz paragrafta üstü kapalı bir şekilde eleştirileri kabul etmektedir.

Paris'te yeniden kurulan heyet adına verilen yemekte, Ahmed Rıza Bey'in takip ettiği hareket ve davranışlarındaki laubalilikler ve gazetede, henüz kabul edilen şartlar hilafına hareket etmeye devam etmesi üzerine Mizancı Murad Bey riyasetten istifasını vermiş, istifası heyet-i umumiyece kabul edilmemişti. Genel merkezin Cenevre'ye nakli daha uygun görülerek Çürüksulu Ahmed Cenevre merkez, Ahmed Rıza Bey'de Paris merkez riyasetine seçilmişlerdir (1897)²⁹.

Cenevre'de Mizancı Murad, Çürüksulu Ahmed, İshak Sükuti, Abdullah Cevdet, Ethem Ruhi, Feryat Gazetesi Sahibi Mustafa Ragıp, Darphane Nazırı Esat, Mithat Şükrü, Şefik, Tunalı Hilmi, Seraceddin, Dr. Hasan, Lütfi, Akil Muhtar, Nuri Ahmed ve Reşid Beyler bulunuyordu. Bunlar “Osmanlı” gazetesi etrafında toplanmışlardı³⁰.

²⁷ Kuran, *a.g.e.*, 156; Akşin, *a.g.e.*, s. 40-43; Hanioglu, “a.g.m.”, s. 847.

²⁸ Ahmed Rıza Bey, *a.g.e.*, s. 12-13; (Ahmed Rıza Bey anılarında Mizancı Murad Bey'den hiç bahsetmemektedir. Mizancı Murad Bey ise hatıratında Ahmed Rıza Bey'den bahsetmekte ve kendi açısından olayların oluş şeklini anlatmaktadır).

²⁹ Kuran, *a.g.e.*, 156-157; Mizancı Murad, *a.g.e.*, s. 194-202; Akşin, *a.g.e.*, s. 45.

³⁰ Kuran, *a.g.e.*, s. 157; Karal, *a.g.e.*, s. 513; Hanioglu, *a.g.e.*, s. 513; Hanioglu, “a.g.m.”, s. 847-848; Muammer Göçmen, *İsviçre'de Jön Türk Basını*, Kitabevi yay., İstanbul 1995, s. 185; Dündar Akünal, “Jön Türk Gazeteleri”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim yay., İstanbul 1985, s. 852-856.

Kahire’de Hoca Kadri, Kâtip Salih Cemal, Ali Rıza, Dr. Hamid, Dr. Pertev, Vehbi Faik, Yusuf, Ferit (Tek), Ali Mazhar ve Abdürrahim Hadi Beyler vardı. Bunlarda “*Kanun-i Esasi, Hak, Şark, Osmanlı ve İçtihad*” gazeteleri etrafında toplanmışlardı³¹.

Paris’teki Jön Türkler arasında çalışma şekli bir karara bağlandıktan sonra Murad Bey İsviçre’ye giderek oradaki Jön Türklerle tanışıp, Mizan’ı Cenevre’de çıkarmaya başladı. Ahmed Rıza Bey, kabul eder görüldüğü son kararlardan vazgeçerek Meşveret’i, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin yayın organı olarak çıkarmış ve kendi arzusu dâhilinde yayına başlamıştı³².

1897 Teselya Harbi esnasında Meşveret gazetesinde Ümid takma adı ile Aristidi Efendi’nin Türklük aleyhine yazdığı bir makale Ahmed Rıza Bey hakkında Jön Türklerde büyük bir infiale sebep olmuştu³³.

Ahmed Rıza Bey’e karşı gösterilen tepkinin bir diğer sebebi, kendisinin pozitivist görüşlere sahip olması ve dine karşı takındığı tutumdu. Bunun yanında Ahmed Rıza Bey ve arkadaşları nizam yanlısı idi ve istibdada karşı ihtilali savunmuyorlardı³⁴. Bütün bu sebepler birleşince İttihat ve Terakki Cemiyetinde fikir ayrılıkları başlamıştı.

Enver Ziya Karal’a göre İttihat ve Terakki Cemiyeti arasındaki fikir ayrılıkları birden fazla idi. II. Abdülhamid’e karşı takınılacak tavır, ihtilal yapıp yapılmaması, hatta II. Abdülhamid’e karşı suikastta kullanılacak silahta bile farklı görüşler mevcut idi³⁵.

İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki anlaşmazlıklar II. Abdülhamid’in Cemiyet çalışmalarını önlemek için teşebbüslerini kolaylaştırmıştı. 1896’da Fransa hükümeti nezdindeki girişimlerle Ahmed Rıza Bey’in Meşveret gazetesini kapattırmıştı³⁶.

1877 Osmanlı-Yunan Savaşı’ndaki zaferle II. Abdülhamid, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile anlaşmaya varılması için ser-hafiye Mahmud Celaleddin Paşa’yı Avrupa’ya gönderdi. Mahmud Celaleddin Paşa cemiyetin Paris ve Cenevre şubeleri ile temasa geçerek Sultan II. Abdülhamid’in tekliflerini ilettili. Bu teklifte İttihat ve Terakki’nin neşriyatlarını tatil etmesine mukabil, aff-ı umumi ilan edilecek, Avrupa’dan ve sürgünden ülkeye döneceklerle liyakat ve ehliyetlerine göre memuriyetler verilecek, hükümetçe tedrici olarak ıslahata başlanacak, Paris’teki talebelere tahsillerine devam edebilmeleri için maaş bağlanacaktı. Avrupa’da kalmak isteyenler de elçilikler de memuriyetlere tayin edileceklerdi.

³¹ Kuran, *a.g.e.*, 157; Hanioglu, “a.g.m.”, s. 848.

³² Kuran, *a.g.e.*, s. 157; Göçmen, *a.g.e.*, s. 158-160; Mizancı Murad, *a.g.e.*, s. 203-209.

³³ Kuran, *a.g.e.*, s. 157; Hanioglu, “a.g.m.”, s. 847; Mizancı Murad, *a.g.e.*, s. 203.

³⁴ Kuran, *a.g.e.*, s. 132; Karal, *a.g.e.*, s. 517; Akşin, *a.g.e.*, s. 41-42.

³⁵ Karal, *a.g.e.*, s. 517; Akşin, “a.g.m.”, s. 833-834.

³⁶ Ahmed Rıza Bey, *a.g.e.*, s. 15-16; Hanioglu, “a.g.m.”, s. 846-847.

Bu teklifler kabul edilmediği takdirde ise, Padişah ve hükümete karşı faaliyete devam edenler, Osmanlı tabiiyetinde atılacaktı.

Cemiyetin başında bulunan Mizancı Murad Bey teklifleri kabul edip ülkeye dönmüş ve üyelerin çoğu da onu takiben ülkeye dönmüşler veya muhalefetten vazgeçmişlerdi. İshak Sükuti, Abdullah Cevdet, Tunalı Hilmi gibi nüfuzlu cemiyet üyeleri elçiliklerde memuriyeti kabul etmişler; Übeydullah, Rahmi, Süleyman Nazif de İstanbul'a dönmüşlerdir. Ahmed Rıza Bey, Dr. Nazım ve Hoca Kadri Paris'te kalarak muhalefete devam etmişlerdir³⁷.

İttihat ve Terakki'nin bu şekilde sarsılması çok fazla uzun sürmemiş ve 1889'da Damat Mahmud Paşa ile oğulları Prens Sabahaddin ve Lutfullah'ın Avrupa'ya kaçması ile tekrar canlanmıştı. Ancak İttihat ve Terakki'nin merkezîyetçi yapısına karşılık Prens Sabahaddin'in *"Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"* ile II. Abdülhamid'e karşı yeni bir muhalefet başlamıştır³⁸.

Sonuç

İmparatorluğun en uzun yüzyılı olarak addedilen XIX. yüzyıl Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de aydınlar ve devlet adamları için devleti ve toplumu dönüştürme konusunda hummalı bir çabanın olduğu bir dönemdir. Buna bir de Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi, iktisadi, toplumsal ve fıkri bakımdan Cevdet Paşa'nın düşünce dünyamıza kazandırdığı *"buhran"* ve bunalım içerisinde bulunması yoğun bir *"memleketi kurtarma"* çaba ve gayretlerine sebep olmuştur. Yeni Osmanlılar ile başlayan ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile devam eden muhalefet anlayışı devleti ve toplumu yukarıdan aşağıya doğru dönüştürme gayretinin sonuçlarıdır. 1913 yılına kadar gizli bir cemiyet kimliğini koruyan ve siyasi parti olma sürecinde devamlı gizli cemiyet mirasını koruyan İttihat ve Terakki beş askeri tıp öğrencisinin devleti Avrupa seviyesinde bir devlet haline getirmek için kurdukları gizli bir cemiyetten XIX. yüzyılın son çeyreğinden Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar geçen süreç içerisinde devlet ve toplum hayatını etkileyen en önemli unsur olmuştur.

II. Abdülhamid'in uzun saltanat yılları içerisinde yaratılışından gelen vehimlerin de etkisiyle -tahta çıkış sürecindeki olayları hesaba katarak kendisine ve devlete karşı herhangi bir muhalefeti kabul etmesi ve hoş görmesi mümkün değildi. Cemiyetin kurulmasından sonra hızlı bir şekilde nicelik bakımından büyümesi devletin otoriter ve baskıcı tutumunun

³⁷ Kuran, *a.g.e.*, s. 168-173; Karal, *a.g.e.*, s. 518; Akşin, "a.g.m.", s. 834; Akşin, *a.g.e.*, s. 46-50; Mizancı Murad, *a.g.e.*, s. 234-249; Bayur, *a.g.e.*, s. 114-115; Tunaya, *a.g.e.*, s. 53.

³⁸ Prens Sabahaddin'in Teşebbüs-i şahsi ve ademi merkezîyet fikri ve parti programı için bkz. Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Ve İzâh'lar*, haz. Fahri Unan, Ayraç yay., Ankara 1999.

önemli bir etkisi bulunmaktaydı. Avrupa'yı gören veya onun hakkında anlatılanları duyan ve okuyan insanlar neden Osmanlının da Avrupa gibi olmadığını ve oradaki hürriyetlerin kendi ülkelerinde de bulunmadığını sorgulamaya başladılar.

Bu sorgulama genellikle sığ ve yüzeysel olarak kalmıştır. Avrupa ile Osmanlı arasındaki kültürel, siyasi, ekonomik ve toplumsal farklılıklar dikkate alınmamıştır. Yeni Osmanlıların isteği doğrultusunda devletin parlamenter ve anayasal bir şekle sokulmasının bütün sorunların çözümü şeklinde romantik bir tutku ile savunmuşlardır. Devletin toplumsal yapısı, eğitim durumu ve tarihi gelenekleri göz ardı edilmiştir.

İttihat ve Terakki'nin kuruluşundan itibaren tek hedef Kanun-i Esasi'yi tekrar yürürlüğe koymak ve II. Abdülhamid'e karşı büyük bir kin ve nefrettir. Hedefe ulaşmalarındaki tek engel olarak II. Abdülhamid'i görmüşlerdir. O, tahttan indirilirse her şeyin düzeleceği inancındadırlar. Cemiyet üyeleri için hedef tektir ancak hepsinin farklı farklı düşünce ve planları vardır. Makalemizde bahsettiğimiz gibi ilk görüş ayrılığı Avrupa'da takip edilecek plan ve yöntem konusunda olmuştur. Ahmed Rıza Bey ile Mizancı Murad arasındaki liderlik tartışması cemiyetteki ilk fikir ayrılığıdır. İdealler ne kadar büyük ve yüce olursa olsun insanların hırs ve tutkuları ideallerin her zaman önüne geçebilmektedir.

Kaynakça

Ahmet Rıza Bey, *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Beyin Anıları*, Arba yay., İstanbul 1988.

Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, İmge yay., Ankara 1988.

_____, "Jön Türkler", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 3, İletişim yay., İstanbul 1985.

Akūnal, Dünder, "Jön Türk Gazeteleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 3, İletişim yay., İstanbul 1985.

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK yay., Ankara 1997.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. I, kısım 1-2, TTK yay. Ankara 1991.

Birinci, Ali, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, Kuruluşu ve İlk Nizamnamesi (1895)", *Osmanlı*, c. 2, Yeni Türkiye yay., Ankara 1999.

Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, yay. Cavid Baysun, TTK yay., Ankara 1991.

Çelik, Hüseyin, *Ali Suavi ve Dönemi*, İletişim yay., İstanbul 1994.

Göçmen, Muammer, *İsviçre'de Jön Türk Basını*, Kitabevi yay., İstanbul 1995.

Gündüz, Ahmet, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Ortaya Çıkan Genç (Yeni) Osmanlılar ve Önemli Şahsiyetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 157, s. 41-66.

Hanioğlu, M. Şükrü, "Jön Türk Basını", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 3, İletişim yay., İstanbul 1985.

_____, "Jön Türk Basını", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 3, İletişim yay., İstanbul 1985.

İğdemir, Uluğ, *Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma*, TTK yay. Ankara 1937.

Karabekir, Kazım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, Emre yay., İstanbul 1995.

Karal, E. Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, TTK yay., Ankara 1988.

_____, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, TTK yay., Ankara 1996.

Kuran, Ahmed Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, Baha matb. İstanbul 1956.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kırıtlı, TTK yay., Ankara 1988.

Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim yay., İstanbul 1995.

Mizancı Murad, *Mücadele-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, Nehir yay., İstanbul 1994.

Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Ve İzâh'lar*, haz. Fahri Unan, Ayraç yay., Ankara 1999.

Shaw, Stanford-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı, C. II, E yay., Ankara 2000.

Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, Yapı Kredi yay., İstanbul 1998.

Temo, İbrahim, *İttihad ve Terakki Cemiyetinin Kurucusu ve 1/1 nolu Üyesi İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, Arba yay., İstanbul 1987.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. I, İletişim yay., İstanbul 1988.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken yay., İstanbul 1999.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "V. Murad'ı tekrar padişah yapmak isteyen K. Skaliyeri - Aziz Bey Komitesi", *Belleten*, VIII/30 (1944), s. 245-328.

_____, "Ali Suâvi ve Çırağan Vak'ası", *Belleten*, VIII/29 (1944), s. 71-118.

AMERİKAN SİYASETİNDE TÜRKLER

Yrd. Doç. Dr. Hasan YAVUZER*

ABD, dünya siyasetinin belirlendiği ve dünya siyasetine yön veren, bazılarına göre süper bazılarına göre de global bir güç olarak kabul edilmektedir. Birleşmiş Milletler başta olmak üzere pek çok uluslararası kuruluşun merkezi Amerika'da bulunmaktadır. Rusya'nın parçalanması ve eski gücünü kaybetmesi üzerine tek kutuplu hale gelen dünyada ABD'nin sözü daha çok geçmekte, etkinliği de daha güçlü hissedilmektedir.

Böyle bir ülkede siyaset yapmak veya siyasi bir güç olmak büyük önem arz etmektedir. Ancak, kurulduğu günden bu zamana kadar hiçbir dönemde Türkler ABD siyasetinde etkin olamamıştır. Yakın gelecekte de böyle bir ihtimal görünmemektedir.

Anahtar kelimeler: Amerika Birleşik Devletleri, Türkiye, Amerika'daki Türkler, Amerikan Siyasetinde Türkler, Türk-Amerikan İlişkileri.

Turks In American Politics

The United States of America is considered the pioneer of world politics and has been defined by some as a superpower and by others as a global power. With the United Nations at the forefront, most international organizations are centered in America. Ever since the fall of Russia the United States of America has become the only polarized nation to gain acceptance as a main source of guidance; its strength is felt throughout the world.

In a country such as this it is important to participate in politics and to be a strong political force. However, from the time of its inception to present day the Turks have not been able to be effective in American politics. This condition is not expected to change in the near future.

Key words: United States Of America, Turkey, Turkish-Americans, Turks In American Politics, Turkish-American Relations.

* Nevşehir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi.

Giriş:

Amerika Birleşik Devletleri 9.83 milyon kilometre kare yüz ölçüme¹ ve 2008 tahmini rakamlarına göre 304.059.724², 24 Temmuz 2009 tahmini rakamlarına göre de 306.991.634 nüfusa sahiptir³. ABD demokratik bir yönetim biçimini seçmiş ve Cumhuriyet ile yönetilen bir ülkedir. 50 eyaletten oluşmaktadır⁴. Başkent Washington DC'dir ve ülke genelinde Washington DC özel bir konuma sahiptir.

ABD'de iki partili bir siyasi yapılanma bulunmaktadır. Bunlar 1824 tarihinde kurulan Democratic Party-Demokratik Parti ve 1854'de kurulan Republican Party-Cumhuriyetçi Parti'dir⁵. Bunun dışında küçük başka partiler de bulunmasına rağmen⁶ bu partiler ABD tarihinde hiçbir zaman siyasi bir güç olamamış ve iktidara gelememiştir. Yakın gelecekte böyle bir güç olma ihtimalleri de gözükmemektedir.

ABD dünya siyasetinin belirlendiği ve dünya siyasetine yön veren, bazılarına göre süper bazılarına göre de global bir güç olarak kabul edilmektedir. Birleşmiş Milletler başta olmak üzere pek çok uluslararası kuruluşun merkezi Amerika'da bulunmaktadır. Rusya'nın parçalanması ve eski gücünü kaybetmesinden sonra tek kutuplu hale gelen dünyada ABD'nin sözü daha çok geçmekte, etkinliği de daha güçlü hissedilmektedir.

Böyle bir ortamda Amerikan siyasetinde etkili olabilmek için bütün dünya milletleri bir yarış içerisinde. Bunun için ABD'de yaşayan göçmenler ülkeleri için en önemli bir güç olarak görülmektedir. Buna ilave olarak tüm devletler gerek ülkelerinin tanıtımı gerekse lobi faaliyetleri için milyon dolarlar harcamakta, bu amaçla her türlü imkân kullanılmaya çalışılmaktadır.

Göçmenler ülkesi olarak adlandırılan Amerika Birleşik Devletlerinde dünyanın hemen her yerinden insanlar yaşamaktadır. Kesin sayıları tespit edilememiş olmasına rağmen ABD'de 400.000 civarında Türk'ün yaşadığı tahmin edilmektedir⁷. Bu çalışmada, global bir güç olan ve dünya siyaseti-

¹ http://en.wikipedia.org/wiki/United_states#Etymology, (26.07.2009).

² http://factfinder.census.gov/servlet/SAFFPopulation?_submenuId=population_0&_sse=on, (23.07.2009).

³ <http://www.usa.gov>, (23.07.2009).

⁴ http://en.wikipedia.org/wiki/United_states#Etymology, (17.07.2009).

⁵ <http://www.america.gov/st/washfile-english/2007/January/20070109140913HMnietsua0.1988794.html>, (20.07.2009)

⁶ http://en.wikipedia.org/wiki/Elections_in_the_united_states, (20.07.2009).

http://tr.wikipedia.org/wiki/2008_ABD_ba%C5%9Fkanl%C4%B1k_se%C3%A7imleri, (26.07.2009).

⁷ Hasan Yavuzer; "Amerika'daki Türkler ve Kurmuş Oldukları Türk Dernekleri" *Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks*, zfwv vol. 1, No 1 (2009).

ne yön veren Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan Türklerin Amerikan siyasetindeki yeri ve etkisinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Çalışmada, ABD'de yaşayan Türklerin Türk-Amerikan ilişkilerinin, bugünü ve geleceği hakkındaki düşünce ve kanaatleri de tespit edilmeye çalışılacaktır.

Çalışma, Amerika Birleşik Devletleri'nin başkenti Washington DC. ile buraya en yakın eyaletlerden olan Maryland ve Virginia da yaşayan Türkleri kapsamaktadır. Bu sınırlar dahilinde hazırlanan makalede ABD genelindeki Türklerin siyasi durumu ile Avrupa ülkelerindeki Türk nüfusun politik arenadaki genel durumu hakkında da bilgi verilecektir.

Bu çalışmadaki verilerin değerlendirilmesinde sosyal bilimlerde kullanılan çeşitli tekniklerden⁸ yararlanılmıştır. Çalışma, belirtilen bölgede yaşayan Türklere uygulanan anket, yapılan mülakat ve gözlem yoluyla elde edilen bilgiler ile gerçekleştirilmiş, konuyla ilgili diğer kaynaklardan elde edilen bilgiler ile desteklenmiştir. Tamamen ampirik verilere dayanan bu çalışmayı yapmadan önce 1998-2003 yıllarında beş yıl süre ile bölgede kalınmış, bu süre içerisinde bulunulan konum gereği araştırma alanına giren Washington DC, Maryland ve Virginia'da yaşayan Türkler ile hep iç içe ve çoğu zaman da beraber olunmuştur. Buna ilave olarak o tarihlerde mevcut olan Türk derneklerinin birçok etkinliğinde yer alınmış ve pek çok konuda kendilerine destek verilmiştir. Bu çalışmayı gerçekleştirmek üzere 2008 Haziran-Ağustos aylarında tekrar adı geçen bölgeye gidilerek anket uygulaması ile diğer çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu araştırma; daha önce tesis edilmiş olan sıcak ve samimi ilişkilerin sağlamış olduğu bir güven ortamının yanı sıra, ABD'de yaşayan Türk halkı ve dernek yöneticilerinin büyük desteği ile yürütülmüştür.

Bu çalışmayı yaparken gerçekleşme sırasına göre önce Turkish American Community Center (TACC) tarafından Maryland'da, sonra da American Turkish Association of Washington, D.C (ATA-DC) tarafından Virginia da düzenlenen iki ayrı pikniğe iştirak edilerek hem anketlerden bazıları doldurulmuş, hem de bazı mülakatlar yapılmıştır. Washington Metropolitan Area'da bulunan American Turkish Association of Washington, D.C (ATA-DC), Assembly of Turkish American Associations (ATAA), The Maryland American Turkish Association (MATA), Turkish American Community Center (TACC), Rumi Forum, American Turkish Friendship Association (ATFA), Maryland Turkish American Inhabitants (MARTI), Atatürk Society of America (Atatürkçü Düşünce Derneği), Washington Turkish Women's Association (Washington Türk Kadınlar Derneği) gibi

⁸ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Alkım Yayınevi, 7. Baskı, İstanbul 1995; Sami Güven, *Toplumbiliminde Araştırma Yöntemleri*, Ezgi Kitabevi Yayınları, 6. Baskı, Bursa 1996; Orhan Türkdoğan, *Bilimsel Değerlendirme ve Araştırma Metodolojisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1995; Nilgün Çelebi, *Sosyal Bilimlerde Yöntem*, Aba Yayınları, Konya 1996.

sivil toplum örgütleri ve yöneticileri ile irtibat kurularak ankete destekleri sağlanmıştır. Anket çalışmasının yürütüldüğü bölgedeki Türk iş adamları ile görüşülerek onların işyerlerine anket formları bırakılarak lokantacı, kuaför, market sahibi, mermerci ve diğer işyerlerine gelen Türklerin de ankete katılımları sağlanmıştır. Türk toplumunun buluşma ve kaynaşma yeri olması bakımından, önemli bir mekân olan, çalışma bölgesindeki üç eyaletin ilk ve resmi görevlisi bulunan tek camisi olma özelliğine sahip, Maryland'deki Türk camisine gidilerek ibadet ve diğer etkinlikler için gelen erkek ve bayanlarla görüşmeler yapılmış, onların da anket doldurmaları sağlanmıştır. Bireylerin doldurduğu anketlerdeki bilgilere ilave olarak yukarıda isimleri sayılan sivil toplum örgütlerinin yöneticileri ile görüşüp mülakatlar yapılarak kendi çalışmaları hakkında bilgiler alınmıştır.

Anket çalışmasında, değerlendirmeye uygun bulunan anket cevaplarını dolduran 363 kişi doğum yeri itibarıyla Türkiye'deki 63 ilimize, Türkiye dışından da başta ABD olmak üzere Almanya, Danimarka, Kıbrıs, Suudi Arabistan, Makedonya ve Çin doğumlu kişiler olduğu belirlenmiştir. Tamamen heterojen bir kitlenin iştiraki ile gerçekleşen bu anket uygulaması ve anket verilerinin Washington DC, Maryland ve Virginia'da yaşayan Türk toplumunu temsil etmesi bakımından, sayısal olarak olmasa da, bir fikir vermesi bakımından her kesimdeki Türk toplumunun genel durumunu yansıttığı düşünülmektedir.

Gerçekleştirilen bu çalışma Washington DC, Maryland ve Virginia da yaşayan Türklerin Amerika siyasetindeki yerleri ile ilgili olarak yapılan ilk çalışma özelliği taşımaktadır. Bu bakımdan çalışmanın, alanında büyük bir boşluğu dolduracağı düşüncesinin yanında, yönetici kademesinde bulunanlara da çalışmalarını gözden geçirme fırsatı vermesi ve geleceğe yönelik planlarında kendilerine bir yol haritası çizmesi gibi amaçlara hizmet edeceği düşünülmektedir. Bütün bunların ötesinde, daha sonra yapılacak diğer çalışmalara kaynak olması bakımından da önemli bir çalışma olacağına inanılmaktadır.

1. Amerika'da Yaşayan Türklerin Amerikan Siyasetindeki Konumu:

Endüstrileşmenin doğal bir sonucu olarak, şehirden şehre, ülkeden ülkeye, kıtadan kıtaya nüfus hareketlilikleri söz konusu olmaktadır. Bir anlamda adına göç denilen bu durum sosyal bir olgudur⁹. Ülkeden ülkeye ve kıtadan kıtaya göç sonucu ortaya çıkmış olan Amerika'daki göçmen grupları arasında yer alan Türkler de, endüstrileşme sonucu meydana gelmiş olan işgücü açığını kapatmak amacıyla Türk nüfusun Türkiye'den Amerika'ya hareketi neticesinde, oluşmuş sosyal gruplardandır.

⁹ Ali Rıza Abay, "Göçmenlerin Şehir Algısı ve Şehirleşmelerinin Gecikme Sebepleri (İstanbul Örneği)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Kasım-Aralık 2003, Sayı: 147, s. 163.

Türkiye’de zorunlu ihtiyaçlarını idame ettiremeyecek durumda olan insanların başka ülkelere ve kıtalara göç etme serüvenleri büyük oranda 1960’lı yılların ikinci yarısından itibaren başlamıştır. İleri düzeyde gelişmiş ülkelerin endüstrileşme sonucu ortaya çıkan işgücü ihtiyaçları için, daha önceleri sömürge kolonilerini kullandıkları bir realitedir¹⁰. Sömürgecilik yapmakta gecikmiş olan veya yapamamış olan ülkeler ise gönüllü göçmenler ve sığınmacılar ile bu ihtiyaçlarını temin etme yolunu seçmişlerdir. Amerika’da bu tür ülkelerden biridir.

Amerika’ya göçmen olarak gelip yerleşmiş Türkler uzun yıllar siyasetten uzak kalmışlar, siyaset ile ilgilenenler ise sadece taraftar veya sempatizan olarak rol almışlardır. Büyük çoğunluk gerek yerel gerekse genel bazda aktif siyasetin içerisinde yer almamıştır. Zamanla bazı partilere üye olarak varlıklarını hissettirme yoluna gidenler olmuş, vatandaşlık haklarını elde eden ve oy kullanma hakkı kazanan Türklerden büyük bir kısmı bu haklarını kullanarak Amerikan siyasetinde tercihlerini ortaya koymaya başlamışlardır.

Türk derneklerinin kurulması¹¹ ve Türklerin organize olmaya başlaması¹² ile hem vatandaş olma hem de oy kullanma konusu gündeme daha çok gelmeye başlamıştır. Kıbrıs ve Ermeni meselesi başta olmak üzere Türkleri ve Türkiye’yi ilgilendiren konularda yaşanan gelişmeler onları siyaset ve siyasi konular ile daha fazla ilgilenmeye yöneltmiştir.

Siyasi arenada parti üyeliği ve oy kullanma süreçlerinden sonra 2000’li yılların başında Türklerin Amerikan siyasetindeki konumları ile ilgili bir başka önemli gelişme daha yaşanmıştır. 2002-2004 yıllarındaki Assembly of Turkish American Associations (ATAA) başkanlığı döneminde Ercüment Kılıç’ın gayretleri ile Türk gençlerinin Amerikan siyasetini öğrenmeleri ve siyasetin içerisinde yer alma konusunda ciddi adımlar atılmıştır. Bu girişim ile Amerikan siyaseti yerinden ve erbabından öğrenilmeye çalışılmıştır. Bunun sonucu olarak belirli sayıda da olsa Türk gençlerinin Amerikan Kongresi’nde stajyer olarak çalışması ve Amerikan siyasetinin daha yakından takip edilmesi yoluna gidilmiştir¹³. Takip eden yıllarda bu konuya daha da önem verilmiştir. Türk Amerikan Dernekleri Asamblesi (ATAA) başkanlık görevini Nurten Ural’dan devralan mevcut başkan Günay Evinç konuyla ilgili olarak “ATAA olarak en büyük amacımız Amerika’da yaşayan Türklere eyalet ve kongre seviyesinde politik eğitim vermek ve bilinç oluşturmak”¹⁴ demektedir.

¹⁰ Halil Erdemir, “Türkiye’den Federal Almanya Cumhuriyeti’ne İşçi ve Beyin Göçü”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Mart-Nisan 2004, Sayı: 149, s. 167-168.

¹¹ <http://www.atadc.org>, (12.07.2009).

¹² <http://www.ataa.org>, (15.07.2009); <http://tadf.org>, (15.07.2009).

¹³ Ercüment Kılıç, *Sahibinden Satılık Amerika*, Babil Yayınları, İstanbul 2008, c. 1, s. 20.

¹⁴ <http://www.turkishforum.com.tr/tr/content/2008/11/18/mccain-ile-obama-arasindaki-turkler/>, (20.07.2009).

1.1. Türklerin Vatandaşlık ve Green Kart Durumları

Amerika'daki seçimlerde oy kullanabilmek için ABD vatandaşı olmak, 18 yaş ve üzerinde bulunmak şartı aranmaktadır. Seçilme şartları ise seçilecek göreve göre değişiklik arz etmektedir¹⁵. Amerika'da doğmuş olanlara ABD vatandaşlığı verilmektedir. Bunların belirli yaşa gelmeleri ve belirli şartları taşımaları halinde seçme ve seçilme hakları bulunmaktadır¹⁶. Bunun dışında sonradan kazanılacak ABD vatandaşlığı için ciddi bir süreç gerekmekte, green kart aldıktan beş yıl sonra vatandaşlık için müracaat edilebilmektedir.

Süre dolduktan sonra yapılan müracaatlarda gerekli inceleme ve mülakat sonuçlarına göre de vatandaşlık verilmektedir. Türklerin bir kısmı ABD vatandaşlığını almış, hem Türk hem de ABD vatandaşı olarak yaşamaktadır. 400.000 civarında Türk'ün yaşadığı varsayılan ABD'de 100.000 civarında Türk'ün oy kullanma hakkı bulunduğu ileri sürülmektedir¹⁷. Anketimize katılan Türklerin bir kısmının ABD vatandaşı olduğu, bir kısmının green kart sahibi bulunduğu, diğer bir kısmının da vatandaşlık veya green kart işlemlerinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Green kart sahibi olanlar seçme ve seçilme dışındaki konularda Amerikan vatandaşlarının sahip olduğu tüm haklara sahip olmaktadır¹⁸.

Washington DC., Maryland ve Virginia da yaşayan Türkler için uyguladığımız anket çalışmamızda anketimize katılan anketörlerden % 35.5 ABD vatandaşsıyım, % 27.3 green kartım var, % 1.9 vatandaşlık işlemlerim devam ediyor, 7.4 green kart işlemlerim devam ediyor cevabı vermiştir. Seçeneklerdeki bu alternatiflerden hiçbiri cevabını verenler % 27.8 olmuştur. ABD vatandaşı olanlar ile vatandaşlık işlemleri devam edenler % 37.4, green kartı bulunanlar ile green kart işlemleri devam edenler % 34.7 gibi bir orana tekabül etmektedir. Vatandaşlık işlemleri devam edenler ile green kart sahibi olanlardan bir kısmının yakın bir zamanda vatandaşlık haklarını elde edeceği kabul edildiğinde ciddi oranda bir Türk nüfusun bundan sonraki Amerikan seçimlerinde oy kullanabileceği gözükmektedir.

¹⁵ <http://www.usconstitution.net/const.html#Am14>, (20.07.2009).

¹⁶ <http://www.usconstitution.net/const.html#Am14>, (20.07.2009).

¹⁷ <http://www.turkishforum.com.tr/tr/content/2008/11/18/mccain-ile-obama-arasindaki-turkler>, (20.07.2009).

<http://www.newsweekturkiye.com/haberler/detay/13677/McCain-ile-Obama-arasindaki-Turkler>, (28.07.2009).

¹⁸ <http://www.amerikanvizesi.com/?gclid=CIOM4OC-8ZsCFQUzAodWakk-A>, (23.07.2009).

Vatandaşlık ve Green Kart Durumu

	Katılan kişi	%	Geçerli %	Birikimli %
Vatandaşım	129	35.5	35.5	35.5
Green kartım var	99	27.3	27.3	62.8
Vatandaşlık işlemlerim devam ediyor	7	1.9	1.9	64.7
Green kart işlemlerim devam ediyor	27	7.4	7.4	72.2
Hiç biri	101	27.8	27.8	100.0
Toplam	363	100.0	100.0	

1.2. Parti Üyeliği ve Seçimlerde Oy Kullanma

Washington Metropoliten Area'da yaşayan Türklere uyguladığımız ankette hangi partiye üye olduğunun cevabı istenmeden bir siyasi partiye üye olup olmadıkları sorulmuş, alınan cevapta ABD'de bir siyasi partinin üyesi olduğunu bildiren Türklerin oranı % 6.1 olarak tespit edilmiştir. Hiçbir parti ile irtibatının olmadığını söyleyenler % 29.2, seçimlerde oy kullanıyorum diyenler % 17.0, oy kullanma hakkım olduğu halde oy kullanmıyorum diyenler % 4.5, oy kullanma hakkı olmayanlar ise % 43.2 olarak belirlenmiştir.

Bir parti üyesi olduğunu beyan edenler % 6.1 gibi oldukça düşük bir rakama tekabül etmektedir. Üye olarak hiçbir parti ile irtibatı olmayan ancak oy kullanma hakkı bulunan ve oy kullanan Türklerin de var olduğu tespit edilmiştir. Herhangi bir parti üyesi olmamasına rağmen oy kullandığını beyan edenlerin oranı % 17.0 olarak tespit edilmiştir. Parti üyesi olanlar ile herhangi bir partiye üye olmadığı halde seçimlerde oy kullananların toplamı % 23.1 olduğu gözükmemektedir. Bu soruyu cevaplarken bazı anketörlerin hem parti üyesi, hem de oy kullanma hakkım var seçeneğini beraber kullanmış oldukları görülmüştür.

Bu rakamlar Türklerin oy potansiyelinin her halükarda düşük bir oran olarak dikkat çekmektedir. Hiçbir siyasi parti ile irtibatı olmayanlar, oy kullanma hakkı bulunmayanlar ve oy kullanma hakkı olduğu halde oy kullanmayanların oranı % 76.9 olmaktadır. Bu sonuca göre çok yüksek oranda bir Türk nüfus seçimlerde oy kullanmıyor veya kullanmıyor demektir. Ciddi bir oy potansiyeli olmayınca Türkler, siyasilerin ilgisini çekmemekte, çekse de fazla bir önem arz etmemektedir. Bu durum Türklerin ABD siyasi hayatında pasif bir duruma düşmesine sebep olmaktadır.

Parti Üyeliği ve Oy Kullanma Bakımından Türkler

	Katılan kişi	%	Geçerli %	Birikimli %
ABD'de bir partinin üyesiyim	22	6.1	6.1	6.1
Hiçbir parti ile irtibatım yok	105	28.9	29.2	35.4
Seçimlerde oy kullanmıyorum	61	16.8	17.0	52.4
Oy kullanma hakkım olduğu halde oy kullanmıyorum	16	4.4	4.5	56.8
Oy kullanma hakkım yok	155	42.7	43.2	100.0
Toplam	359	98.9	100.0	
Cevapsız	4	1.1		
Toplam	363	100.0		

Bir partinin üyesi olduğunu beyan eden toplam 22 kişinin 6'sı kadın, 22'si erkek katılımcı olduğu tespit edilmiştir. Hiçbir parti ile irtibatım yok diyenlerin 45'i kadın, 60'ı erkek, seçimlerde oy kullanıyorum cevabı verenlerin 25'i kadın, 36'sı erkek olduğu belirlenmiştir. Oy kullanma hakkı olduğu halde 4 kadın ile 12 erkek oy kullanmadıklarını bildirmiş, anketimize katılanlardan 68 kadın ile 87 erkeğin oy kullanma hakkına sahip olmadığı anlaşılmıştır.

1.3. Türklerin Siyasi Tercihleri

Amerika'daki Türklerin siyasi tercihleri ve Amerika'daki partilere bakışını göstermesi açısından yaşadığım bir hatıra ile sözlerime başlamak istiyorum. 2000 yılındaki başkanlık seçimlerinin yapıldığı dönemde Amerika'da bulunuyor ve Maryland'de ikamet ediyordum. Seçimin heyecanlı bir dönemi idi. Benim de Amerika'da geçirdiğim ilk seçim idi. Demokratların adayı Al Gore ile Cumhuriyetçilerin adayı George W. Bush yarışıyordu. 50 seneye yakın bir süredir ABD'de yaşayan ve Amerikan vatandaşları olan bir Türk mühendis Ali Tangören ile beraberdik. Kendisine “*bu partilerden veya adaylardan hangisinin kazanması buradaki Türkler ve Türkiye için daha iyi olur*” diye sordum. Gerçekten bir merak vesilesiyle sorduğum bu soruya aldığım cevap çok ilginç oldu. “*Hocam Amerika'da devletin bir politikası vardır. Kim gelirse gelsin o politikanın dışında yapacağı çok fazla bir şey yoktur. Onun için hangisi gelirse gelsin değişen çok fazla bir şey olmaz*” dedi. ABD'de bulunduğum süre içerisinde bu kanaatte olan pek çok kişi ile karşılaştım. Bununla beraber yaşanan süreçte her iki partiden biri tercih edilme ve ona göre hareket edilme durumundaki tespitlerimiz şöyle olmuştur.

New York'taki Türk Amerikan Dernekleri Federasyonları Başkanı Kaya Boztepe “*Amerika'daki Türklere bakarsak, -dışarıya ilan etmesek de- demokrat kongre üyelerine desteğimiz oldu. Ancak başkanlık için tahminim Cumhuriyetçilere daha yakın durulduğu ve bu partiye oy verileceği*

şeklinde” demektir. Boztepe’ye göre ABD’deki Türk seçmenler yakın geçmişte büyük ölçüde Cumhuriyetçilere oy verirken, 2008 başkanlık seçimlerinde belki de ilk defa hangi adaya veya hangi partiye oy verecekleri konusunda çok bölünmüş durumdadırlar¹⁹. 2008 seçimlerinde Demokrat parti adaylarından hem Hilary Clinton hem de Barak Obama seçim sürecinde Ermeni oylarını alabilmek için *Ermeni Soykırım İddialarına* destek vermiştir. Her iki aday da başkan seçildiği takdirde Ermeni Diasporası’nın iddialarına destek olacaklarını her platformda dile getirmişlerdir. Bu durum George W. Bush dönemindeki ABD siyasetini tasvip etmeyen ve bir arayış içerisinde olup demokratları desteklemeye karar veren pek çok Türk seçmeni zor durumda bırakmıştır. Her iki parti de gelinen nokta Türk kökenli seçmenlerin kendilerine göre iki kötüden birisini tercih etme veya hiç oy kullanmama durumu ile karşı karşıya kalmalarına sebep olmuştur. Türk derneklerinden Kuzey Teksas Türk Amerikan Derneği Başkanı Şaduman Gürbüz, *“bu seçimlerde yüzde yüz memnun olmadığımız bir kararla McCain’e destek vermeyi kararlaştırdık”*²⁰ demektir. Gerçekten zor bir süreçten geçmelerine rağmen verilerden Türklerin büyük bir kısmının demokratları desteklediği, azımsanamayacak bir oranda da Cumhuriyetçileri destekleyenler olduğu görülmektedir. Bunda ezilmiş toplumun içinden gelen siyah aday Barak Obama’nın aday olması ile Bush döneminde kötüye giden ekonomi ve tehlikeye atılan dünya barışının önemli rolü olduğu varsayılmaktadır. Obama bu seçimde tepki oylarını almıştır. Görüştüğüm Türklerden bazıları Barak Hüseyin Obama’nın seçim kampanyaları döneminde Ermeniler lehine söylediği bazı söylemlerden dolayı üzüldüklerini belirtmişlerdir. Buna rağmen pek çok Türk bu sözleri seçim atmosferinde söylenmiş sözler olarak değerlendirmiş ve kendisini desteklemiştir. Bu sonuç anket verilerimizde de görülmüş, Türklerin büyük bir kısmı Barak Obama’yı ve onun partisi Demokratları desteklemiştir.

4 Kasım 2008 tarihinde yapılan başkanlık seçiminde demokratların siyah bir aday olan Barak Obama’yı aday göstermeleri ve onun performansı Amerika genelinde olduğu gibi dünya genelinde de olumlu bir intiba bırakmış ve tüm siyasi dengeleri alt üst etmiştir. Başta çalışma bölgemiz olmak üzere Amerika genelinde Türklerin bu süreçte nasıl bir politika takip ettiği hususunda kesin delillerimiz olmamakla beraber bazı Türk kuruluşların Cumhuriyetçi aday McCain’i destekledikleri, bazılarının da Barak Obama’yı destekledikleri ve onun kazanması için çalıştıkları bilinmektedir.

ABD’ye önceden gidenlerin büyük çoğunluğu Cumhuriyetçi partiyi desteklediği konusunda Türkler arasında genel bir kanaat bulunmakta-

¹⁹ <http://www.turkishforum.com.tr/tr/content/2008/11/18/mccain-ile-obama-arasindaki-turkler> (20.07.2009).

²⁰ <http://www.genç-dusunce.com/index.php/topic,66.msg66/topicseen.html>, (16.07.2009).

dır. Ancak, Demokrat başkan Bill Clinton'dan sonra Türklerin siyasi tercihlerinin değiştiği söylenmektedir. Oy kullansın veya kullanmasın Amerika'da araştırma bölgemizde yer alan Türk nüfusun % 15.9'ü Cumhuriyetçileri desteklediklerini bildirirken, % 45.8'i de Demokratları desteklediğini beyan etmektedir. Bu sonuç 2008 Kasım ayında yapılan seçimde Türklerin büyük oranda Demokratları desteklediği gerçeğini ortaya koymaktadır. Bunda George W. Bush yönetiminin politikaları ve başarısızlığının da önemli rol oynadığı varsayılmaktadır. Anketimizdeki bu soruyu cevapsız bırakanların % 4.4 olduğu görülmektedir. Yapılan incelemede cevap vermeyenlerin tamamına yakınının oy kullanma hakkı olmadığı, çoğunun da ABD'ye geliş süreçlerinin bir yıldan daha az bir süreye tekbül edenler olduğu görülmüştür. Bu durum ABD'deki partiler ve siyasi durum hakkında henüz bir kanaat sahibi olamadıkları şeklinde yorumlanmıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nde Cumhuriyetçiler, Demokratlar veya diğerleri seçeneğinden birisi değil de hiçbirini desteklemiyorum diyenlerin oranının da küçümsenemeyecek bir rakamda ve % 36.9 oranında olduğu gözükmemektedir. Bu sonuç Türkler arasında ABD siyasetçileri ve siyasi partilerce takip edilen politikaların tasvip edilmediği şeklinde değerlendirilmektedir. Kıbrıs, Ermeni Meselesi ve Ortadoğu başta olmak üzere İslam ülkeleri ile ilgili konularda Amerikan'ın takip ettiği politikaların bu sonuçta etkili olduğu varsayılmaktadır. Ancak geride durup tasvip etmemek veya protesto edip oy kullanmamak yerine Türklerin siyasi partilerin çeşitli kadrolarında görev alarak veya seçimlerde sonuca etki edecek gayretler göstererek daha etkin olma yolunu denemesinde fayda görülmektedir.

Washington DC, Maryland ve Virginia'da yaşayan Türklere tarafımızdan yapılan ve Türklerin siyasal parti tercihlerinin sorulduğu anket uygulamasında çıkan sonuçlar şöyle olmuştur:

Siyasi Tercihleri Bakımından Türkler

	Katılan kişi	%	Geçerli %	Birikimli %
Cumhuriyetçiler	55	15.2	15.9	15.9
Demokratlar	159	43.8	45.8	61.7
Diğerleri	5	1.4	1.4	63.1
Hiçbiri	128	35.3	36.9	100.0
Toplam	347	95.6	100.0	
Cevapsız	16	4.4		
Toplam	363	100.0		

Anketimize katılanlardan 23 kadın, 32 erkek Cumhuriyetçileri desteklerken, 60 kadın, 99 erkek Demokratları desteklediklerini bildirmiştir. Hiçbirisini desteklemediklerini bildirenlerden kadınlar 58, erkekler 70 kişi olarak tespit edilmiştir. İkamet ettikleri eyalet bazında değerlendirdi-

ğimizde Cumhuriyetçi partiyi destekleyenlerden 10 Washington DC, 17 Maryland ve 28 Virginia, Demokratik partiyi destekleyenlerden 18 Washington DC, 74 Maryland ve 67 kişinin de Virginia da ikamet ettikleri belirlenmiştir. ABD vatandaşı olma, green kartı bulunma veya bu işlemleri devam edenler arasında yapılan tasnifte şu sonuçlara ulaşılmıştır. ABD vatandaşı olmuş Türklerden 30, green kartı bulunanlardan 13, vatandaşlık işlemleri devam edenlerden 1, green kart işlemleri devam edenlerden 2, henüz hiçbir işlemi devam etmeyenlerden 9 olmak üzere 55 kişi cumhuriyetçileri, 60 ABD vatandaşı, 42 green kartı olan, 4 vatandaşlık işlemleri, 15 green kart işlemleri devam eden, 38 kişide hiçbirini olmak üzere 159 kişinin demokratları destekledikleri belirlenmiştir. Medeni durumlarına göre yaptığımız araştırmada ise bekar 12, Türk ile evli 36, yabancı ile evli 4, eşi ölmüş dul 2, eşinden ayrılmış 1 olmak üzere 55 kişi cumhuriyetçileri, 38 bekar, 83 Türk ile evli, 20 yabancı ile evli, 8 eşi ölmüş dul, eşinden ayrılmış 10 olmak üzere 159 Türk'ün de demokratları destekledikleri tespit edilmiştir. 44 bekâr, 70 Türk ile evli, 13 yabancı ile evli, 1 eşinden ayrılmış olmak üzere 128 kişi ise hiçbirini desteklemediklerini beyan etmişlerdir.

1.4. Amerikan Siyasetinde Türklerin Etkinliği

Çok uluslu bir göçmenler ülkesi olan ABD'de değişik devlet ve milletlerden siyasi arenada yer alan ve önemli konumlara gelmiş kişiler bulunmaktadır. Bu süreçte Türk kökenli seçilmiş hiçbir milletvekili ve senatör olmadığı gibi 2000 yılına kadar senatör veya milletvekilliğine aday olan bir Türk de olmamıştır. ABD tarihinde ilk defa 2002 yılında benim de şahsen tanıdığım Osman Bengür isimli bir Türk, o tarihlerde ikamet ettiğim şimdi çalışma bölgem olan Maryland eyaletinin Baltimore şehrinden Demokrat Parti senatör adayı olmuş ve bu alanda bir ilki gerçekleştirmiştir. Amerika'daki Türk derneklerinin şemsiye kuruluşu olan ATAA öncülüğünde Türklerin ve Türk kuruluşlarının kendisini desteklemek için gayret göstermelerine rağmen Osman Bengür seçilememiştir. Amerika'da başkan, senato ve milletvekilliği seçimlerinde olduğu gibi eyalet yönetimlerinde de Türklerin etkin ve başarılı olamadıkları gözlenmektedir.

Çalışma alanımız olan Washington DC, Maryland ve Virginia da eyalet yönetiminde veya daha alt yerel yönetimlerde de Türk temsilciler bulunmamaktadır. İlk defa 2007 yılında İbrahim Uyar isimli bir Türk Maryland Valisi Martin O'Malley'in danışmanlığına getirilmiştir. Uyar'ın halen bu görevini devam ettirdiği, Maryland eyaletinde Türklerin sesini çeşitli platformlarda duyurmaya, taleplerini ilgililere iletmeye çalıştığı öğrenilmiş bulunmaktadır. Uyar, Maryland Üniversitesi Political Science mezunu olup Virginia Üniversitesi'nde doktora yapmaktadır. Bu danışmanlık görevinde henüz ciddi bir başarı elde edildiğini söyleme imkânı olmasa da bu bile Türkler arasında bir başarı olarak değerlendirilmektedir.

Daha önceden de belirtildiği gibi ABD genelinde Türk kökenli tek bir milletvekili veya senatör bulunmamaktadır. Bu durum ABD’de yaşayan Türklerin ilgili yerlere seslerini duyurmaları ve taleplerini iletmeleri konularında kendilerini olumsuz etkilemektedir. Türkiye ile Amerika arasındaki ikili ilişkiler başta olmak üzere, Rum ve Ermeni meselesi ile Kıbrıs gibi hassas konularda kamuoyu oluşturma ve siyasetçileri etkileme konusunda da yetersiz kalmalarına sebep olmaktadır.

Büyük oy potansiyeli siyasette her zaman önemli bir güçtür. Bu gücü elde edebilmek için iyi organize olmak ve imkânları iyi kullanabilmek büyük önem arz etmektedir. Güçlü kuruluşlar ve etkin faaliyetler başka yerde olduğu gibi Amerika’da da etkili olabilmektedir. Bunun yolu ise imkânları birleştirmekten ve aktif olarak çalışmaktan geçmektedir. Mevcut haliyle Türkler büyük oy potansiyeli olarak siyasette etkin olma imkânından yoksun gözükmemektedir.

Assembly of Turkish American Associations (ATAA)’nın başkanı Günay Evinç, Amerikan siyasetinde etkin olmanın yoluna farklı bir açıdan yaklaşmaktadır. Evinç, Amerika’daki Türklerin oy potansiyeli bakımından olmasa da ekonomik destekleri ile Amerikan siyasetinde söz sahibi olabileceklerini şöyle dile getirmektedir. *“Türklerin asıl silahı oyları değil paralarıdır. Çünkü oy kullanma hakkı olmayan ama legal olarak Amerika’da yaşama izni olanlar ve yeşil kart sahipleri de kişi başına toplam 4 bin 600 dolar (2 bin 300 ön seçimlerde, 2 bin 300 başkanlık seçiminde) bağış yapabiliyor ve kampanyalarda gönüllü olarak çalışabiliyorlar. Türkler bu yolu denediklerinde ABD siyasetinde etkinliklerini daha da artıracaklardır.”*²¹ Başkan bu sözleriyle yüksek oy potansiyeli olmadığı için elde edilemeyen siyasi başarıya ulaşmak için Amerika’da özellikle seçim dönemlerinde yaygın olarak başvurulmuş ekonomik güç ile elde etme yolunu göstermekte ve Türkleri bu tür kampanyaların içinde yer almaya çağırılmaktadır.

Evinç, Türklerin bu konuda yaptığı fedakârlığı ve verdiği ekonomik desteği de şu sözlerle dile getirmektedir. *“Amerika’daki Türklerin başkan adaylarına maddi desteği bu seçimde önemli boyutlara ulaşıyor. Ön seçimlerde toplanan bağış miktarı 1 milyon dolara yaklaştı.”*²²

Mesaisinin çoğunu ATA DC ve ATAA gibi Türk derneklerinde ve dernekler bünyesindeki sosyal aktivitelerde geçiren Oya Bain kendisi ile yaptığımız söyleşi de: *“Amerika’da Ermeni lobisinin çalışmalarını ve gücünü bildiklerini dile getirerek, Türklerin kendi davalarına daha fazla sahip çıkmaları, Türk kuruluşlarına destek olmaları, senatör ve milletvekillerine*

²¹ <http://www.turkishforum.com.tr/tr/content/2008/11/18/mccain-ile-obama-arasindaki-turkler>, (20.07.2009).

²² <http://www.turkishforum.com.tr/tr/content/2008/11/18/mccain-ile-obama-arasindaki-turkler>, (20.07.2009).

mektuplar ve mailler göndererek seslerini duyurmaları gerektiğini” ifade etmektedir. Türk dostu adaylara maddi destek sağlamak konusunda zaman zaman zaman “fundraising-yardım kampanyası” düzenlediklerini dile getiren Bain, bunun önemini dile getirerek Türklerden bu konuda daha fazla destek beklediklerini söylemiştir. Bain’in bu sözleri Günay Evinç’in sözlerini desteklemekte, seçimlerde ekonomik destek verilerek Türk dostu adayların seçilmesine yardımcı olmaya çağırılmaktadır.

İlgililerin bu tür açıklama ve çağrılarına rağmen Washington Metropolitan Area’da yaşayan Türklere uyguladığımız ankette aldığımız cevaplar şöyle olmuştur. Amerika siyasetindeki etkinlikleri bakımından Amerika’daki Türklerin durumu çok yeterli diyenler % 3.7, yeterli diyenler % 16.1, az yeterli % 23.7 olarak belirlenmiştir. Amerika siyasetindeki etkinlikleri bakımından Türkleri yeterli bulup da çok yeterli, yeterli ve az yeterli diyenlerin toplamı % 43.5 olurken, yetersiz yanıt verenler % 56.5 gibi çok daha yüksek bir oran teşkil etmektedir. Yetersiz ve az yeterli diyenler beraber değerlendirildiğinde ise % 80.2 oranında bir Türk nüfus kendilerini ABD siyasetinde başarılı bulmamaktadır.

ABD Siyasetindeki Yeterlikleri Bakımından Amerika’daki Türkler

	Katılan kişi	%	Geçerli %	Birikimli %
Çok Yeterli	13	3.6	3.7	3.7
Yeterli	57	15.7	16.1	19.8
Az Yeterli	84	23.1	23.7	43.5
Yetersiz	200	55.1	56.5	100.0
Toplam	354	97.5	100.0	
Cevapsız	9	2.5		
Toplam	363	100.0		

Amerikan siyasetindeki etkinlikleri bakımından Türkleri anketimize katılan kadınlardan 5’i çok yeterli, 30’u yeterli, 34’ü az yeterli, 76’sı da yetersiz bulmaktadır. Anketimize cevap veren erkeklerden Türkleri Amerikan siyasetindeki etkinlikleri bakımından 8 kişi çok yeterli, 27 kişi yeterli, 50 kişi de az yeterli bulmuştur. Yetersiz bulanların ise 124 kişi olduğu anlaşılmıştır. Veriler hem kadınlar hem de erkeklerin Amerikan siyasetindeki etkinlikleri bakımından kendilerini yetersiz bulduklarını ortaya koymaktadır. Amerika’da kalma süresine göre yapılan değerlendirmede Türklerin Amerikan siyasetindeki etkinlikleri bakımından şu sonuçlar alınmıştır.

	Çok yeterli	Yeterli	Az yeterli	Yetersiz
1 yıldan az olanlarda	4	6	6	32
1-5 yıl arası	3	11	23	38
6-10 yıl	1	13	20	47
11-20 yıl arası	2	11	15	20
21 yıl ve üzeri	3	16	20	38

Bu veriler ABD’de kalma süresine göre Türk-Amerikan ilişkilerinin çok yeterli diyenlerin oldukça az, yeterli diyenlerde kısmi bir artış, az yeterli diyenlerde daha fazla bir artış olduğunu göstermektedir. Yetersiz yanıtı verenler sorumuzda yer alan 5 ayrı grupta da en yüksek oranı teşkil etmiştir. Bu sonuç ABD’de yaşayan Türklerin her halükarda Türk Amerikan ilişkilerinde kendilerini yetersiz olarak değerlendirdiğini ortaya koymaktadır.

1.5. ABD’de Yaşayan Türklerin Türk Amerikan İlişkisi Konusundaki Kanaatleri

İki müttefik ülke olan ve her ortamda karşılıklı olarak dile getirilen bu müttefiklik ABD ve Türkiye açısından zaman zaman sorunlu dönemlerden de geçmektedir. Tarihi süreç içerisinde genellikle dostane ilişkiler içerisinde devam eden bu müttefiklik 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı’nda parasını ödediği halde Türkiye’nin satın aldığı silahları ABD’nin teslim etmemesi ve bu da yetmiyormuş gibi bir de Türkiye’ye karşı silah ambargosu uygulaması ciddi krize sebep olmuştur²³. O dönemde Amerikan Dış İşleri Bakanı’nın Ankara’ya yapacağı ziyaretin Türkiye tarafından iptal edilmesi²⁴ ve Türkiye başbakanı Bülent Ecevit’in “*gölge etme ihsan iste-mem*” sözü bu konuda gelinen noktayı tespit bakımından en çarpıcı örnek olarak durmaktadır.

Ermeni soykırım iddialarının ABD genelinde geldiği nokta ve ABD’nin Ermeni iddialarına verdiği destek yüzünden iki ülke ilişkileri sıkıntılı süreçlerden geçmiş, bu süreç halen canlılığını korumaktadır. ABD-Irak savaşında Türkiye’nin topraklarını ABD’ye kullandırma izni vermemesi ve görevdeki Ak Parti (AKP) hükümetinin bu konuda getirdiği hükümet tezeresinin mecliste red edilmesi Türk-Amerikan ilişkilerinde bir başka gerginlik sebebi olmuş, bunun üzerine ilişkiler ciddi oranda gerilmiştir. 4 Temmuz 2003 tarihinde Irak’ın Süleymaniye kentinde Amerikan askerlerince Türk askerlerinin başına çuval geçirilmesi gerginliği daha da artırmıştır. ABD’nin PKK’yı terör örgütü olarak kabul etmesine rağmen PKK terör örgütüne destek verdiği iddiaları ve dağdaki PKK örgütü üyelerine insani yardım adıyla yapılan yardımlarda onlara silah verdiği iddiaları ilişkilerde bir başka gerginlik konusu olmuştur. PKK yandaşlarına karşı Türkiye’ye tam destek vermemesi konusundaki iddialar ile sarsılma noktasına gelmiştir. İsrail’in Filistin ve Lübnan’da yaptığı katliamlara ABD’nin göz yummasına rağmen Türk halkı ve hükümetinin bu konudaki duyarlılığı da bir başka gerginlik konusu olarak dikkat çekmektedir. Başkan George W. Bush ve yönetiminin başta Irak ve Afganistan olmak üzere

²³ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, c. 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1991, s. 801-825.

²⁴ Kamran İnan, *Dış Politika*, Timaş Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2004, s. 70.

İslam ülkeleri ve Müslümanlara karşı uyguladığı politikalar da hem halk hem de hükümetler arasında ihtilaf konusu olarak yerini almıştır. Böyle bir ortamda siyasi bakımdan Türk-Amerikan ilişkisini ABD’de yaşayan insanlardan öğrenmek ve bu konuda onların görüş ve değerlendirmelerini almak için sorduğumuz sorulardaki seçeneklerin bizlere bir kanaat vereceği düşünülmüştür.

Türk-Amerikan ilişkilerinin sorulduğu anketimize çok iyi diyenler % 12.7, her an değişebilir diyenler % 47.6, Türk-Amerikan ilişkileri göründüğünden çok kötü diyenler % 8.7 olarak belirlenmiştir. Türk-Amerikan ilişkilerinin geleceğini iyi görüyorum diyenler % 20, Türk-Amerikan ilişkilerinde karamsar olduğunu bildirenler % 11 olarak tespit edilmiştir. Veriler ABD’de yaşayan Türklerin Türk-Amerikan ilişkilerinin sağlıklı bir zemine dayanmadığı ve her an değişebileceği kanaatinde oldukları görüldüğünü vermektedir. Bu sonuç ABD’nin dünya genelinde tereddütle takip edilen politikalarının Türk vatandaşları tarafından da paylaşıldığını ortaya koymaktadır. Nato, Birleşmiş Milletler ve daha pek çok uluslararası organize de müşterek hareket eden ve iki müttefik devlet olarak kabul edilen Türkiye-Amerika ilişkilerinin Amerika’da yaşayan ve Amerikan politikalarını çok iyi bilen Türkler tarafından da kaygı ile karşılandığı anlaşılmaktadır. Veriler bazı örnekleri yukarıda verilen sebeplerden dolayı Türkiye ile ABD arasında zaman zaman gündeme gelen güven bunalımına ABD’de yaşayan Türklerin de iştirak ettiğini göstermektedir. Kendileri ile yaptığımız söyleşi de Türklerin büyük bir kısmı Türk-Amerikan ilişkilerindeki değişikliğin olumsuz yönde olacağı görüşünde olduklarını dile getirmişlerdir. % 20 oranında bir katılımcı ise bu problemlerin aşılabileceği ve Türk-Amerikan ilişkilerinde geleceğin daha iyi olacağı kanaatinde olduklarını belirtmişlerdir.

Türk-Amerikan İlişkileri

	Katılan kişi	%	Geçerli %	Birikimli %
Türk-Amerikan ilişkileri çok iyi	45	12.4	12.7	12.7
Türk-Amerikan ilişkileri her an için değişebilir	169	46.6	47.6	60.3
Türk-Amerikan ilişkileri göründüğünden çok kötü	31	8.5	8.7	69.0
Türk-Amerikan ilişkilerinin geleceğini iyi görüyorum	71	19.6	20.0	89.0
Türk-Amerikan ilişkilerinde çok karamsarıyım	39	10.7	11.0	100.0
Toplam	355	97.8	100.0	
Cevapsız	8	2.2		
Toplam	363	100.0		

Anketimize katılan kadınlardan 17 kişi Türk-Amerikan ilişkileri çok iyi, 69 her an değişebilir, 13 görüldüğünden çok kötü, 27 geleceğini iyi görüyorum, 20 kişi de çok karamsarım cevabı vermiştir. Erkeklerden çok iyi diyenler 28, her an değişebilir 100, görüldüğünden çok kötü 18, geleceğini iyi görüyorum 44, çok karamsarım 19 olarak belirlenmiştir. Hem erkekler hem de kadınlarda büyük çoğunluğun Türk-Amerikan ilişkilerinin her an değişebileceği kanaatinde oldukları görülmektedir.

Aynı konuda eğitim seviyesine göre yapılan tasnifte ise şu sonuçlara ulaşılmıştır. 32 kişinin katıldığı ilkokul mezunlarında siyaset bakımından Türk-Amerikan ilişkilerini çok iyi görenler 9, her an değişebilir 11, görüldüğünden çok kötü 1, geleceğini iyi görüyorum 7, çok karamsar olduğunu beyan edenler 4 kişi olmuştur. 19 kişinin cevapladığı ortaokul mezunlarından çok iyi 4, her an değişebilir 5, görüldüğünden çok kötü 3, geleceğini iyi görüyorum 3, çok karamsarım 4 olarak belirlenmiştir. 73 lise mezunundan 12'si Türk-Amerikan ilişkisi çok iyi, 39'u her an değişebilir, 3'ü görüldüğünden çok kötü, 15'i geleceğinden iyimser, 4 kişi de çok karamsar olduğunu bildirmiştir. 140 kişinin katıldığı College ve Üniversite mezunlarından 13 çok iyi, 74 her an değişebilir, 12 görüldüğünden çok kötü, 21 geleceğini iyi görüyorum, 20 çok karamsarım cevabı verilmiştir. 48 kişinin cevapladığı mastır mezunlarından 4 çok iyi, 22 her an değişebilir, 9 görüldüğünden çok kötü, 10 geleceğini iyi görüyorum, 3 kişi de çok karamsarım cevabı vermiştir. Anketimize eğitim durumu doktora seviyesinde olan 43 kişi iştirak etmiş; 3 kişi çok iyi, 18 her an değişebilir, görüldüğünden çok kötü 3, geleceğini iyi görüyorum 15, çok karamsar cevabı verenler de 4 kişi olarak belirlenmiştir. Eğitim durumuna göre bir genelleme yaptığımızda Türk-Amerikan ilişkileri çok iyi diyenler 45, her an değişebilir 169, görüldüğünden çok kötü 31, geleceğini iyi görüyorum 71, çok karamsar 39 olarak belirlenmiştir. Veriler çalışma bölgemizde yaşayan Türkler arasında Türk-Amerikan ilişkilerinin her an değişebileceği konusunda bir kanaat bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum Türk-Amerikan ilişkilerinin sağlam zeminlere dayanmadığı ve oturmadığı görüşünün ABD'de yaşayan Türkler tarafından da paylaşıldığını ortaya koymaktadır. Türk-Amerikan ilişkilerinin geleceğini iyi görme ve gelecekte ümitli olma konusunda en olumlu yaklaşım Üniversite mezunları arasında olmuş, bunu aynı puanla lise ve doktora seviyesindeki eğitim düzeyi takip etmiştir.

2. Amerika'daki Türklerin Siyasal Pozisyonları, Lobcilik ve Lobi Faaliyetleri

Devletlerarası ilişkileri şekillendiren diplomasi ve dış politika, yüzyıllar boyu merak ve ilgi çeken “sihirli” bir faaliyet kolu olmuş, bu durum günümüzde de geçerliliğini devam ettirmektedir. Diplomasi ve dış politikayı yürüten kişiler ve kullanılan metotlar değişse de kendi varlığı hep

devam etmiş, bundan sonra da devam etmek zorunda gözükmektedir. Ülkelerin dış politikaları sadece kendi ülkelerinden yürüttükleri politikalar veya resmi makamlarca yerine getirilen görüşme ve yazışmalar ile yapılmamaktadır. Yabancı ülkelerdeki vatandaşlar ve onların kurmuş oldukları dernek, vakıf ve benzeri sivil toplum kuruluşları ülkelerin en önemli politik güçleri olarak kabul edilmektedir.

Günümüzde bu da yetmiyor, kendilerini destekleyen, aleyhteki gelişme ve çalışmalara karşı çıkacak ve menfaatleri doğrultusunda çalışabilecek dostluk gruplarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bundan ayrı olarak ihtisaslaşmış “*think tank*” kuruluşlarından ve lobi şirketlerinden hizmet satın alınmaktadır.

Hemen hemen bütün ülkeler Amerika’da yaşayan vatandaşları vasıtasıyla Amerikan siyasetinde etkili olmanın yollarını aramakta, gerektiğinde onları organize etmekte ve onlara her türlü desteği sağlamaktan geri kalmamaktadır. Orada yaşayan kişiler ülkelerini ilgilendiren çeşitli konularda etkili ve yetkili kişileri bilgilendirme, kanaatlerini etkileme ve kamuoyu oluşturma gibi yöntemlerle ülkelerinin ve vatandaşlarının çıkarları doğrultusunda gayretler göstermektedirler. Kişisel bazda bizzat ziyaret, telefon, fax, telgraf, mektup ve e-mail gönderme, görsel ve yazılı basın yoluyla da amaçlarına ulaşmaya çalışmaktadırlar. Destek veya protesto etkinlikleri, basın bildirisi veya diğer yollar ile görüş ve düşüncelerini kamuoyu ile paylaşma ve kamuoyu desteği kazanma gibi yollara başvurmaktadırlar.

Tüm bunlara ilave olarak Amerika’da ve Amerikan siyasetinde etkili olmanın en önemli yollarından biri lobi faaliyetinden ve lobıcilikten geçmektedir. Lobıcilik konusunda gerek Türk devleti gerekse ABD’de yaşayan Türkler ve onların kurmuş oldukları örgütler²⁵ tarafından çeşitli gayretler gösterildiği bilinmektedir.

Lobıcilik faaliyetlerinde devletlerin resmi olarak takip ettikleri politikalara ilave olarak onları destekleyecek ve kamuoyu oluşmasına katkı sağlayarak, onların hayata geçirilmesi için çalışacak sivil hareketlere önemli ihtiyaç duyulmaktadır. Bunda başarılı olabilmek için partilere üye olarak, onların gençlik ve kadın kollarında görev ve sorumluluk alarak bizzat siyasi faaliyetlerin içerisinde etkin yer almak gerekmektedir. Mahalli ve eyalet meclisleri ile senato ve millet meclisinde görev almak siyasetteki başarıya katkı sağlamaktadır.

Daha önce de belirtildiği üzere gerek yerel, gerekse milletvekilliği, senato ve başkan seçimlerinde oy kullanma hakkına sahip olan bir hayli Türk bulunmasına rağmen bu zamana kadar senato veya meclise giren bir Türk yetkili olmamıştır. Türklerin desteği ile seçilen veya Türk dostu

²⁵ Hasan Yavuzer, “Amerika’daki Türkler ve Kurmuş Oldukları Türk Dernekleri”, *Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks*, zfwv vol. 1, No 1 (2009).

olarak bilinen siyasilerin sayısının da oldukça az olduğu tespit edilmiştir²⁶.

Avrupa ülkelerine baktığımızda, Türklerin siyasi yelpazede daha aktif oldukları dikkat çekmektedir. Avrupa ülkelerinin hemen hemen tamamında yerel yönetimlerde Türk temsilciler bulunmaktadır. Partilerin yerel örgütlerinde değişik kademelerde görev alan Türkler olduğu gibi genel merkezde de çeşitli görevlerde bulunan Türk kökenli kişilerin varlığı bilinmektedir. Avrupa’da parti eş başkanlığı, milletvekili ve senatör olarak görev yapan, Avrupa parlamentosuna seçilmiş ve yaşadığı ülkede bakanlık koltuğuna oturmuş Türkler olduğu bilinmektedir²⁷.

Avrupa ile kıyasladığımızda ABD’de yaşayan Türklerin siyasi bakımdan daha geri konumda oldukları dikkat çekmektedir. Seçilmiş bir tek Türk kökenli milletvekili veya senatör olmadığı gibi parti üst yönetimlerinde görev alan bir Türk’ün varlığı bilgisine de ulaşamamıştır. Çalışma alanımız Washington DC., Maryland ve Virginia da ise bu konumlarda bir Türk vatandaşı veya Türk kökenli bir ABD’li olmadığı ise tarafımızdan net bir şekilde tespit edilmiştir.

Globalleşmenin bir sonucu olarak günümüzde ülkeler kendi menfaatlerinin savunulması ve korunması ile aleyhteki gelişmelerin önlenmesi konusunda hizmet satın alma yoluna gitmektedir. Bunun için lobi kuruluşlarına milyonlarca dolar ödenmektedir. Türk devletinin de bu yolla Amerikan kamuoyu ve siyasetinde etkin olmaya çalıştığı bilinmektedir. Bu konuda önemli mesafeler alınmış olmasına rağmen gelinen noktada Amerikan kamuoyu ve siyasetinde başarılı olunduğunu henüz söyleme imkânı yoktur.

Amerika’da Ermeni Diasporası’nın iddiaları etkisiz hale getirilememiş, Rumların Kıbrıs’ta uyguladığı anlaşmaz tavrına rağmen Amerikan kamuoyu ve siyasilerinden gerekli tepki verilmemiştir. Türkiye ve Amerika iki müttefik ülke olmasına rağmen ikili ilişkiler de yaşanan sıkıntılardan pek çoğu çözülememiştir. Türk halkı Amerikan’ın güvenilir bir müttefik olduğu kanaatine henüz ulaşamamış, bu konuda ciddi tereddütleri olduğu bilinmektedir. Her iki kamuoyunda da karşılıklı güven bunalımı dikkat çekmektedir.

Bütün bunlar gerek Amerika’daki Türkler ve kurmuş oldukları sivil toplum örgütlerinin, gerekse de devletin para vererek hizmet satın aldığı lobi kuruluşlarının bu konuda beklenen başarıyı elde edemediklerinin göstergesi olarak değerlendirilmektedir²⁸.

²⁶ Ercüment Kılıç, *Sahibinden Satılık Amerika*, c. 1, s. 34-40, c. 2, s. 296-307.

²⁷ <http://www.turkforum.net/showthread.php?t=743997>, (22.07.2009).

²⁸ Geniş bilgi için bkz. Ercüment Kılıç, *Sahibinden Satılık Amerika*, c. 1-2; Hasan Yavuzer, “Amerika’daki Türkler ve Kurmuş Oldukları Türk Dernekleri” *Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks*, zfw vol. 1, No 1 (2009), p. 194-198.

Türk siyasetinde önemli bir yeri olan, uzun süre bakanlık yapan ve dış politika konusundaki uzmanlığı ile bilinen eski bakanlardan Kamran İnan, *“yabancı kamuoyuna ulaşmanın çeşitli yolları vardır. Basın yayın organları, ihtisaslaşmış tanıtma firmaları, dış misyonlar, lobiler, dışarıdaki milli varlık ve ziyaretler kamuoyu oluşturmada başvurulan vasitalardır”* demektedir.

Dış politika ile Türk-Amerikan ilişkileri ve Amerika'daki Türklerin siyasi arenadaki konumları ile ilgili yaşanmış pek çok tecrübe bulunmaktadır. Sözü fazla uzatmamak için bunlardan sadece bir örnek ile konuyu takdirlerinize arz etmek istiyorum. Kamran İnan'ın 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı ve sonrasında yaşanan gelişmeler konusundaki şu sözleri Amerika'da yaşayan Türkler ile Rumların Amerikan siyasetindeki etkilerini dile getirmektedir.

*“1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'nda haklı ve başarılı müdahalemiz dünya kamuoyuna yeterince anlatılamamış, müdahaledeki başarı müdahale sonrasında dünya kamuoyuna anlatmada gösterilememiştir. Bu konuda daha başarılı olan Yunanistan, 5 Şubat 1975 tarihinde alınan Amerikan Kongresi ambargo kararıyla Türkiye'yi zor durumda bırakmıştır. Bu maksatla bir Tanıtım Fonu kurulmasına, dışarıda bazı tanıtma firmaları kiralanmasına, Amerika'daki Türklerin bir ölçüde teşkilatlanmasına rağmen henüz bu alanda başarılı olduğumuz söylenemez. Bu durum sadece Amerika için değil Avrupa'da yaşayan vatandaş ve soydaşlarımız için de geçerlidir. Batı Avrupa ülkelerinde iki milyonu aşkın Türk henüz teşkilatlanmış, demokratik bir şekilde kendi haklarını ve milli menfaatlerini savunabilir hale getirilmiş değildir. Diplomasimiz, dış temsilciliklerimiz henüz bunun lüzumunu bile kabul etmiş değildir”*²⁹. Kamran İnan'ın sözleri Amerika'da yaşayan Türklerin Amerikan siyasetindeki etkisini göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Son cümlesi ise üzerinde çok daha fazla durulması ve çok tartışılması gereken bir konu olarak görülmektedir. İnan'ın bu sözleri söylerken Türk dış temsilcilikleri ve diplomasisini yermek gibi bir niyeti olduğu sanılmamaktadır. Eğer böyle bir kasıt olmadan bu sözler sarf ediliyorsa durum daha da ciddi ve daha da önem arz etmektedir. Sayın bakan *“diplomasimiz ve dış temsilciliklerimiz henüz bunun lüzumunu bile kabul etmiş değildir”* demektedir. Bu konudaki ihtiyacı en iyi bilen ve sıkıntıları en fazla yaşayan diplomatlarımız ve dış temsilciliklerimizdir. Eğer bunlar bunun lüzumunu bile kabul etmiş değillerse bu konuda sade vatandaşa söylenecek fazla bir şey kalmamış görünmektedir.

Kamran İnan, Kıbrıs Barış Harekâtı'ndan sonra Amerikan'ın Türkiye'ye karşı uyguladığı silah ambargosunun kaldırılması ile ilgili yapılan görüşmeler ve sonrasında yaşananları şöyle anlatmaktadır: *“Kıbrıs Barış*

²⁹ Kamran İnan, *Dış Politika*, Timaş Yayınları, İstanbul 2004, s. 24-25.

Harekâtı'ndan sonra Amerikan'ın Türkiye'ye uyguladığı silah ambargosunun kaldırılması teklifi 12 Temmuz 1975 tarihinde Temsilciler Meclisi Dış İlişkiler Komisyonu'nda görüşüldüğünde, salon, kulisler Rum Amerikalılarla doluydu. İçeride benden başka Washington büyükelçiliğimizden bir memur vardı. O gün Rumlar ve getirdikleri şahitler, dünyanın yaradılışından bu yana, suç ve günah ne varsa, hepsini Türklerin hesabına yazdılar. Döktükleri kin ve iftiralardan dehşete kapıldım. Komisyon üyelerinden Solarz ile konuşmak istedim. Rumlar üstümüze yürüdü..."

Kamran İnan, Türkiye'ye uygulanan ambargonun kaldırılması ile ilgili hazırlanan kanun teklifinin Temsilciler Meclisi'nde görüşüldüğü gün yaşananları da şöyle dile getirmektedir.

"25 Temmuz 1975 günü, ambargonun kaldırılması kanun teklifi Temsilciler Meclisi'nde görüşüldü. Rumlar bu vesile ile Kongre'ye yağırdıkları on binlerce telgraftan başka o gün Washington'a yirmi bine yakın insan getirdiler. Ben, bir hafta uğraşarak, New York'tan, günü-birlik, ancak kırk beş Türk getirebildim. Kongrenin etrafı, kulis ve balkonları Rumlarla doluydu. Türk olarak balkonda Büyükelçi Birgi, Washington Büyükelçimiz ve ben vardık. Rumların bazıları temsilcilerine "Türlere oy verirsen seçim bölgene geldiğinde arkana tekmeyi yersin" diye bağıyorlardı" demektir. Kamran İnan, oylama sonucunu "bütün bu baskılara rağmen, 210'a karşı, 226 oyla kaybettik sözleriyle açıklamaktadır."³⁰ Böyle önemli ve kritik bir toplantı da Washington bölgesinden hiçbir Türk'ün tecrübeli siyasetçi İnan ve büyükelçinin yanında bulunmamasını veya hiçbir Türk'ün böyle bir toplantıya gelmemesini anlayabilmiş değilim. Washington Büyükelçisi'nin de hazır bulunduğu böyle önemli ve kritik bir toplantıya Washington, Maryland ve Virginia'da yaşayan Türklerden kimse getirilemeyip New York'tan günü-birlik kişiler getirilmesi düşündürücü ve anlamlı bulunmuştur.

Kamran İnan'ın şu sözleri Amerika'da özellikle de Washington metropoliten area'da yaşayan Türklerin Amerikan siyasetindeki etkilerini açıklamada ipuçları vermektedir. İnan, ambargonun kaldırılması için yapılacak oylama öncesi kongre üyeleri ile görüştüklerinde ve oylarının Türkiye'nin lehine olması taleplerini dile getirdiğinde, kongre üyelerinin, masası üzerindeki yüzlerce Rum telgraf ve mektubuna karşı, iki-üç Türk mektubu gösterdiklerini dile getirmektedir³¹.

Benzer durumu Ermeni meselesi ve sözde Ermeni Soykırım iddialarında da görmek mümkündür. Ermeni lobisi her türlü imkânı kullanarak gerek yerel bazda gerekse Temsilciler Meclisi ve Senatoda etkili olmaktadır. ATAA yetkililerinin, bu konuda duyarlılıkları ve ilgililere mektup yazmaları, mail göndermeleri, fax ve telefon ile ilgili ve yetkilileri bil-

³⁰ Kamran İnan, *a.g.e.*, s. 72-73.

³¹ Kamran İnan, *a.g.e.*, s. 74.

gilendirme ve kararlarını etkileme konusunda gayretleri bilinmektedir. Üyelerini de bu konuda harekete geçirmek için gayret sarf etmektedirler. Ancak, ATAA'nın çok fazla bir üye sayıları bulunmadığından ve etkili bir konumları olmadığından bu konuda başarılı olduklarını söyleme imkânı yoktur. Zaten Ermeni iddialarının eyaletler ve ülke bazında geldiği nokta ABD'deki Türklerin ve Türk derneklerinin Amerikan siyasetindeki başarı karnesini açıkça ortaya koymaktadır. Türklerin duygusal anlık tepkileri dışında Amerikan siyasetinde etkili olan diğer yolları pek kullanmadıkları gözlenmektedir. Mahallinde yapılan araştırmada başkent Washington DC, Maryland ve Virginia da yaşayan Türklerin kurmuş oldukları derneklerin Kıbrıs ve Ermeni meselesi gibi milli konularda birleştikleri ve ortak hareket ettikleri tespit edilmiştir³². Son yıllarda 24 Nisan'da Ermenilerin Türk Büyükelçiliği önünde yapacakları protesto eylemine bütün Türk derneklerinin destek verdikleri öğrenilmiştir. Hem tüm derneklerin destek vermesi hem de her türlü çağrı ve duyuruya rağmen Türklerden çok fazla katılım olmamaktadır. Kendileri ile yaptığım görüşme ve konuşuyla ilgili gönderdikleri e-maillerde sınırlı sayıdaki katılımı organizeyi yapan Assembly of Turkish American Associations (ATAA) yönetiminin eskiye göre büyük bir başarı olarak değerlendirdikleri dikkat çekmektedir³³.

Özetlemek gerekirse, dünya siyasetinin belirlendiği ve pek çok lobi faaliyetlerinin yapıldığı Washington'da politik bakımdan Türklerin çok etkin olduğunu söyleme imkânı yoktur. ABD genelinde Yahudi ve Ermeni lobisi çok etkili bir konum kazanmış olmalarına rağmen Türk lobisi ve lobiciği son derece zayıf görünmektedir.

3. Barak Obama'nın Başkan Seçilmesi ve Amerika'daki Türklerin Konumu

4 Kasım 2008 seçimlerine gelindiğinde Amerikan kamuoyu başkan George W. Bush'un kötü yönetiminden bıkmış pek çok kişi bu yönetim anlayışından kurtulmak istiyordu. Demokrat partide ise eski başkan Bill Clinton'un eşi Hillary Clinton ve siyah aday Barak Hüseyin Obama yarışmaktaydı. Barak Obama siyahî bir aday olarak siyaset sahnesinde yer aldığı anda onun rengi ve Kenya asıllı babasının Müslüman bir kişi olması hem parti içindeki hem de Cumhuriyetçi muhalifler için en önemli koz olarak kullanıldı. Pek çok kişi Obama'nın Hillary karşısında yenilgiye uğrayacağına inanıyordu. Barak Obama'nın ön seçimde Hillary Clinton'u geçip demokrat parti adayı olduğunda da yine aynı gerekçelerle şans verilmiyordu. Sonunda Cumhuriyetçi aday Jhon McCain'in yarışı götür-

³² Hasan Yavuzer, "Amerika'daki Türkler ve Kurmuş Oldukları Türk Dernekleri", *Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks*, zfwf vol. 1, No 1 (2009), p. 183-187.

³³ <http://www.ataa.org>.

ceği ve seçimi kazanacağı şeklinde ön yargılar vardı. Seçim heyecanının devam ettiği günlerde piyasada çalışan bir taksi ile Maryland'da yolculuk yapıyordum. Yol boyunca şoför ile tanıştık ve sohbet ettik. Günün konusu olarak söz seçimlere geldi. Etiyopya asıllı olan siyahî şoför Demokrat partili olduğunu ve Hilary Clinton'u desteklediğini bildirdi. Neden Barak Obama değil de Hilary Clinton dediğimde hafızamdan hiç çıkmayan şu sözleri söyledi. *“Beyaz saray beyaz saraydır. Amerikan halkı beyaz sarayı siyah bir başkana teslim etmeye hazır değildir.”* Siyasi görüşü ne olursa olsun bu kanaat Amerika'da yaşayan pek çok kişi de mevcut olan bir görüştü. Obama'yı desteklediği halde bu endişesinden dolayı tedirgin olanlar vardı. Acaba Amerikan halkı siyah aday Barak Obama'ya Beyaz Sarayı teslim eder miydi?

Tüm bu endişelere rağmen Demokrat aday Obama'nın seçimi kazanması hem ABD hem de dünya kamuoyunda olumlu bir süreç başlatmıştır. Obama'nın başkan seçilmesi dünyanın pek çok yerinde zafer şenlikleri şeklinde kutlanmıştır. Bu görüntüler o günlerde televizyon ekranlarında ve yazılı basında geniş yer almıştır. Demokrat aday Barak Obama'nın başkan seçilmesi son zamanlarda ABD genelinde görülen ekonomik sıkıntıların aşılması ve bozulan dünya barışının sağlanmasında da yeni bir umut olarak değerlendirilmiştir.

Obama seçim sürecince *“değişim”* vaadinde bulunmuş, kendisinin başkan seçilmesi de değişimin ilk örneği olmuştur. Başkan seçildikten sonra yaptığı ve bütün dünyada merakla takip edilen ilk konuşmasında Obama *“değişim gerçekleşti”* ifadesini kullanmıştır. Bu sözden de anlaşılacağı üzere Obama ABD'de hayal dahi edilmesi zor olan bir başarı elde etmiş, seçilen ilk siyahî başkan olması ile de Amerikan tarihine geçmiştir. Böyle zorluklardan geçip gelen Obama'nın başkan olarak seçilmesiyle Türklerin Amerikan siyasetinde etkin olabilmesi için yeni bir süreç başladığı yorumları yapılmaktadır.

ABD'de yıllarca zor şartlar altında yaşayan ve ikinci sınıf insan muamelesi gören siyahların bu başarısı kendileri gibi zor şartlar altında yaşayan tüm dünya milletlerine de bir umut kapısı olmuştur. 1965 yılına kadar ikinci sınıf insan muamelesi gören siyah ırka mensup insanlar da bu seçim sonucundan sonra gelecek için daha umutlu olmaya başlamışlardır.

Daha önce belirtildiği gibi Obama'nın başkan seçildikten sonra yaptığı konuşma ABD kamuoyunda ve dünya genelinde takdir toplamıştı. İslam dini ve İslam ülkelerine yönelik yaptığı konuşmalar ise hem ABD hem de dünya genelindeki Müslümanlar tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Barak Obama'nın muhtelif zamanlarda ABD'de ziyaretleri esnasında da Türkiye ve Mısır'da İslam ülkelerine yönelik yaptığı konuşmalar ve verdiği mesajlar Türkiye ve İslam âleminde büyük takdir toplamıştır. Bundan sonraki süreçte bu beyanların ve yumuşak geçişli yapıcı açıklamaların icraata dökülmesi beklenmektedir.

4. Genel Değerlendirme

Diğer ülkelerden farklı bir siyasi yapılanma ve seçim sistemi olan ABD’de siyaset çoğu yerde olduğu gibi yerel örgütlerden ve yerel yönetimlerden başlamaktadır. Bu nedenle Amerika’da siyaset çok önemli ve uzun soluklu bir yer işgal etmektedir. Çeşitli kademelerde yetişmiş siyasi kadrolar ve bunlara destek veren kişi-kuruluş ve diğer etkenler ABD siyasetine farklı bir konum kazandırmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri de global bir güç olarak dünya siyasi arenasında çok etkin bir rol oynamaktadır. Başka ülkelerde olduğu gibi ABD’de de seçim zamanlarında gerek oy gücü gerekse maddi imkânlar ile siyasi partileri veya adayları desteklemek ve onlar için propaganda yapmak yaygın olarak yapılmaktadır. Bunda başarılı olanlar seçimden sonra hedeflerine ulaşma konusunda daha büyük avantajlara sahip olmaktadır.

Amerika’da yabancılar için siyasette başarılı olmanın en önemli yollarından birisinin yerel örgütler ve yerel yönetimler başta olmak üzere senato ve milletvekilliğinde görev almaktır. Siyasette görev alabilmek konusunda ülkede yaşayan yabancılar için yasaklayıcı herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Yasalarda bu konuda aranan şartlar belirlenmiş, bu şartları taşıyanlar seçme ve seçilme hakkına haiz bulunmaktadır. Seçme ve seçilme hakkına sahip olabilmek için ABD vatandaşı olmak ve vatandaşlığı aldıktan sonra yedi yıl geçmiş olma şartı aranmaktadır. New York’taki Türk Federasyonu başkanı Boztepe “ABD’de 100 bine yakın Türk, Amerikan vatandaşı olarak oy kullanacaktır. Bunun dışında bizimle çalışan ve aynı politikaları destekleyen 2 milyon civarında İran ve Azeri asıllı Türk’ün yarısı da oy kullanacak”³⁴ demektedir. Araştırma bölgemizde anketimize cevap veren Türklerden oy kullanma hakkına sahip olanların % 23 civarında olduğu tespit edilmiştir.

ABD siyasetinde en etkili yollardan biri siyasi kadrolarda etkin görev almaktır. Gerek yerel gerekse ulusal bazda iktidar sahibi olmak başka yerlerde olduğu gibi ABD’de de güce güç katmak demektir. Bunun için tüm uluslar Amerikan siyasetinde etkin olabilmek için yoğun gayret göstermektedirler. Kendisinin seçilme şansı olmayanlar ise kendilerine göre seçilme şansına sahip adayları desteklemek suretiyle güçlerini artırmaya çalıştıkları gözlenmektedir.

Amerika’da her yıl 24 Nisan’da yaşanan Ermeni soykırım iddialarının geldiği nokta Ermeni lobisinin gücünü, Türk lobisinin de başarısızlığını ortaya koymaktadır. Hemen her seçim döneminde gerek başkan, milletvekili ve senatör adaylarının, gerekse eyalet ve yerel yönetimlerdeki adayların Ermeni oylarını almak için onlara verdikleri vaatler ve bu ko-

³⁴ McCain ile Obama Arasındaki Türkler; *Türkiye Newsweek*,

<http://www.newsweekturkiye.com/haberler/detay/13677/McCain-ile-Obama-arasindaki-Turkler> (28.07.2009).

nuda sarf ettikleri sözler Türk devletini ve milletini derinden üzmekte, bunu önlemek için yoğun çabalar sarf edilmesini ve çeşitli tavizler verilmesini zorunlu kılmaktadır. Türk lobi faaliyetlerini yürütmek için Yahudi lobilerinden destek alınmakta, daha doğrusu Türk lobiciliğini Yahudi kuruluşlarının yaptığı bilinmektedir³⁵.

Amerika genelinde Türk kökenli pek çok Türk bulunmakta, Türkler bulundukları yerlerde çeşitli dernekler altında teşkilatlanarak hareket etmektedirler. Bu dernekler orada yaşayan başta üyeleri olmak üzere diğer Türk vatandaş ve soydaşların haklarını korumak ve savunmak için mücadele vermektedirler. Kamuoyu oluşturma ve siyasileri yönlendirme gayretleri ile de Türkiye'nin menfaatleri doğrultusunda çalışmalar yapmaktadırlar. Türk hükümetleri bu çalışmalarını desteklemek için Washington DC'deki ATAA ve New York'taki Türk-Amerikan Dernekleri Federasyonu (TADF) gibi şemsiye kuruluşlara parasal destek sağlamaktadır. Bundan ayrı olarak kamuoyu oluşturmak ve çıkarlarını korumak için Türkiye ABD'deki lobi şirketlerine her yıl milyonlarca dolar ödemektedir.

Mevcut haliyle hem ABD'de yapılan-yaptırılan lobi faaliyetlerinin hem de Amerika'daki Türklerin kurmuş oldukları dernekler veya bireysel bazda yapılan çalışmaların Türkiye'nin menfaatlerinin korunması ve Türk-Amerikan ilişkilerinin gelişmesi bakımından yetersiz olduğu dikkat çekmektedir. Geline nokta ise yapılan ve yaptırılan lobi faaliyetlerinin ABD siyasetinde etkili ve başarılı olduğunu söylemek mümkün değildir.

5. Sonuç

Siyaset yönetme sanatıdır. Bu sanatı iyi bilenler ve iyi kullananlar siyasette her zaman başarılı olmuştur. Bundan sonraki süreçte de durumun böyle olacağı varsayılmaktadır. Bu durum yerel ve ulusal yönetimler için geçerli olduğu gibi ABD gibi çok uluslu olan, bölgelerinde ve dünya siyasetinde söz sahibi olmayı hedefleyen ülkeler için de geçerlidir.

Washington DC; Maryland ve Virginia'da yaşayan Türklerin Amerikan siyasetinde etkili olamadıkları görülmektedir. ABD geneline baktığımızda da senatör ve milletvekili olarak Türk kökenli hiç kimse bulunmamaktadır. Yerel yönetimlerde de aynı durumu görmek mümkündür. Bu durum orada yaşayan Türklere ve sivil toplum kuruluşu olan (STK)'lara büyük görev ve sorumluluk yüklemektedir.

Amerikan vatandaşlığına geçmek ve siyasi partilere üye olarak çeşitli kademelerde görev almaları konusunda halkın bilinçlendirilmesi ve teşvik edilmesi gerekmektedir. İmkân ve güçlerini birleştirerek Türk kökenli milletvekili ve senatör çıkarma yoluna gitmeleri, daha sonra da bu sayıyı azami şekilde artırmanın yollarının aranmasında zaruret görülmektedir. Bu gerçekleşene kadar Türk dostu olarak bilinen ve gerek orada yaşayan

³⁵ Ercüment Kılıç, *Sahibinden Satılık Amerika*, c. 1, s. 55.

Türkler gerekse de Türkiye'nin menfaatleri doğrultusunda politika takip edecek adayları destekleyerek onların seçilmelerine katkı sağlamak yararlı görülmektedir. Şu bir gerçek ki dış politikanın olmazsa olmaz önemli iki unsuru vardır. Bunlardan birincisi yurt dışındaki vatandaş ve soydaşlar ile onların kurdukları teşkilatlar, ikincisi ise oralardaki dostlardır. Bu iki güçten daha fazla yararlanılması için gayret gösterilmesinde zaruret görülmektedir.

Sosyolojik bir gerçek olarak her şey değişim halindedir. Böyle bir durumda statükocu bir anlayışın başarılı olması söz konusu değildir. Zaman değişiyor, olaylar, kişiler, şartlar kısaca dünya değişiyor. Bu değişimde ayakta kalmak isteyenler değişime ayak uydurmak zorundadır. Dünyadaki değişimden hiç şüphe yok ki Amerika'da nasibini almakta, değişime ayak uydurabilmek ve değişimi yönetebilmek için yeni konjonktürler belirlemektedir. Bu zamana kadar Amerikan siyasetinde etkin olmayan Amerika'da yaşayan Türklerin de yeni konjonktürler belirleyerek Amerikan siyasetinde etkili olmanın yollarını aramaları ve bulmaları hem kendileri hem de Türkiye'nin çıkarları açısından önem arz etmektedir.

Kaynakça

Abay, Ali Rıza, "Göçmenlerin Şehir Algısı ve Şehirleşmelerinin Gecikme Sebepleri (İstanbul Örneği)" *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Kasım-Aralık 2003, Sayı: 147, s. 163.

Erdemir, Halil, "Türkiye'den Federal Almanya Cumhuriyeti'ne İşçi ve Beyin Göçü" *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Mart-Nisan 2004, Sayı: 149, s. 167-168.

Kılıç, Ercüment, *Sahibinden Satılık Amerika*, Babil Yayınları, c. 1-2, İstanbul, 2008.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, c. 1-2, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1991.

Yavuzer, Hasan, "Amerika'daki Türkler ve Kurmuş Oldukları Türk Dernekleri" *Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks*, zfwf vol. 1, No 1 (2009).

İnan, Karman, *Dış Politika*, Timaş Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2004.

Türkdoğan, Orhan, *Bilimsel Değerlendirme ve Araştırma Metodolojisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1995.

Çelebi, Nilgün, *Sosyal Bilimlerde Yöntem*, Aba Yayınları, Konya, 1996.

Karasar, Niyazi, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Alkım Yayınevi, 7. Baskı, İstanbul, 1995.

Güven, Sami, *Toplumbiliminde Araştırma Yöntemleri*, Ezgi Kitabevi Yayınları, 6. Baskı, Bursa, 1996.

Elektronik Kaynakça

<http://www.ataa.org>, (15.07.2009).

- <http://www.atadc.org>, (12.07.2009).
- <http://www.america.gov/st/washfile-english/2007/January/20070109140913HMnietsua0.1988794.html>, (20.07.2009).
- <http://www.amerikanvizesi.com/?gclid=CIOM4OC-8ZsCFQUUzAodWAKk-A>, (23.07.2009).
- <http://www.diewelt-dertuerken.de/index.php/ZfWT>, (24.07.2009).
- http://www.en.wikipedia.org/wiki/United_states#Etymology, (26.07.2009).
- http://www.en.wikipedia.org/wiki/Elections_in_the_united_states, (20.07.2009),
- http://www.en.wikipedia.org/wiki/United_states, (15.07.2009).
- http://www.factfinder.census.gov/servlet/SAFFPopulation?_submenuId=population_0&_sse=on, (23.07.2009).
- <http://www.genc-dusunce.com/index.php/topic,66.msg66/topicseen.html>, (16.07.2009).
- <http://www.newsweekturkiye.com/haberler/detay/13677/McCain-ile-Obama-arasindaki-Turkler>, (28.07.2009).
- <http://tadf.org>, (15.07.2009).
- http://www.tr.wikipedia.org/wiki/2008_ABD_ba%C5%9Fkanl%C4%B1k_se%C3%A7imleri, (26.07.2009).
- <http://www.turkforum.net/showthread.php?t=743997>, (20.07.2009).
- <http://www.turkishforum.com.tr/tr/content/2008/11/14/turkiye%20%80%99den-obama-icin-6-lobici/>, (22.07.2009).
- <http://www.turkishforum.com.tr/tr/content/2008/11/18/mccain-ile-obama-arasindaki-turkler>, (20.07.2009).
- <http://www.usa.gov>, (23.07.2009).
- <http://www.usconstitution.net/const.html#Am14>, (20.07.2009).

XX. YÜZYILIN SONUNDA KAPİTALİZMİN TEKRAR YÜKSELİŞİNDE ÖNEMLİ BİR ETKEN: KÜRESELLEŞME

Arş. Gör. Fikret ÇELİK* - Arş. Gör. Kamil ŞAHİN**

Kapitalizm ve küreselleşme günümüzde üzerinde en çok tartışılan konular olarak dikkat çekmektedir. Özellikle XX. yüzyılın sonu ile yaşadığımız bu dönemde dünya gündemini meşgul eden sosyal, kültürel, ekonomik, siyasal, ekolojik, teknolojik ve felsefi her türlü konu üzerinde etkilerinin tartışılmaz olduğu bu kavramların, birbirleriyle olan bağlantıları muhakkaktır. Kapitalizmin 1970'lerde yaşamış olduğu krizi aşmak için, 1980'lerin başından itibaren ekonomik, siyasal ve sosyal yönden global ölçüde kendisine bir partner bulduğu ve bunun da küreselleşme olduğu genel kabul görmüş olan bir düşüncedir. Ancak bu ikilinin birlikteliğinin dünyaya ne verip, ne aldığı ise oldukça muğlaktır. Bu sürecin ne kadar süreceği bilinemese de dünyayı birçok yönden olumsuz olarak etkilediği de bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kapitalizm, Küreselleşme, Siyaset, Ulus-Devlet.

An Important Factor In The Rising Capitalism Again In The End Of XX Century: Globalization

In our days the most arguing subjects which attract attention are capitalism and globalization. Especially, in the last of XX. century and in our days this concepts affect all social, cultural economic, political, ecological, technological and philosophical subjects and clearly influence each other. To exceed the capitalism crisis in 1970's, capitalism find a partner in economic, political and social sides in the beginning of 1980's and this

* Sakarya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü.

** Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.

accepts partner is globalization. But what gives or takes the unity of capitalism and globalization from the world is very difficult to understand. Although the end of process is unknown, it's clearly facing us that it affects world negative.

Key words: Capitalism, Globalization, Politics, Nation-State.

“Kapitalizm, günümüzde hangi görüşten olursa olsun herkesin üzerinde konuştuğu bir konu haline gelmiştir. Ama hala konuşanların değişik anlamlar yüklediği ve sonuçta anlaşılmıyarak, gerçekte anlaşamadıkları bir kavram durumundadır. Bu kavrama kesin ve açık bir anlam verilebileceğini reddedenler bile sık sık çıkmaktadır. Reddedenler bir sistemi onu eleştirenlerden korumanın en iyi yolunun sistem olarak bile adlandırılmayacağını savunmak olduğunu sanan oldukça küçük bir azınlıktan oluşmaktadır. Bazıları da, kapitalizmden oldukça şaşkıncu bir biçimde artık geçmişte kalmış bir olgu olarak bahsetmektedirler: Artık var olmayan ya da başka bir şeye dönüşmekte olan bir olaylar dizisi olarak”¹. Bu alıntıdan da anlaşılacağı üzere kapitalizm, üstünde en çok yorum yapılan, karşıtları ve destekçileri arasında da dünyadaki etkinliğinin yoğun bir şekilde tartışıldığı bir kavram görünümündedir.

Yirminci yüzyılın son çeyreği içinde yaşanan bu çok büyük ve devrim özelliği taşıyan değişim, kendini sadece maddi yaşam biçiminde, ekonomik ve politik sistemde göstermekle kalmamış; akademik ve entelektüel yaşamda da aynı derinlik yansımaları bulmuştur. Bu oluşumu, toplum düşüncesi alanında yeni bir paradigmanın egemen hale gelişi biçiminde tanımlanarak mümkün gözükmektedir. Toplum bilim alanında da yansımaları bu oluşum bir kritik kuramın etkinlik kazanması biçiminde değerlendirmek imkân dâhilindedir. Çağdaş entelektüel dünyada büyük bir etkinlik ve yaygınlık kazanan post-modernizmi, post-strükturalizmi, post-Marksizmi sözü edilen genel kritik kuramın değişik yaklaşımları olarak tanımlamak mümkündür².

Bu çalışmada, kapitalizmin doğuşu ve gelişimini, sonra bu iki kavram arasındaki bağlantıyı ve bu gerçeklerin dünyanın geleceği ile ilgili olarak ne kadar önemli bir birliktelik sundukları incelenmeye çalışılacaktır. Çalışma bu iki önemli olgunun birlikteliği ve küreselleşmenin sonuçlarıyla ilgili bir değerlendirme ile neticelendirilecektir.

I- Kapitalizmin Doğuşu ve Gelişimi

Bazı yazarlar Batı uygarlığının ortaya çıkışını üç büyük oluşumda görmektedirler. Bunların birincisi, Yunan sivilizasyonunun ortaya çıkışı; ikinci-

¹ Maurice Dobb, *Kapitalizm Dünü ve Bugünü*, (Çev. Feyza Kantur), İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 11.

² Gencay Şeylan, *Değişim, Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi*, İmge Yayınevi, Ankara, 1994, s. 10.

si, Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışı ve son olarak da, kapitalist sistemin Avrupa'da ortaya çıkışıdır. Bu yazarlar bu üç oluşumun sıralanışının site, imparatorluk ve kapitalizm olarak yapmalarını ise gelişmeleri bir sebep sonuç dizgesi içerisinde ele almalarıyla açıklamaktadırlar³.

Batı uygarlığının temelini teşkil eden olgular arasında bu şekilde bir öneme sahip olduğu ileri sürülen kapitalizm, 16. ve 18. yüzyıl arasında Batı Avrupa'da kendini gösteren yeni toplumsal düzen olarak tanımlanabilir. Bu toplumsal düzen, yaşamın her alanında, ekonomide, politikada, düşüncede, bilim ve teknolojiye, estetikte yepyeni oluşumları kapsamaktadır. Hiç kuşkusuz modern devlet olarak tanımlanan devlet tipi de kapitalizm olarak ifade edilen bu çok büyük dönüşümün ürünlerinden biridir⁴.

Günlük dilde kapitalizm sözcüğünün esas olarak ekonomik bir olguyu ifade edecek biçimde kullanıldığı görülmektedir. Yani kapitalizm sözcüğünün semantiği içinde ekonomik öge çok ağır basmaktadır. Günlük dilde sözcük kullanılırken esas olarak bu ekonomik anlama gönderme yapılmaktadır. Ancak hiç gözden kaçmaması gereken husus, en azından burada, kapitalizmin politik ve toplumsal bir anlamı ifade ettiğidir. Ekonomik anlamda kapitalizmi belirleyen temel öge, meta üretiminin giderek yaygınlaşması ve evrensel hale gelmesidir. Buna göre kapitalizm, aynı zamanda bir süreçtir ve bu süreç içinde üretilen her şey ve buna ek olarak insanın emeğinin de gereken değerini bulamamasıdır. Meta üretiminin belirleyici özelliği, mal ve hizmetlerinin esas olarak pazarda satılmak amacı ile üretilmesidir. Geleneksel toplumda, üretilen malın ve hizmetin çok büyük bir bölümü bizzat üreticiler tarafından tüketilmekte; ancak ufak bir bölümü pazara çıkıp değişime tabi tutulmakta idi. İşte kapitalizmin ekonomik özünü belirleyen temel olgu, üretilen mal ve hizmetlerin giderek daha büyük bölümünün pazara girip değişime konu olmasıdır. Bu ise kaçınılmaz olarak iş bölümünün gelişmesini gündeme getirmekte ve bu gelişme bir süreklilik göstermektedir. Yani kapitalizm, ekonomik olarak hem üretim yapısının hem de iş bölümünün gelişimine bağlı olarak toplumsal yapısının sürekli değişimini gündeme getirmektedir. Bu dinamik oluşum süreci, kapitalizmin temel öğelerinden biri olarak kabul edilmektedir⁵.

Sanayi devrimi, insanlık tarihinde yeni bir toplum düzeninin -Kapitalist toplum düzeni- oluşmasına yol açan ekonomik ve toplumsal yaşamda yeni bir çağı başlatan ve bu nedenle de derin ve köklü değişimleri simgeleyen bir büyük olaydır⁶. Sanayi devrimi, üretim ve ekonomik alan-

³ Jean Baecler, *Kapitalizmin Kökenleri*, (Çev. M. A. Kılıçbay), İmge Yayınları, Ankara, 1994, s. 13-14.

⁴ Gülten Kazgan, *Ekonomik Politika Tarihi*, Filiz Yayınları, İstanbul, 1986, s. 34.

⁵ Gencay Şeylan, *a.g.e.*, s. 19.

⁶ Sami Güven, *Sosyal Politika'nın Temelleri*, Ezgi Kitapevi Yayınları, Bursa, 1995, s. 31-32.

daki değişimin yanı sıra kapitalizmin yükselişinin de en önemli ögesidir. Siyasal alandaki değişim, devletin meşruiyet anlayışını temel haklar felsefesi üzerine oturtan açılmıştır. Bu açılım kendini uygulama alanında da ortaya koymuştur. Uygulama alanındaki gelişme, mutlakıyetçi monarşinin çöküşü ve onun yerine ulusal egemenlik kavramına dayalı meşruti monarşi ya da cumhuriyet tipi devletlerin ortaya çıkışıdır. Bu ortaya çıkış, liberalizmle birlikte el ele bir süreç izlemiştir. Liberalizm hem bir ekonomik kuram ya da düşünce biçimi hem de genel felsefi bir bakış ya da düşünme türünü ifade eden bir sözcük olarak kullanılmaktadır. Ekonomik düşünceler tarihi içinde, liberalizmin ticari kapitalizme ve ticari kapitalizmin ekonomi politikası olan merkantilizme tepki olarak doğduğu söylenebilir. Başka bir deyişle liberal ekonomi düşüncesinin içeriği böyle bir tepkiye dayanmaktadır. Bu perspektif içerisinden bakılınca liberalizmin, bir ekonomi düşüncesi olarak sanayi kapitalizminin çıkarlarını yansıttığı bazı yazarlarca ileri sürülebilmektedir⁷.

Bu süreçten sonra kapitalizmin yükselişinde bir dönüm noktası olarak kabul edilen, mekanik gücü (önce su, sonra buhar gücü) üretimin en önemli yerine koyan teknik yenilikler ortaya çıkmıştır. Bu durumda üretim sürecini, ev ya da zanaat atölyesinden fabrikaya aktarıldığı, bir ya da bir grup insanın elle çalıştırdığı alet ve makineler ile yaptığı üretim yerine, yüzlerce işçi tarafından yürütülen “Endüstri devrimi” denilen aşamaya geçilmesine neden olmuştur. Bu dönüm noktası yalnızca teknik gelişmenin sonucunda ortaya çıkamazdı. Kapitalist öncülerin (birçok düşünceye göre, bunlar başlangıçta genellikle küçük sermayesi olan kişilerdir), bu yenilikleri benimsemeye, onları üretim ve piyasanın amaçlarına göre uyarlamaya hazır oluşları diğerlerinin de bunları yaymakta tereddüt göstermemeleri çok daha gerilere uzanan bir seri gelişmenin olgunlaşması sonucu olmuştur. Ön koşullardan bir tanesi, sermayeleri çok küçük ölçekte de olsa, bunları ticaret ve endüstride kullanan bir sınıfın varlığıydı. Başka bir tanesi de kredi verebilecek ve dışa açılacak oldukça fazla miktarda tüccar sermayesinin birikmeseydi. Üstelik ticaret yolları ve iletişim araçlarının gelişmesinin yanı sıra oluşmuş pazarlar da gerekiyordu. Hepsinin ötesinde kullanıma hazır, hareketli bir emek arzının varlığı zorunluydu⁸.

Diğer taraftan endüstri devrimini ortaya çıkartan sosyal ve psikolojik sebeplerde bulunmaktadır. Bu sebepler arasında XIX. yüzyıl Avrupa toplumları cemaatçi yapıdan sıyrılmış, ferdiyetçi bir yapıya sahip olmaları, insanların hırslı olmaları yani para kazanma hırslarının olması ve bunun için okyanuslara, uzak denizlere açılma cesaretine sahip olmaları ve ayrıca Protestanlığın içerdiği kapitalist anlayış bulunmaktadır. Protestan

⁷ Gencay Seylan, *a.g.e.*, s. 27.

⁸ Maurice Dobb, *a.g.e.*, s. 28.

ahlakı tutumluluk, ferdiyetçilik, çok çalışmanın faziletine inanmak gibi temellere dayanmakta ve kapitalizmin kültürü olarak nitelendirilmektedir⁹. Avrupa’da kapitalist ruhun, kapitalizmden önce kendini gösterdiği ve onu yarattığı söylenebilir. Zira iktisadi yeni bir yapıdan önce fikir ve düşünce alanındaki unsurlar etkili olmakta ve şartlarını hazırlamaktadır. Dolayısıyla kapitalist ekonomik sistemin aradığı seküler dünya ve insan tipi gibi şartlar Avrupa’da bulunmaktadır¹⁰.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, daha önce İngiltere ve Fransa’da görülen sanayi dönüşümünün Avrupa’da ve Kuzey Amerika kıtasında yaygınlık kazandığı görülmektedir. Başka bir deyişle Avrupa ülkeleri ve kuzey Amerika bu yüzyılın ikinci yarısında sanayileşme süreci olarak tanımlanabilen dönüşümü yaşamaya başlamışlardır. Avrupa ve Kuzey Amerika, kendileri sanayileşme dönüşümünü yaşarken, dünyanın diğer yörelerinde de önce ekonomik ve giderek sosyo-politik değişimleri başlatmışlardır. Wallerstein’in de belirttiği gibi, kapitalizm tarih sahnesine çıktığı andan itibaren bir dünya sistemi olmuş ve başlayan değişim giderek bütün dünyayı etkilemiştir¹¹.

Sanayi devriminin giderek yaygınlık kazanması, bütün dünyanın sanayi kapitalizmine açılışı, sanayileşen ülkelerde toplumsal gerilimlerin ve çatışmaların yükselmesi ve kapitalist merkezler arasında giderek keskinleşen bir yarışmanın gündeme gelmesi bu dönemin temel gelişme aksları olarak sayılabilir. Sanayileşme, kapitalist dönüşümü yaşamaya başlayan toplumlarda yepyeni kollektiviteler, yeni tür çalışma ilişkileri, iş bölümünü ve gerilimi ortaya çıkarmakla birlikte politik oluşumlarda meydana getirmiştir. Bu durumu kısaca çalışan sınıfların toplumsal ve politik mücadelesi olarak da tanımlamak mümkündür. Gerçekten de 19. yüzyılın ikinci yarısında kendini gösteren düşünce akımları (ütopik sosyalizm, anarşizm gibi) ve 1848 yılında, Komünist Manifestosu’nun yayınlanması ile ortaya çıkan Marksizm, sanayileşen toplumlarda hem entelektüel evreni hem de politik mücadelelerin içeriğini belirlemiştir. Örneğin 19. yüzyılın ilk yarısında düşünce dünyasında çok ağırlıklı bir yer tutan sivil toplum tartışmaları yerini Marksistlerle onlara karşıt olanlar arasındaki tartışmalara bırakmıştır. Bu gerçekten çok yönlü bir tartışmadır; yani Marksizm sadece ekonomik, toplumsal ve politik yaşamla ilgili çözüm ve eleştiriler getirmekte kalmamıştır, bilim felsefesinin estetik kuramına kadar insan ve toplum yaşamı ile ilgili her şey bu tartışmaya konu olmuştur¹².

⁹ Mehmet Eröz, *İktisat Sosyolojisine Başlangıç*, İstanbul, 1973, s. 122.

¹⁰ Mustafa Erkal, *İktisadi Kalkınmanın Kültür Temelleri*, İstanbul, 1994, s. 43.

¹¹ Rana Aslanoglu, *Kent, Kimlik ve Küreselleşme*, Asa Yayınları, Bursa, 1998, s. 128.

¹² Paul Hirst-Grahame Thompson, *Küreselleşme Sorgulanıyor*, (Çev. Çağla Erdem-Elif Yücel), Dost Kitabevi, Ankara, 2000, s. 26.

Görüldüğü gibi, sanayileşme toplumun ekonomik, sosyal, politik ve kültürel bakımdan büyük ve köklü değişim yaşaması olarak da tanımlanabilmektedir. En azından bir üst dil yargısı olarak sanayileşmenin ortaya çıkardığı sorun ve temaların 20. yüzyılın toplumsal tarihine de damgasını vurduğu düşünülmektedir. 20. yüzyılın büyük devrimleri, demokratikleşme, refah devleti vb. olguların sözü edilen sanayileşme ile gündeme geldiği ileri sürülmektedir. Nitekim 20. yüzyılın son çeyreğinde giderek belirgin bir hale gelen büyük değişim ya da başka bir deyişle “kapitalizmin yeniden yapılanma” gereksinmesi ekonomik toplumsal, politik entelektüel alanlarda yeni oluşumlara ve tartışmalara yol açmıştır¹³.

Kapitalizm ile beraber ortaya çıkan yeni tartışmalar, liberal dünya görüşleri ve genel liberal kuramları biçimlendirmiş ve ortaya yeni çözümlemeler çıkmıştır. Bu çözümlemeler ekseninde daha sonra üstünde durduğumuz küreselleşme olgusu da şekillenmeye başlamıştır. Bu bağlamda liberal düşüncenin en önemli olgularından biri olan statik özgürlük kavramının, yeni ve dinamik bir özgürlük kavramı ile yer değiştirmesidir. Klasik ve durağan özgürlük kavramı, tüm insanları doğuştan özgür kabul etmeye dayanmaktadır. Bu anlayışın bir devamı olarak, 19. yüzyıl içerisinde yine kapitalizmin güçlü olarak varlığını artırdığı dönemde Kıta Avrupa’sında “ikinci kuşak insan hakları kavramları” tartışılmaya başlanmıştır. Bu dönemin sonlarında sosyal ve ekonomik hakların gündeme geldiği görülmüş. Bu şekilde “pozitif statü hakları (isteme hakları)” gündeme getirilmiş ve insanların devlet ile üçüncü kişilere karşı hakları ön plana çıkartılmaya başlanmıştır¹⁴. Bu süreçte kavram, 20. yüzyıl içindeki bazı gerçekler ve toplumsal süreçler, dönüşümler ışığında bazı farklılıklar göstermiştir. Özellikle II. Dünya Savaşı’ndan sonra bu konuyla ilgili olarak bugün dünyamızda “üçüncü kuşak insan hakları kavramları” tartışılmaya başlanmıştır. Böylece kapitalizmin 20. yüzyıla etkilerinin sanayileşme ile beraber yeni ve bütünleşmiş bir insan hakları anlayışı devletin konumunu ve işlevlerini belirlemeye başlamıştır¹⁵. Bu bağlamda, 1929 Ekonomik Krizi ile beraber bir gerçek bir sarsıntı geçiren kapitalizm, giderek çoğulcu toplum ve demokrasi kuramları içerisinde geniş bir kabul görmeye başlamıştır. Bu konudaki tartışmaların halen gelişerek sürdüğü görülmektedir.

Gerçekten de bu yaklaşımlar, toplum ve siyaset bilimi alanlarında, özellikle de tarihsel düşmanı (fikirsel olarak) Marksizmin uygulamadaki kesin çöküşü ile beraber yoğun bir egemenlik alanı bulmuş ve bunu da günümüzde gelişerek sürdürmektedir. Aşağıda daha da ayrıntılı açıkla-

¹³ Gencay Şeylan, *a.g.e.*, s. 46.

¹⁴ Halil Kalabaklı, *İnsan Hakları Hukuku*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2009, s. 53-54.

¹⁵ Zigmund Bauman, *Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları*, (Çev. İsmail Türkmen), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 60.

yacağımız küreselleşme de bu rüzgârı hızlandıran bir etki olarak görünmektedir. Hiç kuşkusuz çoğulcu toplum ve siyaset kuramları, refah devletin tam bir başarı sağlayamaması ile birlikte II. Dünya Savaşı sonrası oluşan yeni dünyanın biçimlenmesinde kapitalizmin yerini yadsıyamamışlar ve onu hak ettiği yere oturtmuşlardır. Gerek entelektüel ve gerekse uygulama düzeyinde yeni devlet, kapitalizmle birlikte yaşadığı ekonomik ve sosyal işlerliğini sağlamaya çalışmıştır. Böylece refah devleti başarısızlığını, kapitalizmle bağdaşarak ve tamamlanarak günümüze ulaşmayı ancak bu şekilde başarabilmiştir. Böylece bazı Marksist kuramcılara göre refah devleti kuram ve uygulama olarak çökmüş, fakat çoğulcu toplum ve siyaset kuramları geçerliliklerini korumuşlardır. Refah devletinin kendini kapitalizme teslimiyeti ve bu neticede teori olarak -Marksistlere göre- çöküşü ile beraber, daha büyük bir popülerite kazanan yeni sağ ya da yeni tutucu çoğulcu toplum ve siyaset kuramları günümüzün hakim devlet tipolojisini oluşturur duruma gelmişlerdir. Bu durumda da 20. yüzyılın son çeyreğinde öne çıkan ideolojilerin ya da tarihin sonu yaklaşımlarının, günümüz çoğulcu toplum ve siyaset kuramlarını destekledikleri söylenebilir. Bunların bir kısmı birbiri ile çelişen bazı argümanları içlerinde barındırıyor gibi görünseler de küreselleşme olgusunun esnekliği içerisinde günümüzde kol kola bir seyir izledikleri genel kabul gören bir durum olarak gelişimini sürdürmektedir¹⁶.

II- Küreselleşme ve Kapitalizm İle Bağlantıları

Dünya tarihinin belli dönemleri, insanlık tarihi adına ciddi değişimlere sahne olmuş zaman dilimleri olarak akıllarda yer etmiştir. Bu dönemlerde yaşanan teknolojik, sosyal, ekonomik ve siyasal gelişmeler kendilerinden sonraki yüzyılları hatta bin yılları etkilemiştir. Bu etkiler, insanlığın geleceğinin şekillenmesinde de önemli olarak görülen birçok değişimi de beraberinde getirmiş oldukları görülmüştür.

Bu bağlamda XX. yüzyılın da insanlık tarihi açısından önemli değişikliklerin yaşandığı bir dönem olduğu kabul edilmektedir.

Özellikle bu yüzyılın son çeyreğinde yaşanan gelişmelerin tüm dünyayı etkilediği ve moderniteyle oluşan toplumsal yapı ile ona dayalı olarak kurumsallaşan uluslararası sistemi derinden etkilediği iddia edilmektedir. Bu bağlamda ortaya çıkan ve egemen ulus-devlet sistemi de dâhil, tüm yerel ve evrensel değerlerin yeniden tartışılmaya açıldığı görülmüştür¹⁷.

¹⁶ Anthony Giddens, *Elimizden Kaçıp Giden Dünya*, (Çev. Osman Akınhay), Alfa Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 46.

¹⁷ Köksal Şahin-Hayati Beşirli, "Küreselleşen Kitle Kültürü (Popüler Kültür) Milli Kimlik ve Kültürlerin Yerini Alabilir Mi?", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 178, İstanbul, Ocak-Şubat 2009, s. 74.

Bu şekilde gelişen ve “küreselleşme” olarak Türkçe’ye çevrilen “globalization” olgusu, özellikle 1980’ler ile birlikte ekonomi, siyaset, uluslararası ilişkiler ve sosyoloji alanlarında en sık kullanılan terimlerden biri olarak dikkat çekmektedir. Bu anlamda kelimenin ilk kullanışı, M. McLuhan adlı yazarın “Medyayı Anlamak (*Understanding Media*, Routledge, London, 1964)” adlı eserinde olmuştur. Yazar bu eserinde, günümüzde teknolojinin ve bilgi birikiminin varmış olduğu imkânlar ile kapasite sayesinde dünyanın küçüldüğü üzerinde durmuştur. Ancak günümüzdeki var olan anlamıyla küreselleşmenin kullanılması ise bu kullanımdan on beş-yirmi yıl sonraya rastlamaktadır¹⁸. Bu şekilde kullanıldığı düşünülen küreselleşmeyi anlamak veya analiz edebilmek için yapılan çalışmalar, yine yukarıdaki şekilde vurgulandığı üzere siyasetten ekonomiye, sosyolojiden çevre sorunlarına, emperyalist olarak değerlendirilebilecek olan tanımlamalardan, kozmopolitan açılımlara kadar disiplinler arası olarak nitelendirilebilecek birçok farklı yaklaşımların konusu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu kavramın tarihi, kapsamı, geleceği üzerine yoğun tartışmaların yaşandığı günümüzde, bu olguya ilişkin ortak bir yargıya varılamaması da olağan karşılaşılabilecek bir durum olarak karşımızda durmaktadır¹⁹.

Gerek gelişmiş, gerekse gelişmekte olan ülkeler açısından değerlendirildiğinde, küreselleşmenin algılanması ve küreselleşmeye yönelik tutumların da çeşitli yönlerden farklılık göstermekte olduğu görülmektedir. Bu farklılıklar daha çok kavramın hangi anlamda algılandığına bağlıdır. Küreselleşmenin ortaya çıkardığı sonuçlar hakkındaki değerlendirmeler birbirinden çok farklı olabilmektedir. Küreselleşme; bir yandan dünya ekonomisinde yoksul ülkelerin tutunmaya çalıştığı yeni refah düzenine yönelik itici bir güç olarak algılanırken, öte yandan sosyal eşitsizliği körükleyen, sosyal hakları yeniden tartışma konusu haline getiren ve çalışanlar üzerinde olumsuz etkileri olan bir süreç olarak görülmektedir. Bu bağlamda küreselleşme hem yeni fırsatlar ve olanaklar sağlayan çağın tamamlayıcı bir süreci olarak kabul edilirken, hem de pek çok ekonomik, siyasal ve sosyal sorunun oluşumuna kaynaklık eden bir olgu olarak ifade edilebilmektedir.

Albrow küreselleşmenin, küresel bilinçlenmenin yarattığı bir süreç olduğunu belirtir²⁰. Küreselleşme kavramının, modern dünya sistemini oluşturan devletleri ve toplumları aşan bağ ve karşılıklı bağlantı çokluğu

¹⁸ Mehmet Aydın, “Küreselleşmeye Genel Bir Bakış”, *Küreselleşme*, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2002, s. 11-12.

¹⁹ Kudret Bülbül, *Zor ve Rıza ‘Küreselleşmeler Arasında Türkiye’*, Küre Yayınları, İstanbul, 2009, s. 25.

²⁰ Martin Albrow, “Küreselleşmeye Karşı Olmak: Olanaklar ve Sınırlılıklar”, (Çev. Aykut Çoban), *Praksis Dergisi*, Sayı: 7, Yaz 2002, s. 121.

yaratan evrensel bir süreç ya da süreçler olarak tanımlanması; sosyal, siyasi ve ekonomik faaliyetleri bütün dünyada esnek ve şeffaf hale getirmektedir. Bu durumun görünümü, dünyanın bir yerindeki olaylar, kararlar ve faaliyetler küresel sistemin oldukça uzak kısımlarındaki bireyler ve topluluklar için acil öneme sahip olması biçimindedir. Öte yandan küreselleşme, devletler ve toplumlar arasındaki etkileşim, karşılıklı bağımlılığın yoğunlaşmasına da neden olabilmektedir²¹.

Samir Amin'e göre küreselleşmenin kendisi, beş yüz yıl önce Amerika'nın fethiyle başlayıp Aydınlanma Çağı'nın evrenselliğinde devam ettiği için pek yeni bir şey değildir. Ama değişimin ve her türlü iletişimin evrenselleşmesi ve yıkım araçlarının küresel yıkım yeteneği kazanmasıyla birlikte, küreselleşme son kırk yılda tartışmasız yeni bir evreye girmiştir²². Amin, bu noktadaki küreselleşmeyi yeni, apayrı bir süreç değil kapitalizmin gelişme sürecinin son 40 yıllık aşaması olarak ele almaktadır.

Küreselleşme, bazılarının ileri sürdüğü gibi yeni bir olgu değil, sadece yeni bir terimdir. Bu yüzyılın başlarında bilimsel terminolojiye girmiş olan emperyalizmin kendisidir. Ancak terimin değişmesi, ideolojik bir amaç içermekte ve böylece küreselleşme emperyalizm denen olguya saygınlık kazandırma, emperyalizmin karşısında çaresizlik yaratma çabası haline gelmektedir²³. Bu durumda kapitalizmin birikim mantığının gereği olarak yayılma zorunluluğu, onu emperyalist bir aşamaya taşımıştır. Bugün içinde yaşadığımız süreç, aynı birikim mantığının yarattığı ideolojik, politik, askeri unsurları da kullanarak yayılan emperyalizmin bir devamı olarak kabul edilebilmektedir. Ayrıca ekonomik küreselleşme eğiliminin en ileri safhada olduğu boyutun uluslararası para ve finans piyasaları olduğu da genel bir kabuldür. Günümüzdeki teknolojik gelişmeler ile finansal alanda kurumsallaşan serbestlik vesilesiyle de piyasalardaki küreselleşmenin arttığı kabul edilebilir. Bu durumun da ülkelerin dışa bağımlılığını arttırmıştır²⁴. Buna bağlı olarak, günümüzdeki emperyal hareketlerin hız kazanmış olduğu da izlenebilir bir netlikle karşımızda durmaktadır.

Liberallerin bakış açısından ise küreselleşme, temelde ülkelerin ve dünya halklarının bütünleşmesi olarak görülmektedir. Ulaşım ve iletişim maliyetlerini inanılmaz ölçütle azaltacağı için ortaya konmuştur, ayrıca

²¹ Christopher Pierson, *Modern Devlet*, (Çev. Dilek Hattatoğlu), Civiyaçları Yayınları, İstanbul, 2000, s. 264.

²² Samir Amin, *Kaos İmparatorluğu-Yeni Kapitalist Küreselleşme*, (Çev: Işık Soner), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993, s. 11.

²³ Korkut Boratav, "Ekonomi ve Küreselleşme", *Emperyalizmin Yeni Masalı: Küreselleşme*, (Der: Işık Kansu), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997, s. 23.

²⁴ Köksal Şahin, *Küreselleşme Tartışmaları Işığında Ulus-Devlet*, İlgı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 77.

mallar, hizmetler, sermaye, bilgi ve (daha az ölçüde) insanların sınırları aşmasının önündeki yapay engellerin kaldırılması demektir²⁵. Küreselleşme tekil bir durum veya lineer bir süreç olmaktan çok, insani faaliyet ve etkileşimin iktisadi, siyasi, teknolojik, hukuki, askeri, kültürel ve çevresel gibi çeşitli alanlarıyla ilgili olan çok boyutlu bir olgu olarak anlaşılmalıdır.

Giddens'a göre küreselleşme ekonomik olduğu kadar siyasal, teknolojik ve kültürel boyutlu bir olgudur. Küreselleşmeyi salt dünya finans düzeni gibi büyük sistemlerle ilgili bir şey olarak görmek yanlıştır. Küreselleşme sadece orada bireyden uzak yerlerde olan şeylerle ilgili değildir. Küreselleşme aynı zamanda burada fenomeni olup, yaşamlarımızın mahrem ve kişisel yönlerini de etkiler. Küreselleşme tek bir süreç değildir, karmaşık süreçlerin bir araya geldiği bir olgular kümesidir. Üstelik çelişkili ya da birbirine zıt etkenlerin devreye girdiği bir süreçtir²⁶.

Küreselleşme, yalın anlamda ulusal ekonomilerin karşılıklı bağımlı hale gelmesi²⁷ ve ticaretin, finansal akımların, teknolojinin, bilginin ve kişilerin dolaşımının dünya ekonomisi içinde bütünleşmesidir²⁸. Bu bütünleşmeye yön veren temel iki faktör ticaret ve sermaye akımlarıdır. Geçmişe göre piyasalar günümüzde daha büyük, karmaşık ve bütünleşme eğilimine daha açık duruma gelmiştir. Ticaret ve sermaye akımlarının artan önemi, bu bütünleşme eğiliminin boyutunun anlaşılmasını sağlamaktadır. Sermaye akımlarının geçmişe göre sınır ötesi bir özellik içerdiği yadsınamaz bir gerçektir. Küreselleşme, ülkeler arasındaki ticaret serbestliğinin ve karşılıklı ekonomik bağımlılığın artması, dolayısıyla ekonomik bütünleşmenin hızlanmasının bir neticesi olmakla birlikte, küreselleşme, salt olağandışı bir yayılma ve sınırlar arasındaki ekonomik işlemlerin hacmiyle değil, aynı zamanda ulusal sınırlar içindeki ekonomik faaliyetlerin yeniden düzenlenmesi ile de ilgilidir. Öte yandan küreselleşme, sadece mal ve sermaye dolaşımının dünya çapında gerçekleşmesi değil, aynı zamanda dünyadaki tüm insanların karşılıklı bağımlı hale gelmesini ifade eder. Küreselleşme, salt ekonomik değil, aynı zamanda kültürel, teknolojik ve yönetsel bakımdan da bütünleşme sürecidir. Dünyanın farklı yerlerinde yaşayan insanların karşılıklı bağımlı olmaları ve dünyanın farklı noktalarında meydana gelen olaylardan etkilennemelerini ifade eden bir süreçtir.

²⁵ Joseph E. Stiglitz, *Küreselleşme: Büyük Hayal Kırıklığı*, (Çev. Arzu Taşcıoğlu-Deniz Vural), Plan B Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 31.

²⁶ Anthony Giddens, *a.g.e.*, s. 23-25.

²⁷ Nusret Ekin, *Küreselleşme Sürecinde Gümrük Birliği ve Türkiye*, İTO Yayınları, İstanbul, 1996, s. 16.

²⁸ Ayşen Tokol, *Endüstri İlişkileri ve Yeni Gelişmeler*, VİPAŞ, Bursa, 2001, s. 132.

Küreselleşme sürecinin temel belirleyicisi kuşkusuz teknoloji de yaşanan devrimdir. Ancak, sürecin ana eksenini belirlemede salt teknoloji değil, aynı zamanda mekansal ortam da etkili olmaktadır. Teknoloji de yaşanan devrim üretim, yatırım ve ticaretteki geleneksel kalıpları değiştirmekte ve buna bağlı olarak üretim ve tüketim ilişkileri ağı da daha karmaşık bir hale gelmektedir. Teknolojik olanaklar bağlamında küreselleşme; malların, sermayenin, hizmetlerin, enformasyonun ve emeğin tek tip düzenleme altında dünya çapında dolaşımı ve bunun giderek sıradanlaşmaya yönelmesidir²⁹.

Öte yandan küreselleşme siyasi bir irade olarak da ele alınmaktadır. Bu bağlamda küreselleşmeyi Batı kaynaklı bir olgu olarak ele alınırken, alt ve üst yapısal kurumları açısından bir soyutlama yapılarak Batı'nın gerek alt yapısal gerekse üst yapısal etkisini bütün dünyaya yayması olarak tanımlanmaktadır³⁰.

Küreselleşmeyi bir siyasal grubun kendisini dünyaya dayatmasının meşruiyet kılıfı olarak kullananların ideolojisine dönüşmesi anlamında açıklayanlar da vardır. Bu ideoloji yüklü anlamıyla globalleşmecilik yeni liberalizmin, onun öngördüğü kuram ve değerlerin, önemli ölçüde dışarıdan ithal edilen görüş ve fikirlerin özellikle medya zoruyla topluma dayatılmasıdır³¹. Küreselleşme, bu egemen kullanım biçimiyle, gelişmekte olan ülkelerin kendilerini uluslararası hiyerarşinin tepesindekilere teslim edip, onların önerdiği piyasa çıkışlı uygulamaları yaparlarsa, küreselleşmiş bir dünyada refah, özgürlük, eşitlik ve demokrasinin kendiliğinden, otomatik olarak geleceği öngörüsünden ibarettir³². Küreselleşmenin ulusal devletlere etkisi anlamında toplumsal sonuçlarından biri olarak karşımıza çıkan bu çelişki, devletin karar mekanizmalarındaki gücünün aşınması tartışmalarıyla da ilişkilidir.

20. yüzyılın yeni bittiği ve 21. yüzyıla girdiğimiz şu günlerde küreselleşme olgusu hayatımızın her alanında tartışılmakla beraber, ticari ve sınıai konulardaki ağırlığı bugün dünyayı etkileyen gelişmelerdeki etkenliği tartışılmazdır. Bu etkenliği sağlamasında en önemli partneri ise hiç kuşkusuz kapitalizmdir. Bugün çeşitli adlarla anılan “ulus-aşırı”, “uluslar-üstü” veya “küresel” şirketler dünyadaki her türlü siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmenin sebeplerinin oluşumunda önemli bir yer teşkil etmektedirler. Bu önemli yerin teşkil edilmesinde neo-liberalizmin etkisi de inkâr edilemez niteliktedir. Bu bağlamda sürecin ideolojik alt yapısı olarak

²⁹ Haluk Geray, “İletişim, Bilgi Toplumu ve Küreselleşme”, *Emperyalizmin Yeni Masalı Küreselleşme*, (Der: Işık Kansu), İmge Kitabevi, Ankara, 1997, s. 34-46.

³⁰ Baskın Oran, *Küreselleşme ve Azınlıklar*, İmaj Yayınları, Ankara, 2000, s. 4.

³¹ Sencer Ayata, “Toplumbilim Açısından Küreselleşme”, *Emperyalizmin Yeni Masalı Küreselleşme*, Der: Işık Kansu, İmge Kitabevi, Ankara, 1997, s. 62.

³² Haluk Geray, *a.g.e.*, s. 37.

nitelendirilen neo-liberalizmin yükselişi, bu gelişmeye paralel olmuştur. 1980'lerle birlikte neo-liberal iktisat teorisine dayalı olarak gelişen uluslararası mal, hizmet ve sermaye hareketlerinin serbestleşmesi, devletin ekonomik hayattan elini çekmesi gerektiğini vaaz etmiştir. Yine bu ideoloji çerçevesinde cereyan eden özelleştirme faaliyetleri de dünya ölçeğinde ilk kez bu kadar güçlü bir şekilde uygulama alanı bulunca, dünya ülkelerinin ekonomilerine on yıllarca hükmeden keynesyen politikalar da gözden düşmüştür. Bu durum da küreselleşmeyle birlikte dünyanın yeniden ekonomik ve siyasal anlamda şekillenmesine yardımcı olmuş ve artık kaçınılmaz bir şekilde de kapitalizm güçlenmiştir³³.

Küreselleşme ile birlikte etkenliği katlanan kapitalizm, “dünya krallığı”-nı ilan etmek durumundadır. Bu bağlamda bazı yazarlar da, milli ve insani duyarlılıkların ve kuralların olabildiğince kaldırılmasını talep eden bir nitelikte hareket etmekte, küresel imtiyazlar ağını sürekli genişlettiğini ileri sürmektedirler. Bununla birlikte, genel kalkınma serüvenini halen tamamlamamış devletler, yabancı yatırım ve sermaye ihtiyaçları ile “iki arada bir derede kalır” bir görünüm sergilemeye başlamışlardır. Ancak, bütün bunlar, yani küreselleşme ve kapitalizmin kazandığı “anormal” etkinliğin altında, kendilerinden talep edilen yeni bir evrensel gerilim noktasına ulaşmaları kaçınılmaz olmaktadır³⁴. Ancak Habermas, her ne kadar kapitalizmin yapısı gereği küreselleşmeyi kullanarak güçlenişi veya küresel bir yapı taşımasından dolayı göstermiş olduğu gelişimi küreselleşme ile büyük bir ortaklık içerisindeymiş gibi görünmesine rağmen, gözden kaçırılmaması gereken bir noktanın da milli ekonomilerin ve ulus-devlet sisteminin hala ayakta olması ve kapitalizmi ülke gelişmesi açısından önemli bir argüman olarak kullanmakta oldukları üzerinde özellikle durmaktadır. Bu durumda, ülkelerin ne kadar karşı olduklarını veya kapitalizmi ülke gelişmesinde kullanmadıklarını belirtse de günümüzdeki küreselleşme içerisindeki benzeşmelerin kaçınılmaz olduğu yolundaki görüşleri haklı çıkaran bazı gelişmelere zemin hazırlamaktadır ve modern kapitalizmin devlet yapılarının nasıl bir kimliğe ve ideolojiye sahip olduğuna bakmadığının bir göstergesi olarak görülmesine sebep olmaktadır³⁵.

Küresel üretim tarzının amacı; daha kârlı pazarlar açmak için ekonomik süreçleri hızla uluslararası platforma yaymak ve kapitalizmin başarılı bir şekilde işlemlerini sağlamaktır³⁶. Ekonomik boyutuyla küreselleş-

³³ Köksal Şahin, *a.g.e.*, s. 42-43.

³⁴ Dominique Schnapper, *Yurttaşlar Cemaati: Modern Ulus Fikrine Dair*, (Çev. Özlem Okur), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 20.

³⁵ Jürgen Habermas, *Küreselleşme ve Milli Devletlerin Akıbeti*, (Çev. Medeni Beyaztaş), Bakış Yayınları, İstanbul, 2002, s. 10-11.

³⁶ Alastair Davidson, “Yeni Küresel Üretim Tarzı: Başarılar ve Çelişkiler”, (Der: Fikret Başkaya), *Küreselleşme mi? Emperyalizm mi?*, Ütopya Yayınları, Ankara, 1999, s. 84.

me, uluslararası sermayenin egemenliğine işaret etmektedir. Bu egemenliğin gelişimi, bütün ülkeleri, Birleşik Amerika'yı da aşan bir konuma gelmiştir. Küreselleşme, sermaye ve onun simgesi konumundaki marka ile dünyayı, tüketiciyi ve insanları yönlendirmektedir. Uluslararası sermayenin ekonomik bakımdan egemenliği, günlük hayatta en belirleyici kriter haline dönüşmüştür. Böylece, artan bir şekilde, bütünleşen dünya ekonomisindeki rekabetin belirleyici sonucu, üretim verimliliği kavramıyla ilişkilendirilmiştir.

Küreselleşme olgusunun ekonomik ayağı, yani uluslararası sermayenin egemenliği, bir yandan marka cazibesi, öte yandan günlük tüketim alışkanlıklarının denetlenmesi yoluyla, tüm dünyayı benzer davranış kalıpları içine sokmaya yani tek boyutlu bir kültürel kimliğe sahip olmaya doğru zorlamaktadır.

Küreselleşmeden önce ekonomik sahada en önemli faktör üretim iken, sonrasında tüketim merkezli ekonomi söz konusu olmuştur. Dolayısıyla da, müşteri odaklı yönetim ve pazarlama yöntemleri küresel ekonomi de mevcut olacaktır. İnsan sadece bu yönleriyle değerli olabilmektedir³⁷.

Küresel üretim tarzı, çok uluslu şirketlerin dünya ekonomisinde söz sahibi olmasına neden olmuştur. Üretimde yenilik tekeli elinde bulunduran çok uluslu şirketler, çok büyük esneklikler gösterebilmekte; üretim yerinden, dağıtım ve servis konularına kadar pek çok konuda rahat ve hızlı hareket edebilmektedirler. Dünyadaki toplam ticaretin büyük bir bölümünü gerçekleştiren bu şirketler, teknolojik gelişmeyi de denetledikleri için artık dünyanın hangi yöresinin gelişeceğini ve hangi yörelerinin yeni teknolojiye sahip olacağını da belirlemeye başlamışlardır. Dünya ekonomisi temel dinamikleri itibarıyla uluslararası boyut kazanmış, denetim dışı piyasa güçleri tarafından baskı altına alınırken; temel ekonomi aktörleri ve değişim ajanları hiçbir ulusal devlete tabi olmayan ve piyasa avantajlarının belirlediği yerlere yerleşen gerçek ulus ötesi şirketler olmuştur³⁸. Bu şirketlerin, ekonominin de ötesinde kültür dahil her şeye karar vermeye başlayarak ulus-devletlerin egemenliğini ve ağırlığını sarsmaya başladıkları söylenebilir.

Küreselleşmenin önemli ekonomik sonuçlarından birisi de finansal piyasaların küreselleşmesidir.

Finansal küreselleşmenin temelinde, gelişmiş ülkelerin uluslararası finansal faaliyetleri kendi ülkelerine çekmek için uyguladıkları serbestleştirme politikaları başta olmak üzere, serbest kur politikalarının benimsenmesi, finansal araçların çeşitliliğindeki hızlı artış ile telekomüni-

³⁷ Feyzullah Eroğlu, "Küreselleşme Süreci ve Kimlik Krizi", *Türk Yurdu*, Cilt: 19, Sayı: 139-141, Mart-Mayıs 1999, s. 147-151.

³⁸ Paul Hirst, Graham Thompson, *a.g.e.*, s. 26.

kasyondaki gelişme gibi politik, kurumsal ve teknik etkenler bulunmaktadır³⁹.

Küreselleşme sürecinin ekonomik alandaki sonuçlarından bir diğeri de dış ticaretin artmasıdır. Dünya nüfusunun artması, ulaşım ve iletişimi kolaylaştıran bilimsel ve teknolojik gelişmeler, soğuk savaşın sona ermesiyle planlı ekonomi sistemine tabi birçok ülkenin serbest piyasa ekonomisine geçmesi, uluslararası ticareti de artırmıştır. Son yıllarda dünya ticaretindeki artış, dünya ekonomisinde sağlanan artışın daima önünde seyretmesi de bunun bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Günümüzde gelişmiş iş bölümü ve bunun uluslararasıda neden olduğu karşılıklı bağımlılık da dış ticaretin giderek artması yönünde olumlu bir baskı oluşturmaktadır. Dış ticaret arttıkça, bağımlılık da artmaktadır. Dış ticaretle küreselleşme arasında, birbirini besleyen bir etkileşim mevcuttur⁴⁰.

Küreselleşme ile kapitalizmin kol kola -bizce- izlediği olumsuz durum bugün dünyada yoğun bir şekilde tartışılmasından da belli gibidir. Küreselleşme karşıtı görüşlerin büyük bir çoğunluğu genelde kapitalizm ile olan birlikteliğini işaret eden görünümü üzerinde yoğunlaşmaktadır. Küreselleşme karşıtı düşüncelerin başını çeken en önemli tartışmalardan biri yoksul ülkelerin gittikçe yoksullaştığı ve zengin ülkelerin de gittikçe zenginleştiği tezidir. Bu konu özellikle son on yılın ekonomik büyüme araştırmacılarının en önemli araştırma konularından birisi olmuştur. Küreselleşmenin ciddi anlamda zengin ülkelerin kişi başı gelirlerini artırdığı ve refah düzeyleri ile demokratikleşmelerinde bir ilerleme sağladığı gerçektir. Ancak, bu ülkeler ile diğer ülkelerin arasındaki duruma göz atıldığında, örneğin, Avrupa ülkeleri arasında gelir düzeyleri birbirine yaklaşmakla beraber, hatta OECD ülkeleri de bu kapsamda addedilebilir iken; Afrika'daki ülkelerin -eskiden de bunların fakir oldukları öne sürülebilir- son on yılda her yönden iyice fakirleştikleri görülmektedir. Latin Amerika'da ise birkaç ülke haricinde durum yine bu şekildedir. Türkiye'nin de içinde bulunduğu birçok devletle ilgili kesin bir yargıya varmak güç gibi görülse de, olumlu olmadığı genel kabul gören bir savdır. Genel olarak dünya geneli için ülkeler arasında bir kıyaslamanın, yani kişi başına düşen milli gelirden başlayarak, yani kişi başına düşen milli gelirde arasında fark edilecek çok ciddi düzeyde bir farklılığın varlığı gözlenebilmektedir. Buradan çıkan sonuç; kişi başına düşen gelir açısından sadece sınırlı sayıdaki bir grup ülke için -Batı Avrupa ülkeleri, Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Avustralya, Japonya vs.- büyüme ve genel durumlarının iyiye yönelişi söz konusudur. Buradaki veri olarak alınan kişi başına düşen milli gelir kıstası tam bir ülkeler

³⁹ Köksal Şahin, *a.g.e.*, s. 77.

⁴⁰ Ahmet Tonak, *Küreselleşme: Emperyalizm, Yerelcilik, İşçi Sınıfı*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 129.

arasında net ayrımı veremeyeceği söylenebilirse de, genel anlamda kabul gören bir yoldur⁴¹.

Yukarıda açıklanan durumdan da anlaşılacağı üzere, 20. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan baş döndürücü değişimler ve bunların temel aktör kavramları olan küreselleşme ve kapitalizm; “yeni bir dünya düzeni”nin yaygınlaşmasındaki başlıca dinamiklerdir. Sözü edilen bu yeni düzen, her şeyden önce bir ideoloji olarak tanımlanabilmektedir. Bu yeni ideolojiye küreselleşmenin yoğun baskısı altındaki günümüz insanı umut ve özlemlerinin -kişisel olarak- gerçekleşmesinde bir simge olarak bakmaktadırlar. Çünkü bu ideoloji öyle takdim edilmektedir. Bu yüzden bireyin ve özgürlüğün karşıtı olarak gösterilen “ulus-devlet” ve “totaliter devletler” birçok sorunla karşı karşıya kalmaktadırlar. Dahası bu ideolojiyi savunanlar pazar mekanizmasının günümüzdeki çok uluslu işleyişi, altında yeni dünya düzeni, bütün insanlara barışı, refahı ve özgürlüğü getireceğini belirtmektedirler⁴².

Küreselleşmeyle birlikte ulus devletlerin mutlak egemenlik anlayışlarının da değiştiği, kayıtlı egemenliğe dönüştüğü gözlenmektedir. Kayıtlı egemenlik yaklaşımında, bir devletin dünya sistemine üyeliği onun kendi vatandaşlarına iyi davranmasına bağlı olmaktadır. Bu çerçevede, egemenliğin hiçbir devlete insani yardımı reddetme yetkisi vermediği kabul edilmekte, ayrıca devletin toplumda otoritenin en üstün ve nihai kaynağı olduğu düşüncesinin de terk edilmesi istenmektedir⁴³.

Küreselleşme sürecinde ulus devlet, giderek artan ölçülerde, uluslararası insan hakları düzenine karşı sorumlu tutulmakta ve onun tarafından meşrulaştırılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, devletin, sadece biçim bakımından değil, fonksiyon bakımından da değişmekte olduğu görülmektedir. Ulus devletin egemenlik alanı ve rolü, işte bu uluslararası düzen tarafından tanımlanmaktadır. Ulus devlet, bu düzenin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Ulus devletin amaçları ve uygulamaları, yalnızca kendi ulusal sınırlarının veya çıkarlarının korunmasıyla sınırlı olmaktan çıkmıştır. Ulus devlet, daha büyük ve kapsamlı bir birime bağlı hale gelmiştir⁴⁴.

Genel olarak üzerinde durmamız gereken bir durumda bu yeni dünya düzeninin, bir adı olan post-modernizmin bu yeni düzenin tanımlarını olumlayan yapısıdır. Bu durumun son on yıldaki soyunduğu “toplum mühendisliği” ya da bir başka deyişle toplumla ilgili proje hazırlayıp uy-

⁴¹ Durmuş Özdemir, “Küreselleşme, Ekonomik Büyüme ve Çok Uluslu Şirketler”, *Doğu-Batı*, Sayı 18, Ankara, Nisan 2002, s. 242.

⁴² Paul Hirst-Grahame Thompson, *a.g.e.*, s. 112.

⁴³ Küreselleşme, *DPT Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara, 2000, s. 55-56.

⁴⁴ Mehmet Yüksel, *Küreselleşme, Ulusal Hukuk ve Türkiye*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2001, s. 145.

gulama ideolojisi olarak görünmektedir. Çünkü toplum mühendisliği, kaçınılmaz olarak topluma bu arada pazar mekanizmasının işlerliğine şu ya da bu şekilde müdahale edecektir. Bu nedenle toplumla ilgili projeler oluşturmak ve bunların gerçekleşmesinin siyasi olabilirliğini tartışmak yerine pazar mekanizmasına adeta metafizik bir güven duyma gereğinin altı çizilmektedir. Böylece insan, özgürleşme adına kendine yeni ve daha -bizce- acımasız bir baskı unsurunu karşısında bulacaktır. Çünkü maddi yaptırım günümüzün insanı kısıtlayan en büyük zincir olarak görünmektedir⁴⁵.

Ayrıca küreselleşmenin dünyaya getirdiği bir diğer ekonomik argümanda kayıt dışı ekonomidir. Bu durum da, sermayedar kayıt içi firmaların vergi kaçırmak, sosyal sigorta primlerini ödememek ya da az ödemek için yaptıkları kayıt dışı tavırlar ile yılda milyarlarca dolar haksız kazanca ve milyonlarca çalışanın sigortasız veya daha düşük düzeyde sigortalı olmalarına sebep olmaktadır. Kaçırdıkları vergilerle, devletin gelirleri düşmekte ve halka vermekte olunan hizmetlerin düşmesine sebep olmaktadır. Ayrıca, uyuşturucu, silah ticareti ve rüşvet küreselleşen dünyada ülkelerini aşarak, uluslararası boyutlara tırmanmıştır. Bu da kapitalizm ile küreselleşmenin son on çeyrek yüzyıldaki birlikteliğinin ahlaksal boyutta ve toplumsal eşitsizliklerin artmasında başrolü beraber paylaştıklarını ileri süren bazı yazarların düşüncelerinin benimsenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Böylece, dünyadaki ülke içi ve uluslararası gerilimlerin artarak devam ettiği günümüzde de bu iki olgunun etkisi yadsınmamaktadır⁴⁶. Bu da küreselleşme ile kapitalizm birlikteliğinin yadsınamaz bir gerçeği olarak mı? Yoksa insanların ahlaksal yönlerdeki zafiyetlerinin mi? Bir sonucu olduğu daha kapsamlı bir tartışma konusu olarak görülebilir.

Yukarıdaki bu tahlil kapitalizm ile birlikte anılan birçok ekonomik meselenin toplumlar arasındaki ilişkilerde ve çeşitli uluslar ötesi biçimlerinin çok önemli olsalar da bunların küreselleşme ile birlikte son yıllarda daha fazla bir şekilde farkına varılan kültürel kodlamaların sonucu oldukları da bir gerçek olarak insanoğlunun karşısında durmaktadır. Bu şekilde anlamlandırılmaya başlanan ve küreselleşmeyle birlikte anılan birçok post-modern kavramlar ile açıklanışına da zemin hazırlanmış gelişmelerinde olduğu konusunda ciddi ipuçlarını verebilmektedir.

Bu yüzü ile küreselleşme ile kapitalizmin uluslararası olarak birçok anlamda algılanabilecek gelişmelere ve bunun yanı sıra sosyolojik olarak düşünülen çok kültürlülük gibi eskiden toleransı zayıf konuların bile tartışılmasına sebep olan zemini sağlaması/oluşturması nedeniyle de

⁴⁵ Zigmund Bauman, *a.g.e.*, s. 134.

⁴⁶ Gülten Kazgan, *Küreselleşme ve Ulus-Devlet*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 188.

entelektüel açıdan değerlendirilmelerini bu iki kavram adına elzem kılmaktadır⁴⁷.

Yukarıdaki açıklamalar ışığında küreselleşmenin verdiği argümanlar ile son çeyrek yüzyılın ideolojiler ve ekonomik doktrinler bazında kapitalizmin büyük zaferinin ifadesi olan yeni dünya düzeni ideolojisinin sistematik bir içeriğe sahip olduğunu söylemek yukarıdaki anlatılanların da üstüne pek imkân dâhilinde görülmemektedir. Çünkü, son yıllardaki olumlu veya olumsuz gelişmelerin bir ideolojinin tekelinde yükseldiğine dair bir görüntü vermemektedir. Yeni dünya ideolojisinin, halen içeriği belirlenmemiş yoğun bir iyimserliğin ifadesinden başka bir şey olmadığı ileri sürülebilmektedir (özellikle Marksist düşünürlerce). Yeni dünya düzeni içerisinde birbirlerinden önemli farklılıklar gösteren düşünsel kurguların bir arada bulundukları görülmektedir. Bu birliktelikte kapitalizm ve küreselleşmenin bir arada götürdükleri yeni dünya düzeninin baş aktörleri oldukları unutulmamalıdır. Bunun yanında 18. yüzyıl sivil toplum tartışmalarının yeni liberalizm de, yeni dünya düzeninin bir başka aktörüdür ve insana sonsuz özgürlük savının yegâne savunucusu konumundadır. Böylece yeni dünya ideolojisinin kuramsallaşması bu üçlü saç ayağının üstünde yükselmiş ve günümüzdeki sosyal, ekonomik ve siyasal gidişatın yegâne argümanlarını sunarak, günümüz genel görünümünün temel aktörleri olarak karşımızda durmaktadırlar⁴⁸.

Değerlendirme

Yukarıdaki çalışmada 20. yüzyılın son çeyreğini ve günümüzün en önemli ideolojileri olmakla beraber yaşanan dönemin temel belirleyicileri oldukları yadsınamayacak kadar açık olan küreselleşme ve kapitalizm ikilisinin beraberliği ve bunların tamamlayıcısı olarak addedilebilecek klasik liberalizmin birlikteliği sunulmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada önce, günümüz küreselleşmesinin bu günkü destekleyicisi konumundaki kapitalizmin doğuşu ve gelişimi incelenmiştir. Daha sonra bu argümanın tamamlayıcısı olan “klasik liberalizm” ile birlikteliği ve gelişme süreci verilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde ise, günümüz hâkim ideolojisi olan küreselleşmenin kapitalizm bağlantılı dünyayı şekillendirme çalışmaları, yeni dünya düzeninin oluşması ile beraber olumlu ve olumsuz yanları irделенerek konu bir sonuca ulaştırılmaya çalışılmıştır.

Kapitalizm, yeni dünya düzeni ve kendi yeniden yapılanış süreci içerisinde küreselleşme ile beraber ağırlıklı bir yer tutmaktadır. Kâr hadlerinin yükselmesi ve birikim bunalımının aşılması için pazarın nicel ve nitel olarak hızla yukarıdaki anlattıklarımız gelişmeler ışığında da genişle-

⁴⁷ Ronald Robertson, *Küreselleşme*, Bilim ve Sanat Yayınları, (Çev. Ü. H. Yolsal), Ankara, 1999, s. 15-17.

⁴⁸ Gencay Şeylan, *a.g.e.*, s. 215.

mesi gerekmektedir. Bu süreç genel olarak günümüzde küreselleşme olarak tanımlanmaktadır. Sermaye, bilişim ve iletişim teknolojilerindeki devrimci bir gelişme ile dünyayı ekonomik olarak ve bununla beraber siyasal ve sosyal yönden de bütünleştirmektedir. Bu açık bir gerçektir; bir başka deyişle küreselleşmeye karşı çıkmak -yukarıda açıklanan onlarca olumsuz gelişmeye rağmen- hem gerçekçi hem de toplumsal refah açısından olumlu bir tutum olarak günümüzün gelişen koşulları açısından değerlendirilememektedir⁴⁹.

Tüm olumlu, olumsuz yönleri bir tarafa bırakılacak olsa bile, her ülke için bütünleşen dünya ekonomisi içinde belli noktalarda yerini almak ve almadığı takdirde karşılaşılabilecek siyasal ve toplumsal olumsuzluklara karşı koyabilmek birinci hedef olarak görülebilir. Bu nedenlerle tüm devletler, bu bütünleşmeyi kabul etmek veya en azından ulusal çıkarlarının el verdiği ölçüde bu birliktelikten yana görünmek zorunluluğunda kendilerini hissetmeleri, ekonomik bağımsızlıklarının devamı için de elzem olarak ele alınabilir. Ancak ulus-devletlerin, bu süreci en az hasarlı ve bütünlüklerini yitirmeden geçiştirebilmek için de büyük bir çaba içerisinde oldukları da bir gerçektir. Eğer büyük devletler haricindeki diğer devletler ve uluslar, gelecek en azından on yıllar içerisinde var olabilmek ve bunun yanında dünya devletleri arasındaki pastadan pay kapabilme adına -ekonomik nedenlerle- yapılan yarışmada bulunabilmek için küreselleşme ve onun yardımı ile hızlanan kapitalizmin koyduğu kurallara göre oyunu oynamak zorunda gibi görünmektedir. Bu zorundalığın mikro bazda ulus-devletleri, makro bazda ise dünyayı nereye götüreceğini ise zaman gösterecektir.

Kaynakça

Albrow, Martin, “Küreselleşmeye Karşı Olmak: Olanaklar ve Sınırlılıklar”, (Çev. Aykut Çoban), *Praksis Dergisi*, Sayı: 7, Yaz 2002.

Amin, Samir, *Kaos İmparatorluğu - Yeni Kapitalist Küreselleşme*, (Çev: Işık Soner), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993.

Aslanoğlu, Rana, *Kent, Kimlik ve Küreselleşme*, Asa Yayınları, Bursa, 1998.

Ayata, Sencer, “Toplumbilim Açısından Küreselleşme”, *Emperyalizmin Yeni Masalı Küreselleşme*, Der: Işık Kansu, İmge Kitabevi, Ankara, 1997.

Aydın, Mehmet, “Küreselleşmeye Genel Bir Bakış”, *Küreselleşme*, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2002.

Baecler, Jean, *Kapitalizmin Kökenleri*, (Çev. M. A. Kılıçbay), İmge Yayınları, Ankara, 1994.

Bauman, Zigmund, *Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları*, (Çev. İsmail Türkmen), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999.

⁴⁹ Gencay Şeylan, *a.g.e.*, s. 218.

Boratav, Korkut, “Ekonomi ve Küreselleşme”, *Emperyalizmin Yeni Masalı: Küreselleşme*, (Der. Işık Kansu), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997.

Bülbül, Kudret, *Zor ve Rıza ‘Küreselleşmeler Arasında Türkiye’*, Küre Yayınları, İstanbul, 2009.

Davidson, Alastair, “Yeni Küresel Üretim Tarzı: Başarılar ve Çelişkiler”, (Der. Fikret Başkaya), *Küreselleşme mi? Emperyalizm mi?*, Ütopya Yayınları, Ankara, 1999.

Dobb, Maurice, *Kapitalizm Dünü ve Bugünü*, (Çev. Feyza Kantur), İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

Ekin, Nusret, *Küreselleşme Sürecinde Gümrük Birliği ve Türkiye*, İTO Yayınları, İstanbul, 1996.

Erkal, Mustafa, *İktisadi Kalkınmanın Kültür Temelleri*, İstanbul, 1994.

Eroğlu, Feyzullah, “Küreselleşme Süreci ve Kimlik Krizi”, *Türk Yurdu*, Cilt: 19, Sayı: 139-141, Mart-Mayıs 1999.

Eröz, Mehmet, *İktisat Sosyolojisine Başlangıç*, İstanbul, 1973.

Geray, Haluk, “İletişim, Bilgi Toplumu ve Küreselleşme”, *Emperyalizmin Yeni Masalı Küreselleşme*, (Der. Işık Kansu), İmge Kitabevi, Ankara, 1997.

Giddens, Anthony, *Elimizden Kaçıp Giden Dünya*, (Çev. Osman Akınhay), Alfa Yayınevi, İstanbul, 2000.

Güven, Sami, *Sosyal Politikanın Temelleri*, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1995.

Habermas, Jürgen, *Küreselleşme ve Milli Devletlerin Akıbeti*, (Çev. Medeni Beyaztaş), Bakış Yayınları, İstanbul, 2002.

Hirst, Paul-Thompson, Grahame, *Küreselleşme Sorgulanıyor*, (Çev. Çağla Erdem-Elif Yücel), Dost Kitabevi, Ankara, 2000.

Kalabalık, Halil, *İnsan Hakları Hukuku*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2009.

Kazgan, Gülten, *Ekonomik Politika Tarihi*, Filiz Yayınları, İstanbul, 1986.

Kazgan, Gülten, *Küreselleşme ve Ulus-Devlet*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000.

Küreselleşme, *DPT Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara, 2000.

Oran, Baskın, *Küreselleşme ve Azınlıklar*, İmaj Yayınları, Ankara, 2000.

Özdemir, Durmuş, “Küreselleşme, Ekonomik Büyüme ve Çok Uluslu Şirketler”, *Doğu-Batı*, Sayı 18, Ankara, Nisan 2002.

Pierson, Christopher, *Modern Devlet*, (Çev. Dilek Hattatoğlu), Çiviyazıları Yayınları, İstanbul, 2000.

Robertson, Ronald, *Küreselleşme*, (Çev. Ü. H. Yolsal), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.

Schnapper, Dominique, *Yurttaşlar Cemaati: Modern Ulus Fikrine Dair*, (Çev. Özlem Okur), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995.

Stiglitz, Joseph E., *Küreselleşme: Büyük Hayal Kırıklığı*, (Çev. Arzu Taşçıoğlu-Deniz Vural), Plan B Yayıncılık, İstanbul, 2002.

Şahin, Köksal-Beşirli, Hayati, "Küreselleşen Kitle Kültürü (Popüler Kültür) Milli Kimlik ve Kültürlerin Yerini Alabilir Mi?", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 178, Ocak-Şubat 2009, İstanbul.

Şahin, Köksal, *Küreselleşme Tartışmaları Işığında Ulus-Devlet*, İlgi Yayınları, İstanbul, 2007.

Şeylan, Gencay, *Değişim, Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi*, İmge Yayınevi, Ankara, 1994.

Tokol, Ayşen, *Endüstri İlişkileri ve Yeni Gelişmeler*, VİPAŞ, Bursa, 2001.

Tonak, Ahmet, *Küreselleşme: Emperyalizm, Yerelcilik, İşçi Sınıfı*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

Yüksel, Mehmet, *Küreselleşme, Ulusal Hukuk ve Türkiye*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2001.

ORTADOĞU VE KAFKASLARDA DİNİ VE SİYASİ TERÖRE KARŞI SELÇUKLU SULTANLARININ UYGULADIKLARI POLİTİKALAR

Yrd. Doç. Dr. Yaşar BEDİRHAN*

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu kuran Türk Başbuğları, İslam Dünyası içerisine geldikleri zaman, özellikle Orta Doğu'da İslam toplumunu yok etmeye, İslam Dinini Arap çöllerinde bitirmeye yönelik dini ve siyasi terör belasıyla yüz yüze geldiler. Bu terörü ortadan kaldırmak için öncelikle toplumu siyasi, dini, ekonomik ve kültürel manada rahatlatacak tedbirler aldılar. Bunun yanında toplumda anarşi ve kargaşa yaratacak radikal gurupları da hiç tavizsiz ortadan kaldırdılar. Böylece Orta Doğu ve Kafkasları huzur ve güven beldesi haline getirdiler.

Anahtar kelimeler: Selçuklular, Ortadoğu, Kafkasya, Terör, Medrese.

Policies Of The Sultans Of The Seljuk Empire Against Religious And Political Terrorism In The Middle East And Caucasia

When they entered the Muslim world, the Turkish founders of the Seljuk Empire faced religious and political terrorism aimed at eradicating Islam in the Arab deserts and destroying the Muslim society in the Middle East. In order to get rid of this terrorism, they took political, religious, economic and cultural measures aimed at relieving the tension in the society. They also, without any hesitation, demolished the radical groups which could create anarchy and disorder in the society. Thus, they made the Middle East and Caucasia a place of peace and trust.

Key words: Seljuks, Middle East, Caucasia, Terrorism, Madrasa.

Türklerin İslam dünyası içerisine girmeleri, İslam dünyasının mukadderatına hâkim olmaları ve geniş manada İslam Medeniyeti'ne tesir et-

* Celalabad Sosyal Bilimler ve Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

meleri, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kurulmasından sonra başlar. Selçuklu devletini kuran büyük sultanların sevk ve idaresi altında XI. yüzyıldan itibaren Oğuz Türkmenlerinin başlatmış olduğu büyük değişimler sonuç itibarıyla, yalnızca Türk ve İslam tarihinin değil, dünya tarihinin de en önemli safhalarından birini teşkil eder.

Hulefa-i Râşidin devrinden itibaren X. yüzyıla kadar sürekli inkişaf eden IX. ve X. yüzyıllarda en parlak devrini idrak eden İslam dünyası, X. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren birçok siyasi ve felsefi mezhep mensuplarının birbirleriyle mücadelelerine sahne olmuştur. Abbasi hilafetinin kuruluşu sırasında özellikle İran ve Horasan bölgelerinde ortaya çıkan ve zaman zaman Halifelik imparatorluğunu zor durumda bırakan Hurremiye, Bâbekiye, Karamita, İsmailiye gibi terörist ve yıkıcı hareketler ile birlikte siyasi hâkimiyetin zayıflaması ve imparatorluk birliğinin parçalanması dolayısıyla, İslam dünyası ve İslam medeniyeti korkunç sona doğru sürüklenmekte idi. İçeride böylesine bir kargaşa ve anarşi hüküm sürerken, dışarıda da İslam dünyasının yegâne düşmanı olan Hristiyan Bizans İmparatorluğu, kuvvetli hükümdarlar elinde güçlenerek, İslam dünyasının doğu kısımları daha yeni yeni İslam'ı kabul etmiş olan Müslüman Türk devlet ve hanedanlarının elinde bulunduğu için kısmen de olsa bir sükûnet içerisinde idi. Ancak, umumi anarşi ve kargaşalık artarak devam etmekteydi.

Dini Birliği Sağlama Gayretleri

Selçuklular, İslam dünyası içerisine adım attıkları zaman, İslam âleminin inanılmaz derecede korkunç bir kargaşa ve buhran içerisinde çırpındığına şahit oldular. İslam dünyasının hamiliğini ve koruyuculuğunu üstlenen Selçuklu Türkleri, özellikle bizim konumuz açısından çok önemli olan iki asıl politikayı kendilerine hedef olarak seçmişlerdir. Temelleri bizzat Tuğrul Bey tarafından atılan ve bizzat onun tarafından uygulanan söz konusu politikalardan;

Birincisi; Sünni doktrini bir devlet politikası haline getirmek, böylece hilafeti korumak, yıkıcı mezhep ayrılıkları, özellikle Şii Büveyhilerin tahakkümüne bir son vererek, ümmetin mümkün olduğu kadar Sünni İslam prensipleri çerçevesinde, Türk'ün yed-i kudretinde dini birliğini sağlamak¹,

İkincisi ise; İslam dünyasının dini manada parçalanmışlığının yanında süratli bir şekilde kan kaybetmeye ve yer yer küçük bağımsız devletçikler şeklinde parçalanmaya ve anarşiye doğru giden İslam dünyasının siyasi birliğinin temini idi.

Abbasi Hilafeti'nin çok kısa sayılabilecek bir zaman zarfında siyaseten parçalanmaya yüz tutması, haricen de İslam düşmanlarına fırsat ver-

¹ Z. Kitapçı, *Abbasi Hilafetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*, Konya, 1995, s. 7.

mişti. İslam dünyasının siyasi ve fikri kargaşalığından da faydalanarak, Makedonyalı sülalelere mensup kuvvetli hükümdarlar idaresinde, artık müdafaa siyasetini bırakıp taarruza geçmiş bulunan; kuzeyden Hristiyan Gürcüler vasıtası ile Anadolu'dan da bizzat kendi orduları ile halifelik merkezine doğru ilerleyen İslam'ın kadim düşmanı Bizans, İslam dünyasına zor günler yaşatmaktaydı. İşte Selçuklu sultanları İslam dünyasının siyasi birliğinin korunmasında Bizans'ın bu saldırılarının karşısında granit kayalar gibi dimdik bir set çekmişler ve Bizans'ın bu saldırılarını durdurmakla kalmayıp, Anadolu ve Kafkasya topraklarından da atmışlardır. O. Turan'ın bildirdiğine göre; **“yalnız Müslümanlığın karşısında duran bu büyük imparatorluk değildi. İbnü'n-Nedim ve Mesudi'nin ifadelerine göre, Uygurlar da Maniheistleri himaye maksadı ile Sâ mânileri tehdit eder bir vaziyet almışlardı.”**²

Büyük Selçukluların tarih sahnesine, İslam dünyasının yeni önderleri ve kurtarıcıları olarak girdikleri dönemde, İslam'ın birlik ve bütünlüğünü tehdit eden en büyük tehlike Batınilik-Şiilik idi ve bunun siyasal destekçisi de Mısır'daki Fatimi iktidarıydı. Bağdat'ta bulunan Sünni hilafet merkezine karşı, gerçek hilafetin kendilerine ait olduğunu ve dayanak olarak da Hz. Peygamber'in kızı Fatıma'nın neslinden geldiklerini iddia ediyorlardı³. Bunun için de, Şii mezhebini güçlendirip yaymak en büyük amaçları arasındaydı⁴. Bu amaçlarını gerçekleştirmek için Mısır'da kurmuş oldukları **Daru'l-Hikme** ve **el-Ezher** gibi medreselerde propagandacılar yetiştiriyorlar⁵, bu propagandacılar vasıtasıyla Abbasi hilafetini sarsmaya başlamışlardı.

Bu dini propaganda ve faaliyetlerin yanında siyasi olarak da, Bağdat Abbasi halifesi Kaim Biemrillah üzerinde baskı oluşturmak için Türk asıllı Arslan Besasiri'yi Bağdat üzerine göndermişler ve onu siyasi, askeri ve mâli yönden desteklemişlerdir⁶. O kadar ki, el-Besasiri, Fâtîmi halifesi için Bağdat'ta hutbe okutmuş ve Abbasi halifesi şehri terk etmek mecburiyetinde kalmıştı⁷. Halka karşı da gün geçtikçe artan baskılar sonucunda, İslam dünyası fiilen Fatımîlerin siyasal, Batınîlerin ise dini egemenli-

² O. Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1995.

³ E. Graefe, “Fatimiler”, *İ.A.*, C. IV, s. 521-522.

⁴ W. Barthold-M.F. Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 1977, s. 207.

⁵ “el-Ezher, cami olarak kullanılmaya uygun yapılmasına rağmen, aynı zamanda *Dârü'l-Hikme* ve *el-Muhavvel* olarak da kullanıldığını gördük. Onun Şii prensiplerini yaymaya ehil olan insanları yetiştirme gayesi de vardı.” M. Asad Talas, *Nizamiye Medreseleri*, (Çev. S. Cihan), Samsun 2000, s. 67.

⁶ İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1973, s. 131.

⁷ İbnü'l-Âdim, *Buğye*, (Nşr. A. Sevim), Ankara, 1989, s. 5; M.C. Baysun, “Bağdat”, *Md. İ.A.*, C. II, s. 199, Z. Kitapçı, *Hz. Peygamberin Hadislerinde Türkler*, C. II, 3. Baskı, Konya, 1996, s. 20.

ğine girmişti⁸. Suyuti'den nakledilen şu rivayet, Abbasi halifelerinin dini bakımdan Büveyhilere karşı ne kadar acz ve çaresizlik içinde olduklarını göstermesi bakımından oldukça manidardır.

“Bir defasında Bağdat'ın bir nevi askeri valisi olan el-Besasiri, Türk asıllı Şii komutan, Halife el-Kâim Biemrillah'ı hapsedtirmişti. Acz ve çaresizlik içinde kıvranıp duran halifenin sadece Allah'a şikâyet mektubu yazmaktan başka, yapacağı pek fazla bir şey kalmamıştı. O da öyle yaptı. Bunu gizlice Mekke'ye göndererek Kâbe'nin duvarlarına asılmasını istedi. Kâbe'ye asılan ve es-Suyuti'nin tam metnini verdiği bu mektupta, Halife el-Kâim Biemrillah, ez cümle şöyle yalvarıyordu: **“Onun hakir bir kulundan ulu Tanrı'ya; Allah'ım bütün gizli şeyler sana malumdur. Bu adam senin nimetlerine şükredeceği yerde sana nankörlük etti, azdı, bize meydan okudu. Ondan ve onun zulmünden sana sığınıyoruz... Aramızdaki muhakemeyi sana bıraktık. Senin insafına kaldık, bize adaletinle hükmet. Çünkü hâkimlerin en hayırlısı sensin! Sen.”**

Bu tarihi hakikati nakleden kaynaklar devamla; **“zavallı Abbasi halifesi böyle yapmakla; Ebrehe ve ordusunun şerrinden Kâbe'yi, Allah nasıl kurtarmışsa, şimdi de, Allah'ın bir ilahi tecelli eseri olarak onu kurtaracağına inanıyordu”** demektedir⁹. Hilafet ülkelerinin içine düştüğü bu siyasi, dini buhranlara temas eden merhum O. Turan, o çekici üslubu ile, durumun endişe veren korkunç taraflarını şöyle açıklamaktadır: **“İçeride, mezhep ayrılıkları ve fikir ihtilafları daha ileri giderek bir nifak halini almıştı ve nerede ise İslam nizamını tehdit eden boyutlara ulaşmıştı. Zira eski İran'ın, Zerdüşst dini mazdekçi veya komünist akideleri müfrit Gulat-ı Şia adı altında âdeta yeniden canlandırmakta idi. Bunlar İslam dinini ve nizamını gizli faaliyetleri ile içten çürütmeye çalışıyor, fakir ve muzdarip kitleler arasında daha fazla başarı kazanıyorlardı.”**¹⁰ Nitekim Mazdek ve Bâbek'in fikirlerine dayanan Karmatiler, Hilafet merkezine yakın bir bölgede köle, işçi ve köylülerin iştiraki ile daha IX. asırda, komünist bir idare kurmuşlardı. Batıniler bir zamanlar dünya nizamını yıkmakla tehdit eden gizli teşkilat ve komünist metotların ilk temsilcileri idi. Fatımîlerin siyasi temsilciliğini yaptığı bu Batini ve İsmaili hareketler, kendileri dışında bulunan din, mezhep ve fikir hürriyetlerine ve bunlara hak tanıyan İslam nizamına karşı çok şiddetli bir taassup havasını da yaratıyorlardı¹¹.

⁸ M. Çelik, “Selçukluların Ayrılıkçı Cereyanlara Karşı Devlet-Ümmet Bütünlüğünü Sağlama Politikasının Temel Umdeleri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sy. 34, Elazığ, 1995.

⁹ es-Suyuti, s. 4129'dan naklen Kitapçı, *a.g.e.*, C. II, s. 21.

¹⁰ O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1995, s. XVI.

¹¹ L. Massignon; “Karmatiler” Md. *İ.A.*, C. VI, S. 352-359.

Müfrit Şiilerle Sünniler arasında olduğu gibi Sünni mezhepler arasında da bazı gerginlikler devam etmiştir. Tuğrul Bey zamanında vezir Amîdû'l-Mülk, sultanın mezhepler arasındaki felsefi esaslara yabancı bulunmasından faydalanarak, Eşarilere karşı, daha ziyade siyasi rakiplerini bertaraf etmek gayesiyle giriştiği mücadele, onun azli ve Nizamü'l-Mülk'ün yerine gelişi ile nihayet buldu. Fakat bir müddet sonra gerginlik Eşariler ve Hambeliler arasında olanca şiddetiyle devam etti¹².

İslam İmparatorluğu içerisindeki unsurların rekabet ve mücadeleleri karşısında aciz kalan Abbasi halifeleri, yavaş yavaş büyük imparatorluk üzerindeki nüfuzlarını kaybetmeye başladılar. Bu şekilde İslam İmparatorluğu parçalanmaya yüz tuttu ve Abbasilere şeklen bağlı çeşitli hükümetler teşekkül etti. Bu hükümetler birer hidiviyet mahiyetinde idiler. Yani Abbasi İmparatorluğu'nu metbu olarak tanımalarına rağmen, bu metbuiyetin, dini bir hürmetten başka manası yoktu. Hükümdarlar dahili ve harici her hususta müstakilen hareket ediyor, Bağdat'a müracaata dahi lüzum görmüyorlardı. Memleketleri veraset suretiyle evlatlarına intikal edebiliyordu.

Muazzam Abbasi İmparatorluğu'nun bu suretle parçalanması haricen Anadolu'ya hâkim olan Bizans İmparatorluğu ile Erran havalisindeki Ermeni krallığının ve Kafkasların bir bölümünün hâkimi bulunan Gürcistan Bagratilerinin İslam ülkelerine karşı besledikleri ihtirasları artırdı. Dahilen de Fas'tan Kaşgar'a kadar uzayan sahayı kanlı bir harp sahnesine çevirdi. Birbirlerini aşağılayan bu hükümetler, kendi içlerinde sürekli isyanlarla boğuştukları gibi, birbirleri ile de mütemadiyen çarpışıyor, bir diğerrinin memleketlerini zapt ve talan ediyorlardı¹³.

Muhteşem İslam İmparatorluğu'nun parçalanması ile meydana çıkan bu feci manzaraya seyirci kalmaktan başka bir şey yapamayan Abbasi halifeleri ise, mağluba sövmek, galibi övmekle vakit geçiriyor, galiplere gönderdikleri iltifatlı menşurlarla galibin muvaffakiyetini tebrik, zapt ettikleri ülkelerdeki hâkimiyetini tasdik etmek suretiyle sözüm ona iktidarlarını sürdürüyorlardı¹⁴.

İslam İmparatorluğu'nun bu suretle parçalanması, İslam âlemini iktisadi, içtimai, dini bir anarşi içinde bıraktı¹⁵. İslam İmparatorluğu'nun parçalanması ve Abbasilerin zaafa düşmeleri sonucunda ortaya çıkan çeşitli hükümetlerin birbirleri ile yaptıkları mücadeleler sırasında halkın malını, canını heder etmeleri, vergilerin ağırlığı, eli silah tutanların istih-salden uzaklaştırılarak savaşa katılmaları, asayişsizliğin devamı, İslam

¹² Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 316.

¹³ M. Ş. Günaltay, "Selçukluların Horasana İndikleri Zamanında İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu", *Belleten*, C. VII, Sy. 25, Ankara, s. 62.

¹⁴ Günaltay, "a.g.m", s. 62-63.

¹⁵ Günaltay, "a.g.m.", s. 59.

dünyasında zirai ve ticari hayatın felce uğramasına yol açtı. İktisaden geri kalmışlık, dolayısıyla kısa zamanda içtimai sefaletle yol açtı. Ümitsizliğe düşen halk, işi gücü bırakarak, eşkıyalık, sefahat, fitne ve fesat yoluna saptılar¹⁶. Siyasi bakımdan paramparça olan İslam dünyası, bu sırada yabancı kültürlerle temas sonucu patlak veren fikir ve mezhep mücadeleleri ile gitgide eriyordu¹⁷. Mezhep mücadeleleri şiddetlendikçe siyasi ihtiraslar arkasında koşanlar, bir mezhebin müdafii veya yayıcısı sıfatıyla sahneye çıkıyorlar ve bu bayrak altında gayelerine ulaşmağa çalışıyorlardı¹⁸. 1038 tarihinde vefat eden Ebu Mansur Abdü'l-Kâhir-i Bağdadî bu yıllarda **“İslam dünyasında yetmiş iki kadar mezhebin”** varlığından bahsetmektedir¹⁹.

Abbasi hilafeti ve İslam dünyası büyük bir kargaşa içerisinde tam bir nifak ve ağır buhranlara uğramış, Müslümanlar eski satvetlerini ve hayatiyetlerini kaybetmişlerdi. Batıda bunlar olurken, halifeliğin kuzey bölgeleri içerisinde yer alan Kafkasya ve Azerbaycan hudutlarına dayanan Bizans'ın baskısına karşı Müslüman ahali bütün güçleriyle karşı koyuyorlardı. İslam'ın egemenlik alanı Tiflis'e ve Doğu Kafkasların ötesinde Hazar Denizi kıyılarını kapsayarak dağlarla deniz arasındaki **“Bâbü'l-Ebvab”**a kadar uzanıyordu. Her ne kadar Mazdekilik ve aşırı Batını düşünceler bu bölgelerden Bâbekle birlikte yok olmuş ve ülke bütünüyle Sünni Müslüman²⁰ olmuş ise de, Hazar denizinin güney sahillerinde Şiilik bütün kuvvetiyle yayılmaya ve inkişaf etmeye çalışıyordu. Ayrıca, hiçbir zaman Abbasi halifelerinin gerçek manada hükmü altına girmeyen bu ülkelerde Aleviler, Şiiler, Hurremi ve Bâbeki düşüncesinde olan diğer mezhepler mükerreren kendi hâkimiyetlerini tesise çalışıyorlardı²¹.

X. yüzyılda İslam devletinin siyaseten çözülmesine, Müslümanların zayıflayıp Bizans'ın karşısında aciz kalmalarına ve hac yolunun güvenliğinin kaybolup cihad anlayışının zayıflamasına şahit olan İslam tarihçileri bu yüzden X. yüzyılda İslam devletindeki bu çözülmeyi, Büyük İskender'in ölümünden sonra, devletin başına gelenlere benzetmektedirler²². Bilindiği üzere, İskender'in bıraktığı büyük devlet, generalleri arasında küçük devletçiklere bölünerek her biri diğerinden kopmuştu.

İşte bütün bu olaylar cereyan ederken Hz. Peygamber'in **“Risalet Misyonu”** ve onun emanetine sahip çıkacak olan Selçuklu Türkleri bir kurtarıcılar ordusu olarak İslam dünyası içerisine girmiş ve **“İslam'ın**

¹⁶ Günaltay, “a.g.m.”, s. 63.

¹⁷ Günaltay, “a.g.m.”, s. 65.

¹⁸ Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 15.

¹⁹ Günaltay, “a.g.m.”, s. 73.

²⁰ Günaltay, “a.g.m.”, s. 79.

²¹ Turan, *a.g.e.*, s. 15.

²² Cl. Cahen, *İslamiyet*, (Çev. N. Erendor), İstanbul, 1990, s. 200-201.

gücünü yenileyerek Müslümanların siyasi birliğini yeniden oluşturma şerefine nâil olmuşlardır.²³ Selçuklular, Pamir'den Mısır'a, Kafkaslardan Akdeniz sahillerine kadar siyasi ve dini birliği sağlamak suretiyle İslam'a büyük hizmet etmişlerdi²⁴. Özellikle Tuğrul ve Alp Arslan gibi ilk büyük Selçuklu sultanları Bizanslılardan önce **"Mısır ve Suriye şaşkınlıklarına karşı"**²⁵ seferlere çıkmışlar; böylece İslam dünyasının içine düştüğü terör ve asayişsizliği ortadan kaldırmayı ve İslam birliğini korumayı birinci vazife saymışlardır.

Selçuklular, Büveyhiler gibi Abbasi halifeleri üzerinde direk bir hâkimiyet tesis etmemişlerdi. Tarih, Selçuklu sultanının Bağdat'ı başkent edindiğini veya orada sürekli oturduğunu kaydetmemektedir. Abbasi halifesi daima Bağdat'ın yegâne hâkimi olarak kabul edilmiş, Selçuklu sultanı ise, Bağdat'ta Irak'ın işlerini yürütmek üzere sadece bir naibini bırakmıştı. Arnold, **"Selçukluların, Abbasi halifelerine, güçlerinden dolayı değil, bilakis onların dini rollerinden ve Peygamber'in halefi olmalarından dolayı saygı gösterdiklerini kaydetmektedir."**²⁶

"Selçuklular döneminde Abbasi hilafetine gösterilen bu saygı ve tanıyan geniş hürriyet; el-Mustarşid (1118) ve el-Muktafi gibi bazı Abbasi halifelerinin Selçuklulardan kurtulup eski statülerine dönmeyi deneyecek kadar geniştir. Adı geçen halifeler Selçuklulara karşı askeri ve siyasi faaliyette bulunmalarına"²⁷ rağmen, Selçuklular onları Peygamber'in varisleri ve Sünni Müslümanların lideri olarak görmeye devam etmişler ve eski saygılarını -Tuğrul Bey zamanındaki gibi- sürdürmüşlerdir. Bilindiği gibi, Tuğrul Bey Abbasi halifesine bir elçi gönderip **"eksiksiz itaat arz ederek"**, Selçukluların, **"Emirü'l-Müminin'in devlet ve halkı savunmasında emirlerinde olduklarını"**²⁸ ifade etmişti.

Selçukluların Abbasi hilafeti üzerindeki hâkimiyetleri konusunda ne söylenirse söylenir, hilafetin Şii Büveyhi tasallutundan kurtulup, Sünni Selçuklu tesirine girmiş olması, Müslümanların çoğunluğu tarafından hoş karşılanmış ve bunun içteki huzursuzluklarını giderip İslam birliğini sağladığı kabul edilir.

"İç politika açısından Selçuklu rejimi, İslam toplumunun Sünni inanca göre yenilenmesine çaba harcamıştır. Ancak bu politikayı doğru bir ışık altında gözden geçirmek ve yeni hükümdarları hemen dar görüşlü-

²³ M. Ş. Günlaltay; "İslam Dünyasının İnhitat Sebebi Selçuk İstilası mıdır?" *Belleten*, C. II, Sy. V, s. 82-89.

²⁴ el-Mesudi, *Müruc*, s. 73'den Naklen, Günlaltay, "a.g.m.", s. 90.

²⁵ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. XIV.

²⁶ L. Rasyon, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s. 164.

²⁷ İ.H. Hasan, *İslam Tarihi*, C. V, İstanbul, 1991, s. 11.

²⁸ el-Kâtib el-İsfahani, *Zubdatu'l-Nusra ve Nuhbatu'l-Usra*, (Çev. K. Burslan), İstanbul, 1943, s. 9.

lülle, despotlukla suçlamamak gerekir. Gerçi buyurmaya alışmış büyük sultanlar, Türk tarihinde kendilerinden sonra gelmiş geçmiş birçok başka seçkin devlet adamı gibi, kargaşaya yol açar diye muhalefetin hiçbir şekline katlanmak istememişlerdir, üstelik ne Tuğrul, ne de Melikşah din bilginiydi. Kendileri Sünni inançtaydı, ama hiçbir yerde inanç nede niyle asla kovuşturma yaptırmamışlar, nerede egemen olmuşlarsa, orada daima genel bir barış, bilginlere (ulemaya) ve onların kararlarına saygı görülmüştür”²⁹.

Mamafih Cl. Cahen’in bu tarihi gerçekleri yansıtması yanı sıra, milli gururumuzu da okşayan Selçuklular hakkındaki hayırhah görüşlere B. Lewis şu çarpıcı yorumlarıyla katılmaktadır:

“İslam dünyasının böyle maddi-manevi sıkıntılar içinde çalkalandığı bir dönemde Türklerin Orta Doğu’ya gelmeleri ve eski hilâfet ülkelerine hâkim olmaları İslam dini ve Müslüman milletlerin hayrı ve saadetine Allah’ın kefil olduğunun en büyük delilidir.” Lewis, bu değerli ilim adamı, kendi görüşlerini güçlendirmek için daha da ileri giderek İbn Haldun’un şu fikirlerine yer vermektedir:

“Merkezi hilâfetin zayıf ve çökmek üzere olduğu, düşmanlarının hücumlarına karşı artık, kendini koruyamaz bir hale geldiği çok tehlikeli bir dönemde, Allah’ın lutfu ve keremine bakınız ki: O, İslâm Dinini müdafaa edecek güçlü sultanlar göndermiştir. Bunlar; büyük kitleler halinde, Müslüman olan Türk kabileleri idi. Türkler, can çekişmekte olan İslam Dinini yeniden hayata kavuşturdukları gibi, dağılmaya yüz tutan İslâm milletleri camiasını da kendi iradeleri altında tekrar birleştirmeye muvaffak olmuşlardır.”³⁰ Gerçekte olaylar İslâm Dünyası’nın bu beklentileri doğrultusunda gelişmiştir. İslam Dünyası; yukarıda da ifade edildiği gibi, siyâsi, dini ve sosyal bakımlardan, böylesine karma karışık bir otorite boşluğu içinde boğulmak üzere iken, Oğuzların Kınık boyundan Selçuk adındaki bir Türk beyi, emrindeki aşiretlerle İç Asya’dan hareket ederek Ceyhun havzası ve İran topraklarına girdiklerinde, Selçuklular artık, Sünni esaslar dâhilinde çoktan Müslüman olmuşlardı.

Selçuklu Türklerinin İslam dünyasında oluşturduğu siyasi ve dini hâkimiyet, İslamiyet için daima yıkıcı vasfını muhafaza eden fikir ve hareketlerin ezilmesine ve İslam âleminde Sünniliğin muzaffer olmasına sebep oldu. Merhum O. Turan’ın da dediği gibi; **“Selçuklu sultanları, devletlerinin menfaati kadar inançları icabı olarak da Sünniliği İslam dünyasına hâkim kıldılar. Bu münasebetle, halifeliğin Moğollar tarafından kaldırılmasına kadar, maddi sultalarını korumak şartıyla, bazı halifelerin menfi hareketlerine rağmen, onların**

²⁹ Cahen, a.g.e., s. 238.

³⁰ B. Lewis, *Politics And War: Studies In Classical And Ottoman İslam*, London, 1976, s. 176.

manevi nüfuzlarına saygı gösterdiler ve bütün Müslümanları İslam ideolojisine bağlanmayı ihmal etmediler.”³¹

Selçuklu sultanlarının Abbasi halifelerine karşı muameleleri, Büveyhi hükümdarlarının aynı halifelere karşı muamelesinden çok çok iyidir ve genelde destek üzerine kurulmuştur. H.İ. Hasan bunun sebebini şöyle izah etmektedir; “muhtemelen bu, Selçuklu sultanlarının Abbasilerin mezhebi Ehl-i sünnetten olmaları gerçeğine bağlıdır. Nitekim, diğer Türk toplumları gibi, Selçuklular da İslam’a girmeleri ile birlikte ehl-i sünnet olmaları ve onu kahramanca müdafaalarıyla tanınmışlar, diğer Türkler gibi Hanefilik mezhebini benimsemişlerdi.”³²

İslam dünyasında dini ve siyasi terörü bertaraf edip, birliğin teminde Selçuklu Türklerinin başarılarından sitayişle bahseden Barthold, kıymetli eserinde İslam dünyasının içte ve dışta sağladığı birliğinin Selçuklu Türklerinin çabalarıyla olduğunu vurgulayarak şu görüşlere yer vermektedir:

“Selçuk’un torunları “Selâtin-i İslam” olmak sıfatiyle Karahanlılara nispeten İslam’ın değil, Samanoğulları devletine hâkim mezhep olan ve orada Türkler tarafından kabul edilmiş bulunan Hanefi mezhebinin de çok koyu koruyucuları olarak ortaya çıkmışlardır.

Selçuk’un torunları için kendileri “Selâtin-i İslam” olmak itibariyle, İslamiyet’in yalnız kendi hudutları içerisinde yükselmesine değil, belki dış düşmanları da yenerek, İslam âleminin hudutlarının genişlemesine de çalışmak icab ediyordu. Pek tabii olarak onlar bu vazifeyi başlıca Batı Asya’da yerine getirdiler ki, buradaki zafer ve fetihler büyük iktisadi çıkarlarla bağlı olmaksızın sadece fetih ve dini kaygılarla ilgili idi. Onların Anadolu’da ve Kafkasya’da Hristiyanlarla, Suriye ve Mısır’da Şiilerle savaşları da işte bu çeşittendir. Bizans’la mücadelede İslamiyet’in zaferi İslam halifesi memleketinde Türk hâkimiyeti yerleştikten sonra vücuda gelmiştir. Ve bu muzafferiyet tamamen Türk hâkimiyetine bağlı bir şeydir.”³³

Bütün bunlardan başka, Selçuklular İslamiyet’i kemiren ve İslam medeniyetini yok etmeye çalışan hastalıkların askeri yollardan yalnızca silah kuvvetiyle tedavi olunamayacağını çok iyi kavradıklarından İslam medeniyetini ilmi ve çağdaş müesseseleriyle ve Sünnilik esasları üzerinde yeniden kurmak suretiyle İslam dünyasının dini ve siyasi birliğinin temellerini de sağlamlaştırmayı başarmışlardır³⁴.

³¹ Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 17-18.

³² İ. Hasan, *a.g.e.*, C. V, s. 27.

³³ V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Yay. Haz. K.Y. Koprıman, İ. Aka), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1975, s. 148-152.

³⁴ Turan, *a.g.e.*, s. 18.

Nitekim, Selçuklu Sultanları, siyasal düşmanlarını savaş meydanlarında dize getirmiş, **“Doğunun ve Batının Tek Hakanı”** sıfatıyla İslam âleminin kılıca dayalı hâkimiyetin de tek söz sahibi olduklarını kabul ettirmişlerdi. Ancak, İslam âleminin içine düştüğü siyasi, dini ve sosyal kargaşa, silah gücüne dayalı savaş meydanlarının kurallarıyla düzeltilecek gibi değildi. İvedilikle tedbir alınmadığı takdirde bu sosyal ve dini buhran, Selçuklu Sultanlarının hâkimiyet anlayışlarını ve hayatlarını her an tehlikeye sokabilirdi. Gulat-ı Şia ve Rafizî anlayışın süratle yayılması Sünni akideye dayalı inançlarını da rahatsız ediyordu. Bu siyasi, sosyal ve dini anarşiye karşı verilecek mücadelenin ve bunda başarılı olunabilmenin ancak ilim ve irfan ordularıyla mümkün olabileceğinin şuuru varan Selçuklu Sultanları ve devlet adamları, bu yolda **“Nizamiye Medreseleri”**³⁵ gibi büyük bir projeyi hayata geçirmeye karar verdiler. Câmi, medrese, zaviyelerin kurulması ve kökleşmesi için sarf edilen gayretlerle, kılıç tutan askeri kuvvetler yanında, zamanın ihmali caiz olmayan ilim ve tasavvuf erbabından müteşekkil irfan ordusunu da müşterek gaye etrafında toplamışlardı. Bu suretle İslam âleminde Abbasi devrinin parlaklığına rağmen hiçbir zaman kurulamayan maddi ve manevi huzuru temine muvaffak oldular. Nitekim yalnız Sünniliği değil, kökten İslamiyet’i yıkmaya çalışan hareketler bir daha büyük bir tehlike mahiyetini almak imkânını bulamadı³⁶.

Siyasi Birliğin Temini

Hz. Peygamber (S.A.V.)’in Medine’de kurmuş olduğu ilk İslam devleti, küçük bir site devleti mahiyetinde idi. Ancak onun vefatından kısa bir süre sonra askeri fetihler sayesinde süratle genişleyen hudutlar, doğuda, Çin Seddi’ne, batıda Akdeniz sahillerine, kuzeyde Kıpçak bozkırlarından, güneyde İspanya dahil Prene dağlarına kadar yüz binlerce km. karelik bir coğrafi büyüklüğe erişmişti. Hulefa-i Raşidin ve Emeviler devirlerinden sonra iş başına gelen Abbasi Halifeleri İmparatorluğun satvet ve azametini koruyamamışlar, çok kısa sayılabilecek bir sürede koca imparatorluk sınırları dahilinde birçok devlet peyda olmuştu. B. Zahoder Abbasi devletinin parçalanması ile ilgili mütealalarını dile getirirken, İbn Miskaveyh’den 936 yılı hadiselerini şu şekilde nakleder: **“Böylece bütün İslam âlemi, vilayetlerin hâkimi olan ve vergi toplayarak memleketi mutlakıyetle idareye başlayan müstevlilerin eline geçti”**.³⁷ Öyle

³⁵ Nizamiye Medreseleri ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Nurullah Kassai, *Medâris-i Nizamiyye ve Te’sirat-ı İlmi ve İctimâian*, Tahran, 1343, A. Ocak, *Nizamiye Medreseleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya, 1995.

³⁶ Turan, *a.g.e.*, s. 18.

³⁷ İbn Mikaveyh, *The Eclipse Of The Abbasid Caliphate*, Vols I-IV, p. 366, 367, Oxford, 1021’den naklen, B. Zahoder, “Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu Sırasında Horasan”, (Çev. İ. Kaynak), *Belleten*, C. XIX, Sy. 76, S. 491.

ki, merkezi hükümetten çözülme İran'ın dış kesimlerinden başlayarak adım adım gerçekleşmiştir.

Bağdat halifelüğinden siyasal kopmaların bölgelere göre farklı zamanlarda başladığını görüyoruz. Öncelikle batıda başlayan siyasal kopmalar VIII. yüzyılın ortalarından itibaren vuku bulurken (Endülüs'te Emevi Devleti 756-1209, Magrib-i Akse'da İdrisiler 788-932, Tunus'ta Aglabiler 800-908, Mısır'da Toloniler 868-905), Orta Asya'da IX. yüzyılın ortalarında (Sâmâniler 874-999, Gazneliler 962-1136 vb.) ve başka yerlerde IX. ve X. yüzyıllarda ayrı ayrı tarihlerde olmuştur. Bu çözülme X. yüzyılda bazı kesimlerde doruk noktasına ulaşmıştı. Batılı ilim adamlarının da belirttiği gibi; **“olayların çeşitliliği ve kendine özgülüğü nedeniyle bunları tasvir etmek çok güçtür.”**³⁸ İslam dünyasının süratle çöküşe doğru gidişi ve Abbasi İmparatorluğu'nun çözülmesiyle ilgili olarak B. Lewis de şunları söylemektedir: **“XI. yüzyıla doğru İslam dünyası açık bir şekilde çöküşe doğru gidiyordu; bu çöküşün belirtileri daha önceden de görülüyordu. Uzak eyaletlerde merkezi hükümetin otoritesinin kaybolması sonucunda siyasal çözülme başladı; daha sonra Irak hariç, her tarafta merkezi otorite kalmadı. Nihayet Halifeler, vezirler ve askeri şefler elinde birer kukla durumuna düştüler.”**³⁹

Abbasi İmparatorluğu'nun böylesine zor bir duruma düşmesinin dahili birtakım nedenleri de bulunmaktadır. Bunların en başında da, Abbasi İmparatorluğu el-Mütevekkil (847-861)den sonra devlet işlerini vezirler, kumandanlar, hadımlar ve kadınlar eline bırakmıştı. Sefahat hayatıyla asaletini kaybeden Abbasi hanedanı, artık yüksek seciyeli, azimli şahsiyetler yetiştiremiyordu. Hilafet makamına geçen halifelerin hemen hepsi aciz, kudretsiz ve seciyesiz kişiliğe sahip olduklarından zevk ve eğlenceden başka bir şey düşünemiyorlardı.

Halifelerden başka dahili idarede etkili rol oynayan vezirlere gelince; tarihçilerin naklettikleri rivayetlere bakılırsa, ülkeye hizmet edenler Ebu'l-Abbas b. Fazl b. Süleyman et-Tûsi (783-787) ile Fazl b. Yahya el-Bermekî (794-795) idi⁴⁰. Öteki valilerin çoğu para biriktirmekten başka bir şeye önem vermiyorlardı. Mesela Abdü'l-Cebbar b. Abdurrahman ve Müseyyeb b. Züheyr gibi bazıları, tayin edildikten hemen sonra vergileri boş yere arttırdılar. Harun Reşid devrinde (786-809) vergiler o kadar çok arttırıldı ki, mesela Kafkasya bölgesinden Müslüman olsun-olmasın halktan alınan vergilerin çeşidi bir hayli fazlalaşmıştı⁴¹.

³⁸ Cahen, *a.g.e.*, s. 185; İ. Hasan, *a.g.e.*, C. III, s. 432.

³⁹ B. Lewis, *Tarihte Araplar*, (Çev. H.D. Yıldız), İstanbul, 1979, s. 177 vd.

⁴⁰ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan Tarihi* (Yay. Haz. H. D. Yıldız), Ankara, 1995, s. 219; bkz. V. V. Barthold, “Bermekiler”, Md. İA.

⁴¹ Z. Bunyadov, *Azerbaycan (VII. - IX. Asırlarda)*, (Krilce), Bakü, 1994, s. 122 vd.

Azerbaycan, Arran, Mugan ve diğer vilayetlerden toplanan vergilerin meblağı hakkında elde edilen ilk malumatlara göre, Halife Harun er-Reşid devrinde, 10 milyon dirhemın üzerinde idi. Bunlardan sadece Azerbaycan vilayetinden 4 milyon dirhem, Mugan ve Arran vilayetlerinden ise 500'er bin dirhem idi⁴².

Halife Harun er-Reşid devrinde vergiler o kadar ağırlaşmıştı ki, onun zamanında yaşamış olan büyük İslam hukukçusu Ebu Yusuf, halife için hususi olarak **“Kitabû'l-Haraç”** (Haraç Hakkında Kitap) adlı eserini yazmıştı. Ebu Yusuf bu eserinde Harun er-Reşid'e hitaben; **“vergi toplananların vergi verenlere zulüm yaptıklarını, bir kişiden talep olunan verginin o kişinin haddini aşmaması gerekirken, halbuki, bunun aksine valilerin haddi aşan bir meblâğ tayin ettiklerini, vergiyi ödeyemeyenlerin ise, en ağır bir şekilde -insanlık onuruyla bağdaşmayacak bir şekilde, mesela vergi vermeyenleri kızgın güneşin altında günlerce aç-susuz bırakmak gibi- cezalandırdıklarını, bunun İslam hukukuna aykırı olduğunu”**⁴³ belirtmektedir.

Şu kadarını açıkça söylemeliyiz ki, Bağdat'ın bin bir gece masallarına konu olan deb debeli eğlence ve sefahat hayatını örnek alan mahalli küçük hükümetler gelir elde edebilmek için halkı kasıp kavuruyorlardı. Bunlar, Bağdat'ı takliden zengin toprak sahiplerinin elindeki topraklarını ve mallarını alıyor, köylü ve çiftçileri kendi hesaplarına çalıştırıyorlardı.

“Tevaifü'l-Mülük denilen bu hükümetlerin birbirlerini ezmek için halkın malını, canını heder etmeleri, galip gelenlerin mağlupların ülkesini yağma ve tahripten çekinmemeleri, vergilerin, tekalifi harbiyenin ağırlığı, eli silah tutanların istihsal sahasından uzaklaştırılması, asayişsizliğin devamı, İslam dünyasında zirai ve ticari faaliyetlerin felç olmasına neden oldu.”⁴⁴ Belki de ticaretin bu çöküşünün en açık belirtileri İskandinavya'da bulunan paralarda görüldü. IX. ve X. yüzyıllarda Arap ve İran paraları İskandinav ülkelerinde pek bol ve revaçta idi. XI. yüzyıl boyunca bu paraların sayıları azalıyor ve sonra da tamamen ortadan kalkıyordu⁴⁵.

Sonuç

İşte böyle bir siyasi bunalım ve parçalanmışlık ortamında Selçuklu Sultanlarının bütün İslam dünyasına bir kurtarıcılar ordusu olarak girmesinin ayrı bir yeri vardır. Onların, İslam dünyasının bu parçalanmışlığına bir son verip, bütün küçük devletleri ve hanedanları bir çatı, bir bayrak altında birleştirmeleri Abbasi Halifeleri değil, bütün İslam dünya-

⁴² Bunyadov, *a.g.e.*, s. 122.

⁴³ Ebu Yusuf, *Kitabû'l-Haraç*, Kahire 1302, s. 172-175.

⁴⁴ M.Ş. Günaltay, “Selçukluların İndikleri Zaman İslam Dünyası”, s. 65.

⁴⁵ B. Lewis, *a.g.e.*, s. 182.

sı tarafından sonsuz bir coşku ile karşılanmış, ciddi tasvip ve alâkaya mazhar olmuştur.

Selçuklu Sultanlarının siyaseten politikaları, yeni ülkeler fethetmek, İmparatorluğun geniş hudutları içerisinde yaşayan her dilden, dinden ve milliyetten insanlar üzerinde kendi saygınlıklarını arttırarak devlet otoritesini her yerde üstün kılmak, emniyet ve istikrarı temin etmektir. Nitekim, İslam'ın gücünü yenilemek ve Müslümanların siyasi birliğini yeniden oluşturmak şerefi onlara aittir.

Bugün olduğu gibi, Selçukluların Orta Doğu'ya geldikleri zaman var olan siyasi ve dini terörizmi bitirme yolunda harcamış oldukları çabalar, Orta Doğu'ya istikrar ve sükûn getirmiştir. Eğer Selçuklu Türkleri uyguladıkları politikalarla dini ve siyasi teröre (Karmatilik, Babekilik, Gulat-ı Şia, Hurremilik vb.) dur dememiş olsalardı, İslam dini ve İslam dünyası parçalanıp gitmekten ve hatta yok olmaktan asla kurtulamazdı.

Bibliyografya

Barthold, W., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan Tarihi* (Yay. Haz. H.D. Yıldız), Ankara, 1995.

Barthold, W., Köprülü, M.F., *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 1977.

Barthold, W., "Bermekiler", Md. İ.A.

Barthold, W., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Yay. Haz. K.Y. Koprman, İ. Aka), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1975.

Baysun, M.C., "Bağdad", Md. İ.A., C. II, s. 199.

Bedirhan, Y., "Anadolu Nüfus Hareketleri ve Selçuklu Sultanlarının İskan Politikası", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 140, s. 65-82, İstanbul 2002.

Bunyadov, Z., *Azerbaycan VII. - IX. Asırlarda*, (Krilce), Bakü, 1994.

Cahen, Cl., *İslamiyet*, (Çev. N. Erendor), İstanbul, 1990.

Çelik, M., "Selçukluların Ayrılıkçı Cereyanlara Karşı Devlet-Ümmet Bütünlüğünü Sağlama Politikasının Temel Umdeleri" *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sy. 34, Elazığ, 1995.

Ebu Yusuf, *Kitabü'l-Haraç*, Kahire 1302.

el-Kâtib el-İsfahani, *Zubdatu'l-Nusra ve Nuhbatu'l-Usra*, (Çev. K. Burslan), İstanbul 1943.

Graefe, E., "Fatimiler", İ.A., C. IV, S. 521-522.

Günaltay, M.Ş., "Selçukluların Horasana İndikleri Zamanda İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu", *Belleten*, C. VII, Sy. 25, Ankara, s. 62.

Günaltay, M.Ş., "İslam Dünyasının İnhitat Sebebi Selçuk İstilası mıdır?" *Belleten*, C. II, Sy. V, s. 82-89.

Hasan, İ.H., *İslam Tarihi*, C. V, İstanbul, 1991.

İbnü'l-Âdim, *Buğye*, (Nşr. A. Sevim), Ankara, 1989.

Kafesoğlu, İ., *Sultan Melikşah*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1973.

- Kassai, Nurullah, *Medâris-i Nizamiyye ve Te'sirat-ı İlmi ve İctimâian*, Tahran, 1343.
- Kitapçı, Z., *Abbasi Hilafetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*, Konya, 1995.
- Kitapçı, Z., *Hız. Peygamberin Hadislerinde Türkler*, C. II, 3. Baskı, Konya, 1996.
- Lewis, B., *Tarihte Araplar*, (Çev. H.D. Yıldız), İstanbul, 1979.
- Lewis, B., *Politics and War: Studies in Classical and Ottoman İslam*, London, 1976.
- Massignon, L., "Karmatiler" Md. İ.A., C. VI, S. 352-359.
- Ocak, A., *Nizamiye Medreseleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya, 1995.
- Rasonryi, L., *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971.
- Talas, M. Asad, *Nizamiye Medreseleri*, (Çev. S. Cihan), Samsun 2000.
- Turan, O., *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1995.
- Turan, O., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1995, s. XVI.
- Zahoder, B., "Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu Sırasında Horasan", (Çev. İ. Kaynak), *Bellekten*, C. XIX, Sy. 76, S. 491.

XIX. YÜZYIL BAŞLARINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN BAĞDAT'TA KÖLEMEN HÂKİMİYETİNİ KALDIRMA TEŞEBBÜSLERİ

Dr. Süheyla YENİDÜNYA*

Osmanlı Devleti'nin geniş bir coğrafyaya sahip olması zamanla idari ve mali açıdan farklı yönetim bölgelerinin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Jeopolitik ve mali açıdan devletin önemli sınır şehirlerinden olan Bağdat bu oluşumu en iyi yansıtan örneklerden biridir. Merkezi otoritenin azalmasıyla bölgede Kölemen Hâkimiyeti gün geçtikçe artmış zamanla devlet içinde devlet halini almışlardır. O kadar ki bir asırdan uzun bir dönem Bağdat valileri Kölemen soyundan gelenler arasından atanır olmuştur. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin Kölemen hâkimiyetine son vermek için XIX. yüzyıl başlarındaki girişimlerine yer verilecektir.

Anahtar kelimeler: Halet Efendi, Bağdat, Kölemen, Süleyman Paşa, Abdurrahman Paşa, Sebastiani, Aşiret, Bâbüali, Osmanlı Devleti, Musul.

Attempts Of Ottoman Empire To Abolish The Sovereignty Of Mamluks In Baghdad In Early XIX Th Century

In Ottoman Empire, because of having a wide geography, the administrative and financial terms has given rise to the formation of different management zones in course of time. Baghdad, as an important city border of state from both geopolitical and financial perspective, is one of the best example in this respect. With the weakening of central authority in the region, Mamluk's (Kölemen) rule has increased day by day and finally they became state within the state. So that a period longer than a century, Baghdad governors are appointed from among the Mamluks descends. This study will try to shed light on that, attempts of Sublime Porte to put and end the Mamluks (Kölemen) rule in Baghdad in early XIXth century.

* Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Key words: *Halet Efendi, Baghdad, Mamluk (Kölemen), Süleyman Pasha, Abdurrahman Pasha, Sebastiani, Tribe, Sublime Porte, Ottoman Empire, Mousoul.*

Osmanlı Devleti'nin, İran'la sınırını teşkil eden Bağdat¹, stratejik, bir öneme sahip olduğu kadar aynı zamanda devletin önemli gelir kaynaklarından biriydi. Ancak coğrafi konumu nedeniyle herhangi bir saldırı karşısında İstanbul'dan Bağdat'a askeri yardımın zamanında ulaşması imkânsızdı. Bâbüali, şehrin hem bu özellikleri hem de her an isyan etmeye hazır demografik yapısı yüzünden valilerin kuvvetli olmasını destekliyordu. Önceleri devletin lehine olan bu durum zamanla ters işlemeye başladı. Ahmet Paşa'nın Bağdat valiliği sırasında (1723/24-1747)² ordusunda bulunan 1.000 kadar seçkin Kölemen'den birisi olan Süleyman Ebulrahmah'ın (Büyük Süleyman Paşa 1779-1804)³ önce Ahmet Paşa'ya kethüda, onun vefatıyla da yerine vali olmasıyla başlayan bu süreç, Süleyman Paşa'nın seleflerinin kölelerine itibar etmesiyle hız kazandı. Şehirde onlar kuvvet kazandıkça Osmanlı tebaasının da itibarı azalmış, bu suretle hâkimiyeti Kölemenler ele geçirmişti. Dolayısıyla bölgede Osmanlı Devleti'nin idari varlığı gün geçtikçe zayıflamış, mali bağlar da vergilerin ve muhallefât bedellerinin ya hiç gönderilmemesi ya da göstermelik olarak çok az bir kısmının gönderilmesi nedeniyle kopma noktasına gelmişti. Bâbüali giderek büyüyen bu sorunu halletmek için 1807 ve 1811'de iki fırsat yakalamış, ancak başarılı olamamıştır. Bu çalışmada söz konusu tarihlerde bölgedeki Kölemen Hâkimiyeti'ne⁴ son vermek adına olan girişimlere yer verilecektir. Özellikle 1811'de Halet Efendi'nin bölgeye mübaşir olarak gönderilmesiyle başlayan süreç hakkında, bölgede yaşanan gelişmelerin hem Bâbüali hem de Halet Efendi⁵ tarafından çok gizli tutul-

¹ Bağdat şehri hakkında genel bilgi için bkz: Ahmed Cavid Baysun, "Bağdat" *İslam Ansiklopedisi (İA)*, C. II, Eskişehir 2001, s. 195-211; Abdülaziz Ed-Düri, "Bağdat-Genel Bakış", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. IV, İstanbul 1991, s. 425-433; Yusuf Halaçoğlu, "Bağdat Osmanlı Dönemi", *DİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 433-437; Abdülkerim Özaydın, "Bağdat-Kültür ve Medeniyet", *DİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 437-441.

² Ahmed Paşa hakkında bkz. Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, C. I, (Eski Yazıdan Aktaran Seyit Ali Kahraman), İstanbul 1996, s. 198.

³ Süleyman Paşa hakkında bkz. Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, C. V, s. 1546.

⁴ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, HAT 20896. Kölemen hâkimiyetinin kurulması ve yıkılması hakkında bkz. Sabit, *Kölemen Hâkimiyetinin Kurulması ve İnkırazına Dair Bir Risale*, İstanbul 1292; Mehdi Jawad Habib al Bustani, *Bağdat'taki Kölemen Hâkimiyetinin Tesisi ve Kaldırılması İle Ali Rıza Paşa'nın Valiliği*, (İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1979, s. 6-15.

⁵ Süheyla Yenidünya, *Hâlet Efendi'nin Hayatı, İdari ve Siyasî Faaliyetleri (1760-1822)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2009.

ması nedeniyle⁶ dönemin kroniklerinde pek bilgiye rastlanmaz. Şanizade Tarihi'nde Hâlet Efendi'nin Bağdat görevine ve o süreç içerisinde olanlara dair hiçbir kayıt bulunmaması sadece Bağdat Valisi'nin kesik başının gelmesini kaydedip anlatılacaklarını Hâlet Efendi'nin dönüşüne erteleme⁷ bu sebepten olsa gerektir. Yine Câbi Tarihi'nde bu konu hakkındaki hatalı bilgilerin olması, yazarın konu hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olmadığını göstermektedir⁸. Ahmed Cevdet Paşa'nın ise tarihinde birçok noktada Hâlet Efendi'nin verdiği bilgilerle örtüşen bilgiler vermesi, onun Hâlet Efendi'nin raporlarından faydalandığı kanaatini uyandırmaktadır. Ancak sıra vali atanmasına gelince yazar, Hâlet Efendi'yi Bağdat valiliğine göz dikmekle ve bir oldu bittiyle Abdullah Ağa'yı Bağdat valisi yapmakla suçlamaktadır. Belgeler ise Halet Efendi'nin en başından beri Abdullah Ağa'yı vali adayları arasında gördüğünü daha Süleyman Paşa'yı ortadan kaldırmadan onu Bağdat kaymakamı ilan ettiğini ve Abdurrahman Paşa'ya karşı birlikte çalıştıklarını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu çalışmadaki amacımız Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki belgeler ışığında konuyu ele almaktır.

1807 Yılı Gelişmeleri

Kölemenlerin devlet içinde devlet halini almaları Osmanlı Devleti için gün geçtikçe büyük bir sorun halini alıyordu. Bölgeye doğrudan müdahale etmek işleri daha da kötüleştireceğinden uygun bir ortam için bekleyen Bâbıali, 20 Eylül 1807 tarihinde Bağdat Valisi Ali Paşa'nın⁹ köleleri tarafından öldürülmesiyle istediği fırsatı yakaladı. Ancak çok geçmeden Bağdat halkı, atanacak yeni valinin yine bir Kölemen ve eski valinin kethüdası olan Süleyman Bey olmasını talep etmiş, bu istekleri Bâbıali'de meşveret meclisinde tartışılarak, Süleyman Bey'in kaymakam, Erzurum valisi Yusuf Ziya Paşa'nın Bağdat Valisi olmasına karar verilmiştir¹⁰. Sultan IV. Mustafa (1807-1808) ise Kölemen hâkimiyetinin sona erdirilmesi için Bağdat'a dışarıdan bir vali atanmasının isabetli bir tedbir olduğunu

⁶ BOA., HAT 20880.

⁷ Şanizade, *Tarih*, C. I, 1284/1867, s. 406.

⁸ Ali Paşa'nın kethüdası olan Süleyman Paşa'yı, Câbi Ömer Efendi eserinde oğlu olarak göstermektedir [Câbi Ömer Efendi, *Câbi Tarihi*, (Haz. Mehmet Ali Beyhan), C. I, Ankara 2003, s. 694]. Halet Efendi tarafından Bâbıali'ye Basra Mutesellimi'nin Bağdat'a vali olarak atanmasının teklif edildiğini [Câbi Ömer Efendi, *a.g.e.*, C. I, s. 694] ve Süleyman Paşa'nın idamından sonra Bağdat Valisi olarak Abdullah Paşa atanmışken Süleyman Paşazade Said Bey'in vali olduğunu (Câbi Ömer Efendi, *a.g.e.*, C. II, s. 974) kaydetmesi de Câbi'nin verdiği hatalı bilgiler arasındadır.

⁹ Ali Paşa'nın Bağdat valiliğine atanması ve öldürülmesi hakkında bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. VIII, Dersaadet 1309 (ikinci baskı), s. 204-206.

¹⁰ BOA., HAT 4289.

düşünmekle birlikte, bazı endişeler taşımaktaydı. Dışarıdan atanan valinin bir tarafı İran diğer tarafı Vehhabilerle¹¹ çevrilmiş olan Bağdat'ı kontrol etmekte yaşayacağı güçlük Sultan'ı rahatsız eden bir husustu. Ayrıca dışarıdan atanacak bir vali Bağdat'ta her an çıkması beklenen ihtilali hızlandırabilirdi. Bu düşüncelere sahip olan IV. Mustafa, atamayı hemen onaylamıyor, Bağdat halkının Yusuf Ziya Paşa'yı kabul edeceklerine ve bir ihtilal çıkartmayacaklarına dair meşveret meclisinden teminat istiyordu¹². Yusuf Ziya Paşa'nın Bağdat'a Vali olarak atanması¹³ meşveret meclisinin istenilen teminatı verdiğini göstermektedir. Ancak bu karar uygulama aşamasında Fransız elçisi Sebastiani¹⁴ engeline takıldı. Osmanlı Devleti'nin o dönemde Fransa merkezli bir dış politika takip etmesi ve Rusya'yla olan sorunlarını halletmek için bu ülkeye bel bağlaması¹⁵ nedeniyle Fransız elçisi Sebastiani, dış ilişkiler bir yana artık devletin işlerinde de söz sahibi olmuş; hatta bu bahiste görüleceği gibi vali atamalarına dahi müdahale eder hale gelmişti.

İngiltere ile rakip oldukları Bağdat-Basra bölgesinde Fransa'nın söz sahibi olmasını isteyen Sebastiani hemen harekete geçerek konuyu dönemin Reisülküttabı Hâlet Efendi ile müzakereye başladı. Fransız elçisi kontrolü altında tutamayacağı Yusuf Ziya Paşa yerine birlikte hareket ettiği Süleyman Bey'in vali olarak atanmasını talep ediyordu. Avrupalı bir elçinin sözüyle vali atanması mümkün değilse de Fransa'nın ilişkileri kesmek için en ufak bir meseleyi bahane edeceği bilinen bir gerçektir. Durumun nezaketini en iyi bilenlerden biri olan Hâlet Efendi, kelimelerini özenle seçerek konunun Osmanlı Devleti'nin işlerine ait bir mesele olduğu gerekçesiyle Sebastiani'nin talebini reddetti. Ancak Sebastiani,

¹¹ Vehhabi'ler hakkında geniş bilgi için bkz. Eyüp Sabri, *Tarih-i Vehhabiyan*, İstanbul 1296; Neşet Çağatay, "Vehhabilik", *İA*, C. XIII, Eskişehir 2001, s. 262-269; Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti (Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı)*, Ankara 1998.

¹² BOA., HAT 53925; TSMA E 7030.

¹³ TSMA., E 8702/10. Yusuf Ziya Paşa'ya 24 Receb 1222/27 Eylül 1807 tarihinde Şehrizor ve Basra eyaletleriyle birlikte Bağdat valiliği verilmiştir (BOA., Tahvil 53, s. 21-22).

¹⁴ Napolyon'un kız kardeşinin kocası olan (Câbi Ömer Efendi, *a.g.e.*, C. I, s. 18), General Horace Comte Sebastiani, Mısır Seferi'nden hemen sonra görünüşte Kuzey Afrika sahillerindeki Fransa ticaretini denetlemek gerçekte ise İstanbul'da III. Selim ile görüşerek Osmanlı Devleti'ni Fransa tarafına çekmek için gönderilmişti. Napolyon ile olan akrabalığı ve daha önceki tecrübesi göz önüne alındığında Sebastiani'nin elçi olarak seçilmesinin tesadüfi olmadığı ve Napolyon'un, Osmanlı Devleti'ni müttefikleri olan Rusya ve İngiltere'den ayırmak için özellikle Sebastiani'yi gönderdiği anlaşılmaktadır. Sebastiani 28 Ağustos 1806 tarihinde Fransa Büyükelçisi sıfatıyla İstanbul'a gelmiştir [Driault, *Selim-i Salis ve Napolyon, Sebastiani ve Gardan*, (terc. Köprülüzade Mehmet Fuad), Dersaadet 1329, s. 29-30].

¹⁵ 1807-1808 Osmanlı Fransız yakınlaşması hakkında bkz. Süheyla Yenidünya, *a.g.t.*, s. 92-99.

nihayetinde, İngiltere'nin Basra'da Vehhabiler ile görüştüğünü ve bu yüzden Bağdat meselesinin de içişlerine ait bir konu olmaktan çıktığını söyleyerek gerçek niyetini açıkladı. Tüm ısrarına rağmen istediği sonucu alamayan Fransız elçisi İspanya ve Felemenk elçileri ile birlikte İstanbul'dan ayrılacağını bildirerek Bâbıali üzerindeki baskısını arttırdı. Sebastiani'nin blöfünü gören Bâbıali geri adım atmamakla birlikte adı geçen elçilere tarziye yollu takrirler yollayarak gönüllerini almaya çalıştı¹⁶.

Bu esnada Bağdat'ta kaymakam Süleyman Bey hem kendisinin hem de halkın gönderdiği yazılarla Bâbıali'yi etkileyerek valilik koltuğuna oturmaya çalışıyordu. Şehir ahalisi, Süleyman Bey'in telkinleriyle yazdıkları aşikâr olan dilekçelerde; Yusuf Ziya Paşa'nın, Irak'ın hem idari hem de demografik yapısı hakkında bilgisinin yetersiz olabileceğini ileri sürerek Süleyman Bey'in valiliğe atanmasını istiyorlardı¹⁷. O ise vali olması halinde hem İran'ın saldırılarını önleyeceğini hem de Vehhabi sorununun ortadan kaldırarak Baban ve Şehrizar bölgesini kontrol altına alacağını taahhüt etmekteydi. Ayrıca isyan emareleri görünen şehirde böyle bir durum vukuunda Vehhabilerin de harekete geçeceklerine dikkat çekerek bir an önce atanma emrinin verilmesine çalışıyordu¹⁸. Süleyman Paşa'nın bu yazısı Bâbıali'ye ulaştığı sırada Fransız elçisi de Hâlet Efendi'ye, onun gayret ve dirayetini içeren bir takrir göndererek, Bağdat valiliğine atanması yönündekini teklifini yeniledi. Hatta randevusuz bir ziyarette bulunarak, şehirde ihtilal emarelerinin görüldüğünü ve bu durumda Vehhabilerin bölgeye saldıracağını, sözde dostane bir şekilde ihtar ediyor ve bu tehlikenin ancak valiliğin Süleyman Bey'e verilerek önlenebileceğinin altını çiziyordu¹⁹. Sebastiani ve Süleyman Bey'in ifadelerinin neredeyse bire bir örtüşmesi ise birlikte hareket ettiklerini gösteriyordu.

Bütün bu baskıların sonucunda Bâbıali mecburen geri adım atmış ve Yusuf Ziya Paşa'nın yerine Süleyman Paşa'yı atamıştır²⁰. Bağdat'ın bir Kölemen olan Süleyman Paşa'ya tevcih edilmesiyle Osmanlı Devleti bölgede Kölemen hâkimiyetine son vermek için büyük bir fırsatı kaçırmıştır²¹.

¹⁶ BOA., HAT 14351.

¹⁷ BOA., HAT 54084, 4282.

¹⁸ BOA., HAT 4276, 4290.

¹⁹ BOA., HAT 53342.

²⁰ Süleyman Paşa 27 Şevval 1227/28 Aralık 1807 tarihinde Bağdat valiliğine atanmış (BOA., Tahvil 53, s. 21-22); caize olarak ise 15.323 kuruş göndermiştir (BOA., Sadaret Defteri 354, s. 11). Yusuf Ziya Paşa'nın valilikten alınmasına gerekçe olarak para ve diğer bazı taleplerde bulunarak görev yerine gitmeyi erteleme gösterilmiştir. Ancak Bağdat gibi geliri yüksek bir yerden alınmasına tepki göstermesini önlemek için kendisine madenler ilhakıyla Sivas eyaleti tevcih edilmiştir (BOA., HAT 53790).

²¹ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C. VIII, s. 244. Ahmed Cevdet Paşa, Bâbıali'nin aldığı bu karrarda kölemenlerin taleplerinin mi yoksa Sebastiani'nin mi ağır bastığını tam olarak anlaya-

1811 Tarihli Müdahale

Fransız elçisi Sebastiani'nin gayretleriyle Bağdat Valisi olan Süleyman Paşa²² ise dirayeti ve liyakati sayesinde genç yaşına rağmen kısa sürede bölgede nüfuzunu arttırmış; halkın sevgi ve saygısını kazanmıştı. Muhtelif gruplardan²³ oluşan şehirde ilk anda bu sayede tutunabildi. Baban Mutasarrıfı Abdurrahman Paşa'nın²⁴ tenkilinde savaş sahasında kazandığı başarıyı masada kaybetmesi ona ilk yenilgisini getirdi. Bağdat'ın merkeze olan uzaklığından²⁵ faydalanarak, bölgede yıllardan beri süregelen idari teamülleri hiçe sayıp, Musul²⁶ Valiliği'ni Abdülcélilzade

madığını yazmaktadır. Ancak bununla birlikte o sırada Bağdat'ta sayıları 1000 kadar bile olmayan kölemenlerin devlet için bir tehlike teşkil edemeyeceğini ve Bağdat halkının kölemenler için isyan lekesini kabullenmeyeceklerini ilave etmiştir. Ayrıca Süleyman Paşa tarafından 5-6000 kese akçenin İstanbul'a gönderildiği ve bunun Bâbüali'de ve sarayda sözü geçenlere dağıtıldığı da kaydetmektedir. Ahmed Cevdet Paşa'nın daha sonra kaleme aldığı satırlar daha da ilginçleşir. Ona göre o esnada Fransa ve Rusya imparatorlarının Rumeli'yi paylaşmaya karar verdiklerinden dolayı Sebastiani'nin Rumeli işlerine müdahalesi devletin politikası gereğinden olarak kabul edilebilirdi. Ancak Bağdat valiliğine müdahalesine bir mana verilemezdi (Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C. VIII, s. 207). Cevdet Paşa'nın bu satırlarıyla açıkça belirtmese de Süleyman Paşa'nın göndermiş olduğu rüşvetten Sebastiani'nin de bir pay aldığını düşündüğü meydandadır. Elimizde Ahmed Cevdet Paşa'nın bu iddialarını kanıtlayacak ya da çürütebilecek belgeler bulunmamaktadır. Ancak Sebastiani'nin her fırsatta İstanbul'dan ayrılacağını ileri sürmesi ve buna karşılık aldığı pahalı hediyelerle bu fikrinden vazgeçmesi (Ahmed Asım, *Tarih-i Asım*, C. II, İstanbul 1867, s. 147) paraya olan düşkünlüğünü göstermektedir. Bununla birlikte Sebastiani'nin Irak havalisinde üstünlüğü Vehhabilerle temas hâlinde olan İngilizlere kaptırmamak için kendine bir müttefik araması ve Süleyman Paşa'yı bu yüzden desteklemesi de ihtimal dâhilindedir.

²² Süleyman Paşa hakkında bkz. Mehmet Süreyya, *a.g.e.*, C. VI, s. 1549.

²³ Ahmed Cavid Baysun, *a.g.e.*, s. 205.

²⁴ 30 seneden beri Baban mutasarrıflığı yapan Abdurrahman Paşa, sancağın merkezi olan Süleymaniye'dir. Zaman zaman kısa sürelerle azledilse bile yine görevine iade edilmek zorunda kalmıştır (BOA., HAT 20879).

²⁵ Doğu Anadolu, Bağdat, Basra, Mısır, Yemen, Eflak, Boğdan, Gürcistan ve Kuzeybatı Afrika gibi İstanbul'dan daha uzak ve merkeze yakın yerlere göre oldukça esnek biçimde yönetilen bölgelerde, Osmanlı Devleti vergi toplamaya önem vermekle birlikte, var olan toprak düzenlerine ancak sınırlı bir biçimde müdahale etmiştir. Bu eyaletlerde hazırlanan kanunnameler içinde aynı şey söylenebilir. Bu kanunnameler Osmanlı uygulamalarını tamamen yerleştirmek yerine, Osmanlı kurumlarıyla Osmanlı öncesi uygulamaları birleştirmekteydi. Böylece maddi ve idari konularda devlet içinde ortaya merkezin denetiminin farklı düzeylerde gerçekleştiği alanlar çıkmaktaydı (Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 2003, s. 97; aynı yazar, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul 2007, s. 4, 58).

²⁶ Musul şehri hakkında bkz. E. Honigsmann, "Musul", *İA.*, C. VIII, Eskişehir 2001, s. 738-740; Besim Darkot, "Musul" *İA.*, C. VIII, Eskişehir 2001, s. 740-744; Ahmet Gündüz, "Mu-

ailesinden alarak divan kâtipleri olan Ahmet Bey'e tevcih ettirmesi²⁷, Baban ve Köysancak Sancakları atamalarında da bildiğini okuması²⁸ ise bölge idarecilerinin kendisinden duydukları memnuniyetin azalmasına sebebiyet verdi. Bunun yanında, görünürde bölgedeki aşiretleri yola getirmek, gerçekte ise büyük bir gelir kapısı olan Ergani Madeni'ni²⁹ hâkimiyeti altına almak için Diyarbakır'a yaptığı seferde bölgeyi tahrip etmesi³⁰ İstanbul'un şimşeklerini üzerine çekmesine neden oldu.

Bölgedeki halkın, Süleyman Paşa'dan artık hoşlanmadığına ve ondan kurtulmak istediğine, Paşa'nın askeri ve siyasi gücünü kaybettiğine dair söylentiler³¹ Bâbüali'ye kadar ulaşmıştı. Ayrıca vali, merkez tarafından defalarca emredilmesine rağmen, Vehhabilerle mücadele etmediği gibi³², bilakis Vehhabi taraftarı olan akıl hocalarının etkisinde kalıyor ve yeni kurallar ihdas ediyordu. Örneğin müsadereyi, kısas haricindeki idamı ve mahkemelerden alınan harçları kaldırmış ve hâkimlere Bağdat hazinesinden maaşlar bağlatmıştı. Bunlar her ne kadar iyi niyetli düzenlemeler olarak gözükse de, temelinde Vehhabi kuralları yatmaktaydı. Bu ise Vehhabileri ortadan kaldırmak için büyük bir uğraş veren Bâbüali'de hoş karşılanabilecek bir durum değildi. Üstelik Süleyman Paşa'nın yüzyıllardan beri uygulana gelen kuralları yıkarak menşei her ne olursa olsun yeni kurallar ihdas etmesi, İstanbul'da bir başkaldırı olarak yorumlanıyordu³³.

Bu sıralarda Rus seferi dolayısıyla hazine büyük bir sıkıntı içindeydi. Bu açığı kapatmak için Tepedelenli Ali Paşa, Cabbarzadeler ve Kara Osmanzadeler'den borç alınması düşünülüyordu. Bağdat muhalefatının da hazineye büyük bir rahatlama getireceği ortadaydı. Yapılan araştırma sonucunda Süleyman Paşa'nın, selefleri Ali Paşa'nın muhalefatından 5.994 ve Büyük Süleyman Paşa'nın muhalefatından 4.200 kese olmak üzere toplam 10.144 kese³⁴ muhalefat bedeli ödemesi gerektiği ortaya

sul-Osmanlılar Dönemi", *DİA*, C. XXXI, İstanbul 2006, s. 363-367; aynı yazar, "Musul Sancağı'nda Aşiretler ve Şekavetleri (1523-1575)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 143, Nisan 2003, s. 113-139.

²⁷ BOA., C.DH. 3728.

²⁸ BOA., HAT 20879.

²⁹ Maden-i Hümayun Emaneti ve Ergani Madeni hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fahrettin Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik*, Ankara 1997.

³⁰ BOA., Darphane Dosyaları Muhasebe Kalemi (D.DRB.MH) 70/3; BOA., C.DH. 3728.

³¹ TSMA., E. 5753.

³² BOA., HAT 20834.

³³ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C. IX, s. 210.

³⁴ Bu miktarın 4200 kesesi Ali Paşa'nın, 5944 kese 380 kuruşu ise Büyük Süleyman Paşa'nın muhalefat bedelidir (BOA., C.ML. 15025). Bu miktar için başka bir belgede farklı rakamlar verilmektedir (BOA., HAT 20847).

çıktı. Sultan II. Mahmut (1808-1839) ise hem ayanlardan borç alınmasında hem de muhallefât bedelinin tahsil edilmesinde bazı mahzurlar görmekteydi³⁵. Ancak hazineye 18 valinin biriktirmiş oldukları 100.000 kese akçenin aynıyla durmakta olduğuna dair Bağdat'tan gelen bir ihbar³⁶ işleri değiştirdi. Bu ihbar üzerine Süleyman Paşa'ya ait kayıtlar bir kez daha inceleniyor ve hazineye olan borcunun tamamını en kısa sürede göndermesi için Aralık 1809'da bir emir gönderiliyordu. Ancak Süleyman Paşa bunları dikkate almıyordu³⁷.

Süleyman Paşa'nın bu tavrı üzerine³⁸ Bâbüali, Bağdat Kapı Kethüdası Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşlarından Yeniceizade Ahmet Ağa'yı, bir kez daha uyarıyordu. Kapı kethüdası ise Abdülcelilzadelerden Mehmet Bey'in uhdesinde olan Musul'un Süleyman Paşa'ya verilmesi halinde, Paşa'nın 5.250 kese akçe ödeyeceğini taahhüt ettiğini bildirdi. Ancak şartı kabul edilmediği takdirde, selefi Ali Paşa'nın muhallefât bedelinin kusuru olan 4.200 kese ve Büyük Süleyman Paşa muhallefât bedelinin kalanı olan 5.940 kese akçeyi ödemeyecekti³⁹.

Ödeme taahhüdünde bulunduğu⁴⁰ halde selefleri Büyük Süleyman Paşa ve Ali Paşa'nın muhallefât bedellerini göndermemesi⁴¹ Süleyman Paşa'nın sonunu hazırladı. Bu suretle Bâbüali 1808'de Fransız Elçisi Sebastiani engeline takıldığı için başaramadığı bölgedeki Kölemen hâkimiyetine son verme fırsatını bir kez daha yakaladı ve Reisülküttapken Kütahya'ya sürülen ve kısa bir süre önce affedilerek⁴² İstanbul'a geri çağırılan Hâlet Efendi'yi Bağdat'a mübaşir olarak atadı⁴³. Kendisine buyurul-

³⁵ BOA., HAT 25370.

³⁶ TSMA., E 5753.

³⁷ Süleyman Paşa ölen Musul Valisi Ahmed Paşa'nın muhallefât bedeli olarak 14.592 kuruş göndermişti. Derkenarlara bakıldığında 1808-1809 senelerine ait Musul hazinesi irsaliyesinden 21.765 kuruşun kısteyn mevacibine sarf olunduğu anlaşıyordu. 1805-1810 yılları arasında Musul Eyaleti mukataasının ise 48.762 kuruş ve 30 akçe bakayası olduğu kayıtlıydı. Yine aynı tarihte adet-i ağnam ve Musul mukataasının mutasarrıfları Osman Bey, Mehmet Said Bey ve Mehmet Emin Bey'in 1807-1810 yılları arasında 2.578 kuruş zimmetlerinin tahsili için ayrı bir emir yollandı (BOA., C.DH. 16720; BOA., C.ML. 15720).

³⁸ *The Gentlemen's Magazine: And Historical Chronicle*, Vol. LXXXI, London 1811, s. 75.

³⁹ BOA., C.DH. 2723.

⁴⁰ BOA., Mühimme Mektume Defterleri (MHM.MKT.d.) 7, s. 12, hkm: 7; BOA., C.DH. 6719.

⁴¹ BOA., HAT 20861.

⁴² Şanizade, *a.g.e.*, s. 250; Hâlet Efendi ve af emrini getiren mübaşir arasında geçen diyaloglar için bkz. Câbi Ömer Efendi, *a.g.e.*, C. I, s. 552-554.

⁴³ BOA., HAT 20843. Yeni sürgünden dönen Hâlet Efendi'ye bu kadar büyük sorumluluklar verilmesi ve Bâbüali için hayati önem arz eden bir göreve getirilmesi kariyeri açısından çok önemliydi. Ancak kendisi bu görev için istekli değildi. Çünkü Süleyman Paşa'yı, gereken meblağı ödemesi için hiçbir şekilde razı edemeyeceğini hatta valinin, onu Bağdat sınırlarının

du yazmak, sancak ve mirimiranlık tevcihleri yapmak gibi olağanüstü yetkiler⁴⁴ verilmesine rağmen işi suhuletle halletmesi istendi. Rus seferiyle uğraşırken bir de Bağdat'a askeri müdahalenin yapılması işleri çıkmaza sokabilirdi. Bu yüzden Hâlet Efendi'nin ilk önce Süleyman Paşa'yı muhallefet bedelini ödemesi için ikna etmeye çalışması ve bu arada da azletmenin yollarını araştırması isteniyordu. Üzerinde önemle durması gereken bir diğer konu da valiyi azlettiği takdirde yerine getireceği kişinin muhallefet bedelini ödeyebilecek güçte olup olmadığını anlamaktı. Yeni atayacağı kişiyi Bâbıali'ye bildirecek olan Hâlet Efendi işlerin karışması halinde İstanbul'dan gelecek izni beklemeden de bu atamayı yapabilecekti. Ancak söz konusu düzenlemeleri yaparken kimseye eziyet etmemesi ve Bağdat hazinesine bir zarar gelmesini engelleyerek muhallefet defterini göndermesi talep edildi⁴⁵.

Süleyman Paşa İle Mücadele

Bâbıali'de Süleyman Paşa'yı görevinden almak için tüm hazırlıklar tamamlanmış ve Hâlet Efendi yola çıkmıştı. Ancak bir mübaşir gönderilmesi dahi Süleyman Paşa'yı endişeye sevk etmiyor, üstüne üstlük büyük bir cüretle Musul'un kendisine tevcih edilmesi için sadrazama ricada bu-

çerisine bile sokmayacağını düşünüyordu. Ancak II. Mahmut tarafından affedilerek sürgünden dönen Hâlet Efendi'nin kendisine verilen ilk göreve her ne sebeple olursa olsun gitmeme gibi lüksü olamazdı. Sürgün yıllarında tahta geçen Sultanın, kendisi hakkında fazla bilgisi yoktu ve onu emre itaatsizlikle suçlayarak yeniden sürgüne göndermesi yüksek bir ihtimaldi. Bu çekinceleri taşıyan Hâlet Efendi, değil ret cevabı vermek tek bir kelime dahi söylemeden görevi kabullendi (TSMA., E. 7147). Hâlet Efendi'nin isteksiz davranmasına neden olan bir diğer nokta da maddi sıkıntısıdır. İstanbul-Bağdat arasındaki mesafe göz önüne alındığında yol masrafları oldukça yüklü olacaktı. Üstelik hem önemli bir devlet adamı olduğu hem de Bağdat Valisi'nin üzerinde etki bırakabilmek için epey kalabalık bir maiyetle Bağdat'a gitmesi gerekiyordu ki bu masrafların bir kat daha artmasına neden olacaktı. Yeni sürgünden dönen Hâlet Efendi'nin bu masrafları tek başına karşılamasının imkânı yoktu (BOA., A.AMD 57/63). Bunun üzerine Reisülküttaplığı döneminde sarrâfı olan Şapçıoğulları'ndan bu parayı temin etmesi istendi. Ancak sarrâflar, daha reisülküttaplık döneminde aldığı borçları ödemeyen Hâlet Efendi'ye bu parayı vermeyi reddettiler (BOA., D.DRB THR 74/43). Bu durumda, söz konusu masrafların darphaneden karşılanması gerekiyordu. Nitekim II. Mahmut da ilk önce bu doğrultuda emir verdi. Darphanede, 40.000 kuruş tutan bu parayı karşılayabilecek nakit bulunmaması üzerine, sarrâflardan darphane adına 7-8 ayda geri ödemek kaydıyla borç para istendi. Sarrâflar bu teklifi de reddetmekle birlikte, sefer nedeniyle çıkarılan sehimlerden kendilerine verilmesi şartıyla söz konusu meblağı temin edeceklerini bildirdiler. Sonuç olarak gereken para bu yolla karşılandı ve geri dönüşünde ödemek şartıyla bir borç senedi alınarak Hâlet Efendi'ye teslim edildi (BOA., D.DRB THR 74/41).

⁴⁴ BOA., C.DH. 16720, 3728.

⁴⁵ BOA., Kamil Kepeci Defter (KK.d) 22, s. 31.

lunuyordu. İsteğinin kabul edilmesi halinde sadrazama 25.000 kuruş, kethüda ve reisülkütüba 7.500'er kuruş vermeyi vaat ediyordu⁴⁶.

İstanbul'dan kalabalık bir maiyetle Bağdat'a doğru yola çıkan Hâlet Efendi ise şehre doğru yaklaştıkça Süleyman Paşa ile nasıl baş edebileceğini anlamak için bölge ileri gelenleri ile müzakerelerde bulunuyor, ancak görevinin ne olduğunu tam manasıyla açıklamıyordu. Bunların arasında bulunan Harput Ağalarından Çonaloğlu Hacı Mehmet Ağa'nın yönlendirmesiyle Diyarbakır Müftüsü Hasan Efendi ile görüşmek üzere Diyarbakır'a doğru yola çıktı. Şehre vardığında müftü ve Şeyhzade İbrahim Paşa⁴⁷ ile müzakereye başlayan Hâlet Efendi ketum tavrını koruyarak görevinin ayrıntılarını açıklamadı. İbrahim Paşa, "*Nifak ehli*" olarak tanımladığı Bağdat halkından kendine taraftar bulamayacağı ve gelişi çok önceden duyulduğu için Bağdat'ı adeta mülkleri gibi sahiplenilen Kölemenlerin ona bir zarar verecekleri gibi sebepler ileri sürerek Süleyman Paşa'ya dair emirleri Diyarbakır'da ilan etmesini istiyordu. Ancak İbrahim Paşa'nın, kısa bir süre önce Diyarbakır'ı yağmalayan Bağdat valisinden intikam almak için kendisini kışkırtması ihtimalini göz önünde tutan Hâlet Efendi onun teklifini dikkate almadı⁴⁸.

Şehirden ayrılan ve on sekiz saat süren bir yolculuktan sonra Mar-din'e varan Hâlet Efendi'yi şehrin ayanı Mehmet Çavuş karşılıyor ve Sincar Aşireti⁴⁹ tarafından zabt edilmiş olan yolun orduda görevli olan Tay

⁴⁶ BOA., A.SKT 108/55.

⁴⁷ Şeyhzade İbrahim Paşa hakkında bkz. Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, C. III, s. 785.

⁴⁸ TSMA., E. 7147.

⁴⁹ Sincar Dağı'nın sancak mutasarrıfı Tay Şeyhi'di. Amid, Sincar ve Habur sakinleri "Tay Kabilesi" unvanını kullanıyorlardı. Ancak asıl dağ Ağası Sincar Dağı'nda sakin olan Yezidilerin lideriydi. Hayatlarını kimseye görünmeden bu dağlarda geçiren Yezidiler, Hâlet Efendi'nin Bağdat görevi esnasında kendiliklerinden maiyetine girmeyi istemişlerdi. Kendilerinden sadece yolun güvenliğini sağlamalarını talep eden Hâlet Efendi'nin bu ricasını yerine getirdikleri gibi Bağdat'tan geri dönerken Tay Şeyhi aracılığıyla kendisinden rey buyuruldusu almak istediklerini bildirmişlerdi. Hâlet Efendi'nin, Sincar Dağı Şeyhi'nin bu teklifini devlet hizmeti için bölgeye gelen memurlara dokunmaması karşılığında kabul etmesi üzerine, Şeyh de yanına gelerek kendisine büyük bir saygı göstermiş, çölü geçinceye kadar Hâlet Efendi ve maiyetine muhafızlık yapmıştır. Tay Şeyhi, IV. Murat'ın Irak seferi esnasında Sincar Aşireti'ni hiçbir şekilde tabiiyetine alamamışken şimdi kendiliklerinden rey buyuruldusu talep etmelerini Sultan II. Mahmut'un bir kerâmeti olarak görmekteydi. Tay Şeyhi'nin bu ifadeleri aslında Sultan II. Mahmut'a iltifat kabilindendi. Çünkü, Sincar Aşireti her ne kadar güçlü bir aşiret olsa da Süleyman Paşa'nın, Diyarbakır seferi esnasında Sincar Dağı'nı kuşatması üzerine büyük bir tehlike yaşamıştı. Sonuçta Paşa'nın kuvvetlerini uzaklaştırdılarsa da böyle bir olayın tekrarında Bâbîali'nin desteğini almak için bu yola başvurmaları kuvvetli bir ihtimaldir (TSMA., E. 7147). Yezidiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ufuk Gülsoy, "Sıra Dışı

Aşireti Şeyhi'nin liderliğinde geçilebileceğini ileri sürerek onu Bağdat'a gitmekten vazgeçirmeye çalışıyordu. Süleyman Paşa'nın ordusunun çok yakın olduğu Mardin'de tutulmak istendiğini anlayan Hâlet Efendi, Bağdat'a gitmekten ancak valinin isteği üzerine vazgeçebileceğini söyleyerek bu teklifi reddetti. Bu sırada Sultan IV. Murat (1623-1640) zamanından beri Bâbüalî'den gönderilen memurları Bağdat'a ulaştırma görevi kendi aşiretinin uhdesinde olan⁵⁰ Tay Şeyhi, "*Hâlet Efendi gibi ekâbirden bir devlet memurunu Bağdat'a ulaştıramadı*" sözünü asla gururuna yediremeyeceğini söyleyerek orduda bir karışıklık çıkarmış⁵¹ ve validen gerekli izni alarak⁵² Hâlet Efendi'yi Bağdat'a götürmek üzere Mardin'e gelmişti.

70 saatlik mesafeyi Tay Şeyhi eşliğinde kat ederek Musul'a varan Hâlet Efendi Musul Beylerbeyi Mahmut Paşa tarafından büyük bir törenle karşılandı. İkili arasında Bağdat meselesinin halli için görüşmeler başladı. Bâbüalî'den kesin emir olmadan Süleyman Paşa'nın azlinin mümkün olamayacağını düşünen Mahmut Paşa'nın Hâlet Efendi'ye olan tam desteği ise Bâbüalî'ye sadakati yanında Süleyman Paşa'nın Musul'a göz dikmesi hatta şehrin kendisine tevcihi için sadrazama baskı yapmasından kaynaklanıyordu⁵³. Mahmut Paşa'nın sözlerinin arkasında duracağına ve kendisine yardımcı olacağına kanaat getiren Hâlet Efendi, nihayetinde Süleyman Paşa'nın azli için elinde kesin emirler olduğunu kendisine açıkladı. Bununla birlikte Hâlet Efendi Süleyman Paşa'nın kimlerden güç alarak Bâbüalî'ye karşı durduğunu öğrenmeden kesinlikle üzerine gitmemeye karar verdi. Ona göre, Bağdat Valisi İngiltere, İran veya Vehhabilerden destek görüyordu. Ancak bunların valiyi nereye kadar destekleyeceklerini bilemiyordu. Eski şeyhülislam Dürriyade Abdullah Efendi'ye bir mektup yollayarak Süleyman Paşa'nın asıl amacının Ergani Maden-i Hümayûnu'nu ele geçirmek olduğu ve bu yüzden muhalefat bedelini ödese bile muhakkak azledilmesi gerektiğini bildiren Hâlet Efendi, Musul'dan ayrıldı. Şehrîzor⁵⁴ ve Kerkük arasındaki mesafeyi valinin subaylarının güç gösterileri arasında kat etti.

Bir Dini Topluluk: Osmanlı Yezidileri (XIX. ve XX. Yüzyıllar), *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 7, İstanbul 2002, s. 129-162.

⁵⁰ TSMA., E. 7147.

⁵¹ BOA., KK d. 22, s. 31.

⁵² BOA., HAT 20898 B.

⁵³ BOA., ASKT 108/55.

⁵⁴ Yirmi kadar sancağı olan Şehrîzor büyük sınır kentlerinden biriydi. Merkezi Kerkük'tü ve Bağdat valisi tarafından atanan bir mutasarrıf tarafından yönetiliyordu. Bir kaleye sahip olan şehrin halkının çoğunluğunu da yeniçeriler oluşturuyordu. Diğer önemli sancakları Erbil, Köy, Harir, Altın köprü, Jenkabad, Karahan ve Baban'dır. Baban Sancağı'nın merkezi olan Süleymaniye'nin Zaho ve Baclan gibi genelde İran'la sınır olan kazaları bulunmaktaydı (TSMA., E. 7147).

Hâlet Efendi ve maiyeti Kerkük'e vardığında, valinin Tatar Ağası tarafından karşılandılar. Bağdat'a yaklaşıldığı esnada, Bağdat Valisi'nin sarrafı olan Haskil de⁵⁵ karşılama heyetine katıldı. Gelir gelmez Süleyman Paşa'dan dert yanan sarraf, her an bir suikasta uğrayabileceğini ve kethüdadan başka kimseye güvenmemesi gerektiğini söyleyerek Hâlet Efendi'yi uyarıyordu⁵⁶.

Kafile 28 Haziran 1810'da Bağdat'a vardı. Kethüda konağına yerleştirilen Hâlet Efendi'nin, düşmanlarıyla işbirliği yapmasından endişelenen vali, etrafına çok sayıda muhafız yerleştirerek halkla irtibat kurmasını engellemeye çalıştı⁵⁷. Hâlet Efendi'yi hemen görüşmeye çağıran Süleyman Paşa'nın, teşrifat kurallarına aykırı davranışlar sergilemesi üzerine o da aynı şekilde karşılık vererek teşrifat kurallarını hiçe saydı⁵⁸.

İlk temasları adeta bir güç gösterisine dönen ikili, muhallefat meselesini halletmek üzere birkaç defa daha bir araya geldiler. Hâlet Efendi, söz konusu görüşmelerin her seferinde valinin bir bahanesiyle karşılaşıyordu. Hatta Süleyman Paşa bir tarafı Vehhabi bir tarafı İran'la çevrili sınır eyaleti olan Bağdat'ta kendisine padişah'tan daha çok para lazım olduğunu söyleyecek ve padişahın emrini "*teklif-i ham*" olarak değerlendirebilecek kadar cüretkâr davranıyordu. Ne yaparsa yapsın onu ikna edemeyeceğini ve işin

⁵⁵ Bağdat'lı Yahüdi bir sarrâf olan Haskil'in tam adı Azekiel Gebay Menam'dır. Ancak Osmanlı belgelerinde Haskil, Askil veya Arkil olarak geçmektedir. Hâlet Efendi Bağdat'ta vardığında aslında Süleyman Paşa'nın sarrâfları olan Haskil ve Azra kardeşler Hâlet Efendi'nin tarafına geçmişti. Hâlet Efendi de Süleyman Paşa'dan 168 bin kuruş alacakları olmasına rağmen bu alacaklarından vazgeçerek kendisine yardımcı olan ve yıllardan beri Bâbüli'ye sadakatle hizmet eden Haskil ve Azra kardeşlere yardımlarına karşılık Musul cizyesi malından 250'şer kuruş aylık bağlanacağına dair vaatle bulunmuştu. Ancak o zaman bunu gerçekleştirmek mümkün olamamıştır. Hâlet Efendi Rikab-ı hümayun kethüdalığına getirildikten sonra evlâdlarına kalmak şartıyla Musul cizyesi malından aylık 250'şer kuruş maaş bağlanmasını sağlamıştır (BOA., HAT 16574).

⁵⁶ Haskil "...Size taam gelirse yemeyin çiğ tâyini isteyiniz..." diyerek Hâlet Efendi'yi uyarıyordu (TSMA., E. 7147).

⁵⁷ TSMA., E. 7147.

⁵⁸ Hâlet Efendi Süleyman Paşa ile aralarında yaşanan bu krizi şu şekilde nakl etmektedir: "...Birkaç yüz iç ağası karşısına orta kuşak verilmiş kulunuzu gördükte güç ile bir kıyâm eyledi. Kulunuz dahi emr-i şerîfi çıkarıp leb-i edeb birle takbîl ve kendine uzattığımda asla bir ta'zîm ve tevkîr etmeyip sol eliyle alıp yastık üzerine bıraktı. Bu vaz'ı gördükten sonra kulunuz dahi eteğini öpmeyip hemen bir temennâ ile geçib karşı tarafa oturdum. Kahve ve tatlı ve derakab şerbet ve buhur getirdiler. Kendisi hemen yollarda zahmet çektiniz mi yaz günleri yollar biraz sıcak olur demekle kulunuz dahi dedim ki makarr-ı hükümetiniz Âsitâne-i saâdete baîd olduğundan bu tarafa gelince metâib-i seferiye şuûra dahi hâlel veriyor. Birkaç gün istirahat etmeksizin ba'zı suâliniz dahi vâki' olsa cevâbdan âcizim. Siz emr-i şerîfi mütâlaa buyurun kulunuz dahi izn-i şerîfinizle birkaç gün istirahat edeyim..." (TSMA., E. 7147).

daha da kötüye gideceğini anlayan Hâlet Efendi, validen konunun müzakeresi için bir memur atamasını istedi. Talebi doğrultusunda müzakereci olarak atanan Divan kâtibiyle⁵⁹ görüşmelere devam eden Hâlet Efendi, Bâbıalî'nin talep ettiği borcun ödenmemesi halinde bizzat padişahın da bulunacağı bir ordunun Bağdat'a geleceğinin altını çiziyordu. İşleri o raddeye getirmekten yana olmadığını göstermek için de söz konusu borcun en azından 1.000 kesesinin verilmesini geri kalanın ise takside bağlanmasını teklif ediyordu. Muhatabı, bu sözlerini kaale almadığı gibi bir sefer durumunda, Bağdat'ı İran'a teslim edecekleri tehdidinde bulundu. Hâlet Efendi ise İran'ın Osmanlı Devleti ile savaşmasına sebep olacak bu teklifi asla kabul etmeyeceğini belirterek görüşmeleri sonlandırdı.

Muhallefat bedelini tahsil etmek için yaptığı görüşmelerin bir sonuç getirmeyeceğini anlayan Hâlet Efendi, canının derdine düşerek bir an

⁵⁹ Ahmed Cevdet Paşa'nın Tarihi'nde Süleyman Paşa'nın Hâlet Efendi ile müzakereye tâyin ettiği divân katibi hakkında şu bilgiler mevcuttur: *"Ol vakit Süleyman Paşa mühr-dârı bulunan zâttan menkûldur ki bazı mesâlih zımında vali-i müşarûn-ileyh ile Hâlet Efendi beyninde vâsita-i muhâbere olarak tarafeynin ifâdâtını yekdiğerine tebliğ eder olmak mülâbesesiyle bir gün kendisine Hâlet Efendi esnâ-yı musahâbette (Paşamız ashâb-ı mürüvvet ve re'fetten dîndâr ve erbâb-ı liyâkat ve ehliyyetten bir vezîr-i zî-i iktidâr olmakla Devlet-i Aliyye'nin böyle dâcâr olduğu mesâib-i dâhiliyye ve hâriciyyesi hengâmında Saltanat-ı Seniyye'ye cenâh ve müceb-i fevz ve felâh olur ümîdinde idim. Şimdi bu arzular kalmadı. Hiç olmaz ise 2000 kise vermiş olsalar bu mes'ele hall olunur ve kendileru dahi makamlarından iz'ac olunmamış olur idi) demiş mühr-dâr-ı mumâ-ileyh dahi anın bu ifâdâtını Süleyman Paşa'nın mizâcına muvâfık ta'birât ile tebliğ ederek kendisini kandırır gibi olmuşken hazır bulunan Divân Efendisi mühr-dârı hitâben (Be hey ağa İstanbul'un ahvâlini bilmez gibi sözler söylersin şimdi bu akçeyi verecek olsak ricâl-i devleti tam'a düşürüp artık teklîflerinin ardı arası gelmez ve her ne kadar verelim desek kârgir olmaz hemen şimdiden cevâb-ı kat'i verip emellerini kesmek gerektir) deyinice ve Paşa'nın bu sözleri kabûl ve meyl-i tabi'isi olduğu anlaşılınca mühr-dâr Paşa'ya tevcih-i rû hitâb ederek (Efendim bunlar geniş vakitlerde mizâca muvâfık tatlı sözler söylerler ve iş darlaşınca çekilib Efendilerini yalnız bırakırlar. Devlet-i Aliyye ile başa çıkılmaz ve hilâfında bulunanlar rûy-ı rahat görmez mâlik olduğunuz şu hey'eti merhûm Süleyman Paşa fermân berlikle teşkil eyledi ve mücerred rıza-yı devlet tahsîl için hazineler sarf eyledi. Millî Timur ile Vehhabiler üzerine mükemmel ordular çekti. Bunlardan başka süver-i şettâ ile mâlen ve beden pek çok hizmetler etdi. Şimdi Hâlet Efendi me'yûsen avdet eder ise yakında bir ordu ile üzerimize gelip etrâfımızı sardıkta İmam-ı Azam kasabası zâbitine bir tezkîre yazmasını emredersiniz ol vakit bu Efendi istinkâf eder) deyub dışarı çıkmış imiş. Bu kere Hâlet Efendi ordu ile Başdolap menziline gelmekle Süleyman Paşa tarafından İmam-ı Azam kasabası mütevellîsine bir tezkîre yazılmak lâzım gelerek tahrîrini divân efendisine emrettikte (Efendim Hâlet Efendi yazımı bilir ve zâten kulunuza gîr-i kîn ve dargındır cesâret edemem afvınızı niyâz ederim) deyu i'tizâr etmiş ve mühr-dârın dedüğü aynıyla zuhûr eylemiş ve bu tezkîreyi mühr-dâr yazıp mühûrletmiş olması garaib-i vuku'attan olmak üzere mervîdir (Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., C. IX, s. 214-215).*

önce Bağdat'tan ayrılmanın yollarını aramaya başladı. Çareyi valinin aynı zamanda akıl hocalığını da yapan İngiltere konsolosu Rich'e başvurmakta buldu. İngiltere el altından Süleyman Paşa'yı desteklemesine rağmen Bâbüali'yle de ilişkilerini bozmak istemiyordu. Bu yüzden İngiltere'nin İstanbul elçisi olan Sir Robert Adair, Bağdat'taki konsolosu Rich'e Hâlet Efendi'yle bir mektup⁶⁰ gönderdi. Söz konusu mektupta Hâlet Efendi'nin Reisülküttapken İngiltere'ye olan yakınlığından ve iki ülke arasında imzalanan Kale-i Sultani'ye Anlaşması'nın zeminini hazırlamak için sarf ettiği çabadan övgüyle bahsediyor ve dolayısıyla Rich'in ona yardımcı olmasını istiyordu. O ana kadar Süleyman Paşa'ya akıl hocalığı yapan Rich, elçinin direktifleri doğrultusunda davranıyor ve Hâlet Efendi'yi çok iyi karşılıyordu. Sözlerinin aynıyla valiye ulaşacağını bilen Hâlet Efendi, konsolosla görüşmesinde İstanbul'a yazacağı yazılarda valiye kollayan ifadeler kullanacağını ima ediyor, böylelikle Bağdat'tan sağ salim çıkmayı umuyordu. Ayrıca dediklerinde samimi olduğunu ispatlamak için Rich'in İstanbul'daki elçisi Adair'e aynı ifadelerle bir mektup yazmasını önerdi. Bu teklifi kabul eden Rich duyduğu memnuniyeti göstermek üzere ona hemen hediyeler gönderiyor, o ise konsolosun adamlarına hılatlar giydirerek karşılık veriyordu. Süleyman Paşa ise kendisine 100 kесе hizmet bedeli ve çeşitli hediyeler vererek Bağdat'tan ayrılmasına müsaade etti. Valinin bu kararında Hâlet Efendi'nin Rich'le görüşmesindeki küçük oyununun yanı sıra, Bağdat halkı ve ileri gelenlerinin, kendisini idam ederek onu kaymakam atamak istediklerini duyması da etkili oluyordu⁶¹. Hâlet Efendi'nin şehirden muhalefat bedelini tahsil edemediğinden ayrılması, ilk raundu Süleyman Paşa'nın kazandığını gösteriyordu. Görevini başaramamanın verdiği üzüntü ve endişeyle yola çıkan Hâlet Efendi'nin elindeki emirleri hırsızlık süsü vererek almayı planlayan Süleyman Paşa, Erbil vekili Hacı Kasım'ın bu emre uymayarak firar etmesi üzerine başarılı olamadı⁶².

Hâlet Efendi Musul'a doğru ilerlerken, Vehhabilerden kaçarak Harput'ta ikamet eden Halis'ül-cerbe Aşireti, kendisini ağırlamak ve daha sonra Urfa üzerinden İstanbul'a göndermek üzere teklifte bulundu. Ancak asıl amaçlarının onu hapsedmek olduğunu öğrenen diğer aşiret liderlerinin uyarısı üzerine teklifleri kabul edilmedi⁶³.

Ölümüyle sonuçlanabilecek bu tehlikeyi ucuz atlatan Hâlet Efendi on iki gün süren zorlu bir yolculuktan sonra Musul'a vardı. Süleyman Pa-

⁶⁰ Söz konusu mektubun metni için bkz. Sir Robert Adair, *The Negotiations For The Peace Of The Dardanelles In 1808-1809: With dispatches and official documents*, Vol: II, London 1845, p. 314-316.

⁶¹ TSMA., E. 7147.

⁶² BOA., HAT 20898 C.

⁶³ BOA., KK d. 22, s. 31.

şa'nın yakınlarında olan ordusunda İstanbul'dan gelen mübaşirin öldürüleceğine dair bir söylenti çıkması üzerine, Aşiret Beyleri Musul Valisi Mahmut Paşa'ya, Hâlet Efendi'yi hiçbir şekilde şehirden dışarı çıkartmaması ikazında bulunarak ikinci kez onun hayatını kurtarmışlardı. Yapılan uyarı üzerine Hâlet Efendi'nin Musul'da "rezalet" olarak tanımladığı zorunlu ikameti başladı. Bu sırada Süleyman Paşa'ya yüz çevirerek Hâlet Efendi'nin yanında yer aldıkları için canlarından endişe eden aşiretler de harekete geçmesi için onu günden güne zorluyorlardı.

Bir an önce harekete geçmek zorunda olan Hâlet Efendi bir yandan Musul'dan Bağdat'a gitmenin yollarını araştırırken bir yandan da yolu tutan aşiret liderleriyle görüşüyor, onları kendi yanına çekmenin yollarını arıyordu. Sonuç, onun istediği gibi olmuş, hepsi bu konuda yardımcı olacaklarına dair taahhütte bulunmuşlardı. Bağdat'a kontrol edebileceği bir valinin atanmasını isteyen Baban Mutasarrıfı Abdurrahman Paşa ise kendi adaylarını bildirdiği gibi, Süleyman Paşa'nın kaleye saklanması, Vehhabilere ya da İran'a sığınması halinde valiyi onlardan geri alıp, Hâlet Efendi'ye teslim edeceği taahhüdünde bulunuyordu. Dahası Bağdat'a varır varmaz muhalefat bedeli olarak 5.000 kese akçe vereceği gibi, taleplerinin kabul edilmesi için Sadrazama, diğer devlet adamlarına ve Hâlet Efendi'ye de hizmet bedeli altında rüşvet de teklif ediyordu⁶⁴.

Abdurrahman Paşa'nın da işin içine katılmasıyla durumun giderek sarp sardığını gören Hâlet Efendi, Diyarbakır ve Musul'un da bu kargaşa da harap olacağını ve bu durumda aşiretlerin de yardımının kesileceğini düşündüğü⁶⁵ için bir an önce yanında getirdiği emirleri açıklamaya karar verdi. Her ne kadar bu emirlere tuğra çekmek ve yürürlüğe koymak, yetkisi dâhilinde olsa da, aşiretler üzerinde daha da etkili olabilmek için bunların güya Bâbüali'den henüz eline ulaştığı havasını yarattı⁶⁶. Topladığı divanda tam yetkili mübaşir olduğu, Bağdat Valisi'nin azledildiği, emre itaat etmediği takdirde şehirden çıkarılması için şehrin ileri gelenlerine, Musul Valisi'nin ve bölgedeki Arap Beylerinin kendisine yardımcı olması için hazırlanan emirleri ilan ederek, suretlerini hazır bulunanlara imzalattı⁶⁷. Bu toplantıdan sonra bütün aşiretler, onun etrafında toplanıyor, o ise Bağdat'a yiyecek sağlayan ve bu yüzden stratejik öneme sahip olan Erbil ve Köysancak'a askerlerini yerleştiriyordu. Baban Mutasarrıfı Abdurrahman Paşa'nın da desteğini alarak, Bağdat valilerinin askeri güç bakımından en kuvvetli oldukları Şehrizar eyaletini tüm sancaklarıyla beraber ele geçirdikten sonra Musul Valisi Mahmut Paşa ve 10.000 kişilik askeri kuvvetle birlikte Kerkük'e doğru yola çıktı.

⁶⁴ BOA., HAT 20898 B.

⁶⁵ BOA., HAT 20898 E.

⁶⁶ BOA., KK d. 22, s. 31.

⁶⁷ BOA., HAT 20898 A.

Hâlet Efendi'nin büyük bir ordu ile Bağdat'a geldiğini öğrenen Süleyman Paşa ilk şaşkınlığını attıktan sonra İngiltere Konsolosu Rich'den yardım istedi. Israrları sonucunda İngiltere Konsolosu Rich, Hâlet Efendi'ye bir mektup yazarak biraz da tehditkâr bir ifadeyle sorunun çözümü için aracı olmayı teklif ediyordu. Hâlet Efendi ise yuvarlak sözlerle konsolosun hatırını kırmayacak şekilde bir cevap yazmış, ancak arabuluculuğunu kabul etmemişti. Rich ise yukarıda sözü geçen Sir Robert Adair'in Hâlet Efendi ile gönderdiği mektuptaki direktiflere uygun davranıyor, daha fazla ısrar etmeyerek aradan çekiliyordu. Bu girişiminden bir sonuç alamayan vali, bu sefer halka ve Bağdat ileri gelenlerine zorla bir mahzar yazdırarak İstanbul'a yollamıştı. Söz konusu yazıları ele geçiren Hâlet Efendi, bunlardan valinin, Vehhabilerin ya da İran'ın Bağdat'a saldıracağını ifade ettiğini öğreniyor ve tamamen hayal ürünü olarak tanımladığı bu iddialara itibar edilmemesi için Bâbıali'yi uyarıyordu. Bâbıali'nin Süleyman Paşa'nın idamı hakkında dirayetkâr davranmaması halinde Bağdat meselesinin bir facia ile sonuçlanmasından endişe eden Hâlet Efendi bu kaygısını da merkeze bildirmekten çekinmiyordu. Paşa, Bâbıali tarafından affedilse bile Araplar can korkusundan dolayı bu davadan asla vazgeçmeyecek⁶⁸ ve işler içinden çıkılmaz bir hale gelecekti. Bâbıali tarafından bir tavır değişikliği olmadığı surette kendisinin de, Süleyman Paşa'ya muhalefat bedelinin tamamını ödetip, Bağdat-Basra-Şehrızor eyaletlerinin yönetim bakımından ayrılabilceği teminatını veriyordu⁶⁹.

Bu sırada ilk karşılaşmalarında Hâlet Efendi'yi küçümseyerek kaale almayan ve bütün uzlaşma çağrılarına ret cevabı veren Süleyman Paşa da işin ciddiyetini anlamış ve hızla tedbir almaya başlamıştı. İlk önce yeniçeri ağasını parayla kendi yanına çekerek yeniçerileri kontrolü altına almak istedi. Ancak Hâlet Efendi yanlısı olan yeniçeriler Paşa'yla işbirliği yapan ağalarını öldürdüler⁷⁰. Bâbıali'nin kendisini affetmesi için çabalamaya başlayan Süleyman Paşa, İngiltere Elçisi Adair'in de desteğini almaya çalışıyordu. Ancak İngiltere elçisinin tavassutuna rağmen Bâbıali'den af emri çıkmadı⁷¹.

⁶⁸ BOA., HAT 20880 A.

⁶⁹ BOA., HAT 20898 B. Bağdat'a gittiği ilk sıralarda Bağdat valilerinin etki sahalarını kısıtlayabilmek için böyle bir tedbir düşünen Hâlet Efendi ilerleyen zamanlarda bunun yarardan çok zarar getireceği kanaatine vararak bu düşüncesinden vazgeçmiştir (BOA., HAT 20896).

⁷⁰ BOA., HAT 20880 D.

⁷¹ İngiltere elçisi Sir Robert Adair, valiye yardımcı olmak adına hemen bir toplantı istemiş ve bu talebi kabul edilmiştir. Söz konusu toplantıda elçi, valinin azil haberinin duyulduğundan beri Bağdat'ta büyük bir kargaşa hâkim olduğu ve bu durumun Bağdat gibi büyük bir eyaletin harabiyetine sebep olacağı iddiasındaydı. Elçiye göre zâten Rusya ile savaş hâlinde olan Osmanlı Devleti'nin İstanbul'dan uzak olan Bağdat'la uğraşması ona ancak sıkıntı getirirdi. Ayrıca Hâlet Efendi'nin kuvvetlerinin Süleyman Paşa ordusu karşısında zayıf olduğu-

Süleyman Paşa affedilmek için son kozlarını oynarken, Hâlet Efendi Abdurrahman ve Mahmut Paşalar 20.000 kişilik bir askeri kuvvetle Bağdat yakınlarına geldiler. Bağdat valisi ise kethüdasını 10.000 kadar asker ile birlikte şehre 12 saat mesafede Çatalköprü mevkiinde⁷² Hâlet Efendi'nin ordusunun karşısına çıkardı, ancak ordusu 15 gün dayanarak nihayetinde hezimete uğradı⁷³. Bunun üzerine Süleyman Paşa beraberindeki 22.000⁷⁴ askerle İmam-ı Azam bölgesine kaçarak Vehhabi yandaşları olan ve sayıları 1.200'ü bulan Celbe Araplarıyla buluştu. Her birine 100'er yaldız altını vererek kendi tarafına çekmeyi başardı. Hâlet Efendi'nin ordusundan ise 8-10 bin asker Paşa'yı takip etti ve iki taraf arasında yeniden savaş başladı.

Bünyesinde 30 top bulunan Süleyman Paşa'nın kuvvetli ordusu tüm gücüne rağmen Hâlet Efendi'nin ordusuna ancak 150 kadar kayıp verdirebildi. Valinin ise 1.000 kadar askeri öldürüldü, 2.000 askeri de Şat Suyu'na atlayarak telef oldu. Ordusundaki ileri gelenlerden bazıları yakalanarak hapsedilen Süleyman Paşa'nın sadece 30 kadar Kölemen ve 1.000 kadar askeri kaldı. Akşam olması nedeniyle savaşa ara verilince onların da firar etmesiyle Paşa'nın yanında sadece 30 kadar Kölemen ve savaştan bihaber olan 150 kadar iç Ağası bulunuyordu. Bunun üzerine

nu söyleyerek onun bu işi başaramayacağını ima ediyordu. Toplantıdaki muhatapları, Süleyman Paşa'nın, padişahın emirlerine karşı geldiğini, bu arada Bağdat'ta herkesin kendinden yüz çevirdiğini ifade ederek elçinin talebini kabul etmedi. Buna rağmen elçi ısrarını sürdürüyor; Paşa'nın her ne kadar suçu sabit olsa da bundan sonra emirlere itaat edeceğini ve padişaha sadık olacağına dair kendisine teminat verdiğini ifade ediyordu. Ancak Süleyman Paşa'nın sözüne artık hiçbir şekilde güvenilmeyeceği cevabını aldı. Bununla birlikte Süleyman Paşa 11.000 kese muhallefât bedeli ve 4-5 bin kese vezaret caizesi olmak üzere toplam 15.000 kese vermeyi elçinin kefaleti altında taahhüt ederse elçinin hatırına binaen affedilmesini üstlerine söyleyeceklerini bildirdiler. Elçi doğal olarak böyle bir kefaleti reddetmekle birlikte, konunun Süleyman Paşa'ya yazılarak söz konusu meblağın şimdilik dörtte birini vermesini öneriyordu. Ancak bu teklifi de reddedildiği gibi zâten Bağdat, Basra ve Şehrızor eyaletlerinin başka valilere tevcih edildiği, Bağdat valisi hakkındaki emrin kati olduğu, bu işin içişleriyle ilgili bir mesele olduğu ve dışarıdan müdahaleye izin verilmeyeceği nazık bir üslupla bildirildi. Elçi dostluk maskesine sığınarak bu konu hakkındaki yazısının padişaha sunulmasını istedi. Teklifinin yine reddedilmesi üzerine son bir umutla İran kartını oynayan elçi, Paşa'nın İran'a sığınması hâlinde işlerin daha da kötüye gideceğini ifade etti. Muhatapları İran Şahı'nın böyle bir şeyi kabul etmeyeceğini etse bile Osmanlı'nın onunla başa çıkabilecek gücü olduğunu söylenerek toplantıya son verdiler (BOA., HAT 46493).

⁷² BOA., HAT 20896.

⁷³ BOA., KK d. 22, s. 31.

⁷⁴ Mehdi Jawad al Bustani, adı geçen doktora çalışmasında Fransız seyyah Dupre'yi kaynak göstererek Süleyman Paşa'nın asker sayısını 38.000 olarak vermektedir (Bustani, *a.g.e.*, s. 65).

Süleyman Paşa, İran'a firar ederken Bağdat'ın doğusunda yerleşik bulunan Rufailere rastlamış, aşiret şeyhi kendisine kılavuzluk teklif etmiştir⁷⁵. Şeyhin davetini kabul eden Süleyman Paşa çok geçmeden öldürüleceğini anlıyor, her ne kadar Hâlet Efendi tarafından kendisine rey (emân) buyuruldusu verildiğini söylese de kâr etmeyerek öldürülüyor ve başı Hâlet Efendi'ye gönderiliyordu⁷⁶.

Bu sırada maktul valinin Kethüdası Feyzullah ve hazinedarı İsmail Bağdat'a kaçarak yine bir miktar kuvvet toplamayı başardılar. Bağdat'ın kapılarını kapatarak⁷⁷ o sırada kale içinde bulunan Büyük Süleyman Paşazade Said Bey'i vali ilan ettiler⁷⁸. Hâlet Efendi'ye gönderdikleri mahzarla da tüm Bağdat halkının Said Bey'e biat ettiğini ve valiliği kabul edildiği takdirde 3.000 kese vereceklerini bildirdiler. Tekliflerinin reddi halinde yeniden savaşa başlayacakları tehdidinde bulundular. Elinde Bağdat valisinin herkesin onayıyla seçilmesi gerektiğine Sultan II. Mahmut'un emri olmasına rağmen bu talebi bir emrivaki olarak gören Hâlet Efendi, Said Bey'in Bağdat uleması ile birlikte kendi yanına gelmesini talep etti. Herkesin katılımıyla yapılacak meşveret meclisinde kendisi de uygun görür ise onun valiliğini onaylayacaktı. Ancak Said Bey vali olmak istiyorsa başta hazinedar ve kethüda olmak üzere, Süleyman Paşa'nın tüm adamlarını yanından uzaklaştırması gerekiyordu. Ayrıca Süleyman Paşa'nın eski ekibinin de kendi başlarına, gedikleri paylaştıklarını duyan, Hâlet Efendi bunu hiçbir şekilde kabul edemezdi. Netice de bu şartlarının kabulü için Said Bey'e bir günlük süre tanındı. Şartlarının kabul edildiğine dair kendisine bu süre zarfında bir haber gelmezse, askeriyle Bağdat'a girecek ve kimseye aman vermeyecekti. Hâlet Efendi'nin geri adım atmayarak dirayetli bir tavır sergilemesi işe yaramış, şartları duyan Said Bey hemen Bağdat'ı terk ederek konağına çekilmiş⁷⁹, ulema da kendisine sığınarak kethüda ve hazinedarı yalnız bırakmışlardı⁸⁰. Söz konusu şahısların ele geçirilmediği takdirde ortalığın durulmayacağını anlayan Hâlet Efendi, onları eski görevlerinde bıraktığını söyleyerek yanına gelmeleri için ikna etmiş ve ele geçirir geçirmez idam ettirmiştir⁸¹. Hazi-

⁷⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C. IX, s. 216.

⁷⁶ BOA., KK d. 22, s. 31.

⁷⁷ BOA., HAT 20880 H.

⁷⁸ BOA., HAT 20880 F.

⁷⁹ BOA., HAT 20880 F.

⁸⁰ TSMA., E 7147.

⁸¹ BOA., HAT 20854. Hâlet Efendi kethüda ve hazinedarın idamını şu şekilde nakl etmektedir: "...urbâna ve yeniçerilere biraz altın dağıtmışlar ise dahi kimse kendine ittibâ' etmemekle zarûri bir kâğıt yazıp re'y istediler bendeniz dahi re'y vermedim. Biz onları bu tarafa da'vet etmiyoruz ki hatta re'y verelim içeri girersem sakladıkları malı suâl ederim firâr ederler ise işte meydân kaçabilirler ise kaçsınlar tutarım kal'a kapusuna salb ederim deyu cevâb gönderdim.

nedar ve kethüdadan sonra ortadan kaldırmayı planladığı diğer bir kişi de Bağdat meselesinin asıl sorumlusu olarak gördüğü ve gayet “*hilekâr*” ve “*hain*” olarak tanımladığı Bağdat defterdarı Said Bey'di. Bağdat'ta düzenin sağlanması için defterdarın ortadan kaldırılması gerektiğini düşünen Hâlet Efendi bunun için bir fırsat yakalamış, Bağdat valiliğini teklif etmesine rağmen Abdurrahman Paşa'nın kendisine yardım etmekten kaçınması üzerine bunu gerçekleştirememiştir⁸².

Defterdar dışında, Süleyman Paşa taraftarlarını ortadan kaldıran Hâlet Efendi, Bağdat'a girmeden önce Abdurrahman Paşa'nın 3.000 askeri-

Haber edemeyub yine ferdâsı geldiler ama cibilliyetlerinde merkûz olan ruûnet gitmeyub her biri altmış yetmiş nefer müsellâh köle ile gelub çadırda ellerinde tüfenk ve bir elleri piştovların çakmağında durdular. Hazinedâra dedim ki defterdâr-ı sâbık senin için 150 bin altını Süleyman Paşa ona teslim etmişdir diyor. O akçeye ne yaptın dediğimde ben onu iki sene evvel kendine teslim etmişdim deyu cevâb verecek defterdâr çadırda mevcûd idi. O kadar güçle bir Müslüman damarı tutup sana ol altın teslim olunalı yedi aydır diyecek kulunuz kaim-makama hitâb edip dedim ki ağa hazretleri yarın Bağdat'a duhûlümüzde ben bu malın cümlesini senden matlûb ederim. Sen bu ağalara kefil olursun varsınlar evlerine gitsinler dediğimde onlar düinden beridir Bağdat'ta beş yüz kiselik altın kendilerine halkı uydurmak için esâfile verdiler ben kefil olamam deyince öyle ise bu ağalar sizin çadırında eğlensinler deyince hemen kölelerin cümlesi birden silâha davranub hücum kaydına düşecek kulunuz bir iki Arnavut uşaklarını hemen birden üzerlerine hücum ile der-ân sâat dört tanesinin kollarını bağlayub ağalarına dahi hücum etmeğe kalmadı. Mahmut Paşa'nın ve Abdurrahman Paşa'nın kavvâsları koşub ağalarını tutup hazine çadırına götürdüler. Köle mel'unları ona dahi kanâat etmeyub Abdurrahman Paşa'nın çadırına hücum edeyim der iken ekrâd tâifesi birden hücum ve cümlesini soyub üryân meydânda bıraktılar. O kadar çadırlar birbirine yakın iken Reis Efendi Abdurrahman Paşa'yı öldürmüş deyu bir havâdis şayi' olmakla o kadar bin kürd Abdurrahman Paşa'nın ve kaim-makamın çadırlarını yağma edip Bağdat'a doğru hücum ettiler Mahmut Paşa'ya hiddetinden arız olub aman Bağdat elden gidiyor şuna bir çâre bul derken yeni nasb eylediğimiz yeniçeri ağasını mukaddemce içeri göndermiş, bir tezkîre ile baş çavuşu gelmiş bulunmakla hemen derhal onu kendi atına bindirib yetiş ağa kapıyı zabt edip içeri ve dışarı adam ko-yu-vermesin deyu hele Kürtlerden evvel eriştirerek görünce Abdurrahman Paşa'ya bir hicâb arız olup kahrından ağlamaya başladı. Ba'dehû cümlemiz orta yerde bir şemsiyeye cem' olup dellâl çağırarak güçle halkı birleştirib o gün akşama ve ferdâsı vakt-i asra kadar halkın zâyî' olan eşyalarını cem' ve ashâbına teslim eyledik. Kölemen tâifesinin bunları böyle cân-sipârâ-ne istishâblarını görünce ne zaman isteseler fesâd ellerinden gelmeğe nameyab olmakla ikisinin dahi cezaları tertib olundu” (TSMA., E. 7147). Bu arada Süleyman Paşa'nın Bâbüli'ye affı için gönderdiği tatar Paşa'nın idamından sonra gizlice Bağdat'a gelmiştir. Tatarın yanında bulunan evraklarda kendisinin dayandığı sûrette Bâbüli'nin onu affedeceği yazmaktaydı. Yapılan araştırmadan sonra bu yazının İstanbul'da Bağdat tüccarlarından olan Arif Ağa ve Molla Süleyman isimli şahıslar tarafından gönderildiği anlaşılmıştır (BOA., HAT 20880 D).

⁸² TSMA., E. 7147.

ni yerlerine gönderdiği gibi yanında sadece Arap aşiretlerinden 30 atlı ve aşiret şeyhlerini bırakarak, askeri güçlerini azalttı ve böylece bir bahane ile kendi karşısında yer almaları ihtimalini ortadan kaldırdı. Ancak Hâlet Efendi ve Musul valisi Mahmut Paşa'ya güvenmeyen Baban Mutasarrıfı Abdurrahman Paşa, 150 kadar adamıyla Bağdat'a girmek için ısrar ediyordu ve sonunda istediği izni Hâlet Efendi'den aldı. Aslında Abdurrahman Paşa bu ısrarında haksız sayılmazdı. Zira Hâlet Efendi'nin ve Mahmut Paşa'nın amacı Bağdat'a girer girmez Abdurrahman Paşa'yı öldürtmekti. Ancak Paşa'nın Bağdat'a 150 askeri ile girmesine mecburen izin vererek bu planlarını en azından bir süreliğine ertelediler⁸³.

Bağdat'a Yeni Vali Atama Süreci

20 Ekim 1810'da⁸⁴ Bağdat'a girerek Süleyman Paşa'nın harem daire-sine yerleşen Hâlet Efendi için şimdi yine zorlu bir süreç başlıyordu: Bağdat Valisi kim olacaktı? Osmanlı Devleti'nin önemli gelir kaynaklarından biri olduğu kadar stratejik açıdan da çok önemli olan bir bölgeye vali atayacaktı ki bu büyük bir sorumluluktur. Yeni valinin sadece muhallesatı bit tamam ödemesi yeterli değildi. Bölgedeki aşiretleri ve kabileleri itaati altına alarak Osmanlı'nın nüfuzunu arttırması, İran'la iyi ilişkiler kurması, Vehhabilerle mücadele etmesi gerekiyordu. Bütün bunları yaparken de Bâbıali'nin üzerinde önemle durduğu hususa çok dikkat etmeliydi. Yani yıllık mutata ödemelerini zamanında yapmalı ve asla pürüz çıkarmamalıydı⁸⁵. Bağdat'la ilgili konularda en az vali kadar Hâlet Efendi'nin de sorumlu tutulacağı, hatta valinin çıkardığı bir sorunun, onun canına mal olabileceği ortadaydı. Bu durum ise, doğal olarak Hâlet Efendi'nin işini bir kat daha zorlaştırıyordu.

Bâbıali'nin istediği şartlara uygun adaylar arasında, Büyük Süleyman Paşazade Said Bey, yine büyük Süleyman Paşa'nın kölelerinden hazinedarı Abdullah Ağa, Süleyman Paşa'nın damadı Davut Efendi, Mardin Mutasarrıfı Abdullah Ağa ve Yeniçeri Ağası Musullu Abdurrahman Ağa vardı. Hâlet Efendi'ye göre valiliğe en yakın adaylar Büyük Süleyman Paşazade Said Bey ve Süleyman Paşa'nın damadı Davut Efendi'ydiler. İstanbul'a eski Şeyhülislam Dürriyade'ye gönderdiği mektupta, bu iki şahıstan birinin valiliğe layık olduğunu bildiriyordu. Ancak diğer adaylardan da çok baskı görmekteydi. Eğer bu baskılara dayanamayıp onların seçilmesi için bir yazı gönderirse altındaki mührüne dikkat edilmesi için Bâbıali'yi uyarıyor, mühür "*Âşık-ı bidelemdad Mehmed Said Hâlet*" ise kesinlikle yazılanların kaale alınmamasını "*Mehmed Said Hâlet*" ibaresi olan mührüyle gönderilen yazılara itibar edilmesini istiyordu⁸⁶.

⁸³ TSMA., E. 7147.

⁸⁴ BOA., HAT 20880 J.

⁸⁵ BOA., KK d. 22, s. 31.

⁸⁶ BOA., HAT 20880 H, 20854.

Bâbıalî'yi bu şekilde uyardıktan sonra adaylar hakkında araştırma yapmaya başlayan Hâlet Efendi'nin, öncelikle üzerinde durduğu kişi, babasından dolayı tüm Irak'ta saygınlığı ve itibarı olan Büyük Süleyman Paşazade Said Bey'di⁸⁷. Hâlet Efendi Said Bey'in vali olmasını Bâbıalî'ye önermiş⁸⁸ ve teklifi kabul edilerek valilik fermanı gönderilmişti. Buna rağmen Hâlet Efendi, Said Bey hakkında Bağdat ileri gelenlerinin fikrini almak istedi ve bir meclis topladı. Mecliste hazır bulunanlar Said Bey'in çok sevilip sayıldığını kabul ediyorlardı. Ancak yaşının henüz yirmilerin başında olması nedeniyle onu Bağdat'ı yönetebilecek tecrübeden ve dirayetten yoksun görüyorlardı. Mecliste bunlar görüşülürken Bağdat'ta da neredeyse bir karışıklık çıkmak üzereydi. İşlerin giderek kötüye gittiğini gören Hâlet Efendi Bâbıalî'den gelen emri saklamış hatta böyle bir emir geldiğini yalanlamıştı⁸⁹.

Mecburen Said Bey'i gözden çıkaran Hâlet Efendi'nin kafasında Bağdat valiliğine yakışır ikinci aday Büyük Süleyman Paşa'nın damadı Davut Efendi'ydı. Onun hakkında da araştırma yapan Hâlet Efendi, Davut Efendi'nin henüz Bağdat'ı yönetebilecek dirayetten yoksun olduğu sonucuna vardı. Üstelik Davut Efendi de valiliğe pek hevesli değildi⁹⁰. Mardin Voyvodası Abdullah Ağa ise daha önce kendisine verilen tüm görevleri başarıyla yerine getirmişti. Ancak kendisi Bağdat'ın yerli halkındandı ve Hâlet Efendi yerlileri bir eyaleti yönetebilecek dirayette görmüyordu. Kölemen olmadığı için Bağdat halkı arasında itibarı da yoktu. Üstelik Bağdat'ı terk etmiş ve yaklaşık on senedir Basra Körfezi civarında yaşıyor ve orada ticaretle uğraşıyordu. Zaten böyle birisinin vali olarak atanması teamüllere aykırıydı⁹¹.

Aslında Hâlet Efendi'ye göre bu adaylardan hiç birisi Bağdat valiliği için yeterli değildi. Onun gönlünde yatan İstanbul'da "*Enderun'da yetişmiş Rum'dan bir vezirin*"⁹² vali olarak atanmasıydı. Bu şekilde Bâbıalî'nin otoritesi bölgede tam manasıyla hissedilecek ve Bağdat eski refah günle-

⁸⁷ TSMA., E. 5753.

⁸⁸ BOA., HAT 20879 A.

⁸⁹ BOA., HAT 20879 A. Hâlet Efendi gönderdiği bu raporda Bağdat meselesinin gerçek sebebi olarak gördüğü defterdar Said'in Süleyman Paşazade Said Bey'i desteklediğini hatta onun vali olabilmesi için halkı kışkırttığını yazmaktadır. Ancak ileriki satırlarında Said Bey'in Süleyman Paşa zamanında kendine kötü davrandığı için defterdardan hoşlanmadığı ve vali olur olmaz onu ortadan kaldırmak istediğini kaydetmektedir (BOA., HAT 20879). Bağdat'ta yaşananları tüm tafsilatıyla anlattığı raporunda ise sadece defterdarın Said Bey'in hilâfında olduğunu kaydetmektedir (TSMA., E. 7147). Hâlet Efendi'yi bu çelişkiye düşüren muhtemelen kendisiyle hiç görüşmeden Said Bey'in apar topar Bağdat'tan ayrılmasıdır.

⁹⁰ BOA., HAT 20879.

⁹¹ BOA., HAT 20879 A.

⁹² TSMA., E. 7147.

rine kavuşacaktı. Irak'ın nizam bulması ve Bâbîali'ye her manada destek vermesi bu şekilde sağlanabilirdi⁹³. Ancak Hâlet Efendi'nin bu radikal teklifinin uygulanmasına imkân yoktu. Çünkü yeni valinin Bâbîali'ye bağlılığı kadar Bağdat'ı kontrol edebilmesi için aşiretler ve kabileler üzerinde etkin olması ve bölgeyi avucunun içi gibi bilmesi gerekiyordu. Üstelik bu teklifin hayata geçirilebilmesi için zamana ihtiyaç vardı. Ancak Bağdat günden güne kaynamaktaydı ve bir an önce valinin atanması gerekiyordu. Bâbîali, nüfusu Rafîzi ağırlıklı olan ve bir süredir yönetim boşluğu yaşayan Bağdat'ta İran Şahı Feth Ali Han'ın gücünü arttırmaktan endişe ediyordu⁹⁴. İngiltere elçisiyle yapılan görüşmelerde ise Bağdat'ın valisiz kalmasının günden güne daha büyük sorunlar doğuracağı ortaya çıkıyordu⁹⁵. Bu yüzden Bâbîali, valilik atamasının bir an önce yapılmasını istiyordu. Dolayısıyla Hâlet Efendi'nin acele etmesi gerekiyordu. Kafasındaki adayları birer birer eleyen Hâlet Efendi'nin geriye iki tercihi kalıyordu. Birisi Baban Mutasarrıfı Abdurrahman Paşa, diğeri ise Büyük Süleyman Paşa'nın kölesi ve hazinedarı olan Abdullah Ağa'ydı.

Süleyman Paşa'nın sağlığında yerine göz dikmiş olan⁹⁶ Abdurrahman Paşa daha vali azledilmeden Bağdat'a atanacak olan valinin seçiminde kılavuzluğa soyunmuş, hatta düpedüz rüşvet teklifinde bulunmuştu⁹⁷. Ancak Hâlet Efendi'den aldığı cevap sert olduğu gibi bir o kadarda alaycıydı. Hâlet Efendi'ye göre Osmanlı Devleti'nin usul ve erkânını bilmeyen Paşa'nın parayla ferman alacağını zannetmesi boş bir hayaldi. Böyle bir uygulama sadrazam için bile yapılamazdı. Baban mutasarrıfı bölgede nam sahibi olabilirdi. Ama Bâbîali için bir aşiret paşasından başka bir şeyi ifade etmiyordu. Dolayısıyla ne teklif ederse etsin hemen vezir olması imkânsızdı. Kendisine bir ihtimal vezaret verilse bile 32.000 akçe öde-

⁹³ BOA., HAT 20879.

⁹⁴ BOA., HAT 41352.

⁹⁵ BOA., HAT 20842.

⁹⁶ Daha Süleyman Paşa'nın sağlığında onun aleyhinde çalışan Abdurrahman Paşa Bâbîali'ye gönderttiği bir yazıda valiyi yerdendiriyor kendisini övdürüyordu. Söz konusu yazıda Abdurrahman Paşa'nın cesaretinden ve kuvvetinden bahsediliyor, Süleyman Paşa ile arasındaki düşmanlığın nedeni açıklanıyordu. Küçük Süleyman Paşa Bağdat Valisi'nin kethüdası iken Abdurrahman Paşa'nın üzerine çok sayıda asker ile yürümüş Abdurrahman Paşa az olan kuvvetine rağmen kethüdanın ordusunu bozguna uğratmış ve Süleyman Paşa'yı da esir alarak İran'a götürmüştür. Süleyman Paşa da Bağdat Valisi olunca Süleymaniye'yi Abdurrahman Paşa'nın elinden alarak sütkardeşi Mehmet Bey'e vermiştir. Süleyman Paşa'dan kötü muamele gören Abdurrahman Paşa da mecburen İran'a iltica etmiştir. Bu olaylardan dolayı ikisi birbirlerinin can düşmanı olmuşlardır (TSMA., E. 5753).

⁹⁷ Şehrîzor Eyaleti'nin kendisine Bağdat'ın da yine kendi seçtiği birisine tevcih edilmesi hâlinde 20.000 kese hazineye 15.000 kese devlet adamlarına ve 2.000 kese de Hâlet Efendi'ye verecekti (BOA., HAT 20879 A).

yemezdi. Çünkü bu kadar yüklü bir miktar değil Bağdat'ta bazen devletin kasasında bile bulunamıyordu. Hâlet Efendi, her an İran'la ittifak etmesi mümkün olan Abdurrahman Paşa'yı da tamamıyla gözden çıkarmıyor; yapacağı yardım karşılığında Bağdat valileri tarafından Baban Sancağı'ndan ayrılan sancaklar da dâhil olmak üzere Baban'ı ve Şehrizor'u kendisine vermesi vaat ediyordu. Abdurrahman Paşa'ya kesinlikle güvenmeyen Hâlet Efendi, onun Osmanlı Devleti'ne tam bir sadakatle hizmet etmesini ummuyordu. Ancak Süleyman Paşa'nın madenlere saldırmasını engellemek için bir an önce büyük bir kuvvetle harekete geçmesi gerekiyordu ki Abdurrahman Paşa'nın sağlayacağı askerî yardım gözden çıkarılamayacak kadar önemliydi.

İkili arasında valilik mücadelesi Bağdat önlerine geldiklerinde de yaşanmıştı. Hâlet Efendi, Süleyman Paşa'nın ordusuyla karşılaştıkları Çaltalköprü mevkiinde Abdullah Ağa'yı Bağdat Kaymakamı ilan etmiş ve böylelikle Süleyman Paşa'nın yanında bulunan Kölemenleri yanına çekmeyi ummuştu. Ancak bu kararı Abdurrahman Paşa'nın tepkisine neden oldu. Abdullah Ağa'nın kaymakam yapılmasından dolayı Bağdat valisi olacağını düşünen Paşa Kölemenlerden Bağdat valisi seçilmesine şiddetle karşı çıkıyor, valiliğin ya kendisine ya da önerdiği kişilerden⁹⁸ birisine verilmesini istiyordu. Önerdiği şahıslardan birinin vali atanmasına karşılık olarak da muhalefat adı altında hazineye 5.000, sadrazama bohça-baha olarak 1.000, diğer devlet adamlarına 500 ve Hâlet Efendi'ye de hizmet bedeli adı altında 500 kese akçe yani toplam 7.000 kese akçe ödemeyi taahhüt ediyordu⁹⁹. Hatta bu taahhüdünü resmileştirmek için bir senet bile vermişti¹⁰⁰. Hâlet Efendi'yi bu şekilde elde etmeye çalışan Abdurrahman Paşa bir yandan da Bâbüali'yi etkisi altına alma gayreti içinde idi. Bağdat'ın kendisine tevcih edilmesi halinde 30 bin kese, sadece Kerkük ve Şehrizor sancakları verildiği takdirde 3.000 kese ödeyecekti¹⁰¹.

⁹⁸ Abdurrahman Paşa, Süleyman Paşazade Said Bey, Mardin'in eski voyvodası Abdullah Ağa, Süleyman Paşa damadı Davut Efendi, kethüda Feyzullah Ağa ve yahut yine Büyük Süleyman Paşa emektarlarından olup maktul valinin Basra'ya sürdüğü ve korkusundan orada da duramayarak Süleymaniye tarafına firâr edip kendisine sığınan Abdullah Ağa'yı öneriyordu (BOA., HAT 20879 A).

⁹⁹ BOA., HAT 20879 A.

¹⁰⁰ Abdurrahman Paşa, ocaklı ulema ve tüm Irak ileri gelenlerinin onayıyla önerdiği kişilerden birinin Bağdat Valisi seçilmesi karşılığında 5.000 kese akçe ödeyeceğine dair Hâlet Efendi'ye bir senet vermiştir (BOA., Ali Emiri, S MHM.II 10038).

¹⁰¹ Abdurrahman Paşa İstanbul'a gönderdiği yazılarda Bağdat'ın demografik durumundan dolayı idaresinin güç olduğundan bahsetmekle birlikte, Bağdat valilerinin dirayetsizliği ve liyakatsizliği nedeniyle yönetimde zaafiyet gösterdiklerinden şikâyet ediyordu. Valilerin bu durumu Bağdat'ın gelirlerinin azalmasına neden oluyordu. Bunun yanı sıra Vehhabileri de

Abdurrahman Paşa'nın bu taahhütlerini öğrenen Sadrazam Yusuf Ziya Paşa, onun Bağdat valisi olması taraftarı değildi. Çünkü Paşa'nın İran'la ilişkisini iyi biliyor ve vali olduğu takdirde İran'a meyletmesinden endişeleniyordu¹⁰². Hâlet Efendi de Kürt Abdurrahman Paşa'nın Bağdat Valisi'nin tenkilinde sadece kendi çıkarı için yardım ettiği kanaatindeydi. Kürtleri, cesur olmalarına rağmen bir yerde istihdam edilemeyecek derecede inatçı ve söz dinlemez olarak gören Hâlet Efendi "*Amavut'a göre Kürt Müslüman'dır*" darb-ı meselinin aslı olmadığı inancındaydı. Çünkü Arnavutlara para verdikten sonra her işin yaptırılacağını; ancak Kürtlerin para alsalar da yine bildiklerini okuduklarını gözlemlemişti¹⁰³.

Bu sırada Abdurrahman Paşa'nın Bağdat hazinesinden 5.000 kese akçeyi kullandığını öğrenen Hâlet Efendi, harcamalarını kesmesi için kendisini uyarılmış, ancak Paşa uyarısını dikkate almadığı gibi halktan zorla hediye veya açıkça rüşvet olarak 3.000 kese toplamıştı. Ayrıca Bağdat'ta para eder ne kadar kıymetli eşya varsa ele geçiriyordu¹⁰⁴. Paşa'nın bu davranışları üzerine Hâlet Efendi daha radikal tedbirler almaya karar verdi. Abdurrahman Paşa hakkında Bâbüalî'nin de olumsuz düşüncelerinin olması kendisini cesaretlendirmiş ve Paşa'yı ortadan kaldırma fikrini yeniçeri Ağası, kaymakam Abdullah Ağa ve şehrin diğer ileri gelenleriyle müzakere etti. Ancak Bağdat'a memur edildiğinden beri her adımını çok dikkatli atan ve özellikle gizliliğe çok önem veren Hâlet Efendi tedbirsiz davranmıştı. O'nun bu hatası konuşulanların Abdurrahman Paşa'nın kulağına gitmesine neden oldu¹⁰⁵.

Abdurrahman Paşa önce Hâlet Efendi ile Musul Valisi Mahmut Paşa'nın arasını açmaya çalıştı. Yanında 2.000'den fazla askeri olan Musul valisi onun önünde büyük bir engeldi. Abdurrahman Paşa'nın kendisi hakkındaki düşüncelerinin farkında olan Mahmut Paşa, Hâlet Efendi'nin

kontrol altına alamıyorlardı. Bağdat'ın kendisine verilmesi halinde devlete sadakatle hizmet edecek, Vehhabilerin merkezi olan Der'iyye'ye saldırarak onları itaat altına alacağı gibi en kısa sürede de Haremeyn-i Muhteremeyn'i, onların elinden kurtaracağına dair vaatte bulunuyordu. Ayrıca Bağdat'tan hazineye gönderilen yıllık parayı düzenli olarak ödeyeceğini, Halep Diyarbakır ve Bağdat'a yakın bölgelerdeki eşkıyayı ortadan kaldıracağını taahhüt ediyordu (BOA., A.MKT 1034, s. 9; BOA., HAT 20880 F).

¹⁰² Sadrazam Yusuf Ziya Paşa, Erzurum Valisi iken Abdurrahman Paşa ve o zaman Bağdat valisi olan Ali Paşa'nın kethüdası Süleyman Paşa arasındaki mücadeleye şahit olmuş, hatta Abdurrahman Paşa'nın oyunuyla İran'a esir düşmüş olan Süleyman Paşa'yı esaretten o kurtarmıştı. Bu olaylar esnasında Abdurrahman Paşa'nın kardeşini İran'a esir bıraktığını biliyordu. Hem bu nedenle hem de daha önceden İran'la olan ilişkileri nedeniyle Abdurrahman Paşa'dan şüphe duymaktaydı (TSMA., E. 2470).

¹⁰³ BOA., HAT 20879.

¹⁰⁴ TSMA., E. 7147.

¹⁰⁵ BOA., HAT 20880.

sorgusuz sualsiz bir veziri idam edebilecek yetkisi olduğunu ve o yüzden ona itaat etmesini aksi halde hemen Bağdat'ı terk etmesini salık vererek onun gözünü korkutmaya çalışmıştı. Ancak Abdurrahman Paşa, Mahmut Paşa'nın dediklerini hiçe sayarak Bağdat valiliğini hiç olmazsa kaymakamlığını almak üzere Hâlet Efendi üzerinde baskısını günden güne arttırdı. Mahmut Paşa'nın ani ölümü ise onun daha rahat hareket etmesini sağladı. Bu sırada Said Bey yanlısı Enderun ağalarından 160 Kölemen Hâlet Efendi'nin hizmetinde olduklarına ve kendisinin emriyle her an Abdurrahman Paşa'yı öldürebileceklerine dair bir taahhütname verdiler. Enderun ağalarıyla yaptığı görüşmenin sonunda Bağdat'ta her an bir karışıklık çıkacağını anlayan Hâlet Efendi'nin en kısa zamanda kimi vali olarak atayacağına karar vermesi ve muhallefât bedelini tahsil etmesi gerekiyordu. Seçeneklerini değerlendiren Hâlet Efendi kaymakam Abdullah Ağa'ya giderek muhallefât bedelinin miktarını ve ödeme koşullarını bir usule bağladı. Artık Abdullah Ağa'nın vali olarak atanması neredeyse kesinleşmişti.

Hâlet Efendi tam işleri yoluna koymuşken beklediği karışıklık bir anda patlak verdi. Abdurrahman Paşa Kerküklü olan kendi adamının yeniçeri Ağası olarak atanması için kaymakam Abdullah Ağa'ya baskı yapmaya başladı. Ancak Abdullah Ağa buna müsaade etmedi. Bu arada kendisinin azledilmek istendiğini öğrenen hâlihazırdaki yeniçeri Ağası da Bağdat ileri gelenleriyle Abdurrahman Paşa'yı öldürmek için ittifak etti. Hâlet Efendi'ye gönderdikleri haberde bu hizmetlerine karşılık Said Bey'in vali olarak atamasını istiyorlar, isteklerini kabul etmemesi halinde kendisini de öldürecekleri tehdidinde bulunuyorlardı. Said Bey'in 1.000 kadar taraftarı ile Abdurrahman Paşa'nın 100 adamı arasında sıkışıp kalan Hâlet Efendi iki tarafa da karışmayacağını ancak üzerine gelinmesi halinde konağın içinde muhafaza edilen muhallefât bedelini korumak için savaşmaktan çekinmeyeceğini ilan etti. Bütün bu olanların sorumlusu olarak gördüğü Abdurrahman Paşa'nın sığınma talebini reddederek Bağdat'tan ayrılmasını istedi.

Hâlet Efendi'den yüz bulamayarak mecburen saraya dönen Abdurrahman Paşa ve Said Bey taraftarları arasında sabaha kadar süren bir mücadele oldu. Ancak yandaşlarının galip gelmesine rağmen Said Bey, Bağdat'tan firar etti. Beylerinin firarını öğrenen taraftarları dağılmaya yüz tutunca aralarından bir kaç, Hâlet Efendi'nin kendilerini desteklediğini ve Abdurrahman Paşa'nın idamına dair ferman çıktığı söylentisini yayarak bunu engellemeye çalıştı. Buna karşılık Abdurrahman Paşa da Hâlet Efendi'nin elinde olduğu şayiasını çıkarmış ve bunu duyan Said Bey taraftarları dağılmıştı. Karşısında durabilecek bir güç kalmayan Abdurrahman Paşa Hâlet Efendi'ye şehri terk etmesi için bir ihtar mektubu yollamış, Bağdat müftüsü ve nakibini de ölümle tehdit ederek onları da işin içine katmıştı. Mektubu getiren muhızırbaşı, Hâlet Efendi'nin Bağ-

dat'ı terk etmek için hazırlığa başladığını görünce Kürtlerin bunu fırsat bilip kendilerini perişan edeceklerini düşündüğünden onu kararından vazgeçirmeye çalıştı. Hâlet Efendi ise elli bin kişi olmalarına rağmen iki bin Kürt'le baş edemedikleri için onları suçluyordu. Yanındaki 30-40 adamla Abdurrahman Paşa'nın üstüne hücum etmesinin mümkün olmadığını ileri sürerek gitmekte ısrar ediyordu. Hâlet Efendi'nin kararından vazgeçmeyeceğini anlayan muhızırbaşı hemen durumu kaymakam Abdullah Ağa ve defterdar Davut Efendi'ye bildirdi. Davut Efendi, Hâlet Efendi'nin gitmesi halinde her halükârda kendilerinin zararlı çıkacaklarını düşünüyordu. Çünkü yanındaki muhallefât bedelinin Kürtler tarafından talan edilmesi halinde devlet bu miktarı yine kendilerinden talep edecekti. Diğer bir ihtimalse Hâlet Efendi'nin bu 1500 kese ile tekrar adam toplayıp üzerlerine gelerek tüm muhallefât bedelini talep etmesiydi. Kaymakam Abdullah Ağa'nın da bu düşüncelerine katılması üzerine defterdar derhal Hâlet Efendi'nin yanına gitti. Davut Efendi, kendi hakkında ölüm fermanı çıktığını duyan Abdurrahman Paşa'nın canının derdine düştüğünü ve bundan dolayı artık hiçbir işe karışmayacağını taahhüt etti. Ancak valiliğin önceden konuşulduğu gibi Abdullah Ağa'ya verilmesini talep ediyordu. Hâlet Efendi de şehri terk etmeyeceği gibi, Abdullah Ağa'nın son görüşmelerinde kararlaştırıldığı şekilde muhallefât bedelini ödeyeceğini taahhüt etmesine karşılık kendisini vali olarak atayacağını bildirdi¹⁰⁶.

Hâlet Efendi, Defterdar Davut Efendi ile yukarıda değinilen görüşmeyi yaptıktan hemen sonra elinde isim yerleri açık bırakılmış olan fermana Abdullah Ağa'nın¹⁰⁷ ismini yazarak onun valiliğini ilan etmiş¹⁰⁸; 25 Ka-

¹⁰⁶ TSMA., E. 7147.

¹⁰⁷ Bağdat valisi seçilen Abdullah Paşa Gürcü asıllı olup Büyük Süleyman Paşa'nın kölelerindendi. Süleyman Paşa Bağdat'a vali olmadan evvel Basra muhasarasında İran'a esir düşmüş ve bu esnada Abdullah Ağa'yı kiralarak bazı hizmetlerinde kullanmıştır. Abdullah Ağa daha sonra tütüncü ve mühürdar olmuştur. Süleyman Paşa'dan sonra Bağdat Valisi olan Ali Paşa da Abdullah Ağa'nın tavır ve davranışlarından memnun olarak onu hazinedarı yapmıştı. Ali Paşa'nın ölümünden sonra "Sakallı Ağalar" rütbesine yükselen Abdullah Ağa, maktul Süleyman Paşa'nın Diyarbakır seferini Bâbîali'den izinsiz olarak yaptığını anlamış, valinin defterdarı ve danışmanı olan Said Bey'i bu konuda uyarmıştır. Ancak bu uyarısının Paşa tarafından duyulması, Basra'ya sürülmesine neden olmuştur. Buna rağmen Abdullah Ağa'ya kızgınlığı geçmeyen Süleyman Paşa, Basra mütesellimi olan Selim Ağa'dan onu öldürmesini istemiş; ancak kendisi de büyük Süleyman Paşa'nın kölelerinden olan Selim Ağa, Abdullah Ağa'nın emektarlığına ve yaşına hürmeten bu emri dinlemediği gibi firâr etmesine yardımcı olmuştu. Basra mütesellimi de bu davranışından dolayı Süleyman Paşa'nın gazabına uğramıştı. Paşa'nın, süt kardeşi olan Ahmed Bey'i Basra mütesellimi yaptığı esnada henüz Bağdat'a varan Hâlet Efendi Basra mütesellimi Selim Ağa'nın, Ahmed Bey'i Basra'ya sokmamak üzere isyan ettiğini öğrenmiş, Bağdat'tan Musul'a hareket ettiği esnada Ahmed

sım 1810 tarihinde topladığı divanda Abdullah Paşa'ya hilatini giydirerek bunu resmileştirmişti¹⁰⁹. Çok kısa sürede Bâbıali tarafından bu atama onaylanmış ve Abdullah Bey'e vezirlik rütbesiyle¹¹⁰ Bağdat, Basra ve Şehrızor eyaletleri verilmişti¹¹¹. Bağdat valiliği talebi kabul edilmeyen Abdurrahman Paşa'ya da mirimiranlık tevcihiyle Baban mutasarrıflığı verilerek huzursuzluk çıkarması bir süre daha engellenmiş oldu¹¹².

Bey'in Selim Ağa'yı mağlup ettiğini duymuştur. Hâlet Efendi Musul'a vardığında Selim Ağa'nın İran'a firâr ettiğini öğrenmiştir (BOA., HAT 20896).

¹⁰⁸ BOA., KK d. 22, s. 215, Abd al-Razzak b. Najaf Kulî, *The Dynasty Of The Kajars*, London 1833, s. 434.

¹⁰⁹ BOA., HAT 20879 A. Abdullah Paşa 21 Mart 1813 tarihine kadar Bağdat valiliği yapmıştır (BOA., Tahvil d. 53, s. 22). Şüphesiz ki Hâlet Efendi'nin bu tercihinde etkili olan sadece Abdurrahman Paşa'nın yaptığı baskı değildir. Hâlet Efendi daha Süleyman Paşa ile savaşmaya karar verdiğinde Süleyman Paşa'nın gazabından kaçarak Baban Mutasarrıfı Abdurrahman Paşa'nın yanına sığınan Abdullah Ağa'yı da çağırmıştı. Mutasarrıfın ret cevabına rağmen onu da getirmesinde diretti. Vali ve Abdullah Ağa arasındaki olan düşmanlıktan faydalanarak Abdullah Bey'i yanına çekmiş ve Çatalköprü'de Bağdat valisinin ordusuyla karşılaştığı sırada onu Bağdat kaymakamı atamıştı. Ama bu kaymakamlık tabii ki göstermeliydi. İpler Hâlet Efendi'nin elindeydi. Teşrifat kurallarından pek anlamayan Abdullah Ağa'nın, hile ve nifak bilmemesi, sözünden çıkmaması Hâlet Efendi'nin dikkatini çekmiş (BOA., HAT 20896), işleri ve halkı güzel bir şekilde yönetmeye liyakati olduğuna da kanaat etmişti (BOA., HAT 20861). Ayrıca muhalefat yazımı esnasında Hâlet Efendi'ye zorluk çıkarmaması ve ödeyebileceği muhalefat bedellerini abartmayarak verebileceği miktarı söylemesi, Hâlet Efendi'nin güvenini kazanmasını sağladı (BOA., HAT 20879 A).

¹¹⁰ BOA., HAT 13546, 51407.

¹¹¹ BOA., HAT 20830. Abdullah Paşa tevcihatten dolayı Bâbıali'ye gönderdiği teşekkür yazısıyla birlikte kendisine güvenilir ve iş yapabilme gücü olan birinin kapı kethüdası atanmasını istiyor, selefinin kapı kethüdasını neden istemediğinin Hâlet Efendi tarafından Bâbıali'ye açıklanacağını bildiriyordu. Dolayısıyla kapı kethüdasının seçimi onun dönüşüne bırakıldı (BOA., HAT 34361).

¹¹² Hâlet Efendi Bağdat valilik meselesini halletmişti ama Bağdat'tan ayrılırken bir pürüz bırakmıştı: Baban mutasarrıfı Abdurrahman Paşa. Ancak bu meselenin hemen halledilemeyeceğini bilen Hâlet Efendi, Bâbıali'nin bu konuda Bağdat Valisi'ne baskı yapmamasını istiyordu. Abdullah Paşa'nın kuvvetlenmesini beklemek daha akılcı bir yoldu. Bu sıra da Abdullah Paşa da Köysancak ve Harir sancaklarına Abdurrahman Paşa'yı tâyin edeceğini Hâlet Efendi'ye bildirmiş o da tercihi kendisine bırakmıştı (BOA., HAT 20896). Ancak Hâlet Efendi Bağdat valiliğinde gözü olan Abdurrahman Paşa'nın Köysancak ve Harir sancaklarıyla yetinmeyerek arkasından bir karışıklık çıkarmasından endişeleniyordu. Bu sırada imdadına Sadrazam Yusuf Ziya Paşa yetişmiş, Abdurrahman Paşa'ya Bağdat olaylarındaki hizmetinden dolayı takdir edildiğini içeren bir mektup yazdığı gibi (BOA., HAT 41352), Paşa'nın, yanına yolladığı adamı çok iyi ağırlayarak göndermişti (BOA., A.MKT 1034, s. 9). Abdurrahman Paşa yaklaşık bir yıl sonra İran'ı arkasına alarak isyan etmiş ve tüm Baban bölgesini ele geçir-

Muhallefat Bedelinin Tahsili

Bağdat'ta yukarıda bahsedilen iktidar mücadelesi yaşanırken Hâlet Efendi'nin bir yandan da muhallefatı kayıt altına alması gerekiyordu. Bâbîali, ona ve Bağdat Kadısı'na Süleyman Paşa'nın muhallefatının tespiti ve zabt edilerek İstanbul'a yollanması için emir göndermişti¹¹³. Hâlet Efendi de daha Bağdat'a girerken yanında bulunanlarla bir meşveret yapmış ve burada muhallefata kimsenin müdahale etmemesi, yazım ve zabtının kendisi tarafından yapılması ve Abdullah Paşa'nın kaymakamlığının devamına karar verilmişti. Ancak bu durumun Abdullah Ağa'nın nüfuzuna hâlel getireceğini ve Irak'ın nizamının yine bozulacağını düşünen Hâlet Efendi, sadece eşyanın yazımını üstlenip kayıp eşyaların soruşturulmasını da Abdullah Ağa ve adamlarına bıraktı¹¹⁴. Süleyman Paşa'nın mühürlenmiş eşyalarının satışı Bağdat defterdarı seçilen Davut Efendi, Yeniçeri Ağası ve Bağdat kaymakamı Abdullah Ağa tarafından yapılmıyordu¹¹⁵. Bu suretle yaklaşık 1200 kese akçe muhallefat bedeli olarak zabt edildi¹¹⁶.

Bu miktar tahmin edilen muhallefat bedelinin çok altındaydı. Nakdin çoğu Ali Paşa tarafından harcanmıştı. Küçük Süleyman Paşa da 5.000 keselik akçeyi, 1808 tarihinde Bağdat valisi atanan Yusuf Ziya Paşa'yı şehre sokmamak için askerlere vermiş, bu son olaylarda da 4.000 kese akçe daha harcamıştı. Hazine mücevher adına iki hançer, iki kılıç vardı. Geri kalanlar da kumaş, birkaç kürk parçası ve 80 kadar at takımıydı. Mevcudun hepsi tek tek satılsa ancak 5.000, çok zorlanırsa 6.000 kese akçe ederdi.

Bâbîali'nin talep ettiği 10.000 kesenin tamamen harcandığına inanmayan Hâlet Efendi değerli eşyaların ve nakit paranın saklanmış olacağını düşünerek araştırılmasını talep etti. Yapılan araştırmalar sonucunda Paşa'nın hazinedarı İsmail Ağa tarafından saklanmış olan 1.200 keselik yaldız ve Mısır altını bulunmuş; bir harem odasında da 10.000 Mısır altını ortaya çıkmış ve nakit zar zor 1.300 keseye tamamlanmıştı.

miştir. Bâbîali'nin izniyle Musul askerini de maiyetine alan ve Baban Sancağı'na doğru hareket eden Abdullah Paşa'ya sefer nedeniyle İstanbul'a göndermesi gereken yıllık vergide indirim yapılarak rahat hareket etmesi sağlandı. Kifri Köyü'nde meydana gelen karşılaşmada Abdurrahman Paşa yenilerek İran'a kaçmış ve böylece Bağdat için bir tehlike olmaktan çıkmıştır (İlmihan Sağlamdemir, *Mecmû'a-i Vekâyi-i 'Asr-ı Mahmûd Hân-ı 'Adli*, (Marmara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994, s. 143-45; Mehdi Javad el Butsani, *a.g.e.*, s. 53) Abdullah Paşa ve Abdurrahman Paşa arasındaki mücadele için ayrıca bkz. BOA., A.MKT 1114/45, 1117/14; A.SKT 139/73. Cloudius James Rich, *Narrative Of A Residence In Koordistan*, vol I, London 1836.

¹¹³ BOA., Mühimme Mektume (MHM.MKTM) d. 7, s. 14, hkm. 12.

¹¹⁴ BOA., HAT 20879 A.

¹¹⁵ BOA., HAT 20880 D.

¹¹⁶ BOA., HAT 20880 J; BOA., A.MKT d. 1034, s. 9; BOA., KK d. 22, s. 215.

Hâlet Efendi'nin, Bağdat valisi olarak atadığı Abdullah Ağa'nın bu miktarın üstünü tamamlaması da mümkün değildi. Servet sahibi olmayan yeni vali bir taahhütte bulunduğu zaman yalancı durumuna düşerek tıpkı selefleri gibi Bâbîali nezdinde itibar kaybetmekten çekiniyor ve muhallefât bedelini ödeyebilmek için şöyle bir teklifte bulunuyordu: Var olan 1.300 keseye 200 kese daha ilave ederek 1.500 keseyi peşin olarak Hâlet Efendi'ye teslim edebilirdi. 1 yıl içinde 6 aylık taksitle 1.000'er kese daha yollayacak böylece 3.500 kese muhallefât bedeli ödemiş olacaktı. Bu süre içerisinde Hâlet Efendi'nin mübaşirlik bedelini de gönderecekti. Bâbîali'nin talep ettiği ancak telef olan 10.000 keseye karşılık olarak da Bağdat, Basra ve Mardin irsaliyelerinin üzerini 1.000 keseye tamamlayıp her sene tevcihatten bir ay önce Bâbîali'ye yollayacaktı. Böylece Bağdat hazinesinden eline geçen eşyaların bedelini de ödemiş olacaktı. Bağdat kendisinde bırakıldığı sürece her sene bu ödemeyi düzenli olarak yapacağı sözünü vermişti.

Hâlet Efendi Abdullah Paşa'nın bu sözlerini haklı buluyordu. Paşa hazinedeki eşyaları gerekli oldukları için satamazdı. Bununla birlikte telef olanları da yerine koymaya mecburdu. Yani 8-10.000 keseyi taahhüt etmesi ancak kendisini kandırmak için olabilirdi. Üstelik bir kere de 10.000 kese alınmaktansa her sene 1.000 kesenin alınmasının Bâbîali için daha faydalı olacağı kanaatine varan Hâlet Efendi, Abdullah Paşa'nın bu teklifini, bir meclis toplayarak hazır bulunanların Paşa'ya kefil olmaları şartıyla kabul etti. Talebi doğrultusunda bir meclis toplanmış ve onlardan bir de senet alarak kefaletlerini resmileştirmişti. Ancak Abdullah Paşa'nın vereceği peşinattan 2.000 keseyi beklemenin üç ay süreceği ve bu süreç içerisinde Bağdat'ta kalmasının, masraflarının artmasına neden olarak Bağdat hazinesini zarara uğratacağını düşünüyordu. Çünkü Abdurrahman Paşa, Musul Valisi Mahmut Paşa ve kendisinin günlük masrafları bir hayli yekûn tutmaktaydı. Bunun yanı sıra Bağdat'ta kaldığı müddetçe Baban mutasarrıfı Abdurrahman Paşa her an yeni bir huzursuzluk çıkarabilirdi¹¹⁷. Bu yüzden, söz konusu miktarın ödenmesini beklemeden 15 Aralık 1810 tarihinde Bağdat'tan ayrıldı¹¹⁸. Musul'a varınca yanında bulunan hazineyi İstanbul'a adamlarıyla yollamış, kendisi birkaç gün daha şehirde kaldı¹¹⁹.

Hâlet Efendi'nin İstanbul'a muhallefât bedeli olarak gönderdiği nakit 832,5 keseydi. Geri kalan miktar da poliçe ile tamamlanmıştı¹²⁰.

¹¹⁷ TSMA., E. 7147.

¹¹⁸ BOA., HAT 20880; 20833.

¹¹⁹ BOA., HAT 20879 A.

¹²⁰ Bâbîali tarafından, Abdullah Paşa'nın gönderdiği poliçe temessükleri kabul ettirilip vadeleri geldiğinde hazineye teslim edilmek üzere defterdara verilmiş, nakit de Darphane-i Amire Nazırı'na teslim edilmişti. Taahhüt temessükü de Başmuhasebe'ye kaydedildikten sonra Darphane-i Amire'de saklanacaktı. Avaid ve cevaizler de Paşa'nın işaret ettiği sarraf

Bağdat ve Civarındaki Düzenlemeler

Bağdat'a Süleyman Paşa'nın ödemediği muhalefat bedellerini tahsil etmek üzere gönderilen Hâlet Efendi'ye ayrıca Irak'ı nizama sokması için yetkiler de verilmişti. Süleyman Paşa'nın idamından sonra kendisine yol-lanan fermanda Bağdat, Basra ve tüm Irak coğrafyasındaki kalelerin mühimmat ve asker yoklamalarını yapması isteniyordu¹²¹. Bağdat'a var-dığından beri bölgedeki idari boşluktan şikâyet eden Hâlet Efendi ise bu durumdan dolayı aslında Bâbüali'yi suçluyordu. Ona göre Bağdat'ta ya-şanan son olaylar İstanbul-Bağdat güzergâhında olan Musul, Diyarba-kır, Malatya, Sivas, Amasya, Tosya, İzmit ve Urfa'daki valilerin güçlü ol-mamasından kaynaklanmıştı. Ona göre Musul'un Abdülcélizadeler gibi devlete sadık ve güçlü vezirlere verilmesi, Diyarbakır ve Rakka'ya da aynı şekilde güçlü vezirler atanması gerekiyordu¹²².

tarafından tahsil olunacaktı (BOA., HAT 51407). Bu ilk ödemenin arkasından hemen Bağdat Valisi Abdullah Paşa'ya selefinin ödemeyi taahhüt ettiği muhalefat akçesini ödemediği için cezalandırıldığı, kendisinin de emirlere riayet etmesi hatırlatılıyordu (BOA., C. DH 6719). Ab-dullah Paşa ise Hâlet Efendi ile gönderdiği miktardan başka hemen arkasından tatarı Seyyid Mehmet ile poliçeyle bir miktar daha gönderdiğini geri kalanını tamamlamak için gece gün-düz çalıştığını ve peyderpey göndereceğini bildirmekteydi (BOA., HAT 32310 D). Bu sırada Abdullah Paşa teşrifat-ı hümayunun kendisine ulaşmasının karşılığı olarak Sultan II. Mah-mut ve devlet adamlarına hediye ve cep harçlığı olarak 100 kese Rumi'den ibaret 5.000 Mı-sır, 1.000 yaldız, 1.000 İstanbul altını olmak üzere toplam 7.000 altın, Rum, Arap ve Acem savaş silahlarına merakı olduğunu duyduğu II. Mahmut için de 1 kabza minekari altın ta-yan gaddare ve balta ve bir adet mızrak yollamıştı (BOA., HAT 32310 B). Gönderdiği hediye-lerden dolayı sultanın memnun olduğunu (BOA., HAT 32777) öğrenen Abdullah Paşa bu se-fer değerli kutular, güzel kokular, kıymetli kumaşlar, bir adet inci tespih, altın mine kabzalı inci ile süslü bir adet tüy sineklik takdim ediyordu (BOA., HAT 32319). Ancak bu sırada Ab-dullah Paşa'nın taahhüt ettiği meblağın bir kısmı, ödeme zamanı gelmeden sefer nedeniyle yaşanan maddi sıkıntı dolayısıyla İstanbul'da bulunan Bağdat tüccarından karşılanıp (BOA. HAT 32777; BOA., D.DRB THR 83/8, 82/47), tüccarlara senet verildi. Abdullah Paşa, Hâlet Efendi'den makbuz talep edince vadeleri dolmayan poliçelerin makbuz senetlerinin gönderil-mesinin teamüllere aykırı olduğu kendisine bildirildi (BOA., Ayniyat Defteri 2 s. 6). 1812 yı-lında da Bağdat, Basra ve Şehrizar eyaletlerinin ibka edilmesi üzerine 49.818 kuruş caize gönderiyor (BOA., D.BŞM 7959), bu haberi getiren şahsa normalde 20.000 kuruş vermesi gerekirken söz konusu şahsın Hâlet Efendi'nin adamı olmasından dolayı ücreti 40.000 ku-ruşa çıkartıyordu (BOA., HAT 13644). Şehzadelerin ve sultanların doğumu üzerine Abdullah Paşa'ya Hâlet Efendi tarafından mektup yazılarak hem tören yapması hem de hediye gön-dermesi talep olundu. Ancak Abdullah Paşa'nın bundan rahatsız olmakla birlikte zar zor 30 Rumi kese gönderdiği anlaşılmaktadır (BOA., D.DRB:THR 108/5).

¹²¹ Ayrıntı için bkz. BOA., MHM. MKTM. 7, s. 15, hkm: 13. Hâlet Efendi'ye ayrıca mühimma-tın yazımına dair de ayrıntılı bilgiler gönderilmiştir (BOA., MHM. MKTM 7, s. 16, hkm: 14).

¹²² TSMA., E. 7147.

Tavsiye ettiği idari düzenlemelerle birlikte asker yoklamalarının da eskisi gibi her sene yapılması halinde Bağdat valileri kontrol altında tutulacaklardı. Hatta Irak için yeni bir nizamname hazırlanması, Bağdat'ın Yeniçeri Ağası ve Defterdarı'nın İstanbul'dan seçilerek yollanmasına dair Musul Valisi Mahmut Paşa ile müzakerede bulunmuşlardı. Böylelikle Bağdat, Bâbîali'nin askeri ve mali açıdan kontrolü altına girecekti. Bu düzenlemeler olmadan bölgede idari açıdan merkezin ağırlığının hissedilmesi imkânsızdı. Ancak Mahmut Paşa'nın ölümüyle Hâlet Efendi, siyasî ve askerî manada güç kaybına uğradığı için bu hususların üzerine eğilememişti. Üstelik Bağdat, askeri mühimmat ihtiyacını kendisi karşılayan bir şehirdi. Ancak bu işlerin soruşturulması halinde masraflarını yüksek göstererek Bâbîali'ye senelik ödedikleri 1.000 keselik vergiyi düşürmeğe çalışacaklardı. Bu yüzden kendisi İstanbul'a dönüp her hususu ayrıntısıyla rapor etmeden evvel asker ve mühimmat açısından yapılacak bir müdahalenin Bâbîali'ye zarar vereceği kanısındaydı ve gönderilen emri ilan etmedi¹²³.

İleri sürdüğü sebeplerden dolayı Irak'ta askerî ve mali düzenlemelere gidemeyen Hâlet Efendi, elinden geldiği kadar bölgenin idarî yapısına çeki düzen vermeye çalıştı. Bu konuda onu en çok uğraştıran Baban Mutasarrıfı Abdurrahman Paşa oldu. Aslında Bağdat civarında bulunan Baban ve Basra sancaklarına mutasarrıf atamalarının Bağdat Valisi tarafından yapılması gelenek haline gelmişti. Böylelikle Bağdat valileri buralara kendilerine itaat edecekleri şahısları atayarak bölgeyi tam anlamıyla hâkimiyetleri altında tutuyorlardı.

Bağdat Valisi Süleyman Paşa'nın tenkilinde Hâlet Efendi Baban Mutasarrıfı olan Abdurrahman Paşa'yı yanına çekebilmek için bundan böyle Basra ve Baban sancaklarının atamalarının Bağdat valilerinin ellerinden alınarak Bâbîali tarafından yapılacağı vaadinde bulunmuştu. Böylelikle Bağdat Valisi'nin tahakkümünden de kurtulmuş olacaklardı. Yapacağı yardım karşılığında Baban'ın her sene merkezden kendisine verileceği tahhüdünü alan Abdurrahman Paşa da Hâlet Efendi'nin direktifleri dışına çıkmayarak işini kolaylaştırdı. Hâlet Efendi de mecburen Baban'ın Abdurrahman Paşa'ya verilmesi için Bâbîali'ye görüşünü bildirdi. Teklifi hoşgörüyle karşılanmakla birlikte hemen kabul edilmedi. Çünkü Baban, yukarıda da belirtildiği gibi uzun süreden beri Bağdat valileri tarafından tevcih oluna geliniyordu. Bu yüzden merkezdeki tevcihat kayıtlarında yer almadığı gibi sınırlarına dair de sağlıklı bir bilgi yoktu. Gerekli bilgilere ulaşmak için yapılacak araştırma da çok zaman alacaktı. Bu yüzden Bâbîali, bu araştırmanın yerinde Hâlet Efendi tarafından yapılmasını istedi¹²⁴.

¹²³ BOA., HAT 20879.

¹²⁴ BOA., MM d. 7, s. 16, hkm: 15. Topraklarına ait kayda hemen ulaşılmasını büyük bir zaaf olarak gören ve bunun Bâbîali de dahil olmak üzere tüm yönetimi küçük düşüre-

Ancak bu sırada Eski Bağdat Valisi Ali Paşa'nın sarrafı olan Şimail'in¹²⁵ Bâbüali'ye Abdurrahman Paşa'ya sadece Baban'ın tevcih edilmesi Köysancak ve Harir sancaklarının bu tevcihatten hariç tutulmasını salık verdiğini öğrenen Hâlet Efendi, yaptığı araştırma sonucunda söz konusu sancakların idari bir taksimata göre değil Süleyman Paşa'yla Abdurrahman Paşa arasındaki düşmanlık yüzünden Baban Sancağı'ndan ayrıldığını öğrenmişti. Dolayısıyla şimdi bu hatanın düzeltilerek Köysancak ve Harir'in yeniden Baban'a bağlanması ve tevcihatlarının yine Bağdat valilerine bırakılması gerekiyordu¹²⁶.

ğini tahmin eden Sultan II. Mahmut Hâlet Efendi'ye konuyla ilgili emir yazılırken oldukça dikkatli bir üslup kullanılmasını istiyordu (BOA., HAT 20848).

¹²⁵ BOA., HAT 20891. Hâlet Efendi'nin Şimail hakkındaki düşünceleri şöyledir: Bağdat'ta sarrâfbaşılık ve gümrük sarrâflığı Yahûdî milletine göre kesirü'l menâfi' şeydir. Bu Yahûdî Şimail'in babası, Büyük Süleyman Paşa vaktinde Bağdat'ta sarrâf başı idi. Mürd olduğunda Yahûdî âyini üzerine evlâd ve akaribi yedi gün evlerinden çıkmazlar. O esnâ'da bu Şimail Haleb'de bulunmakla Bağdat'ta olan karındaşı Murad yedi gün bizi kimse aramaz diyerek zimmetlerinde olan 3.000 kise kadar malı alıp Haleb'e firâr etmişti. Sonra Şimail Haleb'de işi uyduramayıp Süleyman Paşa'nın meşhur olan Ahmed kethüdasından re'y alıp hesabını görmek için Bağdat'a gittiler o günlerde Ahmed kethüdayı, Ali kethüda öldürüb, Ali kethüda mezâyâ-yı hesâba vâkıf olmadığından 100 bin kuruş bunlardan rüşvet alıp halâs senedi vermişti. Durarak Süleyman Paşa'nın hatırına gelip benimle hesâb görür fikriyle bu Şimail İstanbul'a gelip karındaşı Murad Bağdat'ta kalmıştı. Ol vakitte dahi Fransalının Mısır'a hücumu sözleri meydâna çıkmış olmakla Süleyman Paşa kethüdasını tâyin ile iş görülür yollu pes perdeden biraz hezeyânı bir kâğıda yazdırıp Bağdat sarrâfı Sofyalı oğlu Abraham yediyle vâlide kethüdası Yusuf Ağa'ya verdirmek fikrinde olup takrîr-i mezkûrun sebki râbitasız olmakla mersûm Abraham'ın kulunuz ile dostluğu olduğundan sebkine bir sûret vermek için bana getirmiş idi. Oldukça düzeltib verdim. Sonra Yusuf Ağa merhûm bakıp Bağdat'tan Mısır'a atlı gitmek tavr-ı beşerden ve dâire-i âkıldan birûn olmakla i'tibâr etmediler. Şimdi ise Bağdat'ta kim teferrüd edeceği meşkûk husûsu ile Hâlet Efendi de karar bulur ise Bağdat'ın hâline hiç vukufu yoktur. Muâfiyyet emri ve etrâftan ba'zı mekatib alıp varırsam serbest gümrük sarrâfı olurum. Karındaşım dahi İngiltere konsolosuna müteallik husûs ile Bağdat'ta dahi âyin cihetiyle Yahûdî milleti serbest olmakla bir iki bin kise dahi virman ederim fikriyle ba'zı yalan yanlış yazmış. Şevketli Efendimiz bu bâbda dahi kerâmet buyurmuşlar. Kulunuz Bağdat'a me'mûr olduktan sonra 43 gün İstanbul'da oturdum. Ve ba'zı şey suâli için mersûmu kaç def'a istedim gelmedi. Hatta devletlû Dürrizâde Efendimiz emir buyurmuşken yine korkarım deyu gelmedi. 500 saatlik yerden Bağdat valisinin kendine eli ermeyeceği meczûm iken korkan kâfir ne işe yarar çünkü sadâkati var idi o zaman bana niçin biraz şey ta'lim etmedi (TSMA., E. 7141).

¹²⁶ Hâlet Efendi'ye göre aralarında 200 saatlik bir çölün yer aldığı ve muhtelif aşiretlerin bulunduğu Bağdat-Anadolu güzergahında söz konusu aşiretlerin her biriyle tek tek uğraşılması, hem mesafe hem de coğrafi şartlardan dolayı mümkün değildi. Bu durumda atamaları Bağdat valilerine bırakmak en doğru davranış olacaktı (BOA., HAT 20879).

Bağdat'a ilk geldiğinde valilerin gücünün azaltılması için Basra ve Şehrizar'un Bağdat'tan ayrılması gerektiğini düşünen Hâlet Efendi bölge idaresine vakıf olunca bu fikrinden vazgeçti. Zaman içerisinde Bağdat valileri farklı bir teşkilatlanma yoluna gitmişler; askeri ve mali güç kaynaklarını Bağdat'ın dışında tesis etmişlerdi. Güçlerinin kaynağı olan askerinin en büyük bölümü de Şehrizar şehrindeydi. Hâlet Efendi'ye göre Şehrizar'un Bağdat'tan ayrılması halinde şehir askeri açıdan güç kaybedecek; Basra'nın ayrılması halinde de mali açıdan zayıflayacaktı. Çünkü Bağdat'ın gelirlerinin çoğu Basra'dan karşılanmaktaydı. Dolayısıyla Basra ve Şehrizar'un Bağdat'tan ayrılmasıyla Bağdat askeri ve mali açıdan savunmasız kalacaktı. Ayrıca bir saldırı halinde de Bağdat valileri Basra ve Şehrizar valilerinin yardımına muhtaç olacaktı. Hâlet Efendi bu düşüncelerini Bâbıali ile paylaşırken aynı zamanda çok önemli bir tespit de bulunuyordu. Ona göre sadece Bağdat ve civarında değil, devletin bütün valileri, birbirlerine ittifak edecekleri yerde bilakis birbirlerinin aleyhinde çalışıyorlardı. Bu durum ise Osmanlı topraklarının yabancı devletlerin eline geçmesine neden oluyordu. Dolayısıyla Bağdat valileri Bâbıali'ye itaat ettikleri müddetçe bunların ayrılması yarardan çok zarar getirecekti¹²⁷. Hâlet Efendi'ye göre ille de Bağdat valilerinin gücü azaltılmak isteniyorsa Ahmet Paşa zamanında Bağdat valilerinin uhdesine verilen¹²⁸ Mardin, Bağdat'tan ayrılarak eskisi gibi Diyarbakır'a ilhak edilebilir ya da müstakil olarak birine mirimiranlıkla tevcih olunabilirdi. Ancak Hâlet Efendi Mardin'in Bağdat'tan ayrılmasında bir fayda görmüyordu¹²⁹. Eğer bir müdahale gerekirse önce Abdullah Paşa'nın seleflerinin

¹²⁷ BOA., HAT 20896.

¹²⁸ Valiliği sırasında da gücünü arttıran Ahmed Paşa bir ara Bağdat'tan azledilerek Erzurum valiliğine atandı. Ancak Erzurum gelirlerinin, debdebeli bir yaşantı süren ve kalabalık bir daire halkına sahip olan Ahmed Paşa'nın maddi ihtiyaçlarına kâfi gelmesi imkânsızdı. Bu yüzden kendisine tekrar Bağdat verildi. Bir kere Bağdat valiliğinden azledilen Ahmed Paşa bunun bir daha tekrarlanmaması için çâreler aramaya başladı. Nihayetinde Diyarbakır Eyaleti'nde oldukça müstahkem bir kaleye sahip olan Mardin'i almaya karar verdi. Ele geçirilmesi güç olan bu şehri aldığı takdirde kendisinin valilikten azledilmesinin mümkün olmayacağını düşünüyordu. Üstelik Anadolu ve İstanbul'da meydana gelen her olaya daha çabuk vâkıf olabilecekti. Bu amaçlarla Mardin'in mâlikâne usulüne uygun olarak kendisine verilmesini talep etti. Talebi kabûl edilerek Mardin Diyarbakır eyaletinden ayrıldı ve Ahmed Paşa'nın uhdesine verildi (BOA., HAT 20896).

¹²⁹ Mardin'in ayrılması hâlinde de Bağdat'ın ödediği 1000 kese verginin 100 kesesi eksilmiş olacaktı. Üstelik bölgedeki aşiretleri kontrol altında tutabilmek için çok miktarda asker beslemek zorunda olan Mardin valileri veya voyvodalarının devlete maddi hiçbir faydası da olmayacaktı. Bunun dışında Mardin'i adeta ileri bir karakol olarak gören ve bu şehre hâkimiyetleri nedeniyle Musul'da da nüfuzları olan Bağdat valileri Mardin'in ellerinden çıkmasına asla izin vermezlerdi (BOA., HAT 20896).

muhallefat bedelini ödemek için verdiği sözü yerine getirip getirmeyeceğine bakılmalı eğer bu sözü yerine getirmezse o zaman müdahale edilmeliydi¹³⁰.

Bağdat ve civarının yönetim özellikleri hakkında bu fikirlere sahip olan Hâlet Efendi muhtelif gruplardan oluşan Bağdat halkı hakkında da yorumlarda bulunmuş; özellikle Bağdat'ın yerli halkının bölgenin idaresinde niçin istihdam edilemeyecekleri hususunda Bâbîali'yi bilgilendirmiştir. Ona göre Abdurrahman Paşa gibi ayan ve komutanlar işe yaramadıkları gibi Bağdat'ın yerli halkı da yönetim kadrosunda yer alabilecek özelliklerden yoksundular. Bir şekilde idarenin başına geçseler bile Bağdat'taki Osmanlılar tarafından itibar göremeyecekleri için Bağdat'ı kontrol altına almaları imkânsızdı¹³¹. Osmanlı Devleti'nin en önemli ticaret merkezlerinden biri olan Bağdat, Arap kabilelerinin, Farisilerin ve Hintlilerin uğrak yeri idi. Üstelik Bağdat halkı da Rafizi ve Sünni olarak iki mezhebe ayrılmışlardı. Mezhep ve ırk temelindeki bu çeşitlilik, Hâlet Efendi'ye göre zaten zayıf kişiliğe sahip olan Bağdat halkının devlet yönetebilme hasletlerini ortadan kaldırmıştı. Daha da önemlisi bu sebepten dolayı Bağdat'ta birlik ve beraberlik sağlanması imkânsızdı. Yani Bağdat'ın yerli halkından bir vali çıkması ancak boş bir hayalden ibaretti¹³². Bağdat ahalisi, bir sorun çıktığında yandaşı oldukları şahsa verdikleri sözlerinde asla durmazlar; hatta biraz zorlanınca hemen karşı tarafa tabi olurlardı. Bağdat halkının bu zaafı Kölemenlerin tamamıyla Bağdat'a hâkim olmalarına neden olmuştu. Hatta yeniçeriler bile Kölemenlerin tahakkümü altındaydı¹³³.

Hâlet Efendi bu şartları göz önünde bulundurarak Bağdat'a yine bir Kölemen olan Abdullah Paşa'yı vali olarak atamak zorunda kalmıştı ki bu, bölgedeki Kölemen hâkimiyetinin devamı demekti. Ancak biraz zaman geçip Bağdat sükûnet bulduktan sonra Bâbîali tarafından "*Enderrun'da terbiye görmüş Rum'dan bir vezirin*" atanması halinde, Kölemen hâkimiyetinin yıkılacağı inancındaydı. Kendisi bu ihtimali düşünerek Musul-Diyarbakır hattındaki aşiretleri birleştirmiş ve Diyarbakır Valisi İbrahim Paşa ile ittifak ettirmişti¹³⁴. Ayrıca bölgede önemli idari merkezlerle de kendisinin kolaylıkla yönlendirebileceği ve Bâbîali'ye sadakatle hizmet edecek şahısları yerleştirmişti. Bu doğrultuda Diyarbakır Eyaleti'ne Şeyhzade İbrahim Paşa'nın¹³⁵ Musul'a da Abdülcelilzadelerden Sadul-

¹³⁰ BOA., HAT 20896.

¹³¹ BOA., A.MKT 1186/83.

¹³² BOA., HAT 20896.

¹³³ TSMA., E. 7147.

¹³⁴ BOA., HAT 20879.

¹³⁵ Hâlet Efendi, Bâbîali'ye gönderdiği taktirde Diyarbakır'ın Şerif Paşa sorunundan dolayı dışarıdan bir vali kabul etmeyecekleri için Şeyhzade İbrahim Paşa'ya ibka olunması gerekti-

lah Paşa'nın¹³⁶ vali olarak atanmasını sağlamıştı¹³⁷. Bağdat meselesinde kendisine askerî ve maddî açıdan çok yardımcı olan ordunun mühimmatı ve zahire ihtiyacını kendi kesesinden karşılayan¹³⁸ Mahmut Paşa'nın muhallefatinın borçlarına sayılmasını ve Paşa'nın büyük oğlu Abdurrahman Bey'e de mirimiranlık rütbesi ile kapıcıbaşılık verilmesini sağlayarak¹³⁹ Abdülcelilzadeleri de tam anlamıyla avucunun içine aldı. Sürgünde bulunan Rışvanzade Abdurrahman Paşa'nın affedilmesini ve kendisine mirimiranlıkla Besni Kaymakamlığı verilmesini sağlayarak¹⁴⁰ onu da itaati altına aldı.

Hâlet Efendi, bütün bu düzenlemeleri yaparken Bağdat'ta bir dedikodunun çıkmasını önlemek için İstanbul-Diyarbakır-Bağdat hattındaki geliş gidişlerin ve yazışmaların kontrol altında tutulmasını istemiş ve bu isteğine Bâbîali tarafından da riayet edilmişti¹⁴¹.

Bağdat ve civarına, kendisine ve Bâbîali'ye sadık adamları yerleştirerek bölgeyi kontrol altına alan Hâlet Efendi'ye son zamanlarda Basra'yı almak için uğraşan İngilizlerle başı dertte olan İran Şahı da bir pürüz çıkaramazdı. Ancak oğlu Abdurrahman Paşa'yla işbirliği yapan Kirmanşah'ın İran Şahı olması halinde işler değişerek her an Osmanlı toprakla-

ğını bildiriyordu. Çünkü Diyarbakır'ın valisiz kalması günden güne Bâbîali'yi zarara uğratacaktı. İbrahim Paşa'nın yerine atanabilecek başka aday da yoktu. Üstelik Diyarbakır, Mora ve Kütahya gibi 8-10 kese hâsılatı sahip değildi. Başka bir vezire verilse geliri olsa olsa 3 kese olacaktı ki bunun için risk almaya değmezdi. Bunun dışında Hâlet Efendi Bağdat olayları sırasında "*Diyarbakır İbrahim Paşa'ya tevcih edilmiştir*" diyerek Paşa'yı kullanmış ve böylelikle Şerif Paşa sorunundan dolayı ona sığınan aşiretleri de itaati altına almıştır (BOA., HAT 20880 J). Dolayısıyla İbrahim Paşa'ya verdiği sözün Bâbîali tarafından yerine getirilmesinde bu aşiretlerin de Paşa'yla birlikte hareket ederek isyan çıkartmaları kuvvetli bir ihtimaldi.

¹³⁶ Hâlet Efendi çok hasta olan Musul Valisi Mahmut Paşa'nın ölmesi hâlinde şehrin yine Abdülcelilzadelerin Hüseyin Paşazade kolundan olan Sadullah Bey'e tevcih edilmesini istiyordu. Abdülcelilzade ailesi her zaman Bâbîali'ye sadakatle hizmet ettiği gibi Süleyman Paşa'nın tenkilinde de Mahmut Paşa'nın, kendisine çok büyük yardımları olmuştu. Ancak Bâbîali tarafından yapılan araştırmada yine aynı aileden Süleyman Paşazade Ahmed Bey'in aşiretler ve kabileler arasında çok sevilip sayıldığı ve ona itaat edecekleri muhakkak olduğu ve bundan da öte onun Baban Mutasarrıfı Abdurrahman Paşa'ya karşı durabilecek dirayette olduğu öğrenilmişti. Bununla birlikte Hâlet Efendi Hüseyin Paşazade Sadullah Bey'i tercih etmiş olduğundan tercihinin karışılmamış isim yerleri açık fermanlar gönderilerek atama ona bırakılmıştır (BOA., A.SKT 120/19).

¹³⁷ BOA., HAT 20833, 32596.

¹³⁸ TSMA., E. 7147.

¹³⁹ BOA., HAT 32596.

¹⁴⁰ BOA., A.SKT 121/21.

¹⁴¹ BOA., HAT 20880.

rına saldıırabilirdi¹⁴². Dolayısıyla bölgedeki asayişin devamı için İran'ın her an kontrol altında tutulması gerektiği hakkında Bâbîali'yi uyarıyordu.

Hâlet Efendi, bunların dışında Bâbîali'ye büyük sıkıntılar yaşatan Vehhabilerin nasıl ortadan kaldırılabileceğine dair çözüm önerileri sunuyordu. İki sene içinde çok taraftar toplayan, Musul ve Mardin sancaklarına ait bazı köyleri tahrip eden Vehhabilerin merkezi Deriyye'di. Ancak bölgenin coğrafyası ve iklim yapısı şehre yapılacak askeri bir müdahalenin önünde en büyük engeldi. Süleyman Paşa kethüdalığı zamanında çok büyük masraflar ederek 20.000 askerle bölgeye gitmiş, ancak söz konusu sebeplerden dolayı başarılı olamamıştı. Halihazırda ise Bağdat o zamanki maddi gücünün onda birine bile sahip değildi. Ona göre Vehhabî gâilesini ortadan kaldırmak için tek çözüm Mısır ve Şam valilerinin ittifak ettirilmesi¹⁴³.

Bütün bu değerlendirmelerinin yanı sıra Hâlet Efendi, kendini de eleştirmekten geri durmuyor ve Bağdat mübaşirliği esnasında kendisini bir tek noktada hatalı görüyordu. Ona göre eğer Abdurrahman Paşa ile ilk görüşmesinde, kendisinin Bağdat kaymakamı ve Abdullah Ağa'nın da kethüda olacağını söylemiş olsaydı, Paşa Şehrîzor'u kaybetmemek için buna ses çıkaramazdı. Bu şekilde en azından 4.000 kese daha muhalefat bedeli kazanmış olurdu. Ancak İstanbul'daki hasımlarının, uzun zamandan beri bir göreve getirilmediği için devlete küskün olarak Bağdat'a gittiğini ve fırsat bulur bulmaz Bağdat'ı zapt ettiğini düşüneceklerini tahmin ediyordu. "*Amacı hizmet değil kendi işini yoluna koymak içinmiş*" dedikodusunu ortaya atacakları ve bunun da yapacağı her işe gölge düşüreceğinden endişe ettiği için buna teşebbüs edememişti¹⁴⁴.

Sonraki Süreçte Bölgede Merkezin Gücünün Hissettirilmesi

Hâlet Efendi Bağdat'tan döndükten sonra da bölgeyle ilgisini kesmemiş, Rikab-ı hümayûn kethüdası olarak (1811-1814) merkezde güçlenirken Bağdat ve bölge üzerindeki nüfuzu da artmıştı. Bu ise dolaylı olarak bölgede merkezin gücünün hissedilmesini sağlıyordu. Bu doğrultuda ilk iş olarak Bağdat kapı kethüdalığına el atan Hâlet Efendi, Selim Sabit Efendi'yi bu göreve getirdi¹⁴⁵. Sultan II. Mahmut'un bu atamayı onaylar-

¹⁴² TSMA., E. 7147.

¹⁴³ Halet Efendi'nin bu konu hakkındaki planı şuydu: Mısır Valisi Süveyş yoluyla Yenbu ve Cidde'ye zahire naklederek ordunun zahire ihtiyacını karşılayacak, Şam valisi de karadan hareket ederek Haremeyn-i Şerefeyn'i Vehhabî elinden kurtaracaktı. Medine'nin ele geçirilmesinden sonra bir sene muhafaza edilmesi ve Süveyş'ten zahire gelmeğe devam etmesi şartıyla bu süre içinde Mekke de ele geçirilebilirdi (BOA., HAT 20879).

¹⁴⁴ TSMA., E. 7147.

¹⁴⁵ Halet Efendi, Bâbîali memurlarından birinin kapı kethüdası olmasının istiyor ve Sadaret kaim-makamının mektupçusu Abdi Bey'i öneriyordu. Kaim-makam ise bu teklife pek sıcak

ken, Selim Sabit Efendi'nin Bağdat'la ilgili her konuyu Hâlet Efendi ile müzakere ettikten sonra resmi yazı göndermesini şart koşması Hâlet Efendi'nin bölge üzerindeki nüfuzu kadar sultan üzerindeki etkisinin de bir göstergesiydi¹⁴⁶. Irak'ta nizamın sağlanması için bölgenin tek elden yönetilmesi inancında olan Hâlet Efendi, Bağdat'tan sonra, Musul ve Diyarbakır kapı kethüdalıklarını da Selim Sabit Efendi'nin uhdesinde verdi.

İlk amacını bu şekilde gerçekleştiren Hâlet Efendi, zaman kaybetmeden çok rağbet gören yaldız altını ve beyaz akçeyi karıştırarak paranın değeriyle oynayan ve “*kavm-i habis*” olarak tanımladığı Bağdat tüccarı üzerinde de kontrol kurmak için çalışmalara başladı. Tüccarı bir nizama sokmaya karar veren Hâlet Efendi, Bağdat'a dair her konuda olduğu gibi bu konuda da Selim Sabit Efendi'yi yönlendirecekti. Ancak bu çalışmalar II. Mahmud'un talimatıyla ikili tarafından çok gizli olarak yürütüldü¹⁴⁷.

Hâlet Efendi, planları doğrultusunda adım adım ilerlemiş iktidar süresi olan 1811-1822 tarihleri arasında bölgeyi avucunun içinde tutmuştur¹⁴⁸. Bu tarihler arasında Bağdat valiliği görevinde bulunan Abdullah Paşa¹⁴⁹, Said Paşa¹⁵⁰ ve Davut Paşa¹⁵¹ onun daha mübaşirken oluştur-

bakmıyordu. Bunun üzerine Bâbîali dışından adaylar tespit edilerek, nihayetinde ikili arasında Hasan veya Selim Sabit Efendilerden birinin kapı kethüdası olmasında mutabık kalındı. Ancak Selim Sabit Efendi kendisine verilecek eyaletlerin kapı kethüdası olan Yeğen İbrahim Ağa'nın ihtiyarlığından bahisle onun uhdesinden alınmasına razı olmuyordu. Hâlet Efendi de Selim Sabit Efendi'ye katılmakla birlikte devlet işlerine hatır gönülden çok daha önem verdiği için ilk önce devlet işine nizam verilmesi gerektiğini düşünüyordu. Bu yüzden Selim Sabit Efendi üzerine ısrar etti. Hâlet Efendi'nin bu ısrarı etkili olmuş, Sultanın, Selim Sabit Efendi'yi tercih etmesi üzerine Bağdat kapı kethüdalığı ona tevcih edilmiştir (BOA., HAT 23016).

¹⁴⁶ BOA., HAT 19611.

¹⁴⁷ Gerek tüccar ve gerek Tatarlar Bâbîali tarafından bölgenin nizamına dair bazı emirler gönderildikçe bunun Hâlet Efendi'nin talimatıyla olduğunu anlıyorlardı. Bu yüzden de her talimat gönderildiğinde onun hakkında şikâyetler artıyordu (BOA., HAT 20896). Bunun farkında olan Sultan II. Mahmut, Hâlet Efendi ve Selim Sabit Efendi arasında yapılacak görüşmelerde gizliliğe çok dikkat edilmesini ve özellikle Bağdat tüccarının kesinlikle haberdar edilmemesini istiyordu (BOA., HAT 19611).

¹⁴⁸ Şanizade, *a.g.e.*, C. II, s. 334.

¹⁴⁹ Bâbîali, Bağdat Valisi Abdullah Paşa'nın Süleyman Paşazade Said Bey'i tehdit ettiği ve Bağdat'ta işlerin yine aksamaya başladığına dair duyumlar alıyordu. Valiliğinin ilk aylarında iyi bir idare sergileyen Abdullah Paşa kethüdası ve bazı şahısların kışkırtmasıyla ahâliyi katletmeye mallarına el koymaya ve haksız yere bazı kişileri sürgüne göndermeye başladı (BOA., HAT 20880 F). Hâlet Efendi Abdullah Paşa'nın gevşekliği konusunda Bâbîali'ye katılıyor ancak yerine atanacak birisi olmadığı için valinin değiştirilmesini istemiyordu. Valinin azledilmesini isteyenlerin böyle bir değişimin nelere yol açacağını düşünemedikleri kanaa-

tinde olan Sultan II. Mahmut da Hâlet Efendi'yle hemfikirdi. Herhangi bir değişikliğe şiddetle karşı çıkan Hâlet Efendi kendisinden hiç beklenmeyen bir harekette bulunmuş ve valinin kethüdasına mirimiranlık verilmesi için sadrazamın aracı olmasını istemişti. Bu teklifi sadrazamda büyük bir şaşkınlık yaratmıştı. Hâlet Efendi Bağdat işleriyle ilgilenmeyi kesse bile teklifini sadrazamın aracılığı olmadan II. Mahmut'a iletebilirdi. Gerekli hallerde bu yolu kullanacağını da daha önce sadrazama ima etmişti. Sadrazam bu sebeplerden dolayı Hâlet Efendi'nin tavrına mana verememekle birlikte Bağdat Valisi'nin Bâbîali'nin istekleri doğrultusunda kullanılabilmesi için kethüdasına mirimiranlık verilmesinin uygun olacağını düşünüyordu. Sadrazamın üstü örtülü de olsa Hâlet Efendi hakkında şikâyetle bulunduğunu anlayan Sultan II. Mahmut, onu sadrazama karşı korumuştur. II. Mahmut'a göre Hâlet Efendi'nin bu davranışının altında yatan sebep şuydu: Kendisi Abdullah Paşa'dan memnun olmamasına rağmen Hâlet Efendi valinin değiştirilmemesi yolunda ısrar ediyordu. Padişah emrinin hilâfına hareket etmenin sonuçlarının nereye varabileceğini bilen diğer ricâl de bu konuda ısrarından vazgeçmesi için Hâlet Efendi'nin gözünü korkutmuştu. İşte bu yüzden Hâlet Efendi'nin de Abdullah Paşa'nın kethüdasına mirimiranlık tevcih edilmesi için sadrazamın aracı olmasını istemişti. II. Mahmut kendi hilâfına hiç kimsenin hareket edemeyeceğinin altını çizmekle birlikte Hâlet Efendi'nin gayretini takdir ediyor ve aslında endişelerinin yersiz olduğunu vurguluyordu. Sultanın Bağdat valisini azletmemesi ve kethüdasına mirimiranlık tevcihini onaylaması, Hâlet Efendi'nin fikirlerine değer verdiğini ve Bağdat hakkında alınacak kararlarda onun ne denli etkili olduğunu göstermektedir (TSMA., E. 5026/26).

¹⁵⁰ Hâlet Efendi'nin Bağdat'ta kurduğu sistem Abdullah Paşa'nın valiliğinin ilk yıllarında sorunsuz işledi. Ancak, Abdullah Paşa rahat durmuyor, özellikle taraftarları günden güne artan Said Bey'i valiliği için potansiyel bir tehlike olarak görüyor ve bu yüzden çiftliklerine el koyuyordu. Daha sonra ise konağını muhasara ederek ya da hane halkını tartaklayarak tacizlerini artırdı. Bununla da yetinmeyerek nihayetinde Said Bey'i öldürmeye çalışmıştı. Ancak Said Bey, askeri ve halkı ona karşı örgütleyebilecekken bir ihtilal çıkmaması için canını kurtarmak maksadıyla 5-6 adamıyla beraber firâr ederek Müntefik Şeyhi'ne sığınmıştır. Bu sırada İstanbul'a gidebilmek için çaba sarf eden Said Bey, Müntefik Şeyhi'nin kendisini hiçbir yere salmamak üzere Abdullah Paşa'yla anlaşması üzerine bulunduğu yerden ayrılammıştır. Abdullah Paşa, Müntefik Şeyhi'nin taahhüdüne rağmen bir orduyla Bağdat'tan hareket ederek aşiretin sakin olduğu bölgeye doğru yola çıkmıştır. Bu olayları araştırmak üzere Bağdat'a mübaşir olarak gönderilen Celal Efendi, Paşa'nın yanına gitmiş ve İran tehlikesi ve Bağdat'ın iradına gelecek zararlardan bahsederek Bağdat'tan ayrılmasının münasip olmadığını kendisine hatırlatmıştı. Ancak Abdullah Paşa bu ihtarı anlamazdan gelerek civardaki Araplardan vergilerini tahsil etmek bahanesiyle mübaşirin yanından ayrılmış, 3 ay çöllerde gezerek Müntefik Şeyhi'nin üzerine yürümüştür. Müntefik Şeyhi kendisine, aralarındaki anlaşmayı hatırlatıp hatta bu sefer için yaptığı masrafları karşılamayı da taahhüt etmesine rağmen, Paşa bunu kabul etmeyerek saldırmıştır. Ancak askeri hemen Said Bey'in tarafına geçmiş ve Abdullah Paşa yenilgiye uğrayarak idam edilmiştir (BOA., HAT 20880 F). Abdullah Paşa'nın öldürülmesinden sonra Diyarbakır Valisi İbrahim Paşa, Davut Bey'i Bağdat kethüdası ve kaim-makamı olarak Bağdat'a gönderdi. Durumu Bâbîali'ye bildirmesi üzerine yapılan müzakerede (BOA., HAT 16286) Davut Bey'in kaim-makamlığı reddedilerek Said Bey'in

kaymakam olması kararlaştırıldı. Mübaşir olarak Bağdat'ta bulunan Celal Efendi de Bağdat ileri gelenlerini toplayarak hepsinin ittifak ve kefaletiyle Said Bey'i kaymakam olarak atayarak, Abdullah Paşa'nın muhalefatına el koydu (BOA., HAT 20880 F). Sıra Bağdat valisinin kim olacağına gelmişti. Sultan II. Mahmut Bağdat valiliğine talip olan Büyük Süleyman Paşazade Said Paşa hakkında Hâlet Efendi'nin görüşünü sordu. Hâlet Efendi Bağdat mübaşirliği esnasında Said Bey ile görüşme imkânı bulamamış, ancak gevşek bir yapıda olduğunu duymuştu. Bununla birlikte valiliği esnasında tüm Irak'ta büyük bir nüfuz kazanan babası Süleyman Paşa'dan dolayı kazandığı şöhret çok önemliydi. Yani Hâlet Efendi, Said Bey'in, Süleyman Paşazade unvanının kullanılması taraftarıydı (TSMA., E. 2042). Bu telkinleri doğrultusunda 21 Mart 1813'te Bağdat valiliğine atanan (BOA., Tahvil d.53, s.22) Said Paşa 10 Ekim 1816 tarihine kadar bu görevde kaldı (BOA., A.NŞT., 1435, s.12). Said Paşa vali olur olmaz Bağdat vergisini düzenli ödeyeceğine dair hemen bir senet ve 1813 senesine ait ödemeler hakkında da ayrıntılı bir rapor gönderdi. Söz konusu raporda aynı zamanda Bağdat irsaliyesinin nerelere sarf edildiği de açıklanmaktaydı. Buna göre 1813 senesine mahsup olan verginin 100 kesesi Anapa valisinin maaşı, geri kalan 900 keseden yeniçerinin 4 kıst mevacibi verilmişti. Acilen ödenmesi gereken 2 kıst mevacibi, Abdullah Paşa olayı nedeniyle Bağdat askeri ve mali açıdan perişan olduğu için ödenemiyordu. Bölgede düzeni sağlayabilmesi için paraya ihtiyacı olduğundan bahseden Said Paşa, her şeye rağmen Bağdat'a girer girmez şehirdeki Osmanlı tâifesinin ihtiyaçlarını karşıladığını da bildiriyordu. Ayrıca yine Bağdat kalesi muhafızlarının 1808 ve Kurna kalesi muhafızlarının da 1811 senesine ait 73108,5 kuruş tutan mevaciblerini ve Bağdat yeniçeri mevacibleriyle et bahaları, cebeci, topçu, arabacı mevacibleri olan 35736,5 kuruşuda tamamen ödenmişti. Bâbıali'ye göndermesi gereken 1.000 keselik akçeden bu kesintilerden sonra geriye kalan 239 Rumi keseyi de teslim etti (BOA., A.SK 150/19).

¹⁵¹ Said Paşa da aynı selefleri gibi bir süre sonra Bâbıali'yle zıtlasmaya başladı. Bağdat ve civarında kendi hükümranlığını kuran Paşa'nın haksız yere vergi topladığı haberleri Bâbıali'ye ulaştı. Bâbıali tarafından defalarca uyarılmasına rağmen Bağdat'ın yıllık irsaliyesini göndermiyordu. Çeşitli bahanelerle bir süre daha İstanbul'u oyalayan Said Paşa'nın valiliğinin sonunu getiren olay ise Defterdar Davut Efendi'yi görevinden azletmesi oldu. Davut Efendi etrafına dargın Kölemenleri toplayarak Baban Mutasarrıfı'na sığınmış ve Bâbıali'den Bağdat valiliğinin kendisine tevcihini talep etmiştir (Bustani, *a.g.e.*, s. 56). Said Paşa'nın dirayetsizliğine kanaat eden Bâbıali onu görevinden azletmiş ve Davut Efendi'yi Bağdat valisi olarak atamıştır. Bâbıali'nin azil emrini dinlemeyen Said Paşa'nın Bağdat'tan çıkmaması üzerine Davut Paşa tüm gücüyle Bağdat'a saldırmış ve nihayetinde şehri ele geçirip selefini öldürtmüştür (Davut Paşa ve Said Paşa'nın mücadelesi hakkında ayrıntılar için bkz. BOA., HAT 24350. BOA., A.SKT 163/2, 162/6, 161/22, 160/21). Davut Paşa tarafından idam edilen Said Paşa'nın kesik başını getiren Hâlet Efendi'nin adamına 750 kuruş faizli sehim, Bağdat ve Musul valisinin tatarlarını da kontoş samur kürk ve kaputlar ve ayrıca hediyeler verilmiştir (BOA., HAT 24350). Bağdat'a giren Davut Paşa ise selefi Said Paşa'nın dirayetsizliğinden dolayı bozulan Irak nizamını yeniden düzeltceğini taahhüt etmekteydi. Davut Paşa'nın bunları anlatırken kullandığı ifadelerin Hâlet Efendi'nin Bâbıali'ye sunduğu bir rapordaki ifadelerle birebir örtüşmesi (karşılaştırınız: BOA., HAT 20846 A; 25340) yine valilik emrinin

duğu muhtemel Bağdat valileri listesinin en üst sıralarında yer alan isimlerdi. Daha sonraki vali atamalarında söz konusu listeye sadık kaldığı ve tüm müdahaleleri¹⁵² bertaraf ederek yine kendi adaylarını vali seçtiği ortaya çıkmaktadır.

Söz konusu süreç içinde Bağdat'a atanacak valilerden kapı kethüdalarına, ekonomisinin canlandırılmasından idaresinin güçlendirilmesine ve İran tehlikesinden korunmasına kadar her şey Hâlet Efendi'nin onayı ile gerçekleşti.

Hâlet Efendi Bağdat'ı bu şekilde kontrol altında tutarken Bağdat'ın kapısı olan Diyarbakır'ı da ihmal etmiyor ve Bağdat mübaşirliği esnasında yaptığı yardımlarla kendisine ve Bâbîali'ye sadakatini ispatlamış olan Şeyhzade İbrahim Paşa'yı aralarındaki ufak çaplı sürtüşmelere¹⁵³ rağmen valilikte bırakıyordu. Hâlet Efendi'nin bölgeyi kontrol altında tutmak için müdahalede bulunduğu bir diğer şehir olan Musul'da muhalefetine¹⁵⁴ rağmen vali olarak atanan Ahmet Paşa fazla tutunamıyor, Hâlet Efendi'nin isteği doğrultusunda yerine Hasan Paşa atanıyordu¹⁵⁵.

Hâlet Efendi'nin eski kethüdası Mehmet Efendi ile gönderilmesi bu atamada da Hâlet Efendi'nin büyük rolü olduğunu göstermektedir.

¹⁵² Bâbîali aslında İran'ın bölgeye olan müdahalelerini önleyebilecek güce ve dirayete sahip olduğunu düşündüğü Cidde Valisi Kavalalı İbrahim Paşa'yı vali olarak atamayı planlamıştı (Bustani, *a.g.e.*, s. 59). Ancak Kavalalı İbrahim Paşa gibi bir şahsı kontrol etmesi güç olan Hâlet Efendi bunu engelleyerek Davut Bey'in vali olarak atanmasını sağlamıştır.

¹⁵³ Hâlet Efendi, Bağdat mübaşirliği esnasında kendisine büyük yardımları dokunan Şeyhzade İbrahim Paşa'yı zamanla adeta sıradan bir memur gibi azarlar oldu. Seferiye akçesini teslim etmesi için kendi adamı olan İzzet Ağa'yı, Paşaya yolluyor ve oldukça sert bir dille bir an önce gerekli parayı ödemesini istiyordu. Söz konusu miktarı Diyarbakır ve civarında olan Milli, Karakeçili ve Sincar aşiretlerinden toplaması gerekiyordu. Ancak Paşa, 70-80 seneden beri hiçbir vali bu aşiretlerden vergi toplayamamışken, Hâlet Efendi'nin bunu kendisinden emrivaki ile talep etmesine bir anlam verememiş ve üslubundan dolayı kendisine sitem etmiştir. Hâlet Efendi'nin en ufak bir ricasıyla istenilen meblağın 10 katını gerekli yerlere gönderebileceğini bildiren Paşa, karşı karşıya kaldığı kötü muameleden dolayı Hâlet Efendi'nin sarrâfı olan Haskil'e ödeme yapmayı zulüm olarak görüyordu. Ancak bu tavrının Hâlet Efendi ve diğer devlet adamları arasında yanlış anlaşılmasını rica ediyor ve özellikle Hâlet Efendi'nin bu konuda kendisine yardımcı olmasını istiyordu (BOA., A.MKT 1149/23).

¹⁵⁴ Abdülcélizade ailesi mensuplarına tevcih edilen Musul'a yeni vali olarak atanacak şahıs hakkında Bağdat-Basra ve Musul Kapı kethüdası Selim Sabit Efendi ve o bölgenin sarrâflık hizmetini gören Haskil ile müzakerede bulunan Hâlet Efendi adaylar arasında olan Ahmed Bey'in vali olarak atanmasını istemiyor hatta ondan nefret ettiğini açıklıyordu. Hâlet Efendi'nin Ahmed Bey'e duyduğu düşmanlıktan dolayı bu atamayı onaylatmayacağını düşünen Musul ileri gelenleri kendisine bir mektup göndererek Ahmed Paşa'nın artık uslandığını ve sadakatle çalışacağına dair teminat veriyorlardı (BOA., A.MKT. 1130/12). Bunun yanı sıra kapı kethüdası ve sarrâf, Ahmed Bey'in diğer adaylardan daha zengin olduğunu ve atama hâlinde Bâbîali'ye gönderilmesi gereken cevaz ve avaidleri hiç zorlanmadan göndereceğini

Bağdat dönüşünde, sarrafi yaptığı Bağdatlı Yahudi Haskil ve kardeşi Azra aynı zamanda Bağdat valilerinin de sarraflarıydı¹⁵⁶. Hâlet Efendi onlar vasıtasıyla sadece valilerin değil, tüm bölgenin gelir ve giderlerini kontrol altında tutuyordu. Bu şekilde Bağdat ve civarında, Hâlet Efendi'nin haberi ve onayı olmaksızın bir tek adım dahi atılamıyordu. Bağdat Valiliği'ne her kim atanırsa atansın güçleri ancak Hâlet Efendi ile olan ilişkilerinin sağlamlığı ve yakınlığı ile doğru orantılıydı. Onun emrine karşı gelmek valiliğin elden gitmesi demekti¹⁵⁷. Görüldüğü üzere Bağdat

ileri sürerek Ahmed Bey'de ısrar ediyorlardı. Bağdat Valisi Abdullah Paşa'nın da kanaati bu yöneydi ve Ahmed Bey'in, valiliğini onaylaması karşılığında Hâlet Efendi ye 30 kese akçe vereceğini taahhüt ediyordu. Valiliğin Ahmed Bey'e verilmemesi halinde uzak bir ihtimal de olsa Bağdat Valisi'nin, iltiması kabul edilmediği için Ahmed Bey'i kışkırtması ve Musul'da bir karışıklık çıkması mümkündü. Hâlet Efendi bu durumda padişaha karşı mahcup olmaksızın korktuğu gibi Bâbüali ricâlinin vali adayının zenginliğini ileri sürerek kendisini taciz etmelerinden endişeleniyordu. Bu çekincelerini dile getiren Hâlet Efendi son kararı yine II. Mahmut'a bırakmış, Sultan da Ahmed Bey'in valiliğini onaylamıştır (TSMA., 5026/18).

¹⁵⁵ Bağdat valisi Said Paşa, Hâlet Efendi'ye gönderdiği mektupta Musul Valisi Ahmed Paşa'nın azledilerek yerine yine Abdülcelilzadelerden Hasan Bey'in atanmasını istiyordu (BOA., A.SKT 81/31 7). Gerekçe olarak da Ahmed Paşa'nın selefleri gibi Bâbüali'ye sadakatle çalışması şöyle dursun günden güne Musul ve çevresini harap etmesini gösteriyordu. Haksız yere vergi topladığı yetmezmiş gibi, Bağdat ve Musul tüccarına kötü davranmaktaydı. Bunların dışında Sincar Aşireti'nin tenkili için toplanan orduyu aşiretin üzerine sürmek yerine dağılmalarına neden olmuş bu ise aşiretin cezalandırılmasını ve itaat altına alınmasını engellemişti (BOA., A. SKT 81/31, 156/2). Said Paşa, isteği gerçekleştiği takdirde cevaizden haric olarak sadrazama ve Hâlet Efendi'ye yirmişer bin ve kapı kethüdası Osman Ağa'ya da on bin kuruş vereceğine, bu konuda yardımcı olacak diğer devlet adamlarına hediyeler sunacağına dair taahhütte bulunuyordu (BOA., A.SKT 81/31). Bağdat Valisi'nin bu iddiaları aslında Ahmed Paşa'yı sevmeyen ve valiliğini de kerhen onaylamış olan Hâlet Efendi için bulunmaz bir fırsattı. Paşanın bu ifadelerini delil göstererek Ahmed Paşa'yı Musul Valiliği'nden azlettirebilirdi. Ancak Bağdat Valisi'ni böyle bir durum karşısında Musul'da çıkabilecek bir karışıklığı durdurabilecek dirayette görmüyordu. O yüzden bir müddet daha beklemeye karar vererek Ahmed Paşa'ya dokunmadı ve kendisinden korkan Paşanın bir huzursuzluk çıkarmasını önlemek için muhabbet beslediğini bildirdi (BOA., A.SKT 158/21). Davut Paşa'nın Bağdat Valiliği'ne atanması ise ona istediği fırsatı verdi. Davut Paşa da Ahmed Paşa'nın azledilmesini ve yerine Hasan Paşa'nın geçirilmesini talep ediyordu (BOA., A. SKT 167/53) ki, bu telkinlerinde, Hâlet Efendi'nin rolü olduğu gayet açıktır. Davut Paşa'nın bölgeyi zabt edebilecek güçte olduğuna kanaat eden Hâlet Efendi, Ahmed Paşa'nın, Musul'dan azledilerek yerine aslında başından beri vali olmasını istediği Hasan Bey'in atanmasını sağladı.

¹⁵⁶ BOA., A.MKT 1068/86.

¹⁵⁷ Örneğin Hâlet Efendi, yeni doğan şehzadeler ve sultanlar için Bağdat'ta bir tören yapılmasını ve hediye gönderilmesini istemesi üzerine Abdullah Paşa bundan her ne kadar rahatsız olmuşsa da hem tören düzenlemiş hem de 30 Rumi kese hediye göndermişti (BOA.,

ve civarına dilediği idarecileri atayan, dilediğini de azlettiren ve hem Bâbîali'de hem de söz konusu bölgede önemli makamlara kendi adamlarını¹⁵⁸ yerleştirerek varlığını sürekli hissettiren Halet Efendi bölgeyi ve idarecileri tam anlamıyla avucunun içine almıştı.

Bölge bürokrasisi üzerindeki bu gücü Bâbîali'de bölgeyle ilgili her işte ona danışılmasını sağlıyordu. Bağdat ve civarında istikrarın sağlanması için merkezi yönetimin güçlü olması ve varlığının hissettirilmesi kanaatinde olan Hâlet Efendi, en başından beri adımlarını ona göre atmıştı. Zaman zaman sultana da bu önerilerini dile getiriyordu. Ona göre demografik, idari ve coğrafi yapısı ve İstanbul'a uzaklığı nedeniyle uzun zamandan beri dışarıdan bir vali gönderilemeyen Bağdat'ta tam anlamıyla merkezin gücünü hissettirmek hem çok kolay hem de çok zordu. Bir isyan halinde asilerin Bağdat'ı İran'a teslim etmeleri de uzak bir ihtimal değildi. Bunun için ilk önce Osmanlı'ya Avrupalı'dan çok daha fazla düşmanlık gösteren İran'a karşı hazırlıklı olunmalıydı¹⁵⁹. Ancak bu amaçla bölgeye açıkça yapılacak bir asker sevkıyatı yarardan çok zarar getirirdi. Dolayısıyla bu konu gayet gizli tutulmalı ve aniden İran sınırına varılarak hücum edilmeliydi¹⁶⁰.

D.DRB:THR 108/5). Yine Abdullah Paşa görevinde ibka edildiği emrini getiren Hâlet Efendi'nin adamına, mutat mübaşirlik bedeli olan 20.000 kuruş yerine 40.000 kuruş veriyor (BOA., HAT 13644) hiç sebep yokken Hâlet Efendi'ye 10.000 kuruş hediye yollayarak (BOA., A.MKT 1059/75) onun takdirini kazanmaya çalışıyordu. Bu usul Said Paşa döneminde de değişmemiştir. Kendine dair her işi Hâlet Efendi'nin ellerine bıraktığını açıkça yazmaktan çekinmeyen Said Paşa, Hâlet Efendi'nin kendisine uzun süreden beri mektup yazmamasından duyduğu üzüntüyü dile getirirken, aslında onun şimşeklerini üzerine çekmiş olmaktan endişe ediyordu. Bu korkusu ise her sene göndermesi gereken hediyeleri göndermemesinden kaynaklanıyordu. Şeyhülislam ve sadrazam değişikliği nedeniyle gönderdiği hediyelerin de takdim edilmediğini öğrenen Said Paşa'nın korkusu bir kat daha artmıştı. Hâlet Efendi'nin gözünde itibar kaybettiğini düşünen vali kendini affettirmek için Hâlet Efendi'ye verdiği izahat şuydu: Söz konusu hediyelerin çoğu Bağdat'ta bulunmadığından, dışarıdan temin ediliyordu. Bu ise hem zaman hem de para kaybına neden oluyordu. Bağdat'ta sürekli bir karışıklık hâlinin sürmesi ise maddi açıdan Paşa'yı zorluyordu. Sırf bu yüzden hediyeleri gönderememişti. Said Paşa bölgenin durumuna vâkıf olan Hâlet Efendi'nin bu duruma el koymasını ve her sene göndermesi gereken hediyeler için Hâlet Efendi vâsıtasıyla affedilmeyi istiyordu (BOA., A. SKT 152/17).

¹⁵⁸ BOA., A.MKT 1141/68, 1210/72, A.SKT 133/61, 162/67, 163/39.

¹⁵⁹ İran'dan intikam alınmak için bölgeye asker sevkıyatı yapılırsa Abdurrahman Paşa hemen İran'ı haberdar edecek ve bölgedeki aşiretleri yağma için teşvik edecekti. Bağdat valisi de hem İran'a hem de isyan eden aşiretlere karşı koyamayabilirdi. Dolayısıyla Osmanlı askeri yetişene kadar Bağdat çoktan harap olacak; asker zamanında yetişip Bağdat'ı kurtarsa bile harap olan yerlerde yiyecek bulamayacağından daha fazla ileri gidemeyecekti (TSMA., E. 2042).

¹⁶⁰ Halet Efendi İran'a yapılacak muhtemel bir saldırının planını da yapmıştı. Şöyle ki: İlk önce Diyarbakır'dan 200-300 askeri olan güçlü bir vezir seçilip maiyetine yeterli miktarda

İran tehlikesi önlenip Baban bölgesinin de nizama sokulması halinde Bağdat'a gayet rahat dışarıdan vali gönderilebilirdi. Ancak Bağdat valisini azletmeden önce bölgeye merkezi hükümete bağlı ve kuvvetli Paşalar yerleştirilmeliydi. Örneğin Diyarbakır Valisi'ne Şehrizar verilerek, Erbil ya da Baban Sancağı'na yerleşmesi sağlanabilir, Diyarbakır'a ise yine di-rayetli bir vezir atanarak şehrin voyvodalığı da uhdesine verildiği takdirde 3-5 bin asker besleyebilirdi. Böylelikle hem Bağdat nizam bulmuş olur, hem de İran'ın olası saldırılarının önüne geçilirdi¹⁶¹.

Hâlet Efendi'nin bilgisine sadece bölgenin idaresinin nizam altına alınması için değil Bağdat'ın vergisinin attırılması için de başvuruluyordu. Devletin önemli gelir kalemlerinden biri olan Bağdat'tan her sene hazineye 1.000 kese akçe aktarılıyordu. Ancak şehirde uzun süredir idari çalkantılar yaşanması ve valilerin kendi başlarına buyruk olmaları nedeniyle, bu meblağ bile zar zor ödenir oldu. Zaman zaman Bâbîali tarafından yapılan müdahaleler, kısa vadede işe yaramış, ancak uzun vadede bir sonuç alınamamıştı. Bağdat'ın hazineye daha çok katkı sağlayabileceğini bilen Sultan II. Mahmut, Bağdat gelirinin nasıl arttırılabileceğini Hâlet Efendi'ye sormuş ve çözüm önerileri istemişti¹⁶². Hâlet Efendi'nin ise çözüm önerisi şuydu: Her sene olağanüstü gelirlerle birleştiğinde 18 ila 19 bin kese arasında farklılık gösteren Bağdat gelirlerinin Bâbîali'ye tam manasıyla aktarılabilmesi için önce Basra ve Şehrizar bölgesinde büyük mukataalara sahip olan Arap aşiretlerinin itaat altına alınması gerekiyordu. Bunlar itaat altına alınıp mutat olan harcamalar ve valilerin sefer masrafları düşüldükten sonra Bâbîali'ye gönderdikleri 1.000 kese akçe arttırılabilirdi. Ancak son derece harap olan Irak bir nizam

mühimmat ve asker verilmeliydi. Bu esnada Bağdat Valisi de Mardin ve Diyarbakır'daki aşiretleri itaat altına almalı ve Bağdat ve Musul'da zahire depolamalıydı. Bu işler halledildikten sonra Diyarbakır Valisi harekete geçerek Mardin voyvodası, Musul ve Bağdat valileri ile birleşerek aşiretlerin de yardımıyla önce Abdurrahman Paşa'nın üzerine hücumla Kürdistan'ı zabt edeceklerdi. Bu esnada muhakkak İran'a firâr edenler olacağından, firârleri yakalamak maksadıyla Kirmanşah ve Tahran üzerine asker sevk edip daha ileriye de yağmacı Arap aşiretleri gönderilecekti. İşte bu noktada İran hükümeti ile karşı karşıya gelinecek ve firârleri aramak için İran topraklarına girildiği beyan edilecekti. Karşılık olarak İran'dan nasıl muamele görürlerse görsünler *"Aslında bu firârleri sizin bulup bize teslim etmeniz anlaşma şartlarında mevcuttur. Ancak hiçbir zaman bu şartlara uymadığınız gibi başta Abdurrahman Paşa olmak üzere firârleri muhafaza ettiniz. Hatta Osmanlı topraklarına girip tahrip ettiniz ki Osmanlı bunun için tazminat istese yeridir"* diyerek geri adım atılmayacaktı. Bâbîali de, memurlarının arkasına durmakla birlikte olayı savaş boyutuna getirmeyecek adımlar atarak, İran'ın firârleri teslim etmesi ve bundan sonra anlaşma şartlarına uygun davranmasının taahhüdünü aldıktan sonra askerlerini geri çekecekti (TSMA., E. 2042).

¹⁶¹ TSMA., E. 2042.

¹⁶² BOA., HAT 20846.

bulmadan verginin arttırılması için yeni atanan Bağdat Valisi Davut Paşa'nın güçlenip Irak'a bir nizam vermesi beklenmeliydi. Hâlet Efendi gerekli şartlar oluştuğunda Davut Paşa üzerinde vergiyi arttırması için baskı kurmayı ve dolayısıyla vergiyi attırmayı taahhüt ediyordu¹⁶³. Hâlet Efendi'nin raporunda verdiği bilgiler haklı bulunarak önerdiği gibi bir iki sene beklenmeye karar verildi¹⁶⁴.

Bağdat'a gönderiliş amacı muhalefat bedelini tahsil etmek kadar bölgedeki Kölemen hâkimiyetine de son vermek olan Hâlet Efendi, yukarıda açıklanan sebeplerden dolayı bunu başaramamıştı. Üstelik Bâbıalî'nin ilk şartı Süleyman Paşa'nın sessiz sedasız azledilmesi idi. Ancak şartlar gereği olay savaşa kadar taşınmıştı. Hâlet Efendi'nin Bağdat görevini bu veriler doğrultusunda pek başarılı görmeyenler bulunmaktadır ki Kölemen hâkimiyetini kaldıramaması hakkındaki eleştiriler doğrudur. Ancak Bağdat'ın o dönemde içinde bulunduğu şartlar çerçevesinde şehirde neredeyse kökleşmiş bulunan Kölemen hâkimiyetinin bir kalemde yıkılmasını beklemek boş bir hayalden ibarettir. Nitekim Kölemenlerin daha uzun bir süre varlığını koruması¹⁶⁵ da bunu açıkça ortaya koymaktadır. Eleştiride bulunanların gözden kaçırdıkları bir diğer husus da Hâlet Efendi'nin Kölemen hâkimiyetini kırmak için yapmış olduğu idari düzenlemelerdir. Aldığı tedbirlerle, bölgeye hem kendisine hem de Bâbıalî'ye sadık bürokratlar yerleştirerek ileride Kölemenlerin varlığına son verilebilmesi için gerekli adımları atmış olduğu gibi bölgedeki aşiretleri de bu sayede kontrol altına almıştır. Üstelik Bâbıalî cephesinden bakıldığında Hâlet Efendi'nin pek de başarısız olarak görülmediği anlaşılmaktadır. Osmanlı tarihinde sikkenin en fazla tağşiş edildiği bu dönemde¹⁶⁶, muhalefat bedelinin harcandığı kalemler¹⁶⁷ göz önüne alındığında hazineye

¹⁶³ BOA., HAT 20846 A.

¹⁶⁴ BOA., HAT 20846.

¹⁶⁵ Kölemen Hâkimiyeti'nin son temsilcisi olan Davut Paşa (1817-1831), Halep Valisi Ali Rıza Paşa tarafından yenilerek Bağdat ve Basra merkeze bağlandı. Davud Paşa ise 1833 yılında Bosna valiliğine getirilerek (1294 *Bosna Vilayeti Salnamesi*, s. 36) bölgedeki Kölemen gücünün tasfiyesi adına önemli bir adım atıldı. 1834 yılında Musul'u ellerinde tutan Abdülcélizade ailesinin hâkimiyetine son verildi. Bölgenin tam manasıyla merkezin kontrolü altına girmesi ise 1850 yılına kadar devam etti (Gökhan Çetinsaya, "Irak", *DİA.*, C. 19, İstanbul 1999, s. 93).

¹⁶⁶ Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kağıt Para Maliye ve Toplum*, İstanbul 2003, s. 39.

¹⁶⁷ Hâlet Efendi'nin tatarıyla İstanbul'a muhalefat bedeli olarak gönderdiği nakit 832,5 keseydi. Geri kalan miktar da poliçe ile tamamlanmıştı. Bâbıalî gelen bu paradan oldukça memnundu. Çünkü hazinelerde "1 şebik kuruşun tedariki mümkün değilken" Hâlet Efendi'nin gönderdiği ve poliçelerle 1500 keseye ulaşan para ile birlikte kethüda Osman Ağa'nın Sofya cizyesinden alacağı olan 400 kesenin gelmesi Allah'ın bir lütfü olarak görülüyordu ve hemen gelen paranın tanzimine başlandı. Paranın 500 kesesi ordu mühimmatını karşılamak üzere sarraflardan alınarak gönderilen 500 kesenin yerine konulacaktı. 500 kesesi ise

kazandırdığı paranın ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Hâlet Efendi'nin hazineye yaşatmış olduğu rahatlık ve Bağdat'ta almış olduğu idari tedbirler Bâbüalî'de o kadar memnuniyet yaratmıştır ki Bağdat'tan döner dönmez 13 Haziran 1811 yılında Rikab-ı Hümayûn Kethüdalığı-na¹⁶⁸ getirilerek ödüllendirilmiştir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Hatt-ı Humayunu (HAT) 4276, 4282, 4289, 4290, 13644, 13546, 14351, 16286, 16574, 19611, 20830, 20833, 20834, 20842, 20843, 20846, 20846 A, 20847, 20848, 20854, 20861, 20879, 20879 A, 20880, 20880 A, 20880 D, 20880 F, 20880 H, 20880 J, 20891, 20896, 20898 A, 20898 B, 20898 C, 20898 E, 23016, 24350, 25340, 25370, 32310 B, 32310 D, 32319, 32596, 32777, 34361, 41352, 46493, 51407, 53342, 53790, 53925, 54084.

Cevdet Dahiliye, C. DH 2723, 3728, 6719, 16720.

Cevdet Maliye (C. ML) 15025, 15720.

Ali Emiri, S MHM. II 10038.

Sadaret Defteri 354, s. 11; 358, s. 125.

A.NŞT., 1435, s. 12.

Tahvil d. 53, s. 22.

Baş Muhasebe Kalemi Muhallefat Halifesi Defterleri (D.BŞM.MHF), 7959.

Ayniyat Defteri 2, s. 6.

Bab-ı Asafî Mektubi Kalemi (A.MKT d.) 1034, s. 9.

Kamil Kepeci (KK d.) 22, s. 31, s. 215.

Mühimme Mektume Defterleri (MHM.MKM d.) 7, s. 12, hkm: 7; s. 14, hkm: 12; s. 15, hkm: 13; s.16, hkm: 14; s. 16, hkm: 15.

Sadaret Mektubi Kalemi Dosyaları (A.MKT) 1059/75, 1068/86, 1114/45, 1117/14, 1130/12, 1141/68, 1149/23, 1210/72.

Sadaret Kethüdalığı Kalemi Dosyaları (A.SKT) 81/31, 108/55, 121/21, 133/61, 139/73, 150/19, 152/17, 156/2, 158/21, 160/21, 161/22, 162/6, 163/2, 162/67, 163/39, 167/53.

Sadaret Amedi Kalemi Dosyaları (A.AMD) 57/63.

Darphane Dosyaları Tahrirat Kalemi (D.DRB:THR) 74/41, 74/43, 82/47, 83/8, 108/5.

Darphane Dosyaları Muhasebe Kalemi (D.DRB.MH) 70/3.

Veli Paşa'nın zahire almak için talep ettiği 135 bin kuruş için kullanılacak ancak bu miktar 200 bin kuruşa çıkarılacaktır. 50.000 kuruşta Hurşit Paşa'ya yollanacaktı. Paranın 400 kesesi tophane, cephan ve mehterhane mühimmatına, 300 kesesi matbah ve arpa eminleriyle kasap başının ihtiyaçlarını karşılayacaktı. Bu miktarlardan 40,5 kese daha indirim yapıldığında 259,5 kese akçe artacak ve bu meblağ darphane-i amire de saklanacaktı (BOA., HAT 51407).

¹⁶⁸ BOA., Sadaret Defteri no 357, s. 357. Hâlet Efendi'nin bu görevi 17 Ocak 1814 tarihinde Sadrazamın İstanbul'a dönmesi ile sona ermiştir (BOA., Sadaret Defteri no 358, s. 125).

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)

- E. 2042, E. 2470, E. 5026/18, E. 5026/26, E. 5753, E. 7030, E. 7147, E. 8702/10.
1294 *Bosna Vilayeti Salnamesi*.
- Adair, Sir Robert, *The Negotiations For The Peace Of The Dardanelles In 1808-1809: With Dispatches and Official Documents*, Vol: II, London 1845.
- Ahmed Asım, *Tarih-i Asım*, C. II, İstanbul 1867.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. VIII, IX, Dersaadet 1309 (ikinci baskı).
- Akyıldız, Ali, *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kağıt Para Maliye ve Toplum*, İstanbul 2003.
- Baysun, Ahmed Cavid, "Bağdat" *İslam Ansiklopedisi (İ.A.)*, C. II, Eskişehir 2001.
- Bustani, Mehdi Jawad Habib al, *Bağdat'taki Kölemen Hâkimiyetinin Tesisi ve Kaldırılması İle Ali Rıza Paşa'nın Valiliği*, (İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi), İst. 1979.
- Cabi Ömer Efendi, *Câbi Tarihi*, (Haz. Mehmet Ali Beyhan), C. I, Ankara 2003.
- Çağatay, Neşet, "Vehhabilik", *İ.A.*, C. XIII, Eskişehir 2001.
- Çetinsaya, Gökhan, "Irak", *DİA.*, C. 19, İstanbul 1999.
- Darkot, Besim, "Musul" *İ.A.*, C. VIII, Eskişehir 2001.
- Driault, *Selim-i Salis ve Napolyon, Sebastiani ve Gardan*, (terc. Köprülüzade Mehmet Fuad), Dersaadet 1329.
- Ed-Dûri, Abdülaziz, "Bağdat-Genel Bakış", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. IV, İstanbul 1991.
- Eyüp Sabri, *Tarih-i Vehhabiyan*, İstanbul 1296.
- Gülsoy, Ufuk, "Sıra Dışı Bir Dini Topluluk: Osmanlı Yezidileri (XIX. ve XX. Yüzyıllar)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 7, İstanbul 2002.
- Gündüz, Ahmet, "Musul-Osmanlılar Dönemi", *DİA.*, C. XXXI, İstanbul 2006.
- , "Musul Sancağı'nda Aşiretler ve Şekavetleri (1523-1575)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 143, Nisan 2003.
- Halaçoğlu, Yusuf, "Bağdat Osmanlı Dönemi", *DİA.*, C. IV, İstanbul 1991.
- Honigsmann, E., "Musul", *İ.A.*, C. VIII, Eskişehir 2001.
- Kulî, Abd al-Razzak b. Najaf, *The Dynasty Of The Kajars*, London 1833.
- Kurşun, Zekeriya, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti (Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı)*, Ankara 1998.
- Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmani*, C. I, (Eski Yazıdan Akt: Seyit Ali Kahraman), İst. 1996.
- Özaydın, Abdülkerim, "Bağdat-Kültür ve Medeniyet", *DİA.*, C. IV, İstanbul 1991.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul 2007.
- , *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 2003.
- Rich, Cloudius James, *Narervative Of A Residence In Koordistan*, vol I, London 1836.
- Sabit, *Kölemen Hâkimiyeti'nin Kurulması ve İnkırazına Dair Bir Risale*, İstanbul 1292.
- Sağlamdemir, İlmihan, *Mecmû'a-i Vekâyi'-i 'Asr-ı Mahmûd Hân-ı 'Adli*, (Marmara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994.
- Şanizade, Mehmet Ataullah, *Tarih*, C. I, II, 1284/1867.
- The Gentlemen's Magazine: And Historicâl Chronicle*, Vol. LXXXI, London 1811.
- Tızlak, Fahrettin, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik*, Ankara 1997.
- Yenidünya, Süheyla, *Hâlet Efendi'nin Hayatı İdari ve Siyasî Faaliyetleri (1760-1822)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İst. 2009.

BOSTANCIBAŞI KAYIĞI VE BU KAYIĞIN İŞLEVİ

Dr. Murat YILDIZ*

Yeni sarayın muhafızı ve İstanbul'un asayişinden sorumlu görevlilerden biri olan bostancıbaşı bu görevini, çoğunlukla kayığıyla yerine getirdi. Bunun dışında başta padişah olmak üzere çeşitli üst düzey devlet görevlilerinin nakli, padişah ailesine mensup bazı fertlerin cenazelerinin taşınması, müsadere edilen eşyaların nakli, Kabe örtüsünün karşılanıp alınması gibi işlerde de bostancıbaşı kayığıyla hizmet ederdi.

Anahtar kelimeler: Bostancıbaşı, Bostancıbaşı Kayığı, Kancabaş, Hamlacı, Asayiş, Padişah Seyahati, Karşılama, Saltanat Kayığı, Nakletme, Sürgüne Gönderme.

The Bostancıbaşı Boat And Its Function

Bostancıbaşı (Bostandjibashi: The chief of gardeners), is the guardian of Topkapı Palace and one of public security keepers in İstanbul, would accomplish these duties with his boat. However, he also would service with his boat for these tasks: Being transported the different dignitaries firstly kings, transferring the funeral of some persons from royal family, transporting seizing goods, reception and acceptance the Kabe cover.

Key words: Bostancıbaşı, The Bostancıbaşı Boat, Grapnel Sconce Boat, Royal Boat, Hamlacı (Boatman Of Royal Boat), Public Order, King Journey, Reception, Transporting, Deportation.

Bostancıbaşı, İstanbul'un asayişini sağlayan görevlilerden biriydi. Güvenliği sağlamak için kendisi Boğaziçi'nin sahillerini, Kağıthane'ye kadar Haliç kıyılarını, bütün adaları, Florya'dan Yeşilköy'e, Üsküdar'dan Pendik'e kadar bütün şehri dolaşırdı¹. Bu yerlerden özellikle deniz kıyısındaki

* Beykoz Anadolu Lisesi Tarih Öğretmeni, muratyildiz75@mynet.com

¹ Bostancıbaşı ve emrindeki Bostancı Ocağı'na dair daha ayrıntılı bilgi için bk. Murat Yıldız, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Bostancı Ocağı*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniver-

köy ve kasabaları her gece teftiş ve kontrol eden bostancıbaşı, adı geçen yerlerde padişahın vekili sıfatıyla hükmederdi². Asayişin sağlamaya yönelik bu gezintileri bostancıbaşı kendisine mahsus kayığıyla yapardı. Bostancıbaşı kayığı dokuz oturak olup, her küreği iki hamlacı tarafından çekilirdi. Burnu kanca şeklinde olduğundan dolayı halk arasında kancabaş olarak adlandırılan bu kayık İstanbul sularının “*en yollu*” sandalıydı³.

Taht değişiklikleri sırasında, başa geçmesi kararlaştırılan padişah adayının başkente naklinde, görev verilmesi durumunda bostancıbaşı sandalıyla hizmet ederdi. Bostancıbaşılar saray muhafızı olduklarından dolayı, padişah öldüğünde tahta hangi şehzâdenin geçeceği hakkında genellikle kendisine bilgi verilir. Bu hassas anda onların yaptığı işlerden birisi ve belki de en önemlisi müstakbel sultanın bulunduğu sancaktan İstanbul’a acilen davet edilmesi idi. O da bu görevi emrindeki bir grup bostancıyla yerine getirirdi. Kara yolculuğu boyunca padişahın güvenliği bostancılarca sağlanır; deniz seyahatiyse kimi zaman bostancıbaşı kayığıyla, kimi zamansa bu işe tahsis edilmiş gemiyle yapılırdı⁴.

Padişah avlanma, eğlenme, dinlenme amacıyla kıyıdaki ve kıyıya yakın yerlerdeki bahçe ve yerleşim yerlerine bazen kara yoluyla, bazen de deniz yoluyla giderlerdi. Deniz seyahatlerini bostancıbaşının kumanda ettiği saltanat kayığıyla yaparlardı⁵. Padişah karada seyahat ettiğinde ise bu kayık, denizde kıyıya yakın olarak gittiği yöne gider, her zaman seyahati için hazır bulunurdu. Meselâ, I. Ahmed’in R 1022/Haziran 1613’te Trakya’nın Marmara sahiline yakın yerlerinde bulunan bahçelere yaptığı gezi sırasında, kendisi Gelibolu’ya vardığında, bundan sonraki seyahatlerde binmesi için Bostancıbaşı Hüseyin Ağa, İstanbul’dan buraya büyük bir sandal deniz yoluyla getirmişti⁶.

sitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yeniçağ Bilim Tarihi, İstanbul 2008.

² *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1996, I, 47-48, 196, 198; Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, terc. Hrand D. Andriasyan, İstanbul 1952, s. 56; Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan, İstanbul 1986, I, 145. Ayrıca yine bk. Selaniki Mustafa Efendi, *Târih-i Selaniki (1003-1008: 1595-1600)*, haz. Prof. Dr. Mehmet İpşirli, Ankara 1999, I, 15; Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Tarih*, İstanbul 1928, II, 576; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Zekeriya Kurşun-Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, İstanbul 1999, II, 8, 41.

³ *İstanbul Ansiklopedisi*, “Bostancı, Bostancılar Ocağı, Bostancıbaşı Ağa”, VI, 2979.

⁴ *Târih-i Selaniki*, I, 41-43, II, 433; Hasan Beyzâde Ahmed Paşa, *Hasan Beyzâde Târîhi*, haz. Şevki Nezihi Aykut, Ankara 2005, II, 398n, 426-428; *Topçular Kâtibi Abdulkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, Ankara 2003, I, 52-53.

⁵ Jean-Baptiste Tavernier, *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2007, s. 32.

⁶ *Topçular Kâtibi Tarihi*, I, 615.

Ancak padişah, uzak bir yere sefer amacıyla gidecekse ve bu seyahat deniz yoluyla olacaksa bunun için “*baştarda-i hümâyûn*” kullanılırdı. Bu seyahat esnasında bostancıbaşı kayığı, bostancıbaşının sorumluluk sahasına giren surlarda padişah baştardasına eşlik ederdi. Söz gelimi, Celaliler üzerine yaptığı seferde, Gebze konağına deniz yoluyla giden IV. Mehmed’e bostancıbaşı kayığı refakat etmişti⁷.

Sefere gidişte olduğu gibi, padişahların Anadolu tarafındaki sefer dönüşlerinde de saraya sandalla nakilleri bazen bostancıbaşı tarafından yapılırdı. Meselâ, IV. Murad’ın 1045 ve 1049 yılındaki şark seferlerinden dönüşü esnasında (B. 1045/Aralık 1635 ve Haziran 1639 tarihlerinde), padişah için yeni yapılmış kayık bostancıbaşı tarafından kaptan paşanın emrindeki küçük bir donanmayla beraber İzmit’e getirilmiş ve orada padişahın gelişi gözlenmişti⁸. Bostancıbaşı kayığı, padişah ailesine mensup kişilerin cenaze törenlerinde de hizmet ederdi. Bu merasimlerdeki hizmet, ilgili kişinin cenazesinin bir yerden başka bir yere nakliydi. Söz gelimi IV. Murad’ın kızı Kaya Sultan öldüğünde, gömüleceği yer olan Eyüp Sultan kabristanına bostancıbaşı kayığıyla nakledilmişti⁹. Yine bostancıbaşı, sorumluluk alanındaki surlarda kanuna aykırı işler yapanların takibini ve yakalanmasını kendi kayığıyla yapardı¹⁰.

Anadolu’ya çeşitli görevler vesilesiyle geçecek olan devlet görevlilerinden bostancıbaşı kayığıyla nakledilenlerine de rastlanılmaktadır. Van’a beylerbeyi olarak atanan Melek Ahmed Paşa’nın Sarayburnu’ndan Üsküdar’a nakli bu tür nakillere bir örnek teşkil etmektedir¹¹. Yine, herhangi bir göreve atanan idarecilerden İstanbul’a yakın sahil köy ve kasabalarında oturanlardan bazılarının bostancıbaşılar tarafından görev yerlerine götürüldükleri görülmektedir¹². Bunun gibi, Anadolu’dan Rumeli’ye giden üst düzey idarecilerin Üsküdar’dan İstanbul’a naklinde de bostancıbaşı kayığı kullanılırdı. Meselâ, Şeyhülislâm Feyzullah Efendi’nin oğullarından Bursa kadısı es-Seyyid Ahmed Efendi Edirne’deki babasının yanına giderken, Üsküdar’dan İstanbul’a bostancıbaşı kayığıyla geçirilmişti¹³.

⁷ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-İbrahim Sezgin, İstanbul 2001, V, 139.

⁸ *Topçular Kâtibi Tarihi*, II, 1038, 1120-1121.

⁹ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, V, 134.

¹⁰ Bir yahudi kızını kaçıran bostancının denizde kayığına binmiş bostancıbaşı tarafından takip edilip yakalandığına dair bk. Uşşakizâde es-Seyyid İbrâhîm Hasib Efendi, *Uşşakizâde Târîhi*, I-II, haz. Raşit Gündoğdu, İstanbul 2005, II, 946.

¹¹ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, I, 116.

¹² Kaymakamlığa atanan Hafız Paşa’nın İstanbul’a bostancıbaşı vasıtasıyla nakledildiğine dair bk. *Hasan Bey-zâde Târîhi*, III, 821; *Târîh-i Na’îmâ*, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 2007, I, 276.

¹³ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât: tahlil ve metin: 1066-1116/1656-1704*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 1995, s. 733.

Diğer devlet görevlilerinin görev almaktan çekindiği, sonu tehlikeli olan işlerde bostancıbaşılar sandallarıyla hizmet ederlerdi. Meselâ, İstanbul'a davet edilen İpşir Paşa'yı karşılamaya kimsenin yanaşmaması üzerine bostancıbaşı, kayığına donatıp Hazine Dar Ahmed Ağa ve "40-50 bin kuruş" değerindeki kıymetli hediyelerle birlikte İzmit'te bulunan paşayı karşılamaya gitmişti. Bu duruma sevinen İpşir Paşa, hediyeleri gemilerle İstanbul'a gönderirken, kendisi de karadan harekete geçip, Bostancıbaşı köprüsünde konaklamıştı¹⁴. Daha sonra Üsküdar'a gelen paşa bostancıbaşı kayığıyla Sarayburnu'na nakledilmiş, burada padişahın huzuruna çıkarılmış, "semmur lipâçeler ile" ödüllendirildikten sonra Üsküdar'a geçmişti¹⁵.

Savaş ve akınlarda elde edilen esirlerin, güç ve gövde gösterisi olarak İstanbul ve Boğaziçi kıyılarında dolaştırılmasında bostancıbaşı kayığı da kullanılırdı. Özellikle padişaha takdimden sonra Tersane'ye gönderilen esirlerin nakli esnasında, gayrimüslimlerin ve yabancı ülke temsilcilerinin yoğunlukta bulunduğu Galata, Unkapanı, Fener, Balatkapısı önünden geçilirken, tabllar çalınır ve debdebeli bir merasim yapıldı. Bu konuyla ilgili olarak Evliya Çelebi'nin bahsettiği bir tören oldukça ilgi çekicidir. Onun verdiği bilgiye göre İstanbul'a getirilen esir Kazaklar alayla padişaha takdim edilmiş, bu durumdan son derece memnun olan padişah sevincini tablların çalınmasını isteyerek göstermişti. Daha sonra esirler yine alayla Bahçekapısı'ndan bostancıbaşı kayıklarıyla kasten "Galata kâfirleri önünden ve Unkapanı ve Fener ve Balat kapuları önünden tabllarıyla" geçirilmiş, küreğe konulmak için Tersaneye nakledilmişlerdir. Ertesi gün padişah Tersane bahçesine gitmiş, bütün esirler "zincirleriyle ve kıyâfetleriyle ve ser-nigûn bayraklarıyla 300 pâre Üsküdar ve Bostancı kayıklarına" konularak, çalınan tulum, erganon, nakus, tabl ve nefirler eşliğinde padişahın önünden geçirilmiş ve tekrar San Pavla zindanına konulmuşlardı¹⁶. Savaş ganimetlerinin yanı sıra, müsadere edilen üst düzey devlet görevlilerine ait eşyaların nakli de bostancıbaşı kayığıyla yapıldı¹⁷.

Düşman ve korsan saldırılarına maruz kalmış, saldırıdan kurtulan insanların naklinde gerektiğinde bostancıbaşılar da görev alırdı. Söz geli-

¹⁴ Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, III, 284.

¹⁵ Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, I, 116. İpşir Paşa, Üsküdar Salacak iskelesi civarındaki Ayşe Sultan Sarayı'na gelip konakladığında askerleri sarayın etrafını emniyete almıştı. Burada verilen büyük bir ziyafetten sonra, İpşir'in padişahın huzuruna daveti için bostancıbaşı kayığıyla darüssaade ağası ve Şeyhülislâm Ebu Said Efendi padişah tarafından gönderilmiştir (Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, III, 285-286).

¹⁶ Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, V, 112.

¹⁷ Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, V, 134. Yine, bostancıbaşının bu tür hizmetleri yerine getirdiğine dair bk. Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsadere", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı: 49 (Ağustos 1987), s. 103.

mi, B. 972/Şubat 1565 tarihinde, Malta Seferi'nin sebebini teşkil eden korsan saldırısından kurtulan ve perişan bir vaziyette olan Müslüman tüccar ve hacılar bostancıbaşı baştardası ile İstanbul'a getirilmişti¹⁸.

Bostancıbaşı, azl ve hapsedilmiş üst düzey devlet görevlilerinin naklini de gerçekleştirirdi. Meselâ, Sadrazam Hadım Hasan Paşa'nın 2 N. 1006/8 Nisan 1598'de yaşadığı olay bu konuya örnek teşkil etmektedir. Padişah hocası ve müftü Hoca Sadeddin, Gazenfer Ağa ve Yeniçeri Ağası Tırnakçı Hasan Ağa'nın bir olup, Sadrazam Hadım Hasan Paşa'nın Valide Sultan hakkında "*mekr ü keydi olduğunu*" ve birçok kötülük düşündüğünü, dolayısıyla katlinin vacip olduğunu söyleyerek padişahı gazaba getirmeleri üzerine, Valide Sultan Camii'nin temel kazıma töreni sırasında Hasan Paşa'ya Bostancıbaşı Ferhad Ağa azl fermanı getirmiş; paşadan mührü alıp kendisini yaya olarak kayığına kadar götürmüş ve kayığıyla Yedikule'ye götürüp hapsetmişti. Birkaç gün sonra paşa hakkında idam fermanı çıkması üzerine bostancıbaşı Yedikule'ye varmış, fermanın okunmasından sonra kendisi bostancılar celladı tarafından idam edilmişti¹⁹. Yine, zorbalar tarafından istenen, ancak Üsküdar'a firar etmiş olan Hafız Paşa, saraya bostancıbaşı kayığıyla getirilmişti²⁰. 22.10.1633'te ise, sefer-i hümayun için temin etmekle yükümlü oldukları askeri tedarik etmediklerinden dolayı azledilen vezirler bostancıbaşı tarafından bir kadirgaya konulup sürgüne gönderilmişlerdi²¹.

Ulema sınıfına mensup kimselerin de değişik tarihlerde farklı amaçlarla bostancıbaşı kayığıyla nakledildiğine rastlanılmaktadır. Bunlar arasında yeni görevine atananlar bulunduğu gibi sürgüne gönderilenler de bulunmaktadır. Meselâ, kapıkulu isyanı üzerine azledilip Anadoluhisarı'na konulmuş olan Defterdar Emir Efendi padişah tarafından affedilince, 23 R 1001/27 Ocak 1593'te, Hasköy'deki bahçesine bostancıbaşı kayığıyla götürülmüştü²². Yine, IV. Murad'ın gazabına uğrayan ve Kıbrıs'a sürgün edilmesine ferman çıkan Müftü Ahî-zâde Hüseyin Efendi evinden bostancıbaşı tarafından alınmış ve onun kayığıyla Bahçekapı'ya getirilmiş ve burada bir gemiye bindirilip sürgün yerine gönderilmişti. Ancak, öfkesini yenemeyen padişahın sürgün kararını idam kararına çevirmesi üzerine, bostancıbaşı bir "*kanca-baş zevrak*" ile eski müftünün arkasına düşmüş ve onu yakalayıp idam etmişti²³. Yine, İstanbul'daki revgan-ı sade (sade yağ) kıtlığının baş sorumlusu olarak gösterilen İstanbul kadısı Karaçelebizade Abdulaziz Efendi'nin azledilip İstanbul yakınlarındaki

¹⁸ *Târih-i Selanikî*, I, 5.

¹⁹ *Târih-i Na'imâ*, I, 132-133; *Hasan Beyzâde Târihi*, III, 572.

²⁰ *Hasan Beyzâde Târihi*, III, 1035; *Târih-i Na'imâ*, II, 702.

²¹ *Târih-i Na'imâ*, II, 760; *Topçular Kâtibi Tarihi*, II, 985-986.

²² *Târih-i Selanikî*, I, 304.

²³ *Târih-i Na'imâ*, II, 772.

adalarda katline ferman çıkınca, kendisi infaz mahalline bostancıbaşı kayığıyla götürülmüştü²⁴. 1097/1685-1686'da görevden alınıp yerine Sadr-ı Rum olan Ankaravî Mehmed Efendi atanan eski Şeyhülislâm Ali Efendi ikamete mecbur bırakıldığı Bursa'ya bostancıbaşı sandalıyla gönderilmişti²⁵.

Her yıl değiştirilen Kabe-i Muazzama ve Medine-i Münevvere örtülerinin şerifler tarafından İstanbul'a gönderilmesi eskiden beri yerine getirilen bir âdetti. Örtüler Üsküdar'da bostancıbaşı ve maiyetindeki bostancılar tarafından karşılanır, bir kadırgaya konulup, Eyüp Sultan türbesine götürülürdü. Ertesi gün muhteşem bir törenle örtüler Eyüp'ten Topkapı Sarayı'na getirilirdi²⁶.

Reayanın kanun gereği yapılan nakilleri bostancıbaşların yerine getirdikleri görevlerindendi. Bu nakiller arasında mukataaların defterli reayalarının iskân edilecekleri yerlere nakli de yer alırdı. Kanunla sayıları belirlenen reaya, vakti geldiğinde tüm aile fertleriyle bulundukları yerlerden alınır, bostancıbaşının sorumluluk alanına giren yerlerde nakliye işi onun tarafından organize edilirdi. Evail-i Ş. 1161/27 Temmuz-5 Ağustos 1748'de Silivri naibi ve zâbitlerine gönderilen hükme konu olan nakil işi bu türdendi. Bostancı hasekisinin, Terkos nâhiyesinin Türkeş köyünde bulunan "*azebân-ı garîbân mukâta'asınun*" defterli reayasından defterde sayı ve isimleri yazılı olanların malikâne mutasarrıfı ve bostancıbaşı marifetiyle, bir ferdi bırakılmamak şartıyla bütün aile üyelerinin yerlerinden kaldırılıp münasip iskeleden Anadolu tarafına geçirilmeleri ve buradaki ormanların içinde iskân olunmaları için verdiği arz üzerine ferman çıkmış, çıkan emir gereği reaya bostancıbaşının görevlendirdiği haseki tarafından Silivri kasabasına, oradan da Anadolu yakasına geçirilmişti. Bu geçiş her ne kadar ahâlden ve reislerden bazılarıyla kayıkçılar kethüdası engel olmaya çalışmışlarsa da, bostancıbaşıya gönderilen yeni bir emirle kendileri bundan men edilmiştir²⁷.

Bostancıbaşı, yine doğal afet veya salgınlar gibi çeşitli sebepler sonrası yurtlarından ayrılanların tekrar eski yerlerine dönmelerini sağlardı. Meselâ, 10 Eylül 1673 tarihinde, veba sebebiyle halktan bazılarının İstanbul, Beyoğlu ve Galata'dan kaçıp Boğaziçi'ne sığınmaları üzerine bostancıbaşı kaçanların tekrar eski yerlerine dönmelerini sağlamıştı²⁸.

²⁴ *Tarih-i Na'imâ*, II, 788.

²⁵ *Zübde-i Vekayiât*, s. 219.

²⁶ 24 N. 1005/11 Mayıs 1597 tarihinde Üsküdar'a ulaşan örtülerin Bostancıbaşı Ferhad Ağa ve emrindeki bostancılarca Eyüp'e, ertesi gün Topkapı'ya götürülmesine ve bu münasebetle yapılan törenlere dair bk. *Tarih-i Selânikî*, II, 682-683.

²⁷ *İstanbul Tarım Tarihi*, I, 188.

²⁸ Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar 1672-1673*, çev. Nahid Sırrı Örik, Ankara 1987, II, 104.

Kaynakça

- Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704), haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 1995.
- Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, terc. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1952.
- Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi*, I, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1996; II, haz. Zekeriya Kurşun-Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, İstanbul 1999; III, haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, İstanbul 1999; V, haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-İbrahim Sezgin, İstanbul 2001.
- Galland, Antoine, *İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar 1672-1673*, I-II, çev. Nahid Sırrı Örik, Ankara 1987.
- Hasan Beyzâde Ahmed Paşa, *Hasan Beyzâde Târîhi*, II-III, haz. Şevki Nezih Aykut, Ankara 2005.
- İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Tarım Tarihi*, I-II, İstanbul 1997, 1998.
- İstanbul Ansiklopedisi*, “Bostancı, Bostancılar Ocağı, Bostancıbaşı Ağa”, VI, 2979.
- Mantran, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, I, çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan, İstanbul 1986.
- Selânikî Mustafa Efendi, *Târih-i Selânikî (1003-1008: 1595-1600)*, I-II, haz. Mehmet İpşirli, İstanbul 1999.
- Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Tarih*, I-II, İstanbul 1928.
- Târih-i Na'imâ*, haz. Mehmet İpşirli, I-II, Ankara 2007.
- Tavernier, Jean-Baptiste, *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2007.
- Topçular Kâtibi Abdulkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, I-II, haz. Ziya Yılmaz, Ankara 2003.
- Uşşakîzâde es-Seyyid İbrâhîm Hasib Efendi, *Uşşakîzâde Târîhi*, I-II, haz. Raşit Gündoğdu, İstanbul, 2005.
- Ünal, Mehmet Ali, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsâdere”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı: 49 (Ağustos 1987), s. 95-112.
- Yıldız, Murat, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Bostancı Ocağı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yeniçağ Bilim Tarihi, İstanbul 2008.

ESKİGEDİZ'DE (KÜTAHYA) BAZI COĞRAFI GÖZLEMLER

Doç. Dr. Mehmet Akif CEYLAN*

Eskigediz (Kütahya) kasabasının güneydoğu kesiminde 2006 yılının Ağustos ayında yapılan arazi gözlem ve incelemeleri sonucu hazırlanan bu makalede, Eskigediz Boğazı'nın oluşumu, rölyefi, turistik doğal ve beşeri çekicilikleri ana hatlarıyla ele alınmıştır. Keza çalışmada Eskigediz kasabasının turizm potansiyelinin zenginliğine de işaret edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Eskigediz, Gediz, Kütahya, Turizm, Gediz Nehri.

Some Geographical Observations At Eski Gediz (Kütahya)

In this article, prepared as a result of the observation and studies at the southeastern part of the Eskigediz (Kütahya) borough, the formation of the Eskigediz brook, it's relief, touristic natural and human attractivities has been discussed mainly. Besides, the richness of the tourism potential of the Eskigediz borough has been considered in the study also.

Key words: Eskigediz, Gediz, Kütahya, Tourism, Gediz River.

GİRİŞ

Kütahya İli'nde, Gediz İlçe Merkezi'nin yaklaşık 7 km kuzeydoğusunda yer alan Eskigediz, Gediz vadisinde önemli yolların kavşağında kurulmuş tarihi bir yerleşmedir (Şekil 1). Yerleşim sahasının güneydoğu kesiminde bulunan ve birçok yönden kasaba ile özdeşleşen Topçu Kayası ile bunu iki kısma ayıran Eskigediz Boğazı¹ ve çevresi, coğrafi bakımdan bazı önemli özellikler arz etmektedir. Bundan dolayı adı geçen boğaz ve çevresi bu makale kapsamında ele alınmıştır.

* Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, maceylan@marmara.edu.tr

¹ Boğaza, yerleşim birimi ve akarsuyun adına izafeten Eskigediz denilmesi uygun görülmüştür.

Bu çalışmanın temeli, Eskigediz yerleşim sahasına hâkim konumda bulunan Topçu Kayası civarında 2006 yılının Ağustos ayında yapılan arazi gözlem ve incelemelerine dayanmaktadır. Ayrıca araştırma sahasıyla ilgili çeşitli yayınlar, arşiv belgeleri ve haritalar gözden geçirilmiş ve bunlardan kısmen yararlanılmıştır.

Türkiye'nin hemen her akarsuyunda farklı özelliklere sahip büyük ve küçük boyutlu boğaz oluşumlarına rastlanmaktadır. Başta ulaşım ve baraj inşa yeri olmak üzere çeşitli şekillerde yararlanılan boğazların bazıları, doğal ve beşeri çekicilikler bakımından da büyük önem taşımaktadır. Eskigediz Boğazı bu bağlamda ele alınmış; oluşum ve rölyef özelliklerinin yanında turizm potansiyeline ve turizm yönünden önemine işaret edilmiştir.

Boğazın bulunduğu ve Strabon tarafından Frigya'nın önemli yerleşim birimleri arasında sayılan² Eskigediz kasabası, 28 Mart 1970 depremi ve takiben Uluoymak (şimdiki Camii Kebir) Mahallesi'nde başlayan yangında büyük ölçüde hasar görmüştür³. Bu afetler yerleşim biriminin gelişiminde önemli bir kırılma noktası oluşturmuş; Bakanlar Kurulu'nun 5.8.1970 tarih ve 7/1164 sayılı kararı ile yerleşmenin taşınmasına karar verilmiştir. Aynı ismi taşıyan yeni yerleşim birimi 7 km kadar güneybatıdaki Karılar Pazarı Mevkii'ne kurulmuş⁴ ve Gediz İlçesi'nin merkezi görevini üstlenmiştir.

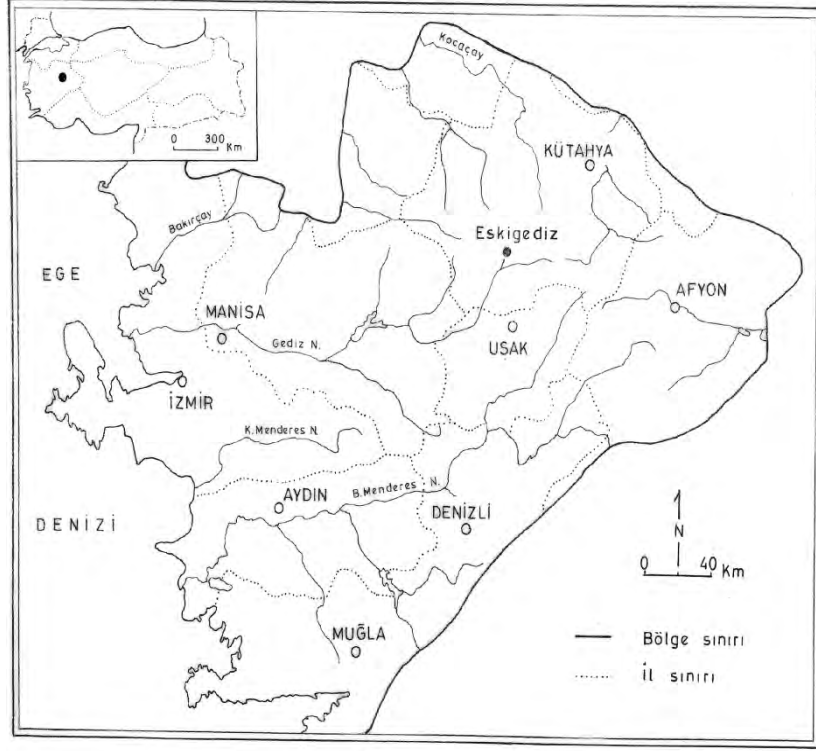
Depremden sonra büyük ölçüde terk edilen ve 1970-1989 yılları arasında Gediz'in bir mahallesi (Gazi) olarak varlığını sürdüren eski yerleşim birimi ise, yakın çevreden (başta Gediz'in Akkaya, Yaylaköy, Cebirail, Akçaalan, Yunuslar köyleri ile Emet ve Simav'ın bazı köylerinden) göç almasıyla birlikte yıkık binaların onarılması, yeni binaların inşasıyla tekrar gelişmeye başlamış ve 2008 ADNKS'nin verilerine göre 3497 nüfusa ulaşmıştır. Eskigediz adıyla anılan ve 1989'da Belediye teşkilatı kurulan bu kasabanın eski yerleşim sahasının önemli bir kısmı, 02.07.1992 tarih ve 2581 sayılı karar ile Kentsel, Arkeolojik ve Doğal Sit Alanı olarak ko-

² Strabon, bazı yazarlara göre Mysia'ya ait olduğu kabul edilen Kadoi'nin (Gediz) Phrygia Epiktetos'un kentleri arasında olduğunu kaydetmiştir (Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası* (Çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1993, s. 61).

³ 28 Mart 1970 Cumartesi günü saat 23.06'da meydana gelen bu şiddetli depremde Gediz İlçe Merkezi'nde 2163 bina yıkılmış veya ağır hasar görmüş, 360 kişi ölmüş ve 275 kişi de yaralanmıştır.

⁴ 25 Eylül 1918 (R.1334) tarihinde çıkan yangında hemen tamamına yakınının yanması üzerine kasabanın Karılar Pazarı adı verilen mevkide yeniden kurulması söz konusu olmuş, fakat o dönemde bundan çeşitli nedenlerle vazgeçilmiştir (İhsan Şensoy, *Gediz*, İktisadi Yürüyüş Matbaası ve Neşriyat Yurdu, 1946, Baskı Yeri ve Sayfa Numarası yok). Dolayısıyla topografya bakımından çok elverişli olmayan yerleşim yerinin değiştirilme düşüncesi nispeten eskidir.

ruma altına alınarak sahip olduğu tarihi doku ve eserlerin bir kısmı restore edilmiş, bugün nispeten canlı bir yerel merkez özelliği kazanmıştır. Eskişehir Belediyesi 01.06.2003 tarihinde Türkiye Tarihi Kentler Birliği'ne de üye olmuştur⁵.

Şekil 1. Eskişehir'in lokasyon haritası.

Makalede ele alınan Eskişehir Boğazı ve çevresi, doğal ve beşeri çekicilikleriyle sözü edilen yerleşim biriminin turizm yönünden gelişmesine önemli katkılar sağlayacak oldukça zengin bir potansiyel arz etmektedir. Çalışmada, bu zengin potansiyele temasın yanında Eskişehir'in bilimsel olarak tanıtımına da bir katkının yapılması amaçlanmıştır.

ESKİGEDİZ BOĞAZININ YAPI VE RÖLYEF ÖZELLİKLERİ

Yapı: Boğaz çevresinde yaklaşık 800-1000 m yüksekliğinde bir plato sathını teşkil eden Pliyosen yaşlı litolojik birimler yer almaktadır. Zayıf dirençli olmaları nedeniyle nispeten kolay aşınan bu birimler, genellikle

⁵ Türkiye Tarihi Kentler Birliği, 2000 yılında kurulmuş, merkezi İstanbul'dadır. Bugüne kadar 251 Belediye birliğe üye olmuştur. Çeşitli etkinlikler düzenleyen ve tanıtıma büyük önem veren bu birlik, Avrupa Tarihi Kentler Birliği'nin de önemli bir üyesidir.

kumtaşı, konglomera, marn, kilitaşı ile çörtlü kalker tabakalarının arda-
lanmasından meydana gelmektedir. Tabaka kalınlıkları farklı olan birim-
ler, yer yer kömür bant ve mercekleri içermektedir⁶. Akçaalan Deresi'nin
batısında bulunan yol yarmasında gözlemlendiği gibi, tabakalar bazı yerler-
de güneye doğru eğimlenmiştir.

Topçu Kayası ve boğazın bulunduğu kesimde ise volkanik kökenli
litolojik birimler yüzeylemektedir. Genellikle koyu siyah renkli ba-
zaltlardan oluşan ve belirgin bir tabakalanma tespit edilemeyen lito-
lojik birimler, aşınmaya karşı nispeten dirençli özellikler taşımakta-
dır. Fakat bazaltların çok çatlaklı oluşu, bu direnci kısmen azalt-
maktadır.

Boğazın Oluşumu ve Rölyefi: Eskigediz yerleşim sahası içinde Bah-
çeler, Akçalan ve Geyikçi dereleri birleşerek Gediz Çayı adını almaktadır.
Bu kesimde küçük bir drenaj sahasına sahip olan ve periyodik akış gös-
teren Gediz Çayı, Eskigediz yerleşim sahasının güneydoğu kesiminde,
volkanik kayalar içinde boğaz şeklinde dar ve derin bir vadi teşkil et-
miştir (Şekil 2).

Menderesli bir uzanış gösteren Eskigediz Boğazı, Gediz Çayı'nın üst-
te bulunan az dirençli litolojik birimlerden, altta yer alan daha dirençli
volkanik birimlere, akış özelliklerini koruyarak gömülmesi sonucu sü-
rempoze bir şekilde meydana gelmiştir. Bugünkü topografik şartlara
göre, akarsuyun Topçu Kayası'nın batısında bulunan daha alçak bir
eşiği bırakıp, nispeten yüksek volkanik bir kütle üzerinde dar ve derin
bir boğaz meydana getirmesini açıklamak mümkün değildir. Çünkü to-
pografya, eğim ve akarsuyun takip ettiği güzergâh arasında anormal
bir ilişki gözlenmektedir. Nitekim bu durum halkın da dikkatini çek-
miştir. Kasabada anlatılan bir efsaneye göre; Topçu Kayası şiddetli bir
deprem esnasında iki kısma ayrılmış ve Gediz Çayı açılan bu yarıktan
geçerek akışına devam etmiştir. O günden beri Eskigediz kasabasında
deprem ve selin hiç eksik olmadığı konusunda yaygın bir inanış bulun-
maktadır⁷.

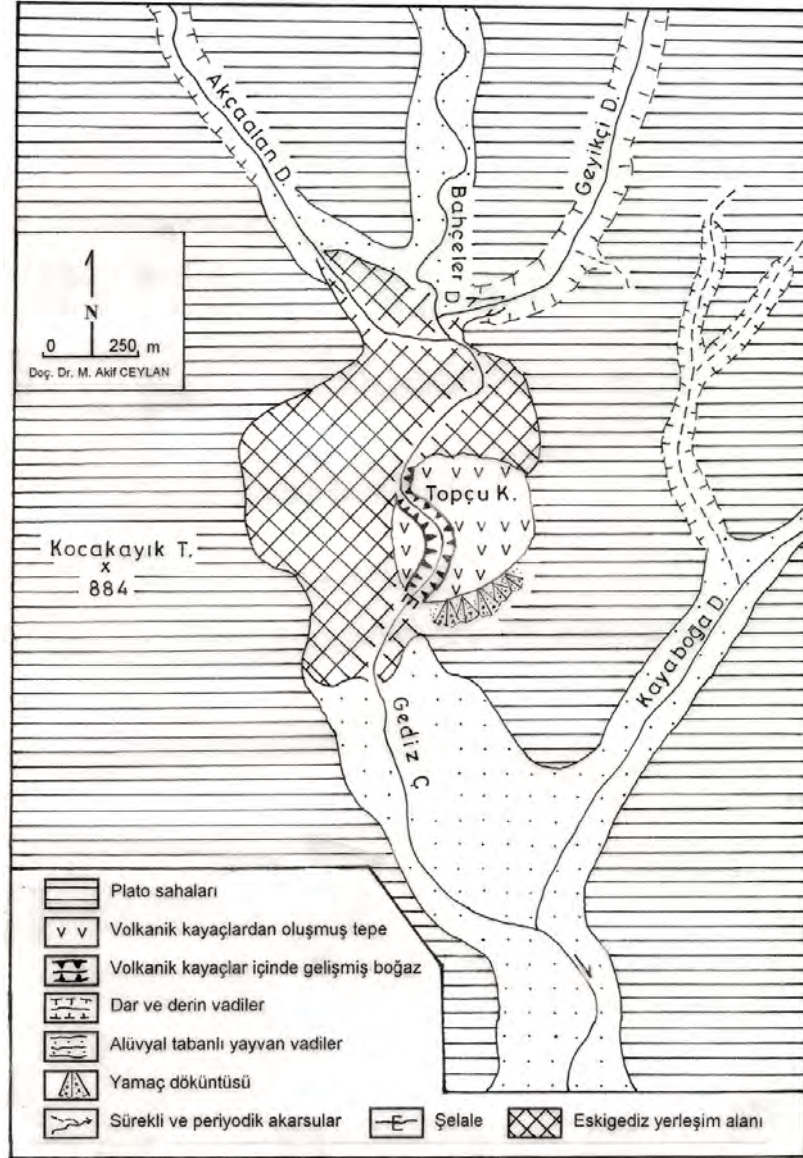
Diğer taraftan akarsuyun derine doğru aşındırmasında yöreyi etkile-
yen tektonik hareketlerin de rolü olmuştur. Çünkü Eskigediz'in kurul-
duğu yerde iki önemli fayın birbiriyle kesiştiği⁸, Gediz ve dolaylarının
karmaşık blok faylanması etkilediği konusunda yapılan bazı tes-

⁶ Melih Tokay, Vedat Doyuran, "Eskigediz Kentinde Mikro-Bölgelendirme Çalışmaları", *Tür-
kiye Jeoloji Kurumu Bülteni*, Cilt 22, 1979, s. 212-213.

⁷ Mehmet Pınar, *Çağlar Boyunca Gediz*, Eskigediz Belediyesi Kültür Yayınları No. 1, (Baskı
yeri ?), 2004, s. 31.

⁸ Sırrı Erinç, Turgut Bilgin, Muzaffer Bener, Korkut Sungur, Sermet Erer, Kemal Göçmen,
28 Mart 1970 Gediz Depremi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayın No.1520, İstan-
bul, 1970, s. 18.

pitler⁹, bir anlamda bunu doğrular niteliktedir. Bu fayların, 28 Mart 1970 Gediz Depremi'nden halen aktif olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu faylar, yörede akarsu ağının kuruluşunu, gelişimini ve termal kaynakların dağılışını da büyük ölçüde etkilemiştir.

Şekil 2. Eski Gediz çevresinin jeomorfoloji haritası.

⁹ Melih Tokay, Vedat Doyuran, "Gediz ve Dolaylarının Sismotektonik Özellikleri", *Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni*, Cilt 22, 1979, s. 210.

Genellikle asimetrik yamaçlı ve ilginç bir topografik görünüm sunan boğaza, kasaba halkı tarafından “Kanyon” veya “Gediz Kayası Kanyonu” gibi isimler verilmiştir. Yaklaşık uzunluğu 500 m ve derinliği 100 m olan boğazın genişliği taban kesiminde yer yer 5-6 m’ye kadar inmektedir. Boğazın dirençli kayaçların içinde yer alması ve akarsu yatağının eğim şartları; yana doğru aşındırmayı azaltmış ve bu nedenle vadi yamaçları dikliğini büyük ölçüde muhafaza etmiştir (Foto 1, 2). Keza boğazın Kaya Ağzı denilen kesiminde küçük bir şelalenin oluşmasında da kayaçların direnç farkı ve faylanma rol oynamıştır.

Foto 1. Eskigediz Boğazı’nın kuzeybatı kesimi. Bu kesimde boğaz dar ve derindir. Arka planda yerleşim alanı görülmektedir. Fotoğraf, Topçu Kayası’ndan kuzeybatıya doğru alınmıştır.

Boğazın kaynak tarafının, Gediz Çayı’nın taşkın devresinde getirdiği detritik malzeme ve bitki parçalarıyla (ağaç kökü, gövdesi, çalı gibi), zaman zaman tıkanıp eski kayıtlarda yer almaktadır. Bu nedenle boğazın kaynak tarafında kalan kısmında akarsu yatağı boyunca geçici kabarma ve göllenmeler meydana gelmiştir. Nitekim 1875’te şiddetli bir sağanak yağıştan sonra meydana gelen sel afetinde (Koca Sel) Eskigediz’de 85 kişi hayatını kaybetmiş ve çay kenarındaki 15-20 tabakhane yıkılmıştır¹⁰. 1901 ve 1911’de can kaybı olmayan büyük sel afetleri yaşanmış ve önemli maddi hasarlar olmuştur. Yine 17 Ağustos 1945’te üç kişinin hayatını kaybettiği bir sel afeti yaşanmıştır¹¹.

¹⁰ Osman Önder, *Gediz’in Tarihçesi*, Radyo Gazetesi Matbaası, İzmir, 1977, s. 28.

¹¹ Eskigediz, sel afetinin yanında, deprem, yangın ve salgın hastalıklardan (tifo, boğmaca vd) da önemli ölçüde etkilenen bir yerleşmedir. Aynı bir çalışmayı gerektiren bu konularla ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde birçok belge bulunmaktadır.

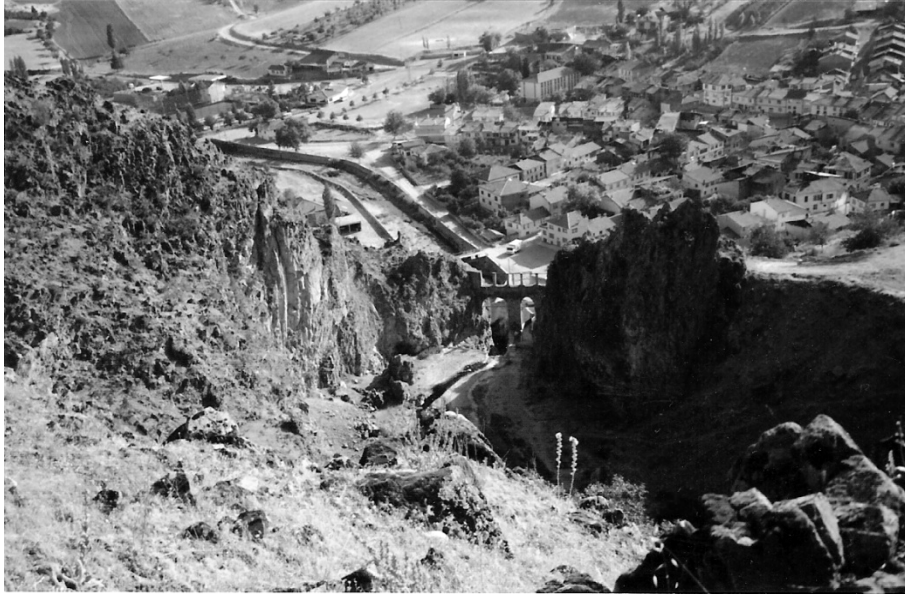

Foto 2. Eskigediz Boğazı'nın güneybatı kesimi. Bu kesimde boğazın tabanı nispeten genişler ve yamaç dikliği azalır. Arka planda yerleşme alanı görülmektedir. Fotoğraf, Topçu Kayası'ndan güneybatıya doğru alınmıştır.

Cumhuriyet döneminde, Gediz Çayı'nın yerleşim sahasına olumsuz etkilerini azaltmak amacıyla bazı önlemler alınmıştır. Bunların başlıcaları şunlardır: akarsu yatağı genişletilmiş, her iki kıyıda 3-4 m yüksekliğinde taş setler yapılmış, yatak içinde ve kenarında yer alan bazı evler Uluoymak ve Kumtaş mahallelerine taşınmıştır. Bu önlemlere ilave olarak boğazın giriş kısmı 1956 yılında dinamit kullanılarak genişletilmiş; böylece suyun akışı, beşeri bir müdahale ile kısmen kolaylaştırılmıştır.

Kocakır Mevkii'nde Murat Çayı'na kavuşuncaya kadar genel olarak kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunu takip eden Gediz Çayı, boğazdan çıktıktan sonra nispeten geniş tabanlı ve alüvyal dolgulu bir vadi kesimine ulaşmaktadır. Buradan itibaren tarım faaliyetlerinin yoğunlaştığı alanlar gözlenmektedir.

BOĞAZ VE ÇEVRESİNİN TURİSTİK ÇEKİCİLİKLERİ

Eskigediz Boğazı ve çevresinin turistik çekicilikleri, turizm coğrafyasının klasik sınıflandırmasına uygun olarak, doğal ve beşeri çekicilikler olmak üzere iki kısma ayrılarak ele alınmıştır.

Doğal Çekicilikler: Eskigediz'de bulunan doğal turistik çekiciliklerin başında hiç şüphesiz Topçu Kayası¹² gelmektedir. Boğazın iki kısma

¹² Ramazan ayında halka sahur ve iftar vakitlerini duyurmak için top atışı yapılması nedeniyle bu isim verilmiştir. Gediz Kayası, Gediz Kalesi, Canbaz Kalesi veya Kale olarak da ad-

ayırıldığı bu volkanik kütle kasaba merkezinden yaklaşık 100 m yüksekliğindedir. Topçu Kayası, kuzeydoğusu dışında kalan diğer yamaçlarının çok dik oluşuyla doğal ortamda dikkat çekici bir görünüm sunmaktadır. Zaten tepenin üzerinde savunması kolay bir kale yapılmasının başlıca nedeni de, bu özellikle yakından ilgilidir. Konuyla ilgili olarak Evliya Çelebi, tepenin ve kalenin sarplığını ilginç bir olayla anlatmaktadır. Nitekim Seyahatname’de “Gedüs kayalık bir dere içindedir. Otuz yılda bir meşhur canbaz tائفesi Gedüs’e gelip, kale kayasına ip bağlayıp, tepesine çıkan post sahibi pehlivanlar serçeşmesi olur. Çoğu parça parça olur. Kale bu derece kayalar üzerinde yüksektir. Halk dilinde Canbaz kalesi derler. Evler birbiri üstüne kat kattır”¹³ şeklindeki ifadelerle bazı ayrıntıları kaydetmiştir.

Boğazın doğu kesiminde tepenin üzerinde nispeten geniş bir düzlük yer almaktadır. Asarardı adı verilen bu saha, geniş bir panoramik görüntüye sahiptir. Özellikle Eskigediz’in eski ve yeni yerleşim alanları kuşbakışı bir şekilde seyredilmektedir. Daha geniş çerçevede ise, güneye doğru Gediz Vadisi, Gediz İlçe Merkezi ve güneydoğuda Murat Dağı’nın (2312 m) kuzeybatı yamaçlarını görmek mümkün olmaktadır.

Topçu Kayası’nı asimetrik bir şekilde iki kısma ayıran Eskigediz Boğazı, sıra dışı, “vahşi bir ortam” oluşturmaktadır. Boğazın kıvrımlı, dar, derin, dik yamaçlı (yer yer 80/90 derece), kayaçların koyu renkli (siyah) ve genellikle gölgeli oluşu ile henüz bitkilerin fazla gelişmemesi ve kuş yuvalarının varlığı buraya egzotik bir görünüm vermektedir. Ayrıca boğazın Kaya Ağzı denilen kesiminde küçük bir şelalenin (7-8 m) bulunuşu da, diğer önemli bir doğal çekiciliği teşkil etmektedir. Fakat şelalenin önünde büyük bir su kemerinin varlığı ve çayın kenarına yapılan beton duvarlar, şelalenin görünümünü büyük ölçüde engellemiştir.

Topçu Kayası ve boğazın rekreasyon amacıyla değerlendirilmesi konusunda bugüne kadar herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Buranın ilk önce detaylı bir planı hazırlanmalı ve ulaşım sorunu çözümlenmelidir. Bu planda seyir terasları, yürüyüş yolları, kır kahvesi, tuvalet, otopark, hediyelik eşya, bilgilendirme ve uyarı levhaları gibi unsurlar yer almalıdır. Sahada yapılacak ağaçlandırma çalışmalarında fazla boylanmayan ve panoramik görüntüyü engellemeyecek bitki türleri seçilmelidir.

Beşeri Çekicilikler: Topçu Kayası’nın doğu kesimine tekabül eden Asarardı Mevkii’nde (Hisar Mahallesi), eskiden bir kalenin bulunduğu birçok kaynakta rivayet edilmiştir. Pınar, herhangi bir kaynak göstermeden Gediz (Kadoi) kurulduktan sonra, Friglerin şehri korumak amacı ile

landırılan bu tepenin “eski bir volkan konisinin kalıntısı görünümünde” olduğu ileri sürülmüştür (Melih Tokay, Vedat Doyuran, *a.g.e.*, 1979, s. 213). Burası 1/25.000 ölçekli haritada (Kütahya J22-c3) ise Topcukale Tepesi şeklinde kaydedilmiştir.

¹³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Cilt 8, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1985, s. 511.

Gediz Kayası'na bir kale inşa ettiklerini ileri sürmektedir¹⁴. Evliya Çelebi, bu kalenin 17. yüzyılın son çeyreğinde (1676) Celali İsyanları sırasında bir daha Celali sığınması diye Kuyucu Murat Paşa tarafından yıktırıldığını kaydetmekte, kalenin özellikleri ve boyutları konusunda herhangi bir bilgi vermemektedir¹⁵. Texier'e göre, "Şehre hâkim olan sivri ve esasen volkanik dağın üstünde, zamanında bir şato vardı ve ondan önce de Cadi (Kadoi) şehrinin hisarı bulunması doğaldır. Orada oturanlar, bu yere Kale derler. Kayalar üzerine yontulmuş birkaç merdiven basamağı görülür."¹⁶ Texier de kaleyle ilgili bir açıklama yapmadan, kanaatini belirtmekle yetinmiştir. Strabon ve Ramsay ise yerleşmenin kuruluşuna çok kısa değinmiş, fakat kaleden hiç söz etmemişlerdir¹⁷.

Tarihi Kadoi şehri ve kalenin yer aldığı Asarardı Mevkii'nde arkeolojik kazıların yapılması gerekmektedir. Yüzeyde çeşitli kiremit ve mermer kırıkları ile toprak su künklerine ait parçaların görüldüğü bu sahada yapılacak kazılarda birçok eserle birlikte, muhtemelen kale temelleri ve yerleşme tarihinin önemli bir kısmı da ortaya çıkacaktır. Kazı ile çıkarılacak eserlerin yerinde sergilenmesi için Eskigediz'de bir müzenin kurulması faydalı olacaktır. Kütahya ve diğer müzelere götürülen eserlerin yanı sıra kasabanın içinde ve köylerde bulunan eserler de burada toplanmalıdır.

Topçu Kayası'nın kuzeybatı kesiminde, kaleden Gediz Çayı'na doğru uzanan dik yamaçta yerli kayaya oyulmuş eski bir taş merdivene ait basamaklar görülmektedir (Foto 3). Yaklaşık 2 m genişliğinde ve 25 kadar basamağın yer aldığı merdivenin ne amaçla yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Fakat bunun kaleden çay yatağına su temini, savunma veya çayın karşı tarafına en kısa mesafeden geçmek amacıyla yapılmış olması ihtimal dâhilinde bulunmaktadır.

Bir diğer önemli beşeri çekiciliği de, Hisar Mahallesi'nde, Eskigediz Boğazı'nda yapılan Kaya Ağzı Su Kemerinin oluşturmaktadır¹⁸. Bu su kemeri, içme ve kullanma suyunun karşılanması için, Salur kaynağı ile Eskigediz arasında inşa edilen ana isale hattının Kaya Ağzı denilen dar ve derin kesiminde yer almaktadır. Dolayısıyla su kemeri adını bulunduğu yerin topografik özellikleri ve konumundan almıştır.

¹⁴ Mehmet Pınar, *a.g.e.*, 2004, s. 31.

¹⁵ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1985, s. 511.

¹⁶ Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi* (Çev. Ali Suat, Latin Harflerine Aktaran Kazım Yaşar Kopruman, Sadeleştiren Musa Yıldız), Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayını, Cilt 2, Ankara, 2002, s. 330.

¹⁷ William Mitchell Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (Çev. Mihri Pektaş), Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1960, s. 159.

¹⁸ Kaya Ağzı Su Kemerinin, Topçu Kayası ve Eskigediz Boğazı, Eskigediz Belediyesi'nin ambleminde yer almaktadır.

Mevcut kaynaklara göre, su kemerinin ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Fakat bir söylenceye göre, su kemerinin 18. ya da 19. yüzyılda yapıldığı ifade edilmektedir. Sözü edilen yüzyıllarda Eskigediz'e Ahmet Tevfik adında bir müfettiş gelir ve halkın su ihtiyacının büyük olduğuna yakından şahit olur. Müfettiş, Salur Köyü'nde bulunan kaynak suyunun getirilmesi konusunda padişah'tan gerekli izin ve yardımla ilgili bir ferman çıkartır ve Eskigedizlilerden de işçiliği üstlenmesini ister. Yaklaşık bir buçuk yıllık bir çalışma sonucunda ve bazı engellemelere rağmen su Eskigediz'e getirilir. Sözü edilen ferman 25 Eylül 1918'de kasabanın ortasında başlayan ve daha sonra geniş bir alana yayılan yangında yanmıştır¹⁹. Evliya Çelebi ise, "Akdağ'dan gayet lezzetli bir su kaynar. Gazanfer Ağa bu suyu dağlar ve bellerden geçirerek, büyük paralar sarf edip şehre getirip çeşmelere, camilere, havuzlara, hanlara ve hamamlara dağıttığını" belirtir²⁰. III. Murat devrinde (1574-1595) Babussaade Ağalığı görevinde bulunan Gazanfer Ağa, İstanbul ve Eskigediz'de birçok vakıf eseri yaptırmıştır²¹. 1832'de buradan geçen Texier de, detaylı bir bilgi vermeden "şehrin sağ tarafında hâkim iki yüksek kaya ve bunların aralarında bir kemer olduğunu kaydetmiştir."²²

Foto 3. Topçu Kayası'nın kuzeybatı kesiminde kaleden Gediz Çayı'na doğru uzanan dik yamaçta yerli kayaya oyulmuş eski bir merdivene ait basamaklar görülür. Fotoğraf, kuzeydoğuya doğru alınmıştır.

¹⁹ Osman Önder, *a.g.e.*, 1977, s. 16.

²⁰ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1985, s. 512.

²¹ Gazanfer Ağa'nın vakıflarıyla ilgili Osmanlı Arşivi'nde birçok belge bulunmaktadır. Bu belgelerin incelenmesiyle daha ayrıntılı bilgiler elde edilebilir.

²² Charles Texier, *a.g.e.*, 2002, s. 330.

Kaya Ağız Su Kemerı, birbirinden farklı boyutlarda, üç yuvarlak kemerden meydana gelmektedir. Doğu tarafta yer alan büyük kemer yaklaşık 3 m genişliğinde ve 15-20 m yüksekliğindedir. Batı tarafında buna bitişik olan kemer yaklaşık 1.5 m genişliğinde ve 9-10 m yüksekliğindedir. Diğer kemer ise daha küçük olup, değirmenlere su almak amacıyla sonradan yapılan bazı tadilatlarla esas özelliğini yitirmiştir (Foto 4, 5).

Foto 4. Eskiğediz Boğazı'nın güneybatı kesiminde inşa edilen Kaya Ağız Su Kemerı. Fotoğraf, akarsuyun kaynak tarafından alınmıştır.

Foto 5. Eskiğediz Boğazı'nda yer alan Kaya Ağız Su Kemerı'nin güneybatıdan görünüşü. Fotoğraf, Gediz Çayı üzerinde bulunan köprüden alınmıştır.

Topçu Kayası çevresinde, 28 Mart 1970 Gediz Depremi'ne kadar önemli bir rekreasyonel etkinliğin düzenlendiği bilinmektedir. Bahsedilen tarihe kadar, Eskigedizliler, her yıl Nisan ayının ilk pazar günü Topçu Kayası'na çıkar, taze soğan, yumurta ve yerel yiyecek, oyun ve eğlencelerle baharı karşılama şenlikleri yapardı²³. Bu geleneksel şenliklerin yeniden ve daha düzenli bir şekilde yapılması, şüphesiz Eskigediz'e ayrı bir canlılık sağlayacaktır.

Yukarıda ana hatlarıyla belirtilen doğal ve beşeri çekiciliklerden başka, sit alanı ilan edilen eski yerleşim sahasında birçok tarihi eserin varlığı turizm bakımından önemli bir potansiyel teşkil etmektedir. Kuruluşundan beri birçok medeniyete tanıklık eden Eskigediz, tarihi ve kültürel eserler bakımından oldukça zengindir. 10 çeşme, 11 cami, 4 köprü, 3 çamaşırhane, 1 su yolu, 1 su kemeri, 1 su deposu ve askeri binalar ile 200'den fazla konut sit ve mimarlık örneği olarak belirlenmiştir. Eskigediz'de önemli tarihi eserlerin başlıcaları; Gazanfer Ağa Camii (Ulu Camii), Serdar Camii, Emin Ağa Camii, İsabey Camii (Bodur Camii), Gazanfer Ağa Hamamı, Deppoy, Ömer Bey ve Murat Bey köprüleri ve Kışla Binası'dır. Bu eserlerin bir kısmı restore edilmiştir. 28 Mart 1970 depremi ve takiben çıkan büyük yangında bazı önemli eserlerin (örneğin Kurşunlu Camii) tahrip olmasına rağmen Eskigediz'de halen çok sayıda eserin varlığı, kültürel birikimin zenginliğini yansıtmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Eskigediz'in güneydoğu kesiminde yapılan arazi gözlem ve incelemeleri sonucu hazırlanan bu makalede, Eskigediz Boğazı'nın oluşumu, rölyefi ve turizm açısından sahip olduğu doğal ve beşeri çekicilikler ana hatlarıyla ele alınmıştır. Keza çalışmada, Eskigediz'in turizm potansiyelinin zenginliğine de işaret edilmiştir.

Menderesli bir uzanış arz eden Eskigediz Boğazı, Gediz Çayı'nın üstte bulunan az dirençli litolojik birimlerden altta yer alan direnci yüksek volkanik birimlere, akış özelliklerini koruyarak gömülmesi sonucu, sürempoze bir şekilde meydana gelmiştir. Yaklaşık uzunluğu 500 m, derinliği 100 m ve genişliği taban kesiminde 5-6 m'ye kadar inen boğaz; dar, derin, dik ve yer yer asimetrik yamaçlı özellikler sunmaktadır.

Topçu Kayası ve boğazın rekreasyon amacıyla değerlendirilmesi için ilk önce detaylı bir planı hazırlanmalı ve ulaşım sorunu çözümlenmelidir. Bu planda seyir terasları, yürüyüş yolları, kır kahvesi, tuvalet, otomatik park, hediyelik eşya, bilgilendirme ve uyarı levhaları gibi çeşitli unsurlar yer almalıdır.

Tarihi Kadoi şehri ve kalenin bulunduğu Asarardı Mevkii'nde yapılacak arkeolojik kazılarda, birçok eserin çıkarılmasıyla birlikte yerleşme

²³ Bu konudaki bilgi, Mehmet Pınar'la yapılan görüşmeden alınmıştır.

tarihinin önemli bir kısmı aydınlanacaktır. Çıkarılan eserlerin yerinde sergilenmesi için Eskigediz'de bir müzenin kurulması faydalı olacaktır. Mimari görünümü bakımından ilgi çeken ve bugün kullanılmayan tarihi Kışla binası yenilenerek bir müze haline getirilmesi, incelemeye değer bir konuyu teşkil etmektedir.

Eskigediz'in yakın çevrede yer alan turistik merkezler göz önüne alınarak, tur programlarına alınmasıyla ilgili çalışmalar yapılmalıdır.

Eskigediz'in turizm bakımından sahip olduğu doğal ve beşeri değerlerin ortaya konulması bakımından daha detaylı bilimsel çalışmalara da ihtiyaç bulunmaktadır. Ayrıca, tanıtım konusunda çeşitli kitap, broşür ve harita gibi basılı ve internet gibi görsel yayın imkânlarından daha fazla yararlanılmalıdır.

KAYNAKÇA

Çakaloz, Sıdika, *Gediz Monografyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Mezuniyet Tezi No. 727 (Yayınlanmamış), 1942, İstanbul.

Çoban, Musa, *Eski Gediz Kasabası'nın Coğrafi Etüdü*, Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi (Yayınlanmamış), 2007, Afyonkarahisar.

Erguz, Bilsen, *Gediz Monografyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Mezuniyet Tezi No. 3865 (Yayınlanmamış), İstanbul, 1965.

Erinç, Sırrı, Bilgin, Turgut, Bener, Muzaffer, Sungur, Korkut, Erer, Sermet, Göçmen, Kemal, *28 Mart 1970 Gediz Depremi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayın No. 1520, 1970, İstanbul.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Cilt 8, Üçdal Neşriyat, 1985, İstanbul.

<http://www.eskigediz.bel.tr>

İzbırak, Reşat, "Gediz", *Türk Ansiklopedisi*, Cilt XVII, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1969, s. 216-217.

Önder, Osman, *Gediz'in Tarihçesi*, Radyo Gazetesi Matbaası, 1977, İzmir.

Özav, Lütfi, "Eski Gediz Kasabası Çevresinde Güme Yerleşmeleri", *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı 30, İstanbul, 1995, s. 173-187.

Özkan, Erol, "Anadolu'da Şaheserler: Gediz'de Türk Mimarisi", *Pirelli Dergisi*, Sayı 241, İstanbul, 1984, s. 6-7.

Pınar, Mehmet, *Çağlar Boyunca Gediz*, Eskigediz Belediyesi Kültür Yayınları No. 1, 2004, (Baskı yeri ?).

Ramsay, William Mitchell, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (Çev. Mihri Pektaş), Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, 1960, İstanbul.

Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası* (Çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1993, İstanbul.

Şensoy, İhsan, *Gediz*, İktisadi Yürüyüş Matbaası ve Neşriyat Yurdu, 1946, Baskı Yeri (?).

Texier, Charles, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi* (Çev. Ali Suat, Latin Harflerine Aktaran Kazım Yaşar Koprman, Sadeleştiren Musa Yıldız), Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayını, Cilt 2, 2002, Ankara.

Tokay, Melih, Doyuran, Vedat, "Gediz ve Dolaylarının Sismotektonik Özellikleri", *Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni*, Cilt 22, 1979, s. 209-210.

Tokay, Melih, Doyuran, Vedat, "Eskigediz Kentinde Mikro-Bölgelendirme Çalışmaları", *Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni*, Cilt 22, 1979, s. 211-214.

Tuncel, Metin, "Türkiye'de Yer Değiştiren Şehirler Hakkında Bir İlk Not", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, Sayı 20-21, İstanbul, 1974-1977, s. 119-128.

Tuncel, Metin, "Türkiye'de Doğal Olaylar Sonucu Yer Değiştiren Kentler", *İstanbul Yerbilimleri Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1-2, İstanbul, 1981, s. 115-124.

Ünal, Zeynep Gül, Erkan Biçer, Nilgün, "Eskigediz (Kütahya) Kentsel Mimarlık Envanteri Raporu", *TÜBA Kültür Envanteri Dergisi*, Sayı 2, İstanbul, 2005, s. 169-199.

Katkı Belirtme

Eskigediz'de Topçu Kayası civarında 2006 yılının Ağustos ayında yaptığımız arazi gözlem ve incelemelerine katılan ve bu makalenin yazılmasına teşvik eden emekli öğretmen Mehmet Pınar'a teşekkürü bir borç bilirim.

KAZAK TÜRKLERİNDE YAŞ DÖNÜMÜ İNANÇ VE GELENEKLERİ*

Yrd. Doç. Dr. Gökhan Tarıman CENİKOĞLU**

Bugün Kazak Türklerinin çoğunluğu başta Kazakistan Cumhuriyeti olmak üzere, kalanları ise Orta Asya'nın diğer kardeş devletlerinde yaşamaktadırlar.

Kazak halkı; inanç, töre ve geleneklerine sınıksız bağlı olan soydaşlarımızdan biridir. Bu bildirimizdeki bilgileri, Kazakistan'ın Çimkent ile Kızılorda eyaletlerinde çeşitli kaynak kişilerle yaptığımız mülakat yöntemi ile derledik. Ayrıca çeşitli yazılı kaynaklardan yararlandığımız bilgilerle de destekledik.

Halk kültürü alanındaki bu bilimsel çalışmamız; Kazak Türklerinin yaş dönümü, inanç ve geleneklerinden olan doğum, ad koyma, beşik töreni, sünnet, ata binme, evlenme, ölüm ... vb. gibi konuları kapsamaktadır.

Anahtar kelimeler: Orta Asya, Yaş Dönümü, Töre, İnanç, Gelenek.

For Kazak Turks Age Anniversary Belief And Traditions

Today most of Kazak Turks have mainly been living in the Kazak Republic and the rest have been living in other brother countries.

The Kazak are one of our consanguinities who depend on their beliefs traditions and customs tightly we collected the information in our hand book by interviewing with different people in Kızılorda and Çimkent states of Kazakistan and we added different written documents.

Our scientific study about community culture has contained the Kazak Turks age anniversary belief and traditions birth the ceremony of cradle, giving a name circumcision feast, riding a horse, marriage and death ... etc.

Key words: Middle Asia, Age Anniversary, Custom, Belief, Tradition.

* Bu yazı, 26-30 Haziran 2006 tarihleri arasında Gaziantep'te yapılan VII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi'ne bildiri olarak sunulmuştur.

** Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

Giriş

1991 yılında bağımsızlığını kazanan Kazakistan Cumhuriyeti, 2.800.000 km² toprağa sahip olup yaklaşık nüfusu 16 milyondur. Bu nüfusun içinde başka halklar da vardır. Kazakistan genelinde 130'u aşkın halkın varlığından bahsedilmektedir. Dünyada Kazak halkının genel nüfusu ise 10.500.000'dir¹. Bizim halk kültürü sahasında kaynak kişilerle yaptığımız araştırma ve derlemeler; Çimkent ile Kızılorda şehirleri arasındaki bölgeleri kapsamaktadır. Kazak Türkleri, hâlen Kazakistan'ın dışında diğer Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri ile Doğu Türkistan (Çin'in Sincan Özerk Bölgesi), Afganistan, Moğolistan ve Türkiye'de yaşamaktadırlar.

Bugün çok geniş bir vatana sahip olan Kazakistan hükümeti, her vesileyle doğumu teşvik etmekte olup doğan her bebek için analara 200 \$ ödül vermektedir. Şayet ailenin dört çocuğu varsa, -18 yaşına kadar- her biri için, ayda 10 \$ yardım nafakası almaktadır. Çok çocuklu analar da, çeşitli madalyalarla ödüllendirilip radyo ve televizyonlardan halka duyurularak kendilerine **“Batır Ana”** (Bahadır Ana) diye saygı gösterilmektedir.

Biz bu bildirimizde, soydaşlarımız olan Kazak Türklerinin yaş dönümü, inanç ve geleneklerinden olan doğum, beşik toyu, ad koyma, ata bindirme töreni, sünnet olma, evlilik, ölüm... vb. inanç ve geleneklerini bir nebze de olsa aydınlatmaya çalışacağız. Kazak halkı, geçmişten günümüze olan töre, tören ve geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olup bunları yaşatmaya çalışmaktadır. Sovyetler döneminde bunların bazılarını yaşatamadığını tespit ettik. Bu ülkede inanç ve gelenekler her şeyin üzerinde ve önünde gelmektedir. Aile-akrabalık adlarının oldukça çeşitlilik arz ettiğini ve zengin olduğunu belirledik. Bunlar: ana, baba, ata, ake, şeşe, ağa, ini, apa, karıdas, ul, kız, nemere, şöbere, nemere apa, nemere ağa, nemere karıdas, nemere ini, şöbere ağa, şöbere ini, şöbere apa, şöbere karıdas, nagaşı ata, nagaşı ace, nagaşı ağa, nagaşı apa, nagaşı ini, nagaşı karıdas, ciyen, ciyenşar, tuvacat, küyev (er, bay, cubay), ayel (kattın, beybişe, tokal), cubay, cezde, baldız, kayın ini, kayın ağa, kayın bike, kayın ene, kayın ata, kayın sinli, kayını, cenge, nagaşı cenge, nagaşı kelin, ciyen kelin, ciyen küyev abısın, baca, böle, kuda, bavızdav kuda, canama kuda, kudagi, kudaşa, kuda bala... vb.² gibi.

Doğum

Genç gelin, karnında bebek olduğunu bilir-bilmez durumu annesine açıklar. Hayat deneyimi olan annesi de onu yakın koruma altına alır.

¹ A. Kaydar - M. Orazov, *Türkistanuvğa Kirispe*, Almatı 2004, s. 247.

² Halel Argınbayev, *Kazaktın Otbasılık Desturleri*, Almatı 2005, s. 28.

Kazadan, belâdan, cinden, şeytandan, dil-göz değmesi (nazar)ndan sakınma yol ve yöntemlerini öğretir.

Karnında bebek olan hâmile gelinlere **“cüküti”** (yükli) ya da **“ekika-bat”** (ikikat) deniyor. Yüklü gelinin çevresindeki hanımlar, onu çeşitli tehlikelerden korumak için bir evde toplanırlar. Yanlarında getirdikleri çeşitli, uğur getirdiğine inandıkları saç maddelerini gelinin başına saçarlar. Buna **“Kursak Şaşuv”** âdeti diyorlar.

Yüklü gelin, gece karanlığında dışarıya ışıksız ve yalnız gönderilmez. Kocası evde yokken yalnız başına yatırılmaz. Çünkü halk inancına göre, ıssız yerlerde ve karanlıkta cin, şeytan, peri, albastı olabilir; bunlardan korumak için ayrıca gelinin yatağının içine ve yastığının altına demir konur. Bunlardan başka gelinin odasına silah, kamçı, balta, kurdun azı dişi, kartalın gagası ... vb. de iliştilir.

Hamile hanımın canı ne istiyorsa, bulunup yedirilir ve içirilir. Şayet yemezse, bebeğin sağlıksız doğacağına inanılır. Onun eline iğne-iplik ve dikiş işleri verilmez, makas tutturulmaz. Bu yasakları, yaptığı takdirde, bebeğin anneye bağlı olan göbek bağının dolaşarak bebeği boğup öldüreceğine inanılır.

Bebeğin doğumu, çok eskiden **“Akkoltık”** denilen yaşlı-deneyimli kadınlar ile gelinin kaynanası tarafından gerçekleştirilirken, günümüzde ise hastahanelerde yapılmaktadır. Bebeğin göbek bağı, doğumun akabinde kesilip **“Bavır berik bolsın!”**, **“Ata’nın emes, halkının ulı bol!”** deyip toprağa gömülür. Dokuz aydan önce doğan çocuğu yaşatmak için üzerine 40 gün boyunca tilki derisi örtülür. Kayın ağacından yapılan beşiğe yatırılır³.

Çocuk sahibi olamayan hanımlar, Türkistan şehrinde meftun Hoca Ahmed Yesevî Türbesi ile O’nun hocası Arslan Baba Türbesi’ne gidip dilek diler, dua eder, bağlanırlar. Ayrıca Türkistan-Şevildir şehirleri arasında bulunan ıssız tepelere ağaçtan beşik bırakıp, dilek tutup bez bağlayarak bazen orada sabaha kadar yatarlar.

Beşik Töreni (Besik Toyu):

Kazak Türkleri, bebek dünyaya geldiğinde **“Besik Toyu”** denilen bir tören yaparlar. Beşiği, bebeğin anne tarafı diğer hediyelerle birlikte satın alır. Beşiğin -özellikle- ağaçtan yapılmış olmasına özen gösterilir. Beşik satın alınırken satıcı ile kesinlikle pazarlık yapılmaz. Ne kadar para talep ederse verilir. Bilâhare beşik halı üzerine konur. Onu nazardan korumak için, deneyimli hanımlar tarafından beşiğin her tarafı **“Üzerlik Otu” (Ad-raspan)** ile tütsülenir. Ayrıca bebeği yaşatmak için **“Alastav”** yapılır. Buna **Alaslama** da denir. Bu kelime, Anadolu’da Alazlama biçiminde bilinmektedir.

³ S. Kaliyev ve Diğerleri, *Kazak Halkının Salt Desturları*, Almatı 1994, s. 17.

Kazaklar, Alastav inancını hastaların tedavisinde de sürdürüyorlar. Bir yağlı paçavra, ateşle tutuşturulup hastanın çevresinde “alas, alas!” diye dolaştırılır⁴. Bu yönetime de “Alaslama” denir.

Ayrıca ailenin diğer hanımları tarafından beşiğin arkasına kartalın pençesi ve tumar yazdırılıp bağlanarak bebeğin cin-şeytan, dil ve göz değmesinden zarar görmemesi sağlanır. Alastav geleneğinde ise aşağıdaki manzum parça söylenir.

*Alas, alas, baladan alas,
İyesi keldi, paleden (belâ) köş,
Alas, alas paleden alas,
Közi camanı közinen alas,
Tili camanın tilinen alas,
Kırık kabırgasının alas,
Otız omurtgasının alas!*

deyip kaza, belâ, felâket, cin-şeytan, dil-göz değmesinden korumak için iyi dilekler dilenir. Beşik üstüne yedi türlü değerli, temiz eşyalar konur. Bunlar; yastık, kuş tüyünden yorgan, kundak bezi, kemikten idrar taşı, bebeği bağlama ipi, beşik kayışı ile beşik sallama gerecinden meydana gelir. Bebeği beşiğe koyan kişiye çeşitli armağanlar verilir. Buna sevinen hâne halkı hemen ninni (**besik cırı**) söylemeye başlar⁵. Bebek, ağaç beşiğe törenle yatırıldıktan sonra hemen ziyaretçi kabul edilmez. Bu arada anne ve bebeği de kırk gün boyunca evden dışarı çıkarılmaz. Ancak bebeğin kırkı çıktıktan sonra ziyaretçilerin gelmesine izin verilir. Bebeğin doğumunun kırkinci günü, aile çevresindeki gün görmüş hanımlar tarafından **“Kırklama”** yapılır. Kazaklar, bu geleneğe **“Kırkınnan Şıkaruv”** diyorlar. Kırkinci gün, gümüş bir tasa su konup bebek kırk tas su ile yıkanır. Bebeğin saç ve tırnakları kesilir. Şayet bu yapılmazsa bebeğe her türlü kaza, belâ, göz ve dil değmesi ... vb. kötülüklerle kargışlanacağına inanılır. Kırk gün sonra bebeği görmeğe gelen eş, dost, hısım, akraba ve komşular iyi dileklerini söyleyip yanlarında getirdikleri hediyelerini verirler. Bu arada ziyaretçiler -şaka olarak- bebekle birlikte beşiği de götürmek isterler; o esnada bebeğin ninesi bahşış vererek çocuğu kurtarır.

Yeni doğan bebeğin sevinciyle, davetli-davetsiz birçok kişi oyunlar oynar, şiirler, cırlar, şarkılar, türküler söyler, dombra çalar, eğlenir. Bu törene de **“Şildehana”** denir. Bu gelenekte, dünyaya yeni gelen bebeğe duyulan sevinç ve mutluluğun dostlar tarafından paylaşılması olarak kabul edilmektedir⁶.

⁴ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm / Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara 2000, s. 68.

⁵ Seyit Kenceahmetuli, *Kazak Halkının Salt Desturları*, Almatı 2005, s. 64-65.

⁶ Kenceahmetuli, *a.g.e.*, s. 60.

Bebek, dedesinin evine ilk gittiğinde görümlük olarak kendisine deve, bota (deve yavrusu), koyun, keçi, at, tay ... vb. armağanlar verilir.

Soydaşlarımız Kazaklar, annelerin çocuklarını uyutmak, avutmak ve eğlendirmek için söyledikleri manzum ya da mensur ninnilere **“Besik Cı-
rı”** diyorlar. Şildehanada söylenen ölen (şiir)ler de besik cıdır. Bu ninnileri, bazen evde abla varsa onlar da bebeği avutmak için söyleyebilirler⁷. Besik cırları, hece ölçüsünün 7-8’li kalıplarıyla söylenirler.

Akınların (ozan) söyledikleri besik cırlarını halk da ezberleyerek kuşaktan kuşağa geçmesi temin edilir⁸. Anneler, bebeklerini avuturken kendi söyledikleri ninnilerinden başka akınların söyledikleri aşağıdaki cırları da söylerler:

Moyundağı tumarım,	Ayır kalpak kiyisip,
Tarkamaytın kumarım,	Akırıp cavga tiyisip,
Tağdır bergen alsın dep,	Batır bolar ma ekensin?
Ak besikke salsın dep,	Barmaktarın mayısıp,
* *	Türli oyo oyısıp,
Moyundağı marcanım,	Şeber bolar ma ekensin?
Koradağı mal-canım,	Tandayların takıldap,
Besigine cata goy,	Sözindi curt makuldap,
Tetti uykıga bata goy !	Şeşen bolar ma ekensin?
* *	
Balam catsın besikte,	
Palesi (belâ) kalsın esikte!	

Bazı durumlarda çocuğun beşiğe yatırılması, **“Akın”** denilen ozanlar tarafından belli bir törenle yapılır. Bu arada bebek, -güzel olsun- diye başına ayna ve tarak konur.

Şayet bebek, beşikte ölecek olursa, yattığı beşik ile birlikte mezarlığa defnedilir ya da mezarının üstüne bir beşik yapılır⁹. Kazak Türkleri, bebeğin beşiğinin ağaçtan olmasını -özellikle- tercih etmektedir. Bunun sebebi, bizim kanaatimize göre İslâm öncesi inançlarla ve kutsal sayılan ağaç kültüyle ilgili olabilir.

Ad Koyma:

Kazak Türklerinde doğan çocuğun adı, aile büyükleri arasında önceden kararlaştırılıp ailenin en büyüğü olan bir aksakal tarafından kulağına ezan okunarak törenle konur. Aile büyüklerinden dede veya ninenin adı çocuklara verilmez.

⁷ A. N. Kuvderina, *Kazaktın Desturlı Mädeniyeti*, Almatı 2004, s. 153.

⁸ Metin Ergun, *Kopuz Sarını / Kazak Âşık Tarzı Şiir Geleneği-Akın ve Jıravlar*, Ankara 2002, s. 38.

⁹ Argınbayev, *a.g.e.*, s. 77.

Kazaklar, eskiden doğan çocuklarını dil-göz (nazar) değmesinden, cin, şeytan ve perinin kötülüklerinden korumak, yeni bebeği yaşatmak için bazı pratik yöntemlere başvurlardı. O'nun adını, eti yenilmeyen hayvan adları ile kötü anlama gelen sözleri, -ad olarak- çocuklara koyarlardı. Bu inanç ve geleneklere, az da olsa günümüz Kazak toplumunda rastlanmaktadır. Bunlar: İtbay, Kiçikbay (it yavrusu), İtemgen, Bişay, Kötersi, Koskulak, Camanbay ... vb.

Çocuk zengin olsun diye, Kazakça'da zengin anlamına gelen "bay" sözü ile değerli madenleri, malları ve Türkiye Türkçesi'nde "bey" karşılığı olan "bek" sözünü de ekleyerek ad olarak verirler: Devlet, Altınbek, Maldıbay ... vb.

Çocuk, cesur, yiğit, bahadır olsun diye, destanlarında geçen kahramanların adlarını koyarlar: Arslan, Batırbek, Kaharman, Alpamış, Cengizhan, Tölehan, Tölebay, Tölebi, Kazıbekbi, Aytekebi, Targın, Kamber, Kopılandı, Kocak, Alibek ... vb¹⁰.

Kız çocukları; ay, yıldız gibi parlak, nazlı ve güzel olsun diye, Kazakça'da o anlama gelen kelimeleri ad olarak koyarlar: Almagül, Aysuluv, Aynasuluv, Nursuluv, Asem, Akkız, Arayşa, Botagöz, Ravşan, Akerke, Çolpan, Gülnaz ... vb.

Çocukların, beden ve ruh sağlığı yerinde, uzun ömürlü olsun diye şu adları koyarlar: Uzakbay, Ömirzak ... vb.

Çocuklar beyefendi, saygın ve cömert olsun diye şu adları koyarlar: Comart, Mirzabek, Kayırcan ... vb.

Çocuklar, akıllı ve zeki olsun diye şu adları koyarlar: Akılbek, Dâna-bek, Esbol, Asılcan ... vb.

Bayramda, nevrüzda, ramazan ayında, cuma gününde ve daha başka özel günlerde doğanlara, o ay ve günün anlamına ilişkin adlar koyulur: Meyrambek, Meyramgül, Orazbay, Navrızbay, Cumabay, Beysenbay, Meşitbay ... vb.

Şayet ailelerin doğan çocukları yaşamıyor, art arda ölüyorsa, şu adlar konur: Toktar, Tursın, İztölev, Tölegen, Ulcan, Mıncasar ... vb.

Ayrıca ailenin uzun yıllardan sonra -arama ile- çocukları dünyaya gelmişse, yaratana şükür mahiyetinde, çocuğa Kудayberdi adı verilir; son doğan kız çocuğundan sonra erkek isteniyorsa: Ulmeken, Ulbolsın, Ulbala, Ultuğsın ... vb.

Kazak Türkleri, Sovyet egemenliği altında uzun zaman yaşadıkları için, Rus kültüründen gelen adları da çocuklara koymaktadırlar. Bunlar: Lovra, Roza, Marks, Maksim, Ruslan, Kim, Marlen, Sovhozbek, Kolhozbek, Siyazbek, Marşal, Kozmoz-bek, Tamara, İlya, Zoya, Sveta, Artur ... vb¹¹.

¹⁰ Kadırgali Calayır, *Şejireler Jınağı*, Almatı 1997, s. 103-126.

¹¹ Kaliyev ve Diğerleri, *a.g.e.*, s. 14-15.

Sünnet Töreni (Sündet Toyu):

Kazak Türklerinde, erkek çocukları 5-7 yaşlarına gelince sünnet töreni yapılır. Buna **“Sündet Toyu”** denmektedir. Sünnet, genellikle okulların tatil olduğu, yaz ve güz aylarında yapılır. Şayet ailenin bir erkek çocuğuna sahip olması uzun yıllar, aramalardan sonra gerçekleşmişse, doğduğundan itibaren tepesinden bir perçem saç bırakılır ve örülür. Bu geleneğe **“Aydar”** denir. Erkek çocuğunu, dil-göz değmesi (nazar)nden korumak amacıyla bu inancı taşıyıp aydar geleneğini sürdürüyorlar. Aydar saçı, sünnet töreni öncesinde kesilip hatıra olarak evde saklanır. Bu inanç, çok eskiden Türklerle akraba topluluklarla Moğol ve Mançu halklarında da mevcut olduğu bilinmektedir. Orta Asya’da İslâm öncesinde, Göktaını inancına mensup olan atalarımız, “Tanrı tutsun!” diye çocukların başlarının tepelerinde bir perçem saç bırakırlar ve bazen de bunu tek örgü şeklinde örerler ya da uzatırlardı¹².

Kazaklarda sünnet törenine bütün eş, dost, hısım ve akrabalar, komşular davet edilir. Bu vesile ile, üzerinde sünnet olacak çocuğun -at üzerinde- resminin bulunduğu davetiyeler, matbu olarak bastırılıp dağıtılır. Sünnet ettirilecek çocuğu, babası veya yetişkin ağabeyleri kol ve ayaklarını tutup hazırlarlar. Bu sırada çocuğa:

*Bir, eki, üç, dört, bes,
Teşimay üçün kes!*

deyip türkü söyleyerek aldatıp hemen kesip atarlar. Törenden sonra çocuğa, çevresi ve arkadaşları “Müslüman boldı!” deyip şaka yaparlar. Çocuğu, sünnete oturtan kişiye armağan olarak koyun, tay, tayınşa (düve) veya para verilir¹³.

Ata Bindirme Töreni:

Kazak Türklerinde çocuk, beş yaşına geldiği zaman aile büyüklerinden anası ile babası erkek evladına ata bindirme töreni (toyu) yaparlar.

Bu törenler, genellikle yaz aylarında olur. Toya gelen davetliler, çocuğa kamçı, sadak, şider (at aksesuarı) ... v.b. armağanları verirler. Davetliler toplanır, çocuğa milli kıyafetler giydirilip ata bindirilir. Büyüklerinden biri de atın yularını tutup şehri / köyü dolaştırır. Çocuk, yerleşim merkezinin ortasında toplanan halkı selâmlar. Yaşlılar, erkek çocuğa:

Al ak tilek, ak tilek,	Önege, öner taba bil,
Atka tokum sal bilek,	Aymağına çağa bil,
Caksınan maldı bağa bil,	Ten kurbınnın aldı bol,
Atka da caksı şaba bil,	Mineki, atka mindin aşıldı col !

¹² Bahaettin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 2001, s. 24.

¹³ Kaliyev ve Diğerleri, *a.g.e.*, s. 23.

deyip dua ederler. Hanımlar, çocuğun yiğit, bahadır olması için de yine çok eski bir Türk geleneği olan saçıyı başından aşağıya saçarlar¹⁴.

Evlenme Töreni (Üylenüv Toyu):

a- Nişanlanma:

Kazaklarda genç erkek ve kızlar birbirlerini beğendiklerinde isteklerini önce kendi ailelerine haber veriyorlar. Erkeğin ailesinden bir kişi, kızın ana ve babasına dileklerini, niyetlerini bildirmek, onların da gönlünü almak amacıyla evlerine gider. Bu giden elçiye, **“Cavşı”** diyorlar¹⁵. Cavşı, kızın babasıyla konuşup kızlarına dünürücü olacaklarını bildirir. Cevap olumlu ise **“Kudalık Berik Bolsın!”** deyip cavşıya armağan olarak çapan giydirip rızalıklarını bildirirler.

Erkek tarafı, kızın ailesinin ön onayını aldıktan sonra dünürçülüğe gider. Kız verilirse, gelin kıza nişan armağanı olarak altın küpe takarlar. Erkeğin akrabalarından bir hanım, gelin adayı kıza altın küpeyi takarak nişanlanma törenini gerçekleştirir. Bu âdete **“Kuda Tüsüv”** denir. Bu nişan sırasında kızın annesine **“Süt Akı”** (Süt Hakkı) denilen ve orada taraflarca kararlaştırılan belirli para verilir. Bundan başka para yerine, koyun, keçi ... vb. hayvanlar da verilebilir. Arkasından küpe takılır. Ayrıca kızın ailesine **“Kalınmal”** (Başlık parası) denilen para, eşya ve çeşitli büyük baş hayvanlar da verilir.

Türkiye’de **“Beşik Kertme”** nişanı olarak bilinen bir başka gelenek de eskiden Kazaklar arasında varmış, bugün pek rastlanmamaktadır. Yaptığımız araştırmalara göre, beşikte yatan kıza küpe takılıp nişanlanma töreni gerçekleştirilirmiş. Buna **“Besik Kuda”** denir¹⁶.

b- Nikâh (Neke):

Kazak Türkleri, evlenme hukukları ve gelenekleri arasında nikâh da bulunmaktadır. Buna **“Neke”** demektirler. Hukuklarına göre bir resmi nikâh, ayrıca isteyenler, dinî inanç ve geleneklerine göre de dinî nikâh yapmaktadırlar. Ancak, geleneklerine göre, yedi kuşak içindeki kız ve erkeklerin birbirleriyle evlenme yasağı bulunmaktadır. Geleneklerden doğan bu evlenme yasağı, Kazakistan’ın bazı bölgelerinde on iki kuşağa kadar çıkmaktadır. Yani bazı bölgelerde yedi kuşak altındakiler kardeş sayılırlarken, bazı bölgelerde on iki kuşak altındakiler kardeş kabul edilmektedirler. Bunların birbirleriyle evlenme yasakları bulunmaktadır.

Resmî nikâh; bazen nikâh saraylarında, bazen de kafelerde nikâh memurları tarafından davetli topluluğunun huzurunda yapılmaktadır.

¹⁴ -----, *a.g.e.*, s. 22-23.

¹⁵ Kenan Koç ve Diğerleri, *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Türkistan 2003, s. 143.

¹⁶ B. C. Cüsipova, *Üylenüv Toyu*, Almatı 2002, s. 6-7.

Genç çiftler, nikâh salonuna girerlerken arkadaşları tarafından bazı oyun ve şakalar da yapılır. Meselâ kızlar kapıda bekleyip yol vermeyerek, güveyinin kapıdan içeriye girişine engel olurlar; ondan bahşiş isterler, “şiir, şarkı, türkü söyle! dombıra çal!” ... vb. isteklerde bulunurlar. Bu istekleri güveyi yerine getiremezse, gelin hanım, onun yerine belirtilen hünerleri yapabilir¹⁷.

Nikâh saraylarında görevli nikâh memurları, genç çiftlerin birbirleriyle evlenmek istediklerini kendi ağızlarından duyduktan sonra nikâhlarını kıyar; ardından hayırlı olması için gelinle güveye şerbet içirilir.

Dinî nikâh ise camilerde “**Molda**” denilen din adamları tarafından kıyılmaktadır. Molda, caminin içinde veya nikâh odasında, şahitler ve ailelerin de bulunduğu bir ortamda gelin ve güveyi karşısına alarak dua eder, nasihatta bulunur; kendilerine bir de nikâh cüzdanı verir. Bu sırada gelinin kaynanası, nikâhın hayırlı-uğurlu olması için genç çiftlerin başına saçı saçar.

Gerek resmî nikâh, gerekse dinî nikâh, düğün töreninden bir gün önce ya da aynı gün kıyılabilir.

c- Düğün (Toy Bastar):

Kazak Türklerinde bir kız, bir erkeğe nişanlandıktan bir ay sonra düğün (toy) hazırlıkları başlar; tüm eğlence masraflarını erkek tarafı karşılar. Düğünler geleneksel olarak eskiden beri dombıra eşliğinde yapılırken, günümüzde bu milli sazın yerini artık yavaş yavaş çok sesli batı enstrümanlarının aldığı görülmektedir.

Kazak geleneğinde gelin olacak kız, ata ocağından ayrılmadan önce anası, babası, kardeşleri ve yakın akrabaları ile evinde şiirlerle onlardan vedalaşıp ayrılır. Bu şiirlere “**Koştasuv**” denir.

Koştasuv

<i>Aveden uşkan buldırık,</i>	<i>Kubıladan sokan ızgırık.</i>
<i>Catka ketip baramın,</i>	<i>Caratkan son kız kılıp.</i>
<i>Atası caksı kul bolmas,</i>	<i>Anası caksı kün bolmas.</i>
<i>On caktan ketip baramın,</i>	<i>Kız erkelep ul bolmas,</i>
<i>Canımdağı kınım-av,</i>	<i>Sinliler men inim-av.</i>
<i>Cıl aynalıp kelgenşe,</i>	<i>Koş aman bol künim-av!</i>

¹⁷ Cüsipova, a.g.e., s. 72-73.

deyip kardeşleriyle vedalaşır. Gelin olan kızın, bir yıl dolmadan ana evine ziyarete gelememektedir.

Bu vedalaşma törenine kızın yengeleri ile arkadaşları da yine şiirle cevap verirler:

*Cılama, bikem, cılama,
Közinnin casın bulama.
Ul bolup tuvsan aveldeñ,
Seni munday kıla ma?*

deyip O'nu teselli ederek geleceğine dair iyi dileklerini bildirirler¹⁸.

Bu arada yeni evine gidecek olan gelin kıza, dost ve arkadaşları onun gönlünü almak için şiir söylerler. Bu şiirlere gelin ve güvey de karşılıklı olarak katılır.

Gelinin talihi, bahtı, fizikî ve ruhî güzellikleri, özellikleri birer birer anlatılır. İşte bu şiirlerden biri de **“Car-car (yâr-yâr)”**lardır. Güveyinin başlattığı car-carlardan biri şöyledir:

Güvey:

Car-car

- Alıp kelgen bazardan,
Kara nasır, car-car av.
Kara makpal savkele,
Şaşın basar, car-car av!
Munda akem kaldı dep,
Kam cemeniz, car-var av.
Caksı bolsa kaynı atan,
Orın basar, car-car av! der. Sözü gelin alıp cevap verir.

Gelin:

- Esik aldı karasuv,
Maydan bolsın, car-car av.
Ak cüzimdi körgendey,
Aynam bolsın car-car av.
Kayın atası bar deydi-av,
Osı Kazak, car-car av.
Aynalayın akemdey,
Kaydan bolsın, car-car av!

deyip bitirir¹⁹.

Erkek ve hanım dünürçülere, dastarhan denilen yer sofraları hazırlanır, düğün töreni hazırlıkları başlar. Armağanları verilir. Kuda ve kudagi

¹⁸ Kenceahmetulı, *a.g.e.*, s. 33.

¹⁹ Kenceahmetulı, *a.g.e.*, s. 29.

denilen erkek ve hanım dünürçüler şiirler söyler, dilek dilerler. Bazı yerlerde kasaba / köyün hanımları düğün törenini başlatırlar. Buna “**Toy Bastar**” töreni denir. Çeşitli şiir ve şarkılar söylerler. Örnek:

Toybastar

*Belgisi toy kılannın otav cabar,
Kikuv cap cas balalar atka şabar,
Toy kılğan kız akesi mırza bolsa,
Cigitke toy bastagan şapan cabar.*

Kayırması

*Aksay degen cerimiz,
Ken caylagan cerimiz,
Üyrek uşıp kaz kongan
Dariya şalkar kölimiz.*

*Degende toy kılğan kız, toy kılğan kız,
Toyına tokız biye, saldırgan kız,
Atın erttep, tüyesin komdap koyup,
Bir caka cüreyin dep komdangan kız²⁰.*

Kayırması:

.....

Bu arada yeni evine törenle gelen gelin, yanında genç arkadaşları, diğer yeni gelinler, evli hanımlarla birlikte önüne bir perde çekilerek gelin odasına geçer. Ve yaşlı hanımlar kendisinin oturmasına izin verinceye kadar ayakta durur. Hanımların bazıları da hayırlı-ugurlu olması için gelinin başından aşağıya saçı saçar. Gelin, yüzünü hiçbir kimseye göstermez.

Dışarıda ise her yaştan kişiler, erkekler, hanımlar, çocuklar, yaşlılar, ozanlar (akın), atışma için gelen âşıklar (aytışger) toplanır. Ünlü aytışgerler, şiirler söyleyip, hikâyeler anlatırlar, geline nasihatlar verirler²¹.

Düğün (toy) sırasında söylenilen şiir, şarkı ve türkülerin bir kısmına “**Betaşar**” denir. Bu manzumeler, yeni gelinin damat evine gelip girmesiyle birlikte söylenir. Ünlü akınlar, betaşar adı verilen şiirlerle gelini, yeni evinin kaynanası, kaynatası diğer hısım ve akrabalarıyla tanıştırlar.

Betaşar töreninin sırası şöyledir: Gelin kocasının evine geldikten sonra halk dışarıda toplanır. Bu arada gelinin yüzü bir örtü ile örtülü olduğu halde önce ateşe su serper. Kazak ve Kırgızların düğün âdetlerinde görülen Şamanizm gelenekleri, gelinin kayın babasının evinde yanan

²⁰ Cüsipova, a.g.e., s. 10-11.

²¹ Kusayın Takecanuh, *Kazaktın Ejelgi Âdet-Gurıptarı*, Almatı 2005, s. 30-31.

ocaktaki ateşe yağ atıp secde etmesidir. Bu konuda Abdülkadir İnan, **Ta-rihte ve Bugün Şamanizm** adlı eserinde şunları söyler: Düğün törenlerinde ateş ve ocağın gerek Şamanistlerde ve gerek Müslüman Türklerde çok önemli bir yeri vardır... gelin ve güvey, ateş ve ocağa secde ederler... der²².

Daha sonra cıracı akın, eline dombırası (iki telli saz)'nı alarak betaşarın birinci bölümünü söylemeye başlar. Akın, “Kelin, kelin, keliptur!” deyip davetlilere önce gelini tanıtır. Sonra yeni akrabalarının birinci derecede yakınlarından başlayıp orada bulunanları tek tek gelinle tanıştırır ve görümlük ister. Bu tanışma sırasında kimin adı geçerse, gelin o tarafa dönüp diziyile hafifçe eğilip selâmlar. Betaşarın ikinci bölümünde geline edep, terbiye, akıl, öğüt ... vb. faydalı bilgilerin söylendiği şiirlerden sonra “ayt kelin” bölümü başlar²³. Bu bölümde gelinin yeni akrabalarına, büyüklerine nasıl davranacağına dair öğütlü şiirler söylenir²⁴. Bu tören sırasında gelinle tanışan damadın aile çevresi, dombıracı akına çeşitli armağanlar verir.

Betaşar

*Al, tındandar, ağayın,
Şırkap enge salayın.
Kos işekti dombıra,
Kümbirletip kağayın.
Tan asırgan tarlanday,
Tav bökterlep şabayın.
Top aldında köp şığıp,
Körgem toydın talayın.
Betin aşıp kelinin,
Bir kadene carayın.
Büldirşindey cas kelin,
Burıñının saltımen,
Bosağadan atadı.
Ata bersin araylap
Mahabbattın ak tanı.
Kelincannın simbatı
Kızıl güldey baktağı,
Kelbetine karasan,
Hanşayımday taktağı.
Ak bilektin aktığı
Aldına akep cayğanday,*

²² Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. İnan, *a.g.e.*, s. 66-71, 166.

²³ Ergun, *a.g.e.*, s. 39-40.

²⁴ Takecanulı, *ay.*

*Ak cibek pen maktanı,
 Sümbil şaşu tökilip,
 Akşa betin capkanı,
 Altın şaşpav takanı,
 Bal men şeker tatkanı.
 Süt pen kaymak katkanı.
 Aynalayın, ak kelin,
 Küni erten-ak boladı
 Avılımızdın maktanı.
 O carandar, carandar,
 Söyle desen buyırıp,
 Ölen sözge kelgende,*

.....²⁵

Kazak Türklerinin evlenme törenlerinde, dastarhan denilen geniş yer sofralarında geleneksel yemekler yenir. Dastarhanın baş kısmına tör, aşağı kısmına tömen denir. Töre; yaşlılar, aksakallar, gâziler ve saygın konuklar oturur. Dastarhanda milli yemeklerin en ünlüsü, beş parmakla yenildiği için **“Besbarmak”** adını alan et yemeğidir. Bundan başka düğünde yenilen geleneksel yemekler hep “tabak” adıyla anılırlar.

Sıy (saygın) Tabak: Düğünün değerli konuklarının önüne et pişirilip konur; o da diğer oturanların yaş ve saygınlığına göre yemeğin paylaşımını, dağıtımını yapar. Kesilen hayvanın başı, en saygın kişilere olmak üzere, kalça kemiği, kazı-karta, kuyruk, sübe (kaburgalı et) diğer konukların yaş ve toplumdaki itibarlarına göre paylaştırılıp ikram edilir. Tabaklardaki yemekler, at, sığır, koyun etlerinden hazırlanır.

Kuda Tabak: Buna at, sığır, koyun etleri girer. Kudalara (erkek dünür) kuyruk, karaciğer tek başına hazırlanır. Karaciğer, koyunun kuyruk yağıyla dilim dilim kesilip içine soğan, kaymak veya ayran karıştırılıp yapılır. Hayvanın kulağını kesip torunlara, dilini kesip kız çocuklarına verilmesi gelenekler arasındadır.

Kudagi Tabak: Kudagilere (hanım dünür) cak (yanak-çene kemiği), kazı-karta (at etinden sucuk), karın, tok işek (kalın bağırsak), asık-cilik (aşık-incik kemiği), at, sığır, koyun etleri hazırlanıp verilir.

Cenge (yenge) Tabak: Asık-cilik, sübe, kabırğa, moyun omurtka (Boyun omurgası), kazı-karta, kuyruk, ökpe (akciğer), ultabar (ışkembenin son bölümü) verilir. Ultabar, gelinlere verilen en değerli ikram olarak kabul edilir.

Betaşar (Yüz görümü) Tabak: Sübe, tös (dös) eti, karın, aşu işek (tuzlu bağırsak), kuyımşak (kuyruk sokumu), moyun omurtka girer. Boyun omurgası da, genç geline verilen en değerli ikramlardandır.

²⁵ Cüsipova, a.g.e., s. 34-35.

Küvey (damat) Tabak: Tös, tokpan cilik (hayvanın ön ayak incik kemiği), kaburga, omurga eti, at kazı (sucuk)ı, karta (atın kalın bağırsağından yapılan sucuk), cavırın (kürek kemiği), koyun eti girer. Kazaklarda döş eti, damatlara ikram edilen en değerli ikramlardandır.

Kız Tabak: Kuyımşak, tokpan cilik, belomurtka (bel omurgası), kuyruk, kaburga, at, sığır ve koyun etleri girer. Ayrıca kızlara yürek, dil, böbrek de verilir.

Kurdas (akran-yaşdaş) Tabak: Tokpan cilik, omurga, sübe, kaburga, kazı, kuyruk girer.

Bala (çocuk) Tabak: Belomurtka, kaburga, böbrek, bakay (ayak parmak kemiği), asık cilik, at, sığır ve koyun etleri girer.

Düğün yemeği sırasında, bol miktarda sütlü çay içilir; bu da Kazak yeme-içme kültürü arasındadır. Bunun yanında yağda kızartılmış bavırsak denilen unlu mamul, kurt (bir tür peynir), irimşik (bir tür peynir) de yenir²⁶.

Ölüm Töreni:

Kazak Türklerinin geleneğinde ölüm haberi aniden, bütün acılığı ile verilmez. Ölüm haberi şiirle (cır-öleñ) müzik eşliğinde bildirilir. Yeni doğan çocuğu şiirle, müzikle karşılayan Kazaklar ölen birini de yine müzikle, şiirle uğurlayıp defnederler. Ölüm haberinin bildirildiği bu şiirlere “Estirtöv” denir²⁷.

Candosulı Keldibek, Çokan'ın ölümünü Çingiz'a böyle duyurur:

- Ulu ölmegen ruda cok,
Kızı ölmegen Kırım'da cok,
Katını ölmegen halıkta cok,
Ağası ölmegen aymakta cok,
İnisi ölmegen elde cok,
Akesi ölmegen âlemde cok,
Şeşesi ölmegen pende cok,
Akkuv uşıp kölge ketti,
Duvadak uşıp şölge ketti,
Kuday bizge bir gavhar tas berip edi,
Onı iyesi özi aketti,
Şokan degen balanız,
Berimiz baratın cerge ketti...²⁸

Günümüzde Kazak Türkleri, ölümle ilgili inanç, âdet ve geleneklerini, İslâm öncesi dönemlerden bugüne kadar arasına İslâmî örfleri de karıştı-

²⁶ Cüsipova, a.g.e., s. 65-68.

²⁷ Ergun, a.g.e., s. 54.

²⁸ Kenceahmetulı, a.g.e., s. 264.

rarak önemli ölçüde taşıdıkları görülmektedir. Bunlardan en yaygın olanı, ölüm olayından sonra kalabalık konuklara yemek verilmesidir. Bunun benzerlerini Anadolu'nun bazı kasaba ve köylerinde de görmek mümkündür.

Kazaklar, ölen kişiler için (ölüm kelimesini kullanmaktan kaçınıp) “kayıt boldı!” diyorlar ve ölüm gerçeğini: ‘kaza ortak, kaygı sırayla ve ölüm hak!’ şeklinde veciz olarak ifade ettikten sonra bunu manzum olarak da şöyle söylerler:

*Ölmesti Tanrı caratmaydı,
Topırağı torka bolsın,
Kalganga ömir bersin!
Ölgennin sonnunan ölmek çok,
Ölgen kaytıp kelmek çok.*

Kocası ölen acılı hanım, üzüntüsünü bildirmek için saçının örgüsünü çözüp, yüzünü-gözünü yırtıp kan çıkarır; eski Türklerde babası ölen çocuk, yetimliğini göstermek için kendisinin sağ kulağından başlayıp sol kulağına kadar bıçakla dilip kanatırdı²⁹. Kendisi, anası, kız kardeşleri, -acılarını- somut olarak göstermek için aile reisinin ölüm gününden başlayıp yıl boyunca başlarına siyah bir başörtüsü takarlar.

Kazak Türklerinde ölen bir kişinin ardından onun acısını yüreğinde hisseden yakınlarından hanımı, kız kardeşleri, kızları saçını-başını yolarak, yüzünü tırnaklayarak ve yüksek sesle ağlayarak irticâlen bu şiirleri söylerler. Bizdeki ağıtlara benzeyen bu manzumelere “**Coktav**” denmektedir. Bazen cokatavları akınlar kopuz, sızgı ve dombıra eşliğinde söylerler. Ölen kişinin iyiliklerinin, hizmetlerinin ve benzeri özelliklerinin acıklı bir dille ve ağlayarak anlatıldığı bu ölüm şiirleri, 7-8’li hece ölçüsüyle söylenirler. Şayet ölen kişi ünlü biri ise cokatavı ses sanatçısı hanımlar da söyleyebilir. Cokatav örneklerine Kazak destanlarından Alpamış, Kopılandı ... vb. görülmektedir. Ayrıca Buhar’ın Abılay Han’a, Kazıbek Bi kızı Kamka’nın, Abay’ın oğlu Ebiş’in eşi Mangış’ın cokatavları ünlüdür. Örnek: Kengirbay Bi’nin cokatavı³⁰:

*Altı atası bay ötken,
Altı atanğa cük artkan.
Cedi atası bay ötken,
Cedi atanğa cük arktan.
Üyde sunkar tületken,
Kiyada sunkar tiletken.
Altayı kızıl tülki algan,
Kiyadan barıp teke aktan.*

²⁹ S. Kaliyev ve Diğerleri, *a.g.e.*, s. 189.

³⁰ Kenceahmetuh, *a.g.e.*, s. 266.

*Parşanı bözdey cırttırgan,
Cibekti cündeıy tütıttirgen.
Konak kelse, -kon degen,
Koy semizin soy degen.
Cıncırlı kavğa tarttırtırğan,
Kayınnan astav şaptırırğan.
Kaptatıp cılkı captırırğan ... gibi.*

Kazak Türklerinde mezarlar, eskiden kalan “atalar kültü” inancına bağlı olarak kümbet şeklinde büyük, bazen üzeri kubbeli ve duvarında ölen kişinin adı yazılıdır.

Ölen kişinin ölümünün üçüncü, yedinci, kırkinci, yüzüncü ve yıl dönümlerinde taziyeıe gelen konuklara dastarhan denilen yer sofralarında yemek verip, Kur'an okutup çeşitli törenler düzenlemektedirler.

Üçüncü gün: Ölen kişinin canı-ruhu üç günden sonra evden uçup/ çıkıp gittiğine inanmaktadırlar.

Yedinci gün: Ölen kişinin canı/ruhu yedinci gün, kendi evine birinci defa uğramaktadır.

Kırkinci gün: Mezarda yatan ölünün bedeni, kırk gün boyunca bozulmadan sağlam olarak kalmakta olup daha sonraki günlerde çürümeye yüz tutmaktadır.

Yüzüncü gün: Ölen kişinin canı/ruhu, yüzüncü gün kendi evine kirlangıç suretine girerek ikinci defa uçarak gelmektedir.

Yıl dönümünde: Bir yıldan sonra yani kırk günden başlayıp bozulmağa başlayan ceset, yavaş yavaş yok olmağa yüz tutarken; şimdi “öbür dünyadaki gerçek hayatı başladı” şeklinde inanılmaktadır.

Kazak Türklerinin ölümle ilgili inanç ve geleneklerinin bir kısmının, Şamanlık dininden gelen uygulamalar olduğunu Şokan Velihanov, “Kazaklar Arasında Şaman Dininin Kalıntısı” adlı makalesinde belirtmektedir³¹.

Sonuç

Geniş bir coğrafyayı sürekli olarak at üstünde koşturarak kendilerine vatan yapan soydaşlarımız Kazak Türkleri, yaş dönümü inanç ve geleneklerine, törelerine saygılı ve bağlı bir toplum olduğu görölmektedir. Sovyetler döneminde birçok baskıya maruz kalmalarına rağmen kültürel miras ve değerlerini yaşatmaktadırlar. Bu tespitlerimiz taradığımız yazılı kaynaklar ile bizzat görüştüğümüz kaynak kişilerden edindiğimiz bilgilere dayanmaktadır.

Günümüzde modern kitle iletişim araçlarının her yerde yaygınlaşmasıyla birlikte Kazak Türklerinin yaş dönümü inanç ve geleneklerinde de değişim yaşanmaktadır.

³¹ S. Kaliyev ve Diğerleri, *a.g.e.*, s. 195.

Şildehane törenine (toyu), bugün yeni doğan çocuğun ana-babasının eş, dost ve akrabaları, komşuları ve arkadaşları davet edilir. Yine dastarhan denilen yer sofrası hazırlanır, dilekler, şarkılar, türküler söylenir, fotoğraf çekilir, kamera ile video çekimi yapılır.

Doğum günü, evlilik yıldönümü kutlamaları, her yaştan kişiler tarafından evlerde, iş yerlerinde, kafelerde ve restoranlarda kutlanmaktadır. Aileler, evlilik yıldönümlerinin 25. yılına gelince yapılan kutlamaya gümüş tören (**kümüş toy**), 50. yıl dönümüne gelince yapılan kutlamaya da altın tören (**altın toy**), adlarını vermektedirler. Bu kutlamaları, radyo, televizyon ve gazetelere ilân vererek geniş kitlelere duyurmaktadırlar.

Aileler, okula başlayan çocukları için bugün tören (toy) düzenlenmektedirler. Buna **“Tılaşar”** töreni adını vermektedirler.

Bugün düğünlerde **“Betaşar”** geleneğinden sonra düğün sahipleri taraflar (ana-babalar), gelinle güveyi yüzünden öpüp, dilek ve dualarını söyleyip düğün salonuna gelenlere teşekkürlerini sunarlar. Kazakların çok eski dönemlerinde, evlenme törenlerinde gelin kızlar, beyaz bir atla gelin giderlerken, günümüzde çağdaşlığın bir sonucu olarak beyaz bir Mercedes ya da Limuzinle gelin oldukları yer yer görülmektedir.

Günümüzde normal hayatını sürdürürken vefat eden bir kişiyi üç boyunca gün olduğu yerde bırakıp daha sonra defnetmektedirler. Şayet kaza ve doğal afet sonucu ölen olursa, o kişinin 24 saat içinde defin işlemlerini tamamlayarak gömmektedirler. Ayrıca ölen kişilerin ailelerine, gazeteler aracılığı ile başsağlığı mesajları iletiyorlar. Bu ilânlara **“Könül Aytuv”** denmektedir.

Ölen kişilerin ardından üçünde, yedisinde, kırkında ve yıl dönümünde verilen yemeklere yapılan davetler, günümüzde özel basılmış matbu davetiyeler, gazeteler ve televizyonlar aracılığı ile halka duyurulmaktadır.

Geçmiş yıllarda vefat etmiş kişilerin, 100. yıl kutlamalarını da yine büyük törenlerle ve geniş katılımlarla yapmaktadırlar.

Kaynakça

- Argınbayev, Halel, *Kazaktın Otbasılık Desturleri*, Almatı 2005.
 Calayır, Kadırgali, *Şejireler Jınağı*, Almatı 1997.
 Cüsipova, B. C., *Üylenüv Toytı*, Almatı 2002.
 Ergun, Metin, *Kopuz Sarını / Kazak Âşık Tarzı Şiir Geleneği / Akın ve Jıraılar*, Ankara 2002.
 İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm / Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara 2000.
 Kaliyev ve Diğerleri, *Kazak Halkının Salt Desturları*, Almatı 1994.
 Kaydar, A. - Orazov, M., *Türkitanuvğa Kirispe*, Almatı 2004.
 Kenceahmetulı, Seyit, *Kazak Halkının Salt Desturları*, Almatı 2005.
 Koç, Kenan ve Diğerleri, *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Türkistan 2003.

Kuvderina, A. N., *Kazaktın Desturlı Mädeniyeti*, Almatı 2004.

Ögel, Bahattin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 2001.

Takecanulı, Kusayın, *Kazaktın Ejelgi Adet ve Gurıptarı*, Almatı 2005.

Resimler

XVI. YÜZYILA KADAR AZERBAYCAN EDEBİYATI EMİR HİDÂYETU'LLÂH VE DÎVÂNİ*

Dr. Ahmet BÜYÜKAKKAŞ**

Azerbaycan sahası Türk edebiyatı, bu sahada Türk unsurunun tarih sahnesine çıkışıyla paralellik arz eder. Bölgede hâkimiyet kuran Türk devletleri hükümdarlarının ilim ve sanat adamlarını korumalarıyla yeti-şen birçok şair ve yazar Azerbaycan Türkçesi'nin edebî dil olmasına eser-leriyle önemli katkı sağlamışlardır. Bu çalışmamızda 16. yüzyıla kadar teşekkül etmiş Azerbaycan Türk edebiyatının tarihi seyri ele alınacaktır. Azerbaycan Türk edebiyatının oluşmasında katkısı olan Emir Hidayet'in ve Hidayet Divanı'nın tavsif ve tanıtımı da yapılacaktır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan Türk Edebiyatı, Emir Hidayet, Hi-dayet Divanı.

Until 16. Century Azerbaijan Literature, Emir Hidayetullah and His Divan

Azerbaijan Turkey's literature field, this field begins with the release of Turkish elements in the stage of history. In this area, grown up a lot of poets and writers were protected founded the King's of Turkish stateshad to be an important contribution their works that became literary language Azerbaijan Turkish. In this study, it will be handled the historical progres of the Azerbaijan Turkish Literature that grown up until 16. Century. Further it will be handled had to be contribution Azerbaijan Turkish Lite-rature Emir Hidayet and his Divan.

Key words: Azerbaijani Turkish Literature, Emir Hidayet, Divan Of Hidayet.

* Bu makale tarafımızdan hazırlanan "Hidayet Divanı (İnceleme-Metin-Dizin)" (Ankara Üni-versitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara-2005) doktora tezinden üretilmiştir.

** Niğde Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Azerbaycan edebiyatı, Kafkasya, Azerbaycan (Kuzey-Güney), İran, Irak ve Doğu Anadolu yörelerinde yaşayan Türklerin, “Doğu Oğuzca” olarak tanımladığımız Türk şivesiyle oluşturdukları, genel Türk edebiyatının bir koludur. Doğu Oğuz şivesiyle gelişmiş olan bir Türk edebiyatı kolu da Türkmen edebiyatıdır. Bu kısa tanımlamadan da anlaşılacağı gibi Azerbaycan edebiyatı, Türkmen ve Çağatay edebiyatları ile Türkiye Türklerinin edebiyatları arasında yer alır ve bu edebiyatları birbirine bağlayan köprü vazifesi görür.

Azerbaycan’daki Türk edebiyatı, bu bölgede Türk unsurunun tarih sahnesine çıkışıyla belirir. Kafkasya ve Azerbaycan yörelerinde Türk boylarının milattan önceki tarihlerde yaşadığı bilinmektedir. Subar/Suvar, Hun, İskit, Hazar vd. Türk boylarının çok eski tarihlerde buraya gelerek buradaki politik yapıyı etkiledikleri, bir kısmının ise yerleştiği tarihi kaynaklarda yer almaktadır. Milattan sonra Azerbaycan’da Zerdüştilik (3-4. yy. Sasaniler Devleti), Gök Tanrı inancı (6-7. yy. Hazar Devleti), Hristiyanlık (4. yy. Albanya) gibi çeşitli dinler var olmuş, VII. yüzyılda Arap hilafet ordularının bu bölgeye girmesiyle de İslâm dini yayılmaya başlamış ve bu süreç XI. yüzyılda bitmiştir. XI. yüzyılın sonlarında Selçuklu akınlarının Azerbaycan’da çok kısa bir sürede başarı kazanmasını etkileyen en önemli faktörlerden biri de burada bulunan Türk unsuru olmuştur. Böylece bu bölgenin Türkleşme süreci tamamlanmıştır¹.

Türk boyları (Hun, Bulgar, Sabir, Peçenek, Kengerli, Hazar, Ağaçeri, On Oğur, Sarı Oğur ve Kıpçak)’nın miladın ilk asırlarından ve Hazar denizinin kuzeyinden gelerek Aran-Şirvan ve daha kuzey bölgede, Araz’ın kıyılarında (kuzey ve güney) yerleşmeleriyle Azerbaycan’ın kuzey kısmı 7-8. yüzyıllarda Türkleşmiş, fakat Azerbaycan’ın güney kısmı bütün olarak Hazar’ın güneyinden gelen Oğuz-Selçuk ve Uygur Türklerinin gelmesiyle Türkleşmiş ve bu Türkleşme Timur zamanında batıdan Suriye-Anadolu Türklerinin hem Karakoyunlu-Akkoyunluların Azerbaycan’a gelmesiyle tamamlanıp hem de Oğuz rengini almıştır².

Yazılı kaynaklardan tespit edilebilen ilk edebiyat eserleri, bölgenin özellikleri ve geçirdiği tarihî gelişmeye bağlı olarak, Arapça ve Farsça olarak karşımıza çıkmaktadır. Arapların Kafkas bölgesini uzun zaman yönetimleri altında tutmaları neticesinde bölgede İslâm dini yayılmış; buna bağlı olarak Arapça eserler yazılmaya başlanmıştır. Aynı şekilde Selçukluların İran, Anadolu ve Kafkasya’da hâkimiyet kurmalarından sonra Farsça kullanımı, Selçukluların Farsçayı resmî dil olarak kullanmaları sebebiyle, gelişerek yüksek bir edebî dil haline gelmiştir. Türkçe eserle-

¹ Ahmet Pirverdioğlu, “Azerbaycan Divan Edebiyatı”, *Türkler*, Ankara, 2004, C. 2, s. 252-261.

² Cevat Heyet, “Azerbaycan’ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. 1 (Kasım 2004), Ankara, s. 7-19.

rin ortaya çıktığı tarihe kadar (XIV. yy.) Arapça ve Farsça yazılmış edebiyat geleneği, dili bakımından Türk edebiyatının bir parçası olarak görülmesine de, sanatçıların Türk olmaları ve eserlerinde kendi gelenek ve göreneklerini yansıtmaları bakımından sonraki dönemlerde yetişen sanatçıları tür, konu ve şiir tekniği bakımından etkilemesi yönüyle büyük önem taşımaktadır³.

XIII. yüzyıldan itibaren Harzemşahların, Moğolların daha sonraları Timurluların Azerbaycan'a gelmeleri, yeni Türk boylarının buralara yerleşmelerini sağlamış, Türklerin buralarda sayılarını arttırmaya yaramıştır. Bunun sonucu Azerbaycan sahasında Türkçe yazan şairlerin sayısı artmaya başlar⁴. Şimdiye kadar yapılan araştırmalara göre, Türkçe şiirleri

³ Yavuz Akpınar, Ahmet Caferoğlu'nun *Türk Dünyası El Kitabı* 1. baskısında (Ankara, 1976) yazmış olduğu "Azerbaycan Edebiyatı" makalesini genişleterek yazmış olduğu *Türk Dünyası El Kitabı*'nin 2. baskısında (Ankara 1992, s. 597-668) "Azerbaycan Türkleri Edebiyatı" adlı makalesinde Arapça ve Farsça eserler veren şairlerden bahsetmektedir. VIII. asrın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan'da yetişmiş şahsiyetlerden, Arapça eser veren *İsmail İbn Yesar* (Nisai), *Musa Şehavat*, *Ebülabbas el-A'ma*'nın isimlerini vermiştir. XI.-XII. asırlarda Azerbaycan ve İran Türklerinden olup Farsça eser verenler arasında da *Katran Tebrizi* (1012-1088), *Hatib Tebrizi* (1030-1109), *Mehseti Gencevi* (XII. yüzyıl), *Hakanî Şirvanî* (1126-1199), *Nizamî Gencevi* (1141-1209), bazı kavimlerin ortaklaşa oluşturdukları İran İslam Edebiyatı'nın temsilcileri arasında sayılmışlardır. Samir Kazımoğlu, *Türk Toplulukları Edebiyatı-I* (Ecdâd Yayınları, Ankara, 1994, s. 41)'inde Getran Tebrizi'nin "Govsname" adlı bir destanı olduğundan bahsetmiş, aynı zamanda 1047 yılında Tebriz'e gelen bir Tacik şairinin "Seyahatname"-sine dayanarak Tebrizi'nin Fars dilini iyi bilmediğini, bundan dolayı da eserlerini Azeri Türkçesi ile yazdığını söylemektedir. Ahmet Pirverdioglu, "Azerbaycan Divan Edebiyatı" (*Türkler*, Ankara, 2004, C. 19, s. 252-261) adlı makalesinde XII. ve XIII. yüzyılda Azerbaycan'da üç kültür merkezinin edebiyat ve sanata yön verdiğini ve şairlerin büyük bir kısmının bu merkezlerde bulunduğundan bahsetmektedir. Şemaha (Şirvan) edebî mektebinin temsilcileri, *Ebül-Üla Gencevi*, *Feleki Şirvanî*, *İzzeddin Şirvanî*, *Zülfikar Şirvanî* ve *Hakanî Şirvanî*, Genceyi temsil edenler *Nizamî Gencevi*, *Givami Müterrizi Gencevi*, *Mehseti Gencevi*, *Mücireddin Beyleganî*, Tebriz ekolünün temsilcileri, *Katran Tebrizi*, *Hatib Tebrizi* ve diğerleridir. Özellikle Hindistan'dan Anadolu'ya kadar Türk, Fars, Arap ve diğer halkların edebiyatlarını büyük ölçüde etkilemiş *Hakanî Şirvanî* (1120-1199) ve *Nizamî Gencevi* (1141-1209)'den bahsetmiştir.

⁴ M. Fuad Köprülü, ["Azeri Edebiyatının Tekâmülü (İlhanlılar ve Celâyirliler Devri XIII.-XVI. Asırlar)" *Edebiyat Araştırmaları*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, C. 2, s. 44-47] makalesinde Moğol istilası ile Uygur bahşılarının İran'a gelmelerinin beraberinde edebî Türk an'anelerinin, Uygur alfabesinin ve Türkistan'da yazılmış eski Türk edebî eserlerinin de geldiğini belirtmektedir. Böylece, İran edebî mahsullerini vermekte olan Türklerin, aynı tekniğin ve ideolojinin mahsulü olarak meydana gelen, Doğu Türkçesi ile yazılmış eserleri taklit ettiklerinden bahsetmiştir. İlhanlıların divanında Uygur harfleri ile Türkçe yazan katiplerin Oğuz Türkçesi ile değil Doğu Türkçesi ile yazmış olmaları gerektiğini, Mengü Kağan devrinde *Sa'id İftiharü'd-Din Muhammed b. Ebû Naşr*'ın *Kelile ve Dimne*'nin Moğolcaya ve *Sindbâdnâme*'nin

ele geçen ilk Azerî şairi *Hasanoğlu*'dur. XIII. asrın sonlarında yaşamıştır. Farsça şiirlerinde *Pûr Hasan* mahlasını kullanan bu şairin asıl adı *Şeyh İzzeddin Esfereyanî*'dir. İki Türkçe, iki de Farsça şiiri elde edilebilmiş olan bu şair hakkında fazla bilgi yoktur. Devletşah Tezkiresinde verilen bilgilere göre mutasavvıf bir şair olup, Horasan civarındaki Esferayîn'de doğmuştur. Ahmed-i Daî, Nesimî gibi bazı şairlerin bunun Türkçe gazeline nazireler yazdığı göz önünde tutulursa devrinde tanınmış ve sevilmiş bir şair olduğu anlaşılır. Devletşah, divanının Azerbaycan ve Anadolu'da pek meşhur olduğunu bildirmiştir⁵.

XIV. yüzyılın önemli temsilcilerinden *Kadı Burhaneddin* (1344-1398), Türkçe divanı günümüze kadar ulaşan ilk şairdir. Divanın Türk Dil Kurumu tarafından bastırılmış olan nüshasının, 1393 tarihini taşıdığına göre Kadı Burhaneddin daha hayatta iken istinsah edilmiş olması, hatta Kadı Burhaneddin tarafından görülmüş olması ihtimalinin mevcut bulunması esere ayrı bir kıymet vermektedir⁶. Tuyuğ türünü divan edebiyatına getiren Kadı Burhaneddin'in dili halk konuşma diline yakındır. Kadı Burhaneddin divanında Azerbaycan ve Eski Anadolu Türkçesinin özelliklerinin, karışık olarak bulunması, Kadı Burhaneddin Divanı'nı bütünüyle Azerbaycan Türkçesi'ne mal etmemizi engeller⁷.

Azerî edebiyatının XIV. asırdaki en büyük şahsiyeti, Türk edebiyatının en yüksek mümessillerinden sayabileceğimiz *Nesimî*'dir. İran ve Anadolu sahalarında sür'atle yayılan Hurûfilik mesleğinin en mühim erkânından (bu mesleğin kurucusu Fazlullah Hurûfî'nin halifelerinden) olan bu şair, Farsça ve Türkçe şiirler yazmış, Hurûfiliğin İran ve Anadolu Türkleri arasında yayılışında büyük bir rol oynamak suretiyle Anadolu'da da XV. asırdan başlayarak, Refîî gibi, mühim halifeler ve şagirtler yetiştirmiştir. 807 (1404)'de Halep'te derisi yüzülmek suretiyle öldürülen bu şair, dil ve hatta bazı nazım hususiyetleri bakımından daha ziyade Azerî dairesine mensup olduğu halde, Osmanlı şiiri üzerinde de derin izler bırakmıştır. Habîbî, Hatâî ve hatta Fuzûlî de dahil olmak üzere, bütün Azerî şairleri iki asra yakın o tesir altında kalmışlardır⁸. Kullandığı nazım şekilleri bakımından da Azerî edebiyatında çığır açıcı olmuştur.

de Türkçeye çevrildiğinin bilindiğini, elde bulunmayan bu sonuncusunun Doğu Türkçesi ile yazılmış olmasının kuvvetli bir ihtimal olduğunu belirtmiştir. Ahmet Caferoğlu da ("Azerbaycan ve Anadolu Ağızlarındaki Moğolca Unsurlar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara, 1954, s. 1-10) makalesinde, XIII-XIV. yüzyıllardan itibaren Azerî yazı diline, bu dönemde Moğol hâkimiyetinin etkisiyle, Moğolca kelimelerin girmiş olduğunu belirtmektedir.

⁵ Yavuz Akpınar, *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1994, s. 20.

⁶ Muharrem Ergin, "Kadı Burhaneddin Divanı Üzerine Bir Gramer Denemesi" *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, İstanbul, 1950, C. 4, S. 1-2, s. 287-327.

⁷ Gülşen Seyhan Alışık, "Azerbaycan Türkçesi", *Türkler*, Ankara, 2004, C. 19, s. 227-243.

⁸ M. Fuad Köprülü, "Azerî", *İ.A.*, s. 91.

Müstezad, murabba, terciibend türünde ilk örnekleri Azerî edebiyatında kullanan Nesîmî'dir. Tuyuğları da Kadı Burhaneddin'den sonra bu tarzın en belli başlı örnekleri arasındadır⁹.

XIV. asırda Celâyirli hükümdarları sanat ve ilim erbabını himaye etmekle kalmamış, aynı zamanda kendileri de eserleriyle bu faaliyetlere katılmışlardır. Özellikle Celâyirli Sultan Ahmed'in büyük bir şair, hattat ve musikişinas olduğu bilinmektedir. Türk musiki tarihinin en önemli isimlerinden Meragalı Abdülkadir gibi musikide üstad olduğu kaynaklarda ifade edilen Celâyirli Ahmed'in Farsça mürettep bir divânı vardır. Celâyirli Ahmed'in şiirleri ve Meragalı Abdülkadir'in müzikoloji ile ilgili eserleri, daha sonra Karakoyunlular'ın hâkimiyetine giren coğrafyada güzel sanatların ne ölçüde geliştiğini gösteren önemli kaynaklardır. Tanınmış şahsiyetleri içinde birçok kişinin az sayıda da olsa Azerî Türkçesiyle şiirleri bulunduğu, bilhassa F. Köprülü tarafından tespit edilmiştir: *Sultan Ahmed bin Veys* (1382-1410)'i, *Abdülkadir Merâgî'yi*, *Şah Kasım Envar* (1356-1434)'i bunlara örnek olarak gösterebiliriz. Şah Kasım Envar, Farsça şiirleri, *Enisü'l-Ârifîn* adlı Farsça mesnevisiyle devrin sufi şairleri arasında geniş şöret kazanmış, Nevaî üzerinde bile etkisi olmuştur. Türkçe tuyuğ ve gazeller yazmıştır, mülemmaları da vardır¹⁰.

XIV. yüzyılın sonlarında Karakoyunlu Devleti, Celâyirliler'in egemenliğinde bulunan Van Gölü'nün kuzeyindeki Erciş'te Bayram Hoca'nın önderliğinde siyasi bir teşekkül olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Akkoyunlular ise Tur Ali Bey öncülüğünde ilk akınlarını yaparak 1340 yılından itibaren Türk tarihinde yerlerini almışlardır. Karakoyunluların egemenliğine Akkoyunlular son vermiş, onları da Safevîler tarih sahnesinden silmişlerdir. Aşağı yukarı XIV. yüzyılın ikinci yarısından XVI. yüzyılın ilk yarısına kadar İran, Irak, Azerbaycan ve Türkiye'nin doğusunda bu Türkmen devletleri hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir.

Böylece bir buçuk asırdan daha fazla devam etmiş olan Moğol egemenliğine son vermek suretiyle bu coğrafyada Türkmen nüfusunu yeniden tesis etmişlerdir.

Karakoyunlular dönemi sanat hayatına dair müstakil çalışmalar yapılmamış olmasına rağmen siyasi tarih kapsamındaki araştırmalarda Cihânşah ve onun oğlu Pir Budak'ın sanatkarları himaye ettiklerini ve şiir söylediklerini, nakış ve cilt sanatının da özellikle Pir Budak'ın himayesinde geliştiği bilinmektedir¹¹. Bilim ve kültür hayatıyla ilgili olarak İ.H.

⁹ Yavuz Akpınar, *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1994, s. 22. Ayrıca bkz. Hüseyin Ayan, *Nesîmî I-II*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 567/2, Ankara 2002.

¹⁰ Ahmet Caferoğlu-Yavuz Akpınar, "Azerbaycan Türkleri Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı* (ikinci baskı), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992, C. 2, s. 603.

¹¹ Mükremin Halil Yınanç, "Cihân-Şâh", *İ.A.*, C. III, s. 173-189.

Uzunçarşılı'nın *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri* adlı eseri, kaynak olarak önemlidir (s. 224-227)¹².

Karakoyunlu *Cihanşah*'ın "*Hakikî*" mahlasıyla yazdığı Türkçe ve Farsça şiirleri bir divanda toplanmıştır. Hakikî divanındaki Türkçe şiirler Doç. Dr. Jale Demirci tarafından yayımlanmıştır¹³.

Akkoyunlu devrindeki kültür hayatı hiç incelenmemiştir. Akkoyunlu hanedanı mensupları ile büyük beyler çok kısa süren zamanlarında gerek Türkiye'de gerekse İran'da cami, medrese, kervansaray, hastane, türbe ve saray gibi pek çok eser vücuda getirmişlerdi. Bu hususta Uzun Hasan Bey başta gelmektedir. Gerçekten kaynaklarda Hasan Bey'in cami, medrese, zâviye ve kervansaray olmak üzere birçok eser yaptırdığı söylenir. Yakub Bey'in Heşt Behişt adlı sarayını gören Venedikli bir tâcir bu sarayın ihtişamına hayran kalıp hakkında tafsillatlı bilgi vermiştir. Bizzat Türkçe ve Farsça şiir söyleyen Yakub Bey'in çevresinde birçok şair toplanmıştı. Yakub Bey devrinde minyatür sanatı da büyük bir gelişme göstermiştir¹⁴.

Akkoyunlu döneminde yazılan edebî eserlerden elimize ulaşanların sayısı Karakoyunlular dönemi eserlerine oranla daha fazladır. Akkoyunlu döneminde yetişen *Tebrizli Ahmedî*, *Hidayet Bey*, *Kişverî*, *Habibî*, *Tebrizli Hatayî* gibi şairler ve *Dede Ömer Ruşenî*, *İbrahim Gülşenî* gibi sufiler ve onların eserlerini sayabiliriz. Akkoyunlu hanedanıyla iyi ilişkiler kurmuş olan *Molla Camî* de geniş bir coğrafyada etkili olmuştur.

Bu dönemin Türk edebiyatları için önemli bir özellik de hiç şüphesiz Türkistan coğrafyasında ortaya çıkan Nevayî ekolü idi. XV. yüzyılın ikinci yarısında Türkçenin divan edebiyatında kendine layık bir yer tutması için mücadeleye başlayan Nevaî, yazdığı eserlerin konusu, edebî ve dil özellikleri ile kısa bir zamanda tüm Türk edebiyatlarını etkilemişti. XV.-XVI. yüzyıllar Azerbaycan edebiyatında karşımıza çıkan Çağatay-Özbek Türkçesinin kelime ve terkipleri, bu etkinin boyutlarını göstermektedir. Bu dönem Azerbaycan edebiyatı kendisi de aynı zamanda diğer edebiyatları etkileyecek duruma gelme yolundadır¹⁵.

XV. yüzyıl şairi *Hamidî İsfahanî*, Azerî Türkçesi, Farsça ve Arapça çeşitli eserler veren sanatkar tarihçi olarak da tanınmıştır. "*Tevarih-i Âl-i Osman*" adlı bir eseri vardır. "*Cam-ı Suhengûy*" adlı falmemesi ile de tanınan Hamidî, 1457 yılında Türkiye'ye gelmiş ve burada ölmüştür¹⁶.

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

¹³ Jale Demirci, *Cihânşâh Hakikî Divânı* (Doçentlik çalışması), Ankara, 2001.

¹⁴ Faruk Sümer, "Akkoyunlular", (Diyanet Vakfı), *İslam Ansiklopedisi*, C. II, s. 270-274.

¹⁵ Ahmet Pirverdioğlu, "Azerbaycan Divan Edebiyatı" *Türkler*, Ankara, 2004, C. 19, s. 255.

¹⁶ Bkz. *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi-2* (Azerbaycan Türk Edebiyatı), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 95-104.

XV. yüzyıl Azerbaycan şiirinin tanınmış temsilcilerinden biri de *Halilî*'dir. Fatih Sultan Mehmed devrinde Türkiye'ye gelmiş, ömrünün kalan kısımlarını burada geçirmiştir. "*Firaknâme*" adlı eserini İznik'te yaşadığı yıllarda yazmıştır. Tasavvufa ve özellikle Hurufiliğe meyletmiştir. Eserlerinde Nesimî etkisi açık olarak görülmektedir¹⁷.

Şeyh İbrahim Gülşenî, XV. yüzyılın tanınmış şairlerindendir. Halvetî tarikatinin Rövşenîye kolunu kuran Dede Rövşenî'nin talebesi olmuştur. 1533 yılında Mısır'da ölmüştür.

Habîbî, XV. yüzyılın sonu ile XVI. yüzyılın başlarında yaşayıp eser vermiş dikkate değer sanatçılardandır. Sultan Yakub'un sarayında yetişmiştir. 1520 yılında İstanbul'da ölen şair, "Melikü'sşu'ara", "Sultanü'sşu'ara" adlarıyla tanınmıştır¹⁸. Habîbî'nin bu güne kadar herhangi bir eserine rastlanmamıştır. Yaşadığı dönemdeki yaygın şöhreti göz önüne alınarak Anadolu'ya gelmeden önce divan sahibi olduğu, Eğridirli Hacı Kemal'in "Cami'u'n-neza'ir"e aldığı şiirleri bu divandan aktardığı söylenebilir¹⁹. Hidayet Divanı'nda geçen "Hidâyet oğur iken dün Habîb divânın / rakîb erişdi dedi kim yana ne dîvândur" ifadesinden de divanının olduğu anlaşılmaktadır.

XV. yüzyılın Azerî Türkçesi ve Farsça güzel sanat eserleri kaleme almış yetenekli şairlerinden biri de *Basîrî*'dir. Nevayî divanını Türkiye'ye getirmiş ve kendisi de burada yaşayıp eserler vermiştir²⁰.

Nimetullah Kışverî, XV. yüzyıl Azerbaycan şiirinin tanınmış temsilcilerinden biridir. Sultan Yakub'un sarayında yaşamış olan şair, Nevayî'den çok etkilenmiş, hatta ondan eksik bir şair olmadığını ifade etmekten çekinmemiştir²¹.

XV. yüzyılın sonlarıyla XVI. yüzyılın başlarında yaşamış ve eserler vermiş usta sanatkârlardan biri de *Sürûrî*'dir. Şairliğinin ilk dönemini Safevîlerin sarayında geçirmiş, daha sonra Türkiye'ye gelmiştir. Eserlerinde Hurufilik etkisi görülmektedir²².

Şahî, de *Sürûrî* ile aynı dönemde yaşamış ve eserler vermiştir. Çaldıran Savaşı sonrası Türkiye'ye götürülmüş, sanatını orada devam ettirmiştir²³.

Yakın-Şark siyasî tarihinde çok mühim rol oynamış olan Şah İsmail Safevî (1486-1524) "*Hataî*" mahlâsiyle Azerbaycan'ın en muktedir şairliğine kadar yükselmeye muvaffak olmuştur. İran'ın muhtelif cereyanları-

¹⁷ Bkz. *a.g.e.*, s. 105-115.

¹⁸ Bkz. *a.g.e.*, s. 127-130.

¹⁹ Sasani Çingiz Sadıkoğlu, "Habîbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, s. 375-376.

²⁰ Bkz. Ahmet Kartal, *Basîrî ve Türkçe Şiirleri*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.

²¹ Bkz. *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi-2*, s. 136-142.

²² Bkz. *a.g.e.*, s. 143-144.

²³ Bkz. *a.g.e.*, s. 145-146.

nı, müfrit bir şiilik, akidesi etrafında toplayarak, bu mezhebi, devletin resmî dini olarak ilân etmiştir. Şair olarak Şah İsmail, Azerbaycan edebiyatında şiilik lirizminin kurucusu olarak kabul edilir. Bununla beraber Şah İsmail halk edebiyatından faydalanmak suretiyle, aşk temlerini de terennümden çekinmemiştir. Âşıkâne gazelleri, yapı yönü itibarıyla pek orijinaldirler. Mesnevi tarzında yazdığı *Dehnâme*, Azeri Türkçesinde yazılan ilk mesnevilerdendir. 1506'da yazılmıştır. Dili Çağatay şivesi tesirini taşımaktadır. Eserin kahramanı âşık, şairin bizzat kendisidir. Divanından başka bir de *Nasihatnâme*'si vardır²⁴.

Emîr Hidāyetu'llāh:

Asıl adı *Emîr Hidāyetu'llāh* olan şair şiirlerinde "*Hidāyet*" mahlasını kullanmıştır. Şairin adı, Bodleian Kütüphanesi Kataloğunda²⁵ "*Hidāyetu'llāh Bey Pervāneci*", Chester Beatty Kütüphanesi Kataloğunda²⁶ "*Emîr Hidāyetu'llāh*" ve İstanbul Kütüphaneleri Türkçe Yazma Divanlar Kataloğunda²⁷ "*Hidāyet Çelebi*" kaydıyla geçmektedir. Emîr Hidāyet, XV. asrın sonlarına kadar Tebriz'de yaşamış ve Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın (1423-1478) ölümünden sonra onun oğlu, Abdülfeth Sultan Halil Bahadır Han'ın sarayında büyük emir rütbesine kadar yükselmiş, daha sonra da onun kardeşi Sultan Ya'kûb'un sarayında hizmet vermiştir²⁸. Şairin ölüm tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak XV. yüzyıl sonlarına kadar yaşadığını tahmin etmek mümkündür.

Tezkirelerde, şair hakkında yeterli ve doğruluğu kabul edilebilecek bilgi bulunmamaktadır²⁹. Tuhfe-i Nâilî ve Zübdetü'l-Eş'âr'da da Divan'

²⁴ Yavuz Akpınar, *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1994, s. 26. Ayrıca bkz. Ekber N. Necef-Babek Cavanşir, *Şah İsmail Hatâ'î Külliyyatı*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006.

²⁵ Günay Kut, *Supplementary Catalogue of Turkish Manuscripts in the Bodleian Library* (with reprint of the 1930 Catalogue By H. Ethé), Oxford University Press, 2003, s. 273.

²⁶ V. Minorsky, *The Chester Beatty Library A Catalogue of the Turkish Manuscripts and Miniatures*, Dublin 1958.

²⁷ *İstanbul Kütüphaneleri Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu*, sıra 74, C. 2, s. 170.

²⁸ Emîr Hidāyet'in hayatı hakkında bkz. V. Minorsky, *a.g.e.*, *XIII.-XVI. Asırlar Azerbaycan Şiiri (Azerbaycan Klassik Edebiyyatı Kitaphanesi-3. Cildi)*, Elm Neşriyyatı, Bakı 1984, s. 266-286; Zeynep Korkmaz, "XV. Yüzyıl Azerî Türkçesinin Değerli Bir Temsilcisi Emîr Hidāyetullah ve Divânı", *TDAY Belleten*, 1982-1983, Ankara 1986, s. 113-124 ve *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Azerbaycan Türk Edebiyatı II)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 116-126.

²⁹ Nevâî'nin "Mecâlisü'n-Nefâis"inde Emîr Hidāyet'in adı geçmemektedir. Kâf-zâde Fâ'izî'nin (ö.1621) *Zübdetü'l-Eş'âr* (130a) adlı tezkiresinde "Hidāyet Bey Nevâî, müretteb divânı görülüp intihâb olundu" diyerek iki beyt örnek verilmiştir. Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-Zünûn* adlı eserinde: "Divân-ı Hidāyet Bey Nevâî ve divân-ı Türkî ve lehu fi-zubdetü'l-beyân" diye

dan verilen iki beyit örnek dışında yeterli bilgi bulunmamaktadır³⁰. Şairin ölüm tarihi olarak verilen H. 991 / M. 1582-83 tarihleri de, şairin Akkoyunlular döneminde yaşamış olması ve Oxford/Bodleian Kütüphanesi'ndeki nüshasının H. 903 / M. 1497 tarihinde istinsah edilmiş olması ile çelişkilidir³¹.

İstanbul Kütüphaneleri Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu'nda "Hidâyet Çelebi'nin evvelce Nevâyî mahlasını kullandığı ve Latîfi (ö.1582) ve 'Âşık Çelebi (ö.1571) tezkireleri yazıldığı sırada şöhret almış bir şair olmadığı için o tezkirelerde ismi geçmediği anlaşıyor" denilmektedir.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu'nda "Azerbaycanlı bir şair olduğu tahmin edilen bu zatın hüviyeti tespit edilememiştir. Kâf-zâde Fâ'îzi'nin Zübdetü'l-Eş'âr'ında ismi geçen Hidâyet'in H. 991 (M.1573)'de öldüğü anlaşıyor ise de bunun olmaması muhtemeldir" denilmektedir³².

Ahmet Caferoğlu ve Yavuz Akpınar'ın hazırladığı "Azerbaycan Türkleri Edebiyatı"nda "Akkoyunlu Sarayında yaşamış diğer bir şair de Mir Hidâyetullah Bey'dir. "Hidâyet" mahlasını kullanmış olan bu şair, Sultan Halil Bahadır'ın sarayında "emîr-i a'zam" olarak bulunmuştur. Kişveri'nin ve Hidâyet'in Azeri şiirinin olgunlaşmasında Fuzûlî'ye bir zemin hazırlamada önemli rol oynadıkları muhakkaktır" denilmektedir³³.

Akkoyunlu hükümdarları namına yazılmış bir vekayinâme olan Celâled-dîn Davvânî'nin 'Arznâme'sinde³⁴ "Arzın başlangıcı"nın tasvir edildiği bölümde Emîr Hidâyet'ul-lâh ve kardeşi Emîr İnâyet'ul-lâh, iki büyük emir olarak belirtilmektedir.

Kaynaklardan da görüldüğü gibi Emîr Hidâyet'ul-lâh'ın hayatı ve edebî kişiliği hakkında söylenebilecek olanlar divandaki kayıtlardan elde edilebilecek bilgilerle sınırlı kalmaktadır. Şairin devrini ve kimliğini tespit etmek için divanın Chester Beatty ve Bodleian nüshalarındaki bilgiler tamamlayıcı bir özellik taşımaktadır. Chester Beatty nüshasının şemse

bahsedilmiştir. *Tuhfe-i Nâilî*'de 2 beyit örnek verilerek "Nevâyî mahlasını kullanmıştır, ölmü:1582" denilmektedir. Mehmed Süreyya'nın *Sicill-i Osmânî*'sinde "Hidâyet Çelebi, H. 991 (M. 1583)'de vefat eyledi. Şairdir" (IV-627) denilmektedir.

³⁰ Bkz. Mehmet Nail Tuman, *Tuhfe-i Nâilî* (Divan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri II), (Haz: C. Kurnaz, M. Tatçı), Bizim Büro Yayınları, Ankara 2001, Kâf-zâde Fâ'îzi, Zübdetü'l-Eş'âr, Fatih Millet Kütüphanesi, Emiri, Manzum, 1325 numaradaki nüsha, v. 130a.

³¹ Daha fazla bilgi için bkz. Günay Kut, *a.g.e.*

³² *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, (Haz. Fehmi Edhem Karatay), Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, C. I, İstanbul, 1961, s. 122-123.

³³ Ahmet Caferoğlu, Yavuz Akpınar, "Azerbaycan Türkleri Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı*, s. 597-668.

³⁴ 'Arz-nâme'de tasviri yapılan geçit resmi ve arz merasimi için bkz. Kilisli Rifat, "Arz-nâme", *Milli Tettebular Mecmuası II. Cildi*, İstanbul, 1331, s. 290-291.

metninde “ve’-d-dünyâ vel-dîn Ebu’l-feth Sultân Halil Bahâdur halleda’l-lâhu mülkehu ve sultânehu” şeklinden bu nüshanın Akkoyunlu hükümdarlarından *Sultan Halil Bahadır* (ö. 1478) için yazıldığı anlaşılmaktadır. Bodleian nüshasında da ketebe kaydına göre divan sahibi Emîr-i a’zam Hidâyetu’llâh Beg’dır. Yazma H. 903/M.1497 tarihinde Pîr Hüseyn el-Kâtib eliyle kopya edilmiştir.

Şairin bilinen tek eseri Dîvân’ıdır³⁵.

Hidâyet Dîvânı’nın ilk tanıtımını, Abdulkadir Karahan, “Emir Afsahuddin Hidayet ve İncelenmemiş Divanı”, *II. Milletlerarası Türkoloji Kongresi/Tebliğ Özetleri*’nde görmekteyiz³⁶. Daha sonra Zeynep Korkmaz, 1983 Belleten’de “XV. yüzyıl Azerî Türkçesinin Değerli Bir Temsilcisi: Emîr Hidâyetullah ve Dîvânı” adlı makalesiyle şairi ve divanını tanıtmıştır³⁷.

Dîvân’ın şimdilik dört nüshası bilinmektedir:

1) Bodleian Kütüphanesi / Oxford³⁸: MS. Laud Or. 76 numarada kayıtlı divanda 218 gazel olduğu bildirilmektedir. Mikrepli, şemseli ve zencirekli meşin bir cilt içinde 116 yapraktır. Kağıdı düz âbâdîdir. Ölçüleri 21.59 x 12.06 cm’dir. Satır sayısı 10-12 arasında değişmektedir. Yazısı okunaklı nestaliktir. Sayfa kenar ve ortaları ile gazeller arası cetveli ve yaldızlıdır. Yaprak 1b başı müzehhepdır. Ara yaprakta “Dîvân-ı Hidâyet Bey Pervâneci” kaydı vardır. Metin 1b’de:

ey cân u gönül mihriñ ile vâlih ü şeydâ
ışbātuñ içün kevn ü mekân oldı hüveydâ

beyti ile başlamaktadır. Ketebe kaydına göre divan sahibi Emîr-i a’zam Hidâyetu’llâh Beg’dır. Yazma H. 903/M.1497 tarihinde Pîr Hüseyn el-Kâtib eliyle kopya edilmiştir. Ketebe kaydı şöyledir:

temme’d-dîvânü’l-Emîru’l-a’zamu’l-mağfûr emîru efşahu’d-dîn Hidâyetu’llâh Beg nevvera’llâhu kabrehu fî târîh-i ‘aşere evâil-i cemâdiye’l-evvel minhu selâse ve tis’amie ‘alâ yedi’labdi’l-müznib pîr Hüseyn el-kâtib ve’l-hamdüli’l-lâni evvelen ve âhiren.

³⁵ Eser, tarafımızdan “*Hidayet Divanı (İnceleme-Metin-Dizin)*” Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı Ankara 2005’te Doktora Tezi olarak hazırlanmıştır. Yine eser, İbrahim Sona tarafından “*Hidâyet Çelebi ve Dîvânı*” Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı Ankara 2006’da Yüksek Lisans tezi olarak çalışılmıştır. Ayrıca *Hidayet Divanı*, Zeynep Korkmaz danışmanlığında 1970-71 ders yılında Ali Hikmet Bıçakçı tarafından A.Ü. DTCF Bitirme Tezi olarak hazırlanmıştır.

³⁶ Abdülkadir Karahan, “Emir Afsahuddin Hidayet ve İncelenmemiş Divanı”, *II. Milletlerarası Türkoloji Kongresi/Tebliğ Özetleri*, İstanbul 1976, s. 126-127.

³⁷ Zeynep Korkmaz, “a.g.m.” Yine bkz. Zeynep Korkmaz, “Emîr Hidâyetullah Divanı’nın Dil Yapısı Üzerine Görüşler”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II (20-26 Eylül 2004)* s. 2023-2034, Ankara 2004.

³⁸ Bkz. Günay Kut, *a.g.e.*

Yazma M. 1663 yılında Başkiskopos Laud tarafından Bodleian Kütüphanesine hediye edilmiştir³⁹.

2) Chester Beatty Kütüphanesi / Dublin: T. 401 numarada kayıtlı nüshada 210 gazel, 1 muhammes, 3 müstezad ve 4 mesnevî bulunmaktadır⁴⁰. Şemsesinde Ebu'l-fetḥ Sulṭān Ḥalīl Bahādur'ın kütüphanesi için yazılmış olduğunu gösteren “ve'd-dünyā ve'd-dīn Ebu'l-fetḥ Sulṭān Ḥalīl Bahādur ḥalleda'l-lāhu mülkehu ve sulṭānehu” yazısı yer almaktadır. Ayrıca, yazmanın 7b, 18b, 37b ve 70b sayfalarında da gazellerle bağlantılı 4 minyatür vardır. Yazmanın sonunda ketebe kaydı olmadığı için yazılış tarihi belli değildir. Yazmanın özelliklerine göre H.883 / M.1478 yılında yazıldığı kabul edilmektedir⁴¹.

Kütüphane kataloğunda verilen bilgiye göre, kahverengi deri bir cilt içindedir. Cilt kapağının ortası ve kenarları, içe doğru çukurlaştırılmış ve kabartma çiçeklerle süslenmiştir. Yazmanın büyüklüğü: 17,3 x 12,3; yazı alanı 11 x 6,8 cm; yaprak sayısı 73, satır sayısı iki sütun halinde 11'dir. Yazısı nestaliktir. Sayfaların kenarları ve ortaları yaldızla cetvellenmiş; üst ve alt köşeleri ile orta yerleri de mavi renk ve yaldız üzerine kabartma kahverengi çiçeklerle süslenmiştir. Yazmanın kağıdı, yaldız serpilmiş, ince krem rengi, yarı parlak bir kağıttır. Ayrıca yaprak 1a'da Evkaf-ı Haremeyn müfettişi Mustafa Tahir'in mührünü taşıyan eserin, buraya Osmanlı hükümdarı I. Sultan Mahmud bin II. Sultan Mustafa (H. 1143-68/M. 1730-54) tarafından vakfedildiğini gösteren resmî bir tescil ve 6975 sıra numarası vardır. Üstte Sultan I. Mahmud'un mührü⁴²; ayrıca sayfanın alt kısmında Sultan II. Bayezid'in mührü⁴³ vardır. Sayfanın sol üst köşesinde de Kâsım b. Maksûd adına bir mühür basılmıştır⁴⁴.

3) Mr. G. F. S. Stevens'in Şahsî Kitaplığı: H. 893 / M. 1488'de Kirman'da kopya edilmiş olan bu nüshanın özellikleri ve nerede olduğu bilinmemektedir.

4) Topkapı Sarayı Hazine Kitaplığı / İstanbul: 919 numarada kayıtlı olan nüshanın tarihi bilinmemektedir. Şairin ölüm tarihi (Sicill-i Osmanî'ye göre) H. 991 / M. 1583 olarak verilmiştir⁴⁵. Divanda 211 gazel, 1 muhammes, 3 müstezad ve 3 mesnevi vardır.

³⁹ Bkz. Zeynep Korkmaz, “a.g.m.”

⁴⁰ V. Minorsky, *a.g.e.*'de 186 gazel, 1 müstezad, 1 muhammes ve iki mesnevi olarak belirtilmiştir. Elimizdeki mikrofilmde ise 210 gazel, 1 muhammes, 3 müstezad ve 4 mesnevi bulunmaktadır.

⁴¹ V. Minorsky, *a.g.e.*

⁴² Bkz. *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, (Hazırlayan: Günay Kut, Nimet Bayraktar), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1984, s. 20.

⁴³ Bkz. *a.g.e.*, s. 31.

⁴⁴ V. Minorsky, *a.g.e.*

⁴⁵ *İstanbul Kütüphaneleri Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu*, C. 2, s. 170.

Yaprak sayısı 57; ölçüsü 250x150-170x92; satır sayısı 14; yazısı, güzel talik, tezhipli ve ince nakışlı; cildi, yaldızlı, lacivert; kağıdı, bazıları renkli ve nakışlı abadi, cilt arkası meşin, üstü ebru kaplıdır. İçinde iki tane minyatür vardır. Baş tarafta H. 230 tarihli ve İbrahim Nâşid imzalı bir temellük kaydı yazılı ve kitaplık mührü basılıdır⁴⁶.

Sonuç:

Türkmen ve Çağatay edebiyatları ile Türkiye Türklerinin edebiyatları arasında yer alan ve bu edebiyatları birbirine bağlayan köprü vazifesi gören Azerbaycan edebiyatını temsil eden şair ve yazarlar, Türk edebiyatının kıymetli hazinelerindendir. Azerbaycan sahası şairlerinden olan Emir Hidayet de bunlardan biridir. Vezne hakimiyeti, sözcük kullanımıındaki ustalık, sade ve eskicil dili ve uslûbu ile Azerî şiirinin olgunlaşmasında, özellikle Fuzûlî'ye bir zemin hazırlanmasında katkı sağlamıştır.

Kaynaklar:

Aka, İsmail, *İran'da Türkmen Hakimiyeti (Karakoyunlular Devri)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

Akpınar, Yavuz, *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergah Yayınları, İstanbul 1994.

Ayan, Hüseyin, *Nesîmî I-II*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 567/2, Ankara. 2002.

Azerbaycan Klassik Edebiyatının Kitaphanesi, III. Cildi XIII-XVI. Asırlar Azerbaycan Şi'ri, Elm Neşriyyatı, Bakı 1984.

Azerbaycan Edebiyat Tarihi I-II, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı 1960.

Caferoğlu, Ahmet, Akpınar, Yavuz, "Azerbaycan Türkleri Edebiyatı" *Türk Dünyası El Kitabı (Edebiyat) III. Cilt*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 121, Ankara 1992.

Demirci, Jale, *Cihânşâh Hakîkî Divânı*, Köksav Yayınları, Ankara, 2001.

Ergin, Muharrem, *Azerî Türkçesi*, Ebru Yayınları: 9, İstanbul 1981.

-----, "Kadı Burhaneddin Divanı Üzerinde Bir Gramer Denemesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 4. Cilt, Sayı: 1-2, İstanbul 1950, s. 287-327.

Erşahin, Seyfettin, *Akkoyunlular*, Ankara 2002.

Gülşen. Seyhan Alışık, "Azerbaycan Türkçesi", *Türkler*, C. 19, Ankara, 2004, s. 227-243.

İstanbul Kütüphaneleri Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu, sıra 74, C. 2, s. 170.

⁴⁶ a.g.e., s. 171.

Ḳāf-zāde Fā'izī, Zübdetü'l-Eş'ār, *Fatih Millet Kütüphanesi*, Emîrî, *Manzum*, 1325 numaradaki nüsha, v.130a.

Karahan, Abdulkadir, "Emir Afsahuddin Hidayet ve İncelenmemiş Divanı", *II. Milletlerarası Türkoloji Kongresi/Tebliğ Özetleri*, İstanbul 1976, s. 126-127.

Kilisli Rifat, "Arz-nâme", *Milli Tettebbular Mecmuası II. Cildi*, İstanbul 1331, s. 290-291.

Korkmaz, Zeynep, "XV. Yüzyıl Azerî Türkçesinin Değerli Bir Temsilcisi Emîr Hidâyetullah ve Dîvânı", *TDAY Belleten*, 1982-1983, Ankara 1986, s. 113-124.

Köprülü, Fuad, *Edebiyat Araştırmaları-2*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.

-----, "Azerî", *İ.A.*, s. 91.

Kut, Günay, *Supplementary Catalogue of Turkish Manuscripts in the Bodleian Library* (with reprint of the 1930 Catalogue By H. Eth'), Oxford University Press, 2003, s. 273.

Memmedov, E., "Hidayet Divanı'ndan Numuneler", *Geçmişimizden Gelen Sesler*, 1. Baskı, s. 69-75.

Minorsky, V., *The Chester Beatty Library A Catalogue of the Turkish Manuscriptis and Miniatures*, Dublin 1958.

Pirverdioğlu, Ahmet, "Azerbaycan Divan Edebiyatı" *Türkler*, C. 19, Ankara, 2004, s. 255.

Refioğlu, Selim R., *Azerbaycan Edebiyatı Seçilmiş Mısralar*, Bursa 1941.

Sadikoğlu, Sasani Çingiz, "Habîbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, s. 375-376.

Sümer, Faruk, "Akkoyunlular", *(Diyanet Vakfı) İslam Ansiklopedisi*, C. II, s. 270-274.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Katoloğu, (Haz. F. Edhem Karatay), Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, C. I, İstanbul 1961, s. 122-123.

Tuman, Mehmet Nail, *Tuhfe-i Nâilî (Divan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri II)*, (Haz: C. Kurnaz, M. Tatçı), Bizim Büro Yayınları, Ankara 2001.

Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Azerbaycan Türk Edebiyatı II), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri, (Hazırlayan: Günay Kut, Nimet Bayraktar), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1984.

Yınanç, Mükremin Halil, "Cihân-Şâh", *İ.A.*, C. III, s. 173-189.

CELAL ESAD ARSEVEN'İN MÛSİKÎ ÇALIŞMALARI ÜSTÜNE

Yrd. Doç. Dr. Fazlı ARSLAN* - Doç. Dr. Oya Levendoğlu ÖNER**

Çocukluk ve gençlik yılları 19. yüzyıl sonlarında, Tanzimat'la birlikte başlayan Osmanlı modernleşmesinin sürdüğü en kritik zaman diliminde geçen, kişisel çabalarıyla aldığı eğitim ile 20. yüzyılın en önemli ilim ve sanat erbabı arasındaki seçkin yerini alan, ünlü sanat ve mimari tarihçisi, ressam, milletvekili ve ansiklopedist Celal Esad Arseven'in (1875-1971) mûsikî yönü bu çalışmanın konusudur. Celal Esad'ın özellikle resim sanatı, mimari ve sanat tarihi alanında birçok kitap ve ansiklopedi yazdığı bilinmektedir. Bu makalede, onun mûsikî alanında yaptığı çalışmalar, yazdığı yazılar incelenecek ve özellikle Türk mûsikîsinin teşvik ve ihyası maksadıyla ilk defa tertip edilen bir program dolayısıyla kaleme aldığı, Türk mûsikîsi ve mehter mûsikîsi hakkında değerlendirmelerinin yer aldığı 1327/1911 yılında basılan bir kitapçık değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Celal Esad Arseven, Türk Müziği, Türk Sanatı, Mehter.

About Music Studies Of Celal Esad Arseven

The subject of this work is the musical characteristic of Celal Esad Arseven (1875-1971) whose childhood and adolescence passed in the end of 19th century- the most critical period of the Ottoman modernization starting together with Tanzimat -the period of the administrative reforms in the Ottoman history between the years 1839-1876- and who is a prominent artistic and architectural historian, an artist, a senior captain, a member of the parliament and an encyclopedist getting his eminent position among the most important scientists and artists thanks to the educati-

* Erciyes Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Müzik Bölümü.

** Erciyes Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Müzik Bölümü.

on he could get with his personal effort. Celal Esad who wrote a lot of books and encyclopedias especially on the art of painting, architecture and the history of art was interested in the Turkish classical music which will be the subject of this work. His writings and works on music will be examined and especially a booklet of him will be evaluated which contains the evaluations about the Turkish classical music and the 'mehter' music (published in h.1327, m.1911) and which was written because of the first program embarked with the aim of encouraging and reviving the Turkish classical music.

Key words: Celal Esad Arseven, Turkish Music, Turkish Art, Mehter.

1. Celal Esad Arseven'in Biyografisi

Asıl adı Esad-paşazade Mehmet Celaleddin olan Celal Esad¹, 1875'in Ekim ayında Beşiktaş'ta doğmuştur. Tanzimat'ın tanınmış isimlerinden olan babası sadrazam Ahmet Esad Paşa (1828-1875), o doğduktan kısa bir süre sonra vefat ettiği için amcası Kâzım Paşa tarafından büyütölmüş ve yetiştirilmiştir. İlköğrenimine Beşiktaş Taşmektep'te sadece Kur'an öğreten bir okulda başlamış; ancak kısa bir süre sonra Beşiktaş İbtidaisi'ne (Hamidiye Mektebi) geçmiştir. 1884'te ibtidâiden mezun olmuş, ertesı yıl Galatasaray Sultânisi'ne kaydolmuştur. Amcası Kâzım Paşa onun iyi bir asker olmasını istemesi üzerine Galatasaray Sultânisi'nden ayrılıp 1885/1886'da Beşiktaş Askeri Rüştiyesi'ne başlamıştır². Askeri Rüştiye'den sonra Mekteb-i Mülkiye'ye girmiş, mülkiye idarecileri ile fikir ayrılığı sebebiyle oradan ayrılarak Sanâyi-i Nefise Mektebi'ne geçmiştir. Bu yıllarda resim sanatına iyiden iyiye kendini vermiştir. Ancak onun sanat ve özellikle resimle ilgisi, Sadrazam Ahmet Paşa'nın oğlu olarak, ressamlığın aile şerefine yakışmayacağı düşüncesiyle yadırganmış³, II. Abdülhamit'in de isteğiyle 1891'de Mekteb-i Harbiyye'nin, paşazadele- rin eğitim gördüğü "zadegân" sınıfına yazılmıştır. Burada da askerlikten çok sanata zaman ayırmıştır. Okulun bir salonunu resim atölyesine dö-

¹ Celal Esad, Arseven soyadını, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki öz Türkçe akımının etkisiyle, "sanat" karşılığı kullanılan "Ar" kelimesinden esinlenerek alır. Behçet Ünsal, onun vaziyete intibak kabiliyetinin çok yüksek olduğundan bahsettiği satırlarda şunları söyler: "Soyadları alındığı tarihlerde Türkçeciliğe kendini vermiş, o zaman sanata ar denilmiştı o da Arseven olmuştu. Fakat otuz sene sonrasında, ben onu sanat karşılığı olarak değil dürüstlük ve hicap karşılığı olarak almıştım diyebilirdi." Bkz. Behçet Ünsal, "Celal Esât Hoca", *Arkitekt*, sayı 345 (1972), s. 33.

² Semavi Eyice, "Celal Esad Arseven", *Belleten*, c. XXXVI, sayı 142 (Nisan 1972), s. 175-176; Nejat Diyarbekirli, "Türk Sanatının Büyük Kaybı Celal Esad Arseven", *Türk Kültürü*, sayı 113 (1972), s. 32.

³ İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, "Celâl Esad Arseven İle Görüşüm", *Yeni Adam*, sayı 474 (27 Sonkanun/ocak 1944), s. 6.

nüştürmüştür⁴. Türk Yunan savaşının başlamasıyla Harbiye'deki son yılını bitirmeden II. Abdülhamit'in özel yaverliğine atanmıştır⁵.

Celal Esad, 1895'ten 1903'e kadar resim tekniğine ilişkin kitaplar yayımlamıştır. Bu tarihten sonra, sanat ve mimari tarihine yönelmiştir. II. Meşrutiyet'ten kısa bir süre önce istifa ederek saraydaki görevinden ayrılmış, II. Meşrutiyet'i takip eden yıllarda resmi görev almaksızın yazılar yazarak, bazı sanat ve arkeoloji araştırmaları yaparak yurt içinde ve dışında yaşamıştır. 1912'de Galata Musakkafât Reisliği'nde resmi görev almış, 1913'te Şehremaneti Umur-ı Fenniye ve İstatistik müdür muavini -Ekrem Işın'a göre İstanbul Şehremini ve vali vekili- olmuştur. I. Dünya Savaşı yıllarında Kadıköy Belediye Dairesi Başkanlığı'na getirilmiştir⁶. Yine bu yıllarda Darülbeydi yönetim kurulu üyeliğini üstlenmiş, ardından sekreterliğine seçilmiş, operetler yazmış ve temsiller gerçekleştirmiştir. Bu faaliyetlerde Halide Edip, Falih Rıfkı, Muhsin Ertuğrul ile çalışmıştır⁷.

İstanbul'un işgali sırasında yurt dışında bulunan Celal Esad, Berlin'de fotoğrafçı Kenan Reşid ile tanışmış ve onun isteği üzerine Die Tote Wacht (Koruyan Ölüm) adlı senaryoyu yazmıştır. Bu filmin çekimi için Trans-Orient Film şirketini kurmuştur⁸.

1923'te Ankara'nın imar planını yapmakla görevli Prof. H. Jansen'in yanında müşavir olarak çalışmıştır. 1926'da Darülbeydi müdürlüğüne atanmış, aynı zamanda İstanbul Ticaret Odası neşriyat müdürlüğü görevini yürütmüştür. 1942 ve 1946 yılları arası milletvekilliği yapmış, 1951'de Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu üyesi olmuş, 1951-1953 yılları arasında bu kurulun başkanlığını yapmış, 1971 Ekim'inde kendisine Devlet Kültür Armağanı, ölüm döşeginde iken Teknik Üniversite Mimarlık Fakültesi tarafından fahri doktorluk payesi verilmiş, 13 Kasım 1971'de vefat etmiştir. Sahra-i Cedid kabristanında medfundur⁹.

⁴ Baltacıoğlu'nun, Yeni Adam için kendisiyle yaptığı görüşmede, Celal Esad, Askeri Rüstiye'de de resim dersi olduğunu hem resimle ilgilendiğini hem de etrafındaki büyüklerin itirazlarını dinleyerek resim yapmanın günah olup olmadığını düşündüğünü belirtir. Baltacıoğlu, "Celâl Esad Arseven İle Görüşüm", *Yeni Adam*, sayı 473 (20 Sonkanun/ocak 1944), s. 7.

⁵ Ekrem Işın, "Celâl Esad Arseven Üzerine" (Celal Esad Arseven, *Eski İstanbul*, haz. Dilek Yelkenci, İstanbul 1989, kitap içinde), s. 8-9; Diyarbakirli, s. 33.

⁶ Eyice, "Celal Esad Arseven", s. 176; Ekrem Işın, s. 10.

⁷ Işın, s. 12.

⁸ Işın, s. 12; Semavi Eyice, "Celal Esad Arseven", s. 181.

⁹ Işın, s. 13; Semavi Eyice, "Celal Esad Arseven", s. 178; Nejat Diyarbakirli, s. 31; *Hayat* mecmuasında Celal Esad'ın birkaç fotoğrafı ve kendi çizdiği birbirinden güzel birkaç tablo yer almaktadır. Fotoğraflardan birisinde, Celal Esad, Teknik Üniversite tarafından kendisine verilen fahri doktorluk belgesiyle görülüyor. Bkz. Edibe (Dolu) Kırdar, "Harika İhtiyar Öldü" *Hayat*, sayı 49 (2 Aralık 1971).

2. Celal Esad ve Türk Sanatı

Celal Esad, Türk sanatı ve kültürünün tespiti, tanıtılması ve yükseltilmesi için durmaksızın çalışmalar yapmış, atalarımızın geride bıraktıkları sanat eserlerini, ilk defa bir bütün içinde dünyaya duyurmuştur¹⁰. Türk mimarlık tarihçiliğinin öncüsü kabul edilen¹¹ Cumhuriyet'ten hemen sonra Türk mimarisine en doğru yolu göstermek isteyen¹² Celal Esad, Doğan Kuban'ın tanımlamasıyla, kendi tarihinin yarattığı kültür değerlerini arayan, "Türk sanatı" diye bir kavramla asla karşılaşmayan bir Osmanlı gencine Türk sanatı kavramını tanıtan ve bu kavramın bir muhteva kazanması için büyük çabalar sarf eden kişidir¹³.

Celal Esad, Osmanlı'ya özgü bir güzel sanatların varlığını ortaya koymuş, Türk sanatını Arap, İran ve özellikle Bizans sanatlarının taklidi gören bazı Avrupalı yazarlara karşı yazılar yazmış ve eserlerinde Türk sanatının diğer Doğu toplumlarından ayrı bir özelliği olduğunu vurgulamıştır¹⁴. Rauf Yekta'nın da üzerine fikir beyan ettiği, Şehbal'in 1402. sayısındaki "Osmanlı Sanayi-i Nefisesi" başlıklı yazısında, bilgisi kıt bazı Avrupalı yazarları bu açıdan eleştirmiştir. Rauf Yekta da "Şark Sanâyi-i Nefisesinden: Osmanlı Müsikîsi" başlıklı İkdâm'daki yazısında Celal Esad'a hak vererek tüm sanatlarda olduğu gibi müsikîde de aynı hataya düştüklerini belirtir ve bu hataları örneklerle açıklar¹⁵. Celal Esad müsikî ile ilgili olarak yazdığı, bu çalışmada değerlendirilecek olan on beş sayfalık çalışmasında da Türk milletine özgü bir müsikînin özelliklerini vurgular ve bu müsikînin terakkisi için neler yapılması gerektiği üzerinde kafa yorar.

Celal Esad, sanat terimlerinin Türkçeleştirilmesi konusunda da büyük çabalar göstermiştir. Batıdan tercüme ettiği eserlerde, ıstılahların mümkün olduğunca Türkçelerini bulmaya çalışmış, hatta bunun için, yaşayan mimar, taşçı, duvarcı, dülgere, ressam, hattat, nakkaşlara sorarak görüşler almıştır. "Hiç şüphesiz ki millî irfanımızla ilgili olan sanat ıstılahlarında, bize

¹⁰ Nejat Diyarbekirli, s. 31.

¹¹ Gülsün Tanyeli, "Türkiye Köprüleri" *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002, XII, 231.

¹² Bülent Özer, "Celal Esad Arseven", *Mimarlık*, sayı 72 (Ekim 1969), s. 21.

¹³ Doğan Kuban, "Celal Esad Arseven ve Türk Sanatı Kavramı", *Mimarlık*, sayı 72 (Ekim 1969), s. 18.

¹⁴ Celâl Esad Arseven, *Türk Sanatı*, Cem Yayınevi, yy. 1984, s. 6; 1909 yılında ilk defa Türk Sanatı tabirini "*Constantinople: De Byzance à Stamboul*" kitabında kullandığında buna bazı itirazların geldiğini de açıklar, bunlara cevap verir. "...Zenci sanatına bile yer verilen bu devirde, önemine ve yüksek estetik vasıflarına rağmen, Türk sanatının bu derece ihmal edilmesi şaşılacak şeydir doğrusu." *Türk Sanatı*, s. 6.

¹⁵ Muhammed Ali Çergel, *Raûf Yektâ Bey'in İkdâm Gazetesi'nde Neşredilen Türk Müsikîsi Konulu Makâleleri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.

Avrupa'dan gelen yeni şeyler müstesna, her anlamı ifade edebilecek Türkçe bir söz bulmak kabildir"¹⁶ düşüncesiyle yola çıkan Celal Esad birçok terimin Türkçesini bulmak ve kullanmakta büyük emekleri olmuştur.

İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Celal Esad ile yaptığı mülakattan bir kesiti dile getiriyor: "Sanatta milliyet problemini kurcalarken bir aralık geçmişle bugünün canlı münasebetini aydınlatıverdi. 'Bizim geleneklerimizle izdivaç etmeyen bir eser, milli bir eser olamaz.'¹⁷

3. Eserleri:

Celal Esad farklı alanlarda, çok sayıda eser yazmıştır. Eyice, eserlerini on iki başlık altında tasnif etmiştir. Her bir başlıkta önemli birkaç eserine burada yer vereceğiz:

Piyes ve roman: *Sevda Çağı* (1903), **Belediyeçilik:** *Belediyeler ve Teşkilatı* (1916), **Kütüphanecilik:** *Notlar ve Kütüphanelere Dair Usûl-i Tasnif* (1924), **Sanat Tekniği:** *Resim Dersleri* (1897), *Ressamlara Rehber* (1902), *Fotoğrafya* (1900), **Genel Sanat Tarihi ve Modern Sanat:** *Mimari Tarihi-Kurun-ı Kadime* (1928), *Yeni Mimari* (1938), **Şehircilik:** *Şehircilik (Urbanizm)* (1937), **İstanbul İncelemeleri:** *Constantinople, De Byzance à Stamboul* (1909), *Eski İstanbul Abidât ve Mebânisi* (1912), *Eski Galata ve Binaları* (1913), *Kadıköy Hakkında Tetkikât-ı Belediye* (1913), **Türk Sanatı Tarihi:** *Türk Sanatı* (1928), *Türklerde Mimari* (1932), **Sanat Sözlük ve Ansiklopedisi:** *İstilahat-ı Mimariye* (1908), *Fransızcadan Türkçeye Türkçeden Fransızcaya Sanat Kamusu* (1925-1926), *Sanat Ansiklopedisi* (Beş Cilt 1943-1952), **Hatırat:** *Seyyar Sergi İle Seyahat İntibaları* (1928), *Türk Resim Sanatında Yetmiş Yıllık Hayatım*, Yeni İstanbul'da 4 Mart 1955'ten itibaren tefrika edilmiştir¹⁸.

4. Müsikî Yönü, Bu Alandaki Çalışmaları

Celal Esad'ın yukarıda saydığımız alanlar dışında müsikî ile ilgili eserler yazdığını görüyoruz. Yaşadığı dönemin birçok entelektüeli gibi kendisi de müsikî ile ilgili olan Celal Esad, Semavi Eyice'nin ifadesine göre, "müzik de dahil olmak üzere güzel sanatların çeşitli dalları ile uğraşmış, değişik müzik aletleri çaldığı gibi birkaç edebi türde eserler de vermiştir."¹⁹

Dünya Gazetesi'nde tefrika edilen hatıratında, çocukluğunda aldığı müzik eğitimi ile ilgili olarak kendisinden şu bilgileri alıyoruz: "Ben daha on iki yaşlarında iken meşhur Lavtacı Andon'dan ud dersi alıyordum. Babamın vaktinden konakta kalmış ud, kanun gibi sazlar çalan kalfalar-

¹⁶ Celâl Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul 1975, I, 3.

¹⁷ Baltacıoğlu, "Celal Esad Arsever İle Görüşüm", *Yeni Adam*, sayı 475 (3 Şubat 1944), s. 7. (Baltacıoğlu bu sayıda Celal Esad'ın soyadını Arsever olarak yazmıştır.)

¹⁸ Eyice, s. 196-201; Ayrıca bkz. Işın, s. 9-13, Diyarbakirli, s. 305-312.

¹⁹ Eyice, "Arseven, Celal Esad", *DİA*, III, 398.

la beraber fasıllar yapar eğlenirdik. O zamanlar alafranga denilen Garp mûsikini ancak sokakta, sırtta taşınarak geçen ve istenildiği vakit beş kuruş mukabilinde valsler, polkalar ve marşlar çalan lâtarnalardan dinlerdik... Bundan başka askeri bandoların çaldıkları parçalar da beni hayran ederdi. Yavaş yavaş kulağım çok sesli mûsikîye alışmış ve onu sevmiştim. Piyano derslerine başladım ve udu bir tarafa attım. Harbiye-i Şahane'ye girdikten sonra da Muzika-i Humayunda meşhur viyolonselci Cemil Bey'den viyolonsel dersi alıyordum. Epeyce ilerlemiştim. Piyano, flüt ve keman çalan bazı tanıdıklarla toplanarak Garp mûsikisinden parçalar çalardık.”²⁰

Nejat Diyarbekirli onun, büyük müzik kabiliyeti olduğunu, piyano, akordeon, gitar, ud, mandolin gibi müzik aletlerini de çaldığını, bunları istirahat anlarında romantik bir üslupla çalarken o anda doğan (empro-vize) melodileri kısık bir sesle mırıldanmasının en hoşlandığı anlardan biri olduğunu yazar²¹.

Mûsikî yönü ile ilgili bir özel bilgiyi de eşi Leman Arseven'den alıyoruz. Edibe Dolu'nun naklettiği cümleler şöyledir: “Biz evlenmeden önce viyolonsel çalarmış, sonradan piyanoya yöneldi. Fakat son yıllarda daha çok gitar ve mandolin çalar olmuştu. En güzeli de çalışmaktan yorulunca müzik çalarak dinlenirdi. Kaç defa böyle çalışmaya ara verdiği zaman kendi kendine melodiler uydurmuş, bana da fikrimi sormuştur. Ne yazık ki bunları hiçbir zaman notaya çevirmedi.”²²

Celal Esad, operetler de yazmıştır. Savaş yıllarında Darülbedayi yönetim kurulu üyeliği görevinde iken “Şaban” adlı bir operet yazmış ve bu operet de Rus polifonik müziği esas alınarak, Darülbedayi hocalarından Viktor Radeğlia tarafından Dede Efendi ve İtrî gibi bestecilerin motifleriyle süslenerek bestelenmiş, Viyana’da oynanmıştır²³. Dünya Gazetesi’nde-

²⁰ “Viyana Halkı Konseri Beğendi” *Dünya*, 7 Şubat 1960, sayı: 2643; Bu hatırat, Ekrem Işın tarafından bir kitap haline getirilmiştir. Bkz. Celal Esad Arseven, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*, Haz. Ekrem Işın, İletişim yay, İstanbul 1993; 9 Şubat 1961 tarihli Dünya’nın ikinci sayfasında, Celal Esad’ın yukarıda anlattığına uygun bir resim göze çarpmaktadır. Resimde Celal Esad, viyolonsel, mabeyn mütercimlerinden Rasen flüt, Martinoz isimli birisi piyano, Yuvanidis’de keman çalmaktadır. Ayrıca Dünya’nın 2639 sayısında (3 Şubat 1961) Celal Esad, Fransız büyükelçiliğinde viyolonsel çalarak özel konserler verdiklerini ifade eder.

²¹ Diyarbekirli, s. 37.

²² Edibe (Dolu) Kırdar, s. 30; Leman Hanım, 1940 yılında evlendiği üçüncü eşidir.

²³ Işın, s. 11-12; Ekrem Işın’ın ifadelerine bakılırsa, beste Celal Esad’a ait değildir. Semavi Eyice’ye göre de beste Radeğlia’nındır. s. 181; Öztuna, *Türk Musikisi Ansiklopedisi*’nde, bu besteyi, Türk bestekârların motiflerinden yararlanarak Celal Esad’ın yaptığını, Radeğlia’nın çok seslendirdiğini söylüyor. (C. I, s. 113); Nejat Diyarbekirli de Radeğlia ile işbirliği yaptığını belirtir. (s. 37) Celal Esad’ın, Dünya’daki, “Yazdığım bir operanın armoni ve orkestrasyonlarını yapmasını teklif ettim” ifadesine bakılırsa bestenin kendisine ait olduğunu söyleyebiliriz.

ki “Viyana Halkı Konseri Beğendi” başlıklı yazısında bu operetinden bahsediyor: “Bu konserler sayesinde müzik kültürüm epeyce ilerlemişti. Bütün emelim Türk Müsikisini, Ruslar, Macarlar, Polonyalıları gibi polifonik yani çok sesli bir müzik haline getirerek Garp alemine tanıtmaktı. Bu gaye ile İstanbul’da bulunan ve müzik eserleri naşiri Ricordi’nin müzik şefi olan Radeglia’yı bularak, yazdığım bir operanın armoni ve orkestrasyonlarını yapmasını teklif ettim. İşe başladık ve birkaç ayda operayı bitirdik. “Şaban” ismini verdiğim bu operam, para kazanmak için İstanbul’a gelerek hizmetçiliğe giren karısını aramak için Anadolu’dan gelen Şaban isminde bir köylünün İstanbul’da geçen macerası idi.”²⁴

O yıllarda, Türkleri medeni bir toplum olarak müttefik devletlere tanıtmak, Osmanlı hariciyesini meşgul eden başlıca sorunlardan birisidir. Harbiye Nezareti bir propaganda faaliyetini organize eder ve Celal Esad Bey’den bir rapor hazırlamasını ister. Celal Esad, hazırladığı raporda müttefik devletlerin başkentlerinde Osmanlı modernleşmesinin boyutlarını gözler önüne serebilecek resim sergilerini açmak ve konserler vermek düşüncesini dile getirir. Rapor kabul edilir ve önce Mabeyn-i Hümayun orkestra şefi Zeki Bey’e seksen kişilik bir senfoni orkestrası kurulur. Beethoven, Wagner, Schubert ve Haydn’ın eserlerinden bir repertuar oluşturan orkestra, Gümüşsuyu Kışlası’nda verdiği ilk provadan sonra bir Avrupa turnesine çıkar ve 1918’de yurda döner. Resim alanındaki faaliyetler bunu takip eder. Yurt içinde ve yurt dışında ünlü ressamlarımızın resimleri sergilenir. Celal Esad, Viyana ve Berlin’e gönderilen serginin başındadır²⁵.

Avrupa’daki bu çalışmalardan önce, 1911 yılında Celal Esad, mehteri yeniden canlandırmak için çalışmalara başlamıştır. Bir takım oluşturularak aynı yıl mehter konseri verilmiş, bu ilk konser programı münasebetiyle Celal Esad bir de “*Türk Müsikisi ve Yeniçeri Mehter Muzikası Hakkında Mütâlaât*” adlı eseri yayımlamıştır. 1911’de başlayan bu çalışmalar, 1914’te Müze-i Askeri-i Osmanî’ye bağlı olarak Mehterhane-i Hakânî adıyla bir takım kurulmasıyla sonuçlanır²⁶. Celal Esad’ın, Türk müsikisi ile ilgili çeşitli düşüncelerini dile getirdiği çalışmanın, Avrupa’daki konser faaliyetlerden önce basılıp ortaya çıkması, onun epey bir zamandan

²⁴ Dünya, 7 Şubat 1960, sayı: 2643.

²⁵ Işın, s. 11.

²⁶ Haydar Sanal, *Mehter Musikisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, s. 284-285; Sanal bu mehter takımının repertuarının baştan aşağı yeniden bestelenmiş veya klasik eserlerden oluştuğunu, repertuarın en meşhur parçasının İsmail Hakkı Bey’in Mehterhane-i Hakaani Marşı olduğunu, İsmail Hakkı Bey’in, Hoca Kâzım (Uz) Bey’in ve Ali Rıza Şengel’in de bu takım için marşlar yazdığını belirtir (s. 286). Sanal’a göre ilk konser de, Asım Bey’in rast peşrevi, süzinâk ve süzidilârâ peşrevler ve zevk-u tarab makamında eserlerle icra etmiştir (s. 285).

beri, yenileşen Osmanlı'da ilim, kültür ve sanatın terakkisi için elinden geleni yapma konusunda ne kadar gayretli olduğunu gösterir. Bu yazısında göreceğimiz gibi Celal Esad, zamanın müzik bilimcileri ile Türk müzikisinin geleceği üzerine konuşmalar, tartışmalar yapıyor. Yazısında kullandığı kaynaklara bakılırsa amatör bir müzikçi olmanın ötesinde müzikle ilgili olduğu ortaya çıkmaktadır.

M. R. Gazimihal, Celal Esad'ın, 1911'de mehteri yeniden canlandırmak amacıyla bir takım kurduğunu, ama tarihteki rolleri ne kuvvette olursa olsun "ölmüş müesseseleri restore edip yaşatmanın çok güç olduğunu" vurgulayarak, bu girişimlerin sonuçsuz kaldığını belirtir²⁷. Gazimihal, kurulan bu mehter takımının, giyimleri, kadro ve de çalış vaziyetlerinin aslına uygun olarak tertiplenemediğini, baştakilerin konuyu iyi araştırmadığını belirtir. Şöyle diyor Gazimihal; "Takımın 'yarım ay' şeklinde durup ortadaki zilzenin idaresinde çalışını gösteren bazı resimler cidden hazindir."²⁸ Haydar Sanal da başlangıçta bu tür aksaklıkların yaşandığını ancak bu topluluğun kuruluşunda daha da gecikilmemiş olmasını şükranla karşılamak gerektiğini belirtir²⁹.

5. Müsikî Eserleri

Celal Esad hakkındaki yazıların üçünde³⁰ onun müsikî alanındaki eserinden söz edilir. Semavi Eyice, İslam Ansiklopedisi'nde, onun yazdığı eserleri sayarken, "*Müsikî Tarihi: Türk Müsikîsi ve Yeniçeri Mehter Muzıkası Hakkında Mütâlaât*" adlı eserinden bahseder ki o³¹, bu çalışmamızda incelediğimiz eserdir.

Semavi Eyice, daha eski tarihli Belleten'deki makalesinde, Celal Esad ve bu küçük eserinden, "Bu arada müsikî ile uğraşmış hatta mehter hakkında ufak bir de broşür yazmıştır" cümlesiyle bahsetmiş ve bu alıntıyı da Haydar Sanal'ın *Mehter Müsikîsi* adlı kitabındaki bir dipnottan

²⁷ M.R. Gazimihal, *Türk Askeri Muzıkaları Tarihi*, Maarif Vek. yay. İstanbul 1955, s. 28.

²⁸ Gazimihal, s. 29; Üzerinde çalıştığımız eserin de ön yüzünde bir mehter takımı resmi var ancak bu Gazimihal'in tarif ettiği farklıdır. Etem Üngör'ün, Arif Paşa'nın *Kıyafet-i Osmaniye*'den (Mecmua-i Tesavir) kitabına naklettiği (Etem Üngör, *Türk Marşları*, s. 14), Rauf Yekta'nın *Türk Musikisi*'nde (s. 53), Gazimihal'in kendi kitabında da yer alan (s. 39) kullanılan bu meşhur resimdir. Daire biçiminde yerleşmiş takımın ortasında, boruzenlerin önünde iç oğlan başçavuşu, karşısında tek başına zurna çalan mehter başı bulunmaktadır.

²⁹ Sanal, s. 285.

³⁰ Eyice, "Celal Esad Arseven", *Belleten*, c. XXXVI, sayı 142 (Nisan 1972), s. 200; (Ayrıca Eyice, "Arseven, Celal Esad", *DİA*, III, 399), Ekrem Işın, "Celâl Esad Arseven Üzerine" s. 16; Nermin Sinemoğlu, "Celal Esad Arseven", *Celal Esad Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri Bildirileri*, Mimar Sinan Üniversitesi Matbaası, İstanbul 2000, s. 15. Işın ve Sinemoğlu'nun büyük ölçüde Eyice'den yararlandığına dikkat çekmek istiyoruz.

³¹ Eyice, "Arseven, Celal Esad", *DİA*, III, 399; Işın, s. 16; Sinemoğlu, s. 15.

nakletmiştir³². Aynı yazının bir sonraki sayfasında Eyice, Celal Esad'ın mûsikî ile ilgili iki yayınının da tespit edildiğini ve bunları hiçbir kütüphanede ve hatta bibliyografyada bulmanın mümkün olmadığını ifade eder³³. Ankara'da Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunan Celal Esad'a ait olan bu küçük matbu eserin ilk sayfasında "*Türk Mûsikîsinin teşvik ve ihyası maksadıyla Celal Esad Bey tarafından ilk defa olmak üzere tertip ve ihya edilen tarihi ve mûsikî müsameri dolayısıyla Türk mûsikîsi ve yeniçeri mehter muzıkası hakkında mütâlaât*"³⁴ cümlesi yer almaktadır.

Eyice, Celal Esad'ın Muhlis Sabahattin hakkında bir monografyasının olduğunu ve bunun da hemen hemen hiç tanınmadığını belirtir. Harf inkılabından sonra basıldığını söylediği bu eserin İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunduğunu ifade eder. Bu monografya Eyice'de ve Nermi Sinemoğlu'nun yazısında, *Büyük Halk Bestecisi Muhlis Sabahaddin, Hayatı, Eserleri, Musikimizdeki Yeri*³⁵ olarak kayıtlıdır. Bu eseri anan bir diğer isim Ekrem Işın'dır³⁶. Işın'ın da Eyice'nin verdiği bilgilerden yola çıktığı olasıdır. Ancak Celal Esad'ın bu isimde bir kitabını hiçbir katalogda bulamadık³⁷. Tespit ettiğimiz kadarıyla Muhlis Sabahattin ile ilgili

³² Eyice, "Celal Esad Arseven", s. 182; Bkz. Sanal, s. 285.

³³ Eyice, "Celal Esad Arseven", s. 183.

³⁴ Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1327 (1911-1912), 1-15.

³⁵ Eyice, s. 200; Sinemoğlu, s. 24.

³⁶ Işın, s. 16.

³⁷ Berrak Taranç'ın, Muhlis Sabahattin ile ilgili eserinden, (*Operet Kralı'nın Gizli Dünyası Muhlis Sabahattin*, İzmir, 2005) yola çıkarak başka bilgilere ulaştık. Celal Esad'ın "Türk Tiyatrosu"nda bir yazı yazmış olduğunu öğrendik. "Muhlis Sabahattin ve Sahne Müsiki", *Türk Tiyatrosu*, sayı 202, (Mart 1947), s. 2; Aynı sayıda Muhlis Sabahattin ile ilgili olarak bir yazıyı da Burhan Arpad yazmıştır. "Muhlis Sebâhattin Hayatı ve Eserleri", s. 3; *Türk Tiyatrosu*'nun 210. sayısında Muhlis Sabahattin hakkında bir başka yazı da adı geçen süreli yayın tarafından yazılmıştır. Yine *Türk Tiyatrosu*'nun 209. sayısının arka kapağında Burhan Arpad'ın yazdığı belirtilen *Büyük Halk Bestecisi Muhlis Sabahattin, Hayatı, Eserleri, Musikimizdeki Yeri* adlı kitabın reklamı ve fiyatı yer almaktadır. Bu kitabı birkaç kütüphanede gördük. Semavi Eyice, Celal Esad'a ait olduğunu belirttiği bu kitabın sadece İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde olduğunu kaydeder. Adı geçen üniversite kütüphanesinde yaptığımız araştırma sonucunda orada bulunan kitabın da Burhan Arpad'ın derlemesi olduğu ortaya çıktı. Eyice'nin kaydına göre, sayfa sayısı, basım yeri ve tarihi tamamen aynı. Eyice ile yaptığımız görüşmede Belleten'deki yazının üzerinden yıllar geçtiğini, bize yardımcı olamayacağını belirtti. Ayrıca Berrak Taranç Muhlis Sabahattin ile ilgili çalışmasını on sekiz yılda hazırladığını ve Celal Esad'a ait bir kitabı görmediğini ifade etti. Burhan Arpad'ın derlemesinde bulunan ilk yazı Celal Esad'ın *Türk Tiyatrosu* sayı 202'deki yazısıdır. Orada Celal Esad'ın çizdiği bir Muhlis Sabahattin krokisi de vardır. Muhtemelen Eyice bu kitabın Celal Esad'a ait olduğunu sanmış diğer yazarlar da bunu takip etmiştir.

olarak Celal Esad'a ait olan tek yazı *Türk Tiyatrosu*'nda yer alan "Muhlis Sabahattin ve Sahne Müsikimiz" başlıklı kıymetli yazısıdır.

a. Türk Müsikîsi ve Yeniçeri Mehter Muzıkası Hakkında Mütâlaât Adlı Eseri

Bu kitapçıkta üç başlık yer almaktadır. Mehter (s. 2), Türk Müsikîsinde Nağmeler ve Makamlar (s. 11), Türk Müsikisinde Usûl (s. 13).

Mehter başlığı altında Celal Esad, mehterin kısaca tarihine değinir ve Arif Paşa'nın *Mecmua-i Tesavir*'inden³⁸ naklen, mehter takımının bazı özellikleri ile ilgili bilgiler verir. Mehter müziğinin Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile başladığını, Sultan I. Osman Han zamanında her ikinci vakti, saray padişahı önünde nekkarelerle, Sultan Alaaddin Selçuk tarafından bağımsızlık işareti olmak üzere hediye edilen kurrenay³⁹ adlı müzikî aleti çalındığını belirtir. Sonraları devletin vali ve vezirlerinin de konakları önünde çalınmaya başlandığını, sadrazamın, vezirlerin ve devlet kethüdasının ve yeniçeri ağalarının hepsine mahsus dokuz kat mehter denilen, her bir müzikî aletlerinden dokuzar tane olmak üzere birer muzıkları olup bunların birer mehterbaşı tarafından idare edildiğini ifade eder. Yeniçerilerin 1825 senesinde ilgasıyla beraber mehter muzıkasının kaldırıldığını söyler. Devamında mehterin unsurları, özellikleri, icraatı hakkında bilgiler nakleder.

Ardından Türk müsikîsinin millî hususiyetlerine ait özet açıklamalar yapar. Celal Esad'ın ilk olarak Arap, İran sanatından ayrı bir Türk sanattan bahsettiğini hatırlayalım. İlk defa olarak Türk sanatını Osmanlı aydınları içinde kullanan ve bunu müzikî alanına da tatbik eden aydındır ki kanaatimizce bu kitapçıkta müzikî ile ilgili düşüncelerini ortaya koyuyor. Ona göre, kısaca, Şark müsikîsinin yaşayan tek varisi Türk müsikîsidir. Avrupalılar Arap, İran, Türk müsikileri arasındaki farkı görememektedirler. Çünkü onlar bu konuları daha yeni araştırmaya başladılar. Zaman sonra bunlar arasındaki farkı detaylarıyla ortaya koyanlar çıkacaktır.

³⁸ Devlet adamı ve ilk Türk ressamlarından Arif Mehmet Paşa'nın bu eseri Türkiye'de ilk resimli kitap olarak takdim edilmiş, 12 cilt olarak hazırlanmış, birinci cildi Türkçe ve Fransızca olarak yayımlanmış, diğer ciltler basılamamıştır. Kitap renkli figürler ve on altı parçalık resim levhalarından oluşmaktadır. Celal Esad'ın bu eserinin ilk sayfasında verdiği mehter takımı resmi de bu kitaptan alınmıştır. Resimlerin son derece kaliteli olduğundan söz edilir. Bkz. Muhittin Serin, "Ârif Mehmet Paşa", *DİA*, III, 369; Burhan Olker, "Ârif Paşa (Ressam)" *İstanbul Ansiklopedisi*, II, 1009-1010.

³⁹ Korrenay ve Kerrenay olarak da söylenmektedir. Sesi eşek anırmasına benzeyen, tunç veya gümüş boru. Bkz. Mahmut R. Gazimihal, *Türk Nefesli Çalgıları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1975, s. 5; Henry George Farmer, *Onyedinci Yüzyılda Türk Çalgıları*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999, s. 42-43.

“Şark mûsikîsi üzerinde teessüs eden ve bugün bir dini şekil içinde büsbütün başka bir kisveyi giyen Avrupa dini mûsikîsi ayrı tutulursa, Şark mûsikîsinin bugün zinde ve canlı kalan yegâne varisi Türk mûsikîsi olduğu görülür.

Avrupa irfan erbabı diğer Türk sanatlarında olduğu gibi Türk mûsikîsini de Şark mûsikîsi diye tanıyorlar ve Arap, Bizans, İran ve Türk mûsikîleri arasında büyük farklar görmüyorlar. Halbuki nasıl Türklere ait karakteri olan Osmanlı devleti tarihine bağlı olarak yaşayan bir Türk sanatı varsa yine o karakteri haiz, Arap, İran ve Bizans mûsikîlerinden farklı olan bir Türk mûsikîsi de mevcuttur.

Türk mûsikîsini diğer Şark mûsikîsiyle karıştırmak doğru olmaz. Bugün yaşayan eski mûsikîler içinde Bizans, Arap ve İran mûsikîlerini buluruz. Daha ötelere gidecek olursak Çin, Hint, Japon mûsikîlerine tesadüf ediyoruz. Bunların hepsini de Şark mûsikîsi saymak doğru olamaz. Hepsi ayrı ayrı mahiyettedir. Fakat maalesef daha Avrupa mûsikîşinasları Şark mûsikîsi hakkında araştırmaya yeni başladılar. Dolayısıyla bunların arasındaki farkı, detaylarıyla ortaya koyanlarını daha birçok zaman sonraya beklemeliyiz” (s. 3-4).

Celal Esad, amacının, Türk Mûsikîsinin diğer mûsikîlerden farklarını anlatmak değil, yalnız Türk mûsikîsinin kaynağı ve mahiyeti hakkında birkaç söz söylemek olduğunu belirtir. Türklerin tarihine yapılacak yolculukta mutlaka milli havaların bulunacağını, bunların da türküler olduğunu ifade eder. Türklere ait birçok usûl ve makamın, batılı mûsikî adamlarının çalışmalarına zemin teşkil ettiğini, Wagner’den sonra ilm-i ahengin değişerek şimdiki yeni mûsikî devreye girince, Türk mûsikîsinin de yeni nağmeler ve usûller icat etmek zorunda kaldığını, son zamanlarda Batılıların şark müziğini araştırmaya başladığını, Revue Musical’de makaleler yayımlandığını ve Türk mûsikîsindeki makam ve usûllerin Batılı yazarlara pek çok faydalar vereceğinin ortaya çıktığını belirtir⁴⁰. Hatta Saint-Saëns’in⁴¹ çalışmalarının temelini Arap ve Türk mûsikîlerindeki

⁴⁰ Benzer görüşleri dile getirenlerden birisi de o tarihlerin en önemli isimlerinden Eugene Borrel (1876-1962)’dir. Onun sadece Revue Musical’de değil başka yerlerde de Türk Mûsikîsi ile ilgili inceleme ve araştırmaları yayımlanmıştır. Eugene Borrel’in, Celal Esad’ın kastettiği türden, Türk Mûsikîsi lehine görüşleri bilinmektedir. Eugene Borrel’in bu görüşlerinden birkaçı için bkz. İlhami Gökçen, *Türk Musikisine Katkılar*, Ürün Yayınları, Ankara 2008, s. 62, 64, 71.

⁴¹ Charles Camile Saint-Saëns, (1835-1921) Fransız besteci ve icracı. Rauf Yekta Saint-Saens’ın Doğu’nun usûl ve makamlarını kullanarak Batı’da, Doğu’ya yönelişin kurucusu olarak kabul edildiğini ancak onun bu denemesinin Doğulularca yüzeysel bir taklit olarak görüldüğünü vurgular. Ona göre Saint-Saens, tesadüfen duyulmuş, Doğu’nun halka malolmuş bazı melodilerini taklit etmektedir, bunun da ilmi kıymeti yoktur. Bkz. Rauf Yekta Bey, *Türk Mûsikîsi*, Çev. Orhan Nasuhioğlu, Pan yay., İstanbul 1985, s. 18; Camile Saint-Saens’ı

usûl ve makamlarının oluşturduğunu ve böylece Saint Saëns'in bir ekol olduğunu ifade eder.

Celal Esad, Cumhuriyet öncesinden başlayarak Türk müsikisine Batı nota sisteminin tatbiki, müsikî ilminin son kaidelerine göre bu müsikînin terakkisi için çalışılması, halk türkûleri dahil, tüm eserlerin modern metotlarla yazılıp kayda geçirilmesi konusundaki özlemini, bu husustaki tembelliğe sitemini ifade eder. Yenilikçilik adına taklitçilik yapanların Türk müsikisini yozlaştırdığını ve geriye götürdüğünü belirtir. Celal Esad'ın milli ve eski havalar dediği türkûlerin toplanmasını bunlar üzerinde araştırmalar yapılmasını tavsiye ederek Türk Müsikisinde bir uyanma devri meydana getireceğini söylemesi, bize, Ziya Gökalp'in, Necip Asım'ın görüşlerini hatırlatıyor. Gökalp ve Yazıksız'a göre Türk müsikisi Anadolu'daki halk müsikisidir. Halk müsikisi, kozmopolit Osmanlı kültüründen pek etkilenmeden Anadolu'da köylülerin, çobanların ağzında hala yaşayan Türk'ün öz müsikisidir. Bu halk ezgileri batı tekniği ile işlenerek yeni Türk Müsikisi ortaya çıkarılmalıdır⁴². Gökalp'in, Bizans, Arap, İran kırmısı saydığı Şark müsikisinden ayrı, yeni bir Türk müsikisinin ancak batı metodu ile halk ezgilerinin işlenmesiyle ortaya çıkacağı düşüncesi ile kısmen benzerlik Celal Esad'ın bu düşüncelerinde sezilmektedir.

“...Fakat arzu ederdik ki Rusya'da olduğu gibi bizde de bir veya birkaç müsikîşinas çıksın, usûllerimizi, nağmelerimizi müsikînin son ilmi kaidelerine göre tetkik etsin. Anadolu içinde seyahat etsin. Milli ve eski havaları toplasın ve sonra onlar üzerinde araştırma ve incelemelerde bulunarak Türk müsikisinde bir uyanma devri meydana getirsın ve bu yönde Avrupa yazarlarının araştırmalarına rehberlik etsin. Bundan bir asır öncesine dönersek Türk müsikisinin ne derece büyük bir özenle öğretilip yayıldığını görür ve o zamanki müsikimizdeki nezihlığe nazaran bu günkü halimize ağlamaktan kendimizi alamayız. Keman ve lavtada çalınan birkaç bozuk polkayı dinledikten sonra, o hürmete layık müsikimizin en nezih, en zevkli nağmelerini unutulmaya terk ederek geçmişlerimizin o nağmelerindeki hislerinde yaşamayı bir gerilik addeden yenilikçilerimize de acımamak kabil değildir. Bunun sebebi hep o yenilikçilerin yarı bilgileri, kitapların yalnız kap isimlerini ezberlemek maarifiyle yaldızlanmış cehaletleridir. O yenilikçiler daha doğrusu Avrupa taklitçileri, çok sevdikleri o Avrupa'nın bu günkü güzel sanatlarına, o sanattaki yürüyüşe biraz daha dikkatli bakarlarsa görülür ki gerek süsleme sanatında gerek müsikî sanatında Avrupa Şark'a doğru geliyor. İllüstrasyonun noel nüs-

Türk ilim adamlarının, müsikînin Doğu-Batı eksenli tartışmalarında yer almasına başka bir örnek için bkz. Ahmet Mithat, “Makalat, Saadetli Salih Zeki Beyefendi Hazretlerine”, *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 6385, s. 3-4, 2 Şubat 1899.

⁴² Bülent Aksoy, *Geçmişin Musiki Mirasına Bakışlar*, Pan yay. İstanbul 2008, s. 133, 216.

hasında eski Şark minyatürlerinin taklidi birkaç resim görüyoruz. Maa-
lesef biz Şarklıların pek kayıtsız gördüğümüz bu sanattaki güzellikleri
Avrupalılar bizden fazla görüyor. Biz ise bizim gerek düşüncemiz gerek
hissimiz ruhumuz ve her şeyimizle münasebet ve alakası olan ve doğru-
dan doğruya eskilerimizin ruhlarının bizlere bağışı olan sanatı bırakıp
Avrupa'nın resimlerinden, Lui Kenz tezyinatından⁴³, kafeşantan valsle-
rinden yardım almaya çalışıyoruz. Hiçbir tarza benzemeyen melez şeyler
meydana getiriyoruz. Üzerindeki tezyinatın tabiiyet ve sadeliği ile daha
doğrusu onu yapanların ruhunun temizliğinin tercümanı olmak hasebi-
yle dünyanın gözünde önem kazanmış olan halılarımızı bile, Avrupa'nın
muntazam şekillerini taklide vararak veyahut bizdeki o şekilleri Avrupalı
gibi görmeye çalışarak yok oluşturma, çöküşe doğru sürüklüyoruz.” (s. 4-5)

Batı'dan sanatın bilimsel yönünü, tekniğini almak ancak milli husu-
siyeti kaybetmemek, Celal Esad'ın bağlı kaldığı temel ilkedir. Muhlis Sa-
bahattin'i anlatırken, onun, bestelerinde milli duyguları tam olarak yan-
sıtmasından övgüyle söz eder. Batı'nın müzik ilmini bizim müziğe tat-
bik edilmesini, armoni (ilm-i ahenk) ilminin Türk müzikine uygulan-
masını müzikimizin terakkisi için zorunlu gören (s. 9) Celal Esad bunu
da ancak milli duyguya zarar vermemesi kaydıyla kabul eder. Milli hava-
yı kaybetmeden, hatta onu daha da öne çıkararak her türlü terakkiye, il-
mi yeniliğe açık olduğunu belirtir⁴⁴.

“Evet Batıdan alacak pek çok şeylerimiz var fakat sanat hususunda
alacağımız şeyler gayet sınırlı. Olsa olsa sanatın bilimsel yönüdür. İşte
müzikimizi ihya etmek için de oradaki havaları değil fakat müzik ilmini
tatbik etmek gerekir. Yoksa Doğu'nun sanat hususunda yalnız bize değil
belki bütün dünyaya elverecek kadar zenginliği vardır.

Resim, nakış, yazı, tezhip, mimari halıcılık gibi sanat eserleri bir dere-
ceye kadar kalır ve son nesle kadar intikal eder. Halbuki müzik böyle
değildir. Öğretilmesi kulağa bağlı kaldıkça yani bilimsel olarak herkesin
okuyup anlayabileceği surette yazılmazsa kaybolur gider.

Nitekim bugünkü medeniyet eski milletlerin müziklerinden hiç birine
vakıf değildir. Sanatımız içinde müzikimiz hepsinden fazla kaybolmak

⁴³ XV. Louis (Louis Quinze)'ye dayanan bir tezyinat tarzı. Rokoko üslubu olarak da bilinir. İkinci sı-
nıf bir mimari anlayışını ifade eder. Özellikleri için bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Louis_Quinze

⁴⁴ Hem çağdaş Batı medeniyetine dahil olmak hem de kendi milli kimliğimizi korumak son
dönem Osmanlı aydınlarından birçoğunun ortak düşüncesidir. Celal Esad'ın çağdaşı ünlü
şair Yahya Kemal de bu düşünceye sahip olanlardandı. Ona göre de Batı medeniyetinin da-
yandığı bilimsel bilgi ve tecrübeyi vakit geçirmeden kazanmak gerekiyordu, kendi kültür ve
tarihini koruyarak, ruhsal köleliği kabul etmeden. Bkz. Mustafa Güneş, “Klasik Türk Kültü-
rü Açısından Yahya Kemal”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 155 (Nisan 2005), s.
194-195; Müzikimizle ilgili olarak o da, toplum müzikisi, halk havaları, tekke müzikisinin
iyi kavranması gerektiğine dikkat çekmiştir. Bkz. “a.g.m.”, s. 195.

tehlikesine maruz olduğu için, temel kaidelerinin, bilimsel olarak çözümlemesi, usûl ve makamlarının ve meşhur ezgileri ile karakteristik özelliğini gösterecek eserlerin muhafaza edilmesi gereği açıktır. İşte şu gereğe ancak bir ilancılık etmek vazifesini yerine getirmek üzere böyle bir konser tertibini düşündüm.

Ümit ederim ki bu konser müsiğiye meraklılarımız içinde bir veya bir ikisinin merakını uyandırır onu teşvik eder de kaybolmaya doğru gitmekte olan müsikimizi kurtarır ve Avrupa meşhur müsikîşinasların araştırmalarına zemin olabilecek bir hazineyi meydana çıkarır, bütün dünyanın yararlanabileceği bir hale koymuş olur.” (s. 5-6)

Celal Esad, yaklaşık yüz yıl önce ilga edilen mehteri, bir takım kurarak yeniden teşkil etmesinin asıl amacının, Türk müsikisinin reklamını yapmak olduğunu belirtir. Türk müsikisinin Batı sazlarıyla hakkıyla çalınamayacağını, şüphesiz ki ince saz dediği müsikî aletlerinin bu müsikîyi daha tam ifade edeceğini itiraf etmekle beraber tanıtım için bunun zorunlu olduğunu belirtir. O tarihlerde Batı nota yazım sisteminin Türk toplumunda henüz yaygınlık kazanamadığından, usûllerin yazımında da istenen düzeye gelineemediğinden söz eder⁴⁵. Bu vesileyle tek-sesli çok seslilik konusuna girer. Hâlâ Osmanlı müsikîşinaslarının da çok seslilikten hoşlanmadığını ve bütün güzelliği ezginin inceliklerinde ve vezninde aradıklarını söyler.

Oluşturdukları takımda belli aletler ile bir seste ve eksik nağmelerle çalınacak bu havaları dinlemekten ne Batı müsikisine ve ne de Doğu müsikisine mensup olanların bir zevk alamayacaklarının doğal olduğunu vurgulayarak, “işte hem müsikimizdeki nağmelerin Batının ilm-i ahenk kurallarına uygun olarak yazılmasından meydana gelecek müsikî hakkında bir fikir vermek ve hem de dinleyenleri bir asır evvelde yaşatmak düşüncesiyle eski ve bilinen bazı havaları en meşhur müsikîşinaslara ahenkleştirerek dinleyenlere takdim etmeyi” düşündüklerini belirtir. Bunun birinci adım olduğunu, çalışmaların devamının geleceğinden ümitli olduğunu yazar: “Bu konserin vereceği zevkin bazı genç hislerde Türk ezgilerine karşı bir tutku uyandırması ümit edilmektedir” der. Batılılaşma karşısında ona ayak uydurmak için Osmanlının tutulduğu fırtınanın en yoğun yaşandığı dönem. O zaman bile Türk müsikisine karşı bir ilgi ve tutku yaratılmaya çalışılması ilginç. Türk ezgilerini gençlerin beyinlerine kabul ettirme endişesi var. Bugün hâlâ Türk müziğinin gençler tarafından niçin sevilmediği konuşulur, tartışılır, sevdirmek için çalışmalar yapılır. Sorunun hangi tarihlere kadar gittiğine şahit oluyoruz bu ifadelerde.

⁴⁵ Batı notasının Osmanlı’da kullanılmasının tartışılması daha eski tarihlere uzanır. Tanzimat’tan sonraki matbuatta Tercüman-ı Hakikat, İkdâm, Şehbal’de bu konu ile ilgili yazıları ve dönemin müzik adamlarının çetin tartışmalarını görüyoruz.

Rauf Yekta'dan alıntı yaparak Osmanlı müzikisinin terakkisi için yapılan teorik ve icraya yönelik çalışmalara işaret eder Celal Esad. Ahmedoğlu Şükrullah, Hızır b. Abdullah'ın teorik çalışmaları ile İbrahim Paşa, Esad Efendi, Koca Osman, Tanburi İsak, Zaharya, Kantemiroğlu, Hafız Post, Hatipzade, Seyyid Nuh, Tabî, Nayi Osman Dede, Şeyh Abdalbaki Dede gibi birçok üstatların çalışmaları ile Osmanlı müzikisinin büsbütün yenileşerek terakki ettiğini açıklıyor. Yine Rauf Yekta'nın kıraathanelerde çalınan müzikinin Osmanlı müzikisini temsil etmediği yönündeki görüşünü alıntılararak aslında yukarıda isimlerini saydığı bestekârların eserleri veya icra tarzları ile piyasacıların ayrışmasına işaret ediyor⁴⁶. Müzikinin, çıkar uğruna piyasada telef edildiğine dair tartışmalara o günlerden izler görüyoruz.

Müzikinin tarihinin çok eski olduğuna dair bilgileri Lavignac'ın müzikî ve müzikîşinaslara dair yazdığı kitaptan aktarıyor. İnsanlar en eski zamanlarda bile müziğe aşina olduklarını, eski Asurlularda, Mısır'da müzikî bulunduğuna Lavignac'ın o zamanki papirüslerden delil getirdiğini kaydediyor. Lavignac'ın, Mısır'da yirmi telli "arp" ile "tanbura" denilen üç ve dört telli sazların, zillerin, çift ve tek düdüklerin varlığından bahsettiğini, fakat o zaman ve şu an yakın zamanlara kadar Doğulular ve Araplarda müzikinin nota ile yazılmayıp kulaktan kulağa intikal etmekte olduğunu söylediğini belirtir. Celal Esad bu girişten sonra;

"Gerçekten bizde dahi eskiden Hamparsum notası denilip ortaçağda "neume" adı verilen birtakım işaretler kullanılır idiyse de bu notalar müzikî nağmelerini hakkıyla gösteremediklerinden bunlarla yazılmış nağmeler hakkında gerçek bir fikir edinilemeyeceği gibi ondan evvelki havalar da kayıt altına alınmadığından Türklüğün başlangıcında ne gibi ezgileri olduğu gösterilemez. Ancak bütün ilkel kavimlerde olduğu gibi veznin nağmeden önce geldiğine hükmedilebilir. Dolayısıyla bütün müzikde olduğu gibi bizde de makamlardan evvel usûl yani ikâ' ilmi doğmuştur denilebilir. Sonraları nağmelerde tekâmül meydana geldikçe makamlar meydana gelmiş ve bu makamlar temasta bulunduğu eski ezgilerin etkisi altında büyüyerek Türk müzikî hissiyatına uygun şekilleri almış ve Türk müzikisini vücuda getirmiştir. Fakat Türkler Batılılar gibi ahenk yönüyle terakki etmeyip bütün aşklarıyla vezin ve ezgiye bağlı kalmıştır. Batıda da ortaçağdan "plain-chant"⁴⁷ denilen tarzdaki tek sesli müzikî devam ederken sonraları müzikîşinasların bir ilm-i ahenk tesis etmeleriyle bu ilmin kaidelerine uymayan bazı makamları terk ederek minör ve majör

⁴⁶ *İkdam*, 8 Kanun-ı Evvel 1322 (21 K. Evvel 1906) (Celal Esad'ın dipnotu) Rauf Yekta burada, "Çünkü bu takımlarda klasik müzikimizden yani müzikî varlığımız namına övünerek gösterdiğimiz güzel eserlerden hiçbir parçanın vezniyle usûlüyle icra eylediği işitilmiyor" diyor. Bu yazının tamamı için bkz. Çergel, s. 519-524.

⁴⁷ Dört çizgili bir dizeğe yazılan Katolik kilisesine has dini eserler. Bkz. Mahmut R. Gazimi-hal, *Müzikî Sözlüğü*, MEB, İstanbul 1961, s. 207.

makamlarını ortaya koymuşlar ve falso saydıkları çeyrek ve üçte bir sesleri kaldırmışlardır. Nağme yönüyle fakirleşen Batı müzikisi, ahenk yönüyle servet kazandıkça Türk müzikisi de makam ve usûl yönüyle zenginleşmiştir.” (s. 9-10)

Türk müzikisinde 24, batı müzikisinde 12 ses olduğunu, ayrıca usûl-lerin çok karmaşık olduğu için Batı nota sistemine göre yazmanın hemen imkânsız olduğunu belirtir. Oysa Celal Esad Batılılara, bizzat icra ile Türk müzikisini tanıtmak amacıyla olduğu için, bir batılının Türk müzikisine ait notaları çalmasını ve Türk müzikisine ait ezgileri tam olarak ifade etmesinin mümkün olamayacağını ifade eder. Bu konuda, zamanın müzik bilimcilerinden Rauf Yekta'nın görüşlerini alıntılar: “Sözün özü, Batı müzikisinde eskiden kullanılan sekiz makamın arasında bir fark kalmamasını ve sonraları yalnız iki makam ile yetinilmesini doğuran ahenk ilminin makamlarımıza tatbiki ve bu hoş makamların da Avrupa'da olduğu gibi aşama aşama majör ve minöre dönüşmesini gerektireceği açık olduğundan Doğu müzikisinin sahip olduğu çeşitli makamların ve bu makamlardan her birinin haiz olduğu ruh okşayıcı tarzın korunmasına önem verenler tarafından böyle bir fikrin tasvip görmeyeceğini zannederiz.”⁴⁸

Celal Esad bu konuda Rauf Yekta ile yaptığı bir konuşmasından bahseder ve kendisinin Türk müzikisinin ilkel halinden kurtulması için ahenkleştirilmesi gerektiği fikrini savunması karşısında Yekta ona, saba, uşşak, hüseyini, şevkefza, bestenigâr gibi makamların doğuya has renklerini kaybetmemek üzere ahenkleştirildiklerini görmedikçe eski fikirlerinde sabit olacaklarını açıklar. Bu sebeple Celal Esad program içine bir de ahenkleştirilmiş bestenigâr makamı ilave ettiklerini belirtir:

“Ümit ederiz ki Rauf Yekta Bey bu parçayı dinledikten sonra mütalaa-larını umumun nazarına sunarlar⁴⁹. Fakat onu da ilave edelim ki bugünkü nota yazma usûlüyle bundan fazlasını yapmak epeyce zordur. Nota çizgilerine bizdeki usûllerin vuruşlarını yani kuvvetli ve zayıf sesleri gösteren düm tek leri usûl başlarına alacak şekilde ayrıntılı taksimat yapmak ve keman gibi perdesiz aletler dışında piyano, klarnet vs. aletlere çeyrek ses-

⁴⁸ Bu yazı, Rauf Yekta'nın, “İlm-i Ahenk ve Şark Müzikisine Tatbiki”, başlıklı 4 K. Sâni 1907 tarihli İkdâm'daki makalesindendir. Rauf Yekta bu makalede makamların ahenkleştirilmesinin/armonize edilmesinin imkânsızlığını gerekçelerle açıklıyor. Bkz. Çergel, s. 136 vd.

⁴⁹ Rauf Yekta bu konseri dinlemiş, bu küçük eseri de konserin girişinde almış, okumuş ve değerlendirmelerini, Şehbal'ın 49 ve 50. sayılarında (14, 28 Mart 1912) “Mehterhane Konseri” başlıklı iki yazısıyla okurlara sunmuştur. Rauf Yekta'nın bu yazıları için bkz. Bora Uymaz, *Şehbal'de Müzikî Yazıları*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül S.B.E., 2005, s. 50-65, Bu bestenigâr eser, programda yer almaz. Rauf Yekta, muhtemelen piyanist Radeaglia'nın, bestenigârın tam olarak çalınamayacağını tecrübe etmesi üzerine programdan kaldırıldığını belirtir. Çünkü ona göre bestenigâr gibi makamların Batı'nın ilm-i ahengine tatbiki adeta imkânsızdır. Bkz. Uymaz, s. 63.

ler ilave edilmek icap eder. İhtimal ki Batı, bu gereği bizden evvel hissedecek, ihtimal bir gün gelecek ki bu günkü on iki nota mûsikîşinasların düşündükleri tüm mûsikîleri ifade edemeyecek, falso dedikleri o çeyrek seslerin ilavesine ihtiyaçları olacak ve mûsikîyi yeni bir çığra sokacaklardır” der. Burada Lavignac’ın şu sözlerini aynen nakleder: “Görülüyor ki lisanların müteşekkîl bulunduğu seslerin telaffuzu zamana ve memlekete göre değişiyor. Her medeniyet kendi tekâmül derecesine göre az çok fenni veya indî bir veya birkaç makam kabul etmiştir ki bunun dışında makamları gayri tabii ve vahşi telakki eder. Fakat bu telakki doğru değildir. Bizim majör ve minör dediğimiz iki makam ile diğer “kromatik” makamın dışında başka makamlar mevcuttur. Eski milletlere ait makamların her biri vaktiyle mevcut oldukları için yine mevcuttur ve bunların hepsi de vaktiyle yaşamış olduklarından dolayı incelemeye ve değerlendirmeye değerdir ve ihtimal ki bir gün gelecek şu nihayetsiz ve zengin makamlardan yardım alınarak onların bugünkü mûsikî ilmine göre tatbik ve yeni usûl ile canlandırılması sayesinde mûsikî yeni bir tekamül devrine girecektir.⁵⁰ (s. 10)

Celal Esad, kitabının ikinci başlığı, *Türk Mûsikisinde Nağmeler ve Makamlar* (s. 11) altında Türk mûsikîsi dizisi ile ilgili bir takım bilgiler verir. Burada Türk mûsikîsinin 24 aralıklı dizisini, iki oktav içerisinde perdelelerin isimleri ile birlikte cetvelle gösterir. Kısa yazılan bu başlıkta Rauf Yekta’dan alıntılar devam eder. Rauf Yekta’nın önerdiği üç adet diyez ve bemol işaretlerinden söz eder⁵¹. Batı müziğinden farklı olarak Türk mûsikîsinde seslerin tam olarak icrası için farklı diyez ve bemollere ihtiyaç duyulduğunu belirtir. Hatta bazen aynı perdeyi bazen bemolle bazen diyezle yazmak gerektiğini belirtir. “Mesela 27 numaralı hisar nağmesini, kullanıldığı ezgi cümlesine göre bazen üstünde bir nokta olan diyez işareti bazen de üst tarafında çengelli bir bemol işaretiyle yazmak gerekir⁵². Diyez ile bemolün böyle farklı şekillerini Doğu mûsikîsinin yazmak için Avrupalılar dahi kabul etmiş, kullanmışlar ve meşhur Fetis *Histoire Générale de la Musique* adlı eserinin ikinci cildine koyduğu Arap, Türk, İran ezgilerini hep bu tür işaret ile yazmıştır” der.

⁵⁰ Celal Esad, Rauf Yekta’nın, Revue Musical’de neşretmiş olduğu makalelerine dipnotta yer verir. Bu yazılar, İlhami Gökçen tarafından Türkçe’ye tercüme edilmiştir. *Rauf Yekta Fransızca Musiki Yazıları*, Ürün Yayınları, Ankara 2007.

⁵¹ Rauf Yekta, bu konuyu, “Osmanlı Mûsikîs’inde Çâryek, Sülûs ve Nısf Sadâlar”, *İkdam*, Sy. 1972, (29 K. Evvel 1899) başlıklı makalesinde anlatır. Bu makalede dostlarıyla üç diyez ve üç bemol kullanmayı kararlaştırdıklarını belirtir. Bkz. Çergel, s. 70; Yekta, *Türk Musikisi’nde dört diyez ve dört bemol işareti kullanır. Türk Mûsikîsi*, Çev. Orhan Nasuhioğlu, Pan yay, İstanbul 1985, s. 58.

⁵² Üstünde tek noktalı diyez, Rauf Yekta’nın üç numaralı diyezi, önüne geldiği sesi bir apotom (5 koma) değerinde tizleştirir. Bir çengelli, yine Rauf Yekta’nın üç numaralı bemolü, önüne geldiği sesi, limma (4 koma) değerinde pestleştirir.

Türk mûsikisinin Batı sistemiyle ifade edilmesinde, Batı sisteminin Osmanlı'ya nakli veya Osmanlı mûsikisinin matı notasyonu ile yazılıp çalınabilmesi sorunları o günlerin de devam eden sorunlarından biridir. Celal Esad, Batı'nın iki katı nağmelerimiz, Batı'dan çok farklı usûllerimiz ile meydana gelecek ezgilerin Batı mûsikisi ezgileriyle karşılaştırmanın mümkün olmadığını dile getirir.

“Bir makama giren bir çeyrek ses⁵³ Batı mûsikisindeki karşılığıyla ifade edildiği zaman Türk mûsikisinde o makamın ismi de oluşum biçimi de değişir. Hâlbuki bu makamı piyano gibi bir alet ile çalmaya kalkmak abes olur. Böyle çeyrek seslere sahip aletler ile yapılacak ahenkler şimdiki ilm-i ahenge de ne derece yaklaşıp yaklaşamayacakları kestirilemez.

Hemen yüze yakın olan makamlara gelince bunları burada birer birer anmak mümkün değildir. Bu makamların her birinin özel isimleri olduğu gibi tavır ve seyirleri de, ağaz edip karar kıldıkları nağmelerle belirlendiğinden ancak bilimsel ve uzun bir araştırma ile açıklanabilir. Bu taksimatın ne dereceye kadar doğru olup olmadığı ise ancak bir mûsikîşinas alimin incelemeleri ile anlaşılacaktır.” (s. 12)

Celal Esad'ın çalışmasının son başlığı ise *Türk Mûsikisinde Usûl* (s. 13) adını taşımaktadır. Türk mûsikisinde kullanılan usûllerin bir takım vuruşlardan oluştuğunu, aruz ilmi ile büyük bağlarının bulunduğunu ve bağlı oldukları hareketlere göre sınıflara ayrıldıklarını yazar.

Usullerde “düm tek, te ke, te ka” gibi lafızların kullanıldığını, bunlardan her birinin uzunluğuna göre vuruşların sayısının artacağını belirtir. Vuruşların nasıl yapılacağına dair bilgiler verir. “Düm”, sağ elin vurulacağına işaret etmesi ve “forte” vuruşu göstermesi, “tek” sol el ile vurulacağına işaret etmesi, “te ke”nin iki vuruşa denk olduğundan hem sağ ve hem sol ile vurulması gibi. Birkaç usûlün nasıl vurulacağına dair örnekler verir: Sekiz vuruşlu düyek, altı vuruşlu yürük ve sengin semaileri porte üzerinde göstererek vuruşların nasıl yapılacağını anlatır.

Birkaç basit örnekle yetindiğini ifade ederek, darb-ı fetih gibi 88 vuruşluk, uzun ve kolaylıkla anlaşılmaz usûller vardır ki bunları bazı özel kaideler edinmeksizin Batı notasıyla yazmanın mümkün olmayacağını belirtir. Özel kaidelerden neyi kastettiğini bilmiyoruz. Türk mûsikisindeki büyük usûllerin belenmesi ve icrası çok zor olduğu için bu vuruşları sadeleştirmeyi çok müzik bilimci düşünmüş ve ifade etmiştir. Zaten ender bestelenen bu eserler son yıllarda neredeyse hiç icra edilmiyor. Bun-

⁵³ Çeyrek ses ifadesini Rauf Yekta da kullanıyor, ancak şu açıklamayı yapmayı gerekli görüyor: “Çeyrek nağmeler” tabirine bakıp da (yegâh-aşiran) aralığının biri diğerine eşit dört kısma taksim edilerek 2 ve 3 ve 4 numaralı nağmelerin bu sûretle meydana geldiği anlaşılmalıdır. Buradaki “çeyrek” tabiri, 1 ve 5 numaralı tabii nağmeler arasında “dört” aralık ve binâenaleyh “üç” nağme bulunduğunu göstermekten başka bir mânâyı hâiz değildir” Bkz. Çergel, s. 528.

ların, sadece bu usuller anlatılırken kitaplara örnek olarak koyulduğunu görüyoruz. 88 vuruşlu darb-ı fetih usulünün zorluğundan bahsederken Rauf Yekta, “Bu usûlde bir beste yapılması veya bunu vurarak doğru bir şekilde icrası, ses mûsikisinde bir sanatkârın ustalığının *son haddi* olarak kabul edilir” der ve bu usûlde kendi ifadesiyle “oldukça seyrek rastlanan” bir eseri, örnek olarak eserine alır⁵⁴.

Celal Esad, usûlleri o gün Türk mûsikîşinaslarının ancak kulaktan öğrenip öğrettikleri için, teorisini bilimsel olarak gösteremediklerini sözlerine ekler. Hatta der ki, “1269 tarihinde Haşim Bey merhum tarafından tertip edilen ve basılan bir mûsikî mecmuasındaki kısa ve açık olmayan birkaç satırla sonraları bu eserden alınarak yazılmış şarkı mecmualarındaki bazı eksik tariflerden başka bir şey bulmak mümkün olmuyor.” Bu kulaktan öğrenme ve öğretmenin (meşk) mûsikimize büyük kayıplar verdiğini belirterek, zamanın en önemli müzik bilimcisi Rauf Yekta’dan bir alıntı yaparak görüşünü destekler. Rauf Yekta, hocasının o tarihlerin en muktedir bir mûsikîşinası olmasına rağmen, mûsikî konusundaki bilgisinin ameli (meşke dayalı) olmasından dolayı, kendisine sorular sorulduğu zaman cevaplamaktan kaçındığını, “mûsikimizi anlayabilmek için önce meşk etmeli” şeklinde cevap verdiğini aktarır⁵⁵.

Diğer başlıklarda da yer yer değindiği nota yazımı meselesine dönerek Türk mûsikîsinin düşüş sebebinin ‘unutulma’ olduğunu vurgular. Türk mûsikîsinin unutulmaktan kurtarmak için notanın kullanılmasını, yaygınlaşmasını savunur. Türk mûsikîsinin layıkıyla yazmak için özel bir yazı tarzı aramayanların “Türk mûsikîsi nota ile öğrenilemez” düşüncesinin arkasına sığındıklarını belirtir. Celal Esad’ın isteği, Türk mûsikîsinin tam olarak ifade eden bir nota yazısı geliştirilmesidir. Türk mûsikîşinaslarının çoğunluğunun meşkle öğretime devam ettiklerini, Batı mûsikîsine aşına olanların ise Türk mûsikîsinin, Batı usûlleriyle ifade etmeye çalıştıklarını, bunun da Türk mûsikîsinin yanlış bir tarzda yazılmasını ve yaygınlaşmasını doğurduğunu söyler.

Usûllerin yazımı konusunda önerdiği bir şey var, o da bir usûl kaç vuruştan ibaret ise batuta denilen bir “mezur” içinde o kadar vuruş bulunmalıdır. Ancak vuruş sayısı çok fazla olan usûllere bir takım çizgilerle alt taksimler konabilir. “Bu tarz yazının yerleşmesi meraklı ve muktedir bir mûsikîşinasın bazı esaslı kaideler icadına bağlıdır. Bu olmadıkça şu anki yazı tarzı ile Şark usûllerini layık vechile yazmak mümkün olmaz. Çünkü aksi taktirde kuvvetli ve zayıf vuruşları gösteren ve düm tek ile gösterilen “forte” ve “faible”lerin yeri değişerek usûl başka bir vezinmiş gibi olur.” (s. 15)

⁵⁴ Yekta, *Türk Musikisi*, s. 133.

⁵⁵ Rauf Yekta’dan yaptığı bu alıntı, İkdâm’da “Mûsikî-i Osmânî’de Usûl” (Sayı 4538, 18 K. Sâni 1907) başlığı altındadır. Bkz. Çergel, s. 150-151.

b. “Muhlis Sabahattin ve Sahne Mûsikîmiz”

Celal Esad'ın mûsikîyle ilgili Türk Tiyatrosu'nda yayımlanan bu yazısını da kısa olduğu için çalışmamıza aynen koymayı uygun gördük:

“Bir memlekete mahsus olan sanat duygusunu mesela resimde, mimari-de, edebiyatta, mûsikîde hakkıyla ifade edebilmek için o duygu ile dolu olmak gerekir. Bir Fransız veya bir Alman ne kadar büyük bir sanat sahibi olsa diğer bir memleketin lisanı ile ifadede bulunamaz. Oadaki sanat tezahürleri sırf mensubu olduğu cemiyetin zevkinde olan şeylerdir. Bir sanatkarın bu millî duyguyu ifade edebilmesi ancak ona ecdattan miras kalmış olan zevkin, muhitten aldığı tesirlerle inkişaf ederek bir millî karakter kazanmasıyla mümkündür. Bunun içindir ki bu kabiliyetle doğmamış olan Türk, cemiyetimizin zevk ananesine hitap eden eserler yaratamaz. Dünya sanatı bakımından belki çok güzel şeyler yapabilir fakat bunlar millî olamaz.

Muhlis Sabahattin böyle atavik bir duygu ile doğmuş ve cemiyete has olan zevki, tamamı ile ruhuna sindirerek onu ifade kabiliyetini kazanmış bir sanatkarıdır. Eğer müzik ilmini ve çok sesli mûsikî terkibine lazım gelen kaideleri öğrenmiş olsaydı, hiç şüphesiz ki Wagner'in Alman ve Çaykovski'nin Rus çok sesli mûsikîsini meydana getirmesi gibi Muhlis de dünya çapında çok sesli Türk mûsikîsini ortaya koymak mazhariyetine ermiş olabilirdi.

O bütün manasıyla ampirik bir sanatkarıdır. İçinde doğan nağmeleri ancak pek iptidai ve basit olarak ifade edebilir fakat bütün duyduklarını söyleyemezdi. Bunları tek ses ile nağme olarak ifadeye başlayan Muhlis'in kulaktan işite işite edindiği armonili mûsikî, bir lisanın gramerini öğrenmeyerek sırf kulaktan işitme sureti ile söylenen, halk şairlerinin yaptığı edebiyata benzer. Muhlis'ten daha önce Çuhacıyanların, Haydar Beylerin daha sonraları da birçoklarının bu hususta yaptığı tecrübeler de vardır. Fakat bunların hiç biri bu işte Muhlis kadar muvaffak olamamışlardır. Bunun sebebi, teknik bakımından Avrupalılaşıırken aynı zamanda işin millî tarafını muhafaza edememeleridir. Hâlbuki Muhlis, Garp tekniğinde kuvvetli olmadığı için nağmelerini gayet basit olarak ahenkleştirmek mecburiyetinde kalmış ve bu noksan dolayısıyladır ki Türk karakterini bozmamıştır.

Yukarıda, bu zat eğer Garp tekniğine tamamıyla hakim olsaydı dünya çapında bir Türk bestekârı olabilirdi, demiştik. Fakat şu noktayı da ilave edelim ki Avrupa tekniğinin Türk nağmelerine tatbikinde lazım gelen ölçüyü geçip de Garp mûsikîsine intibak eden bir yolda gitmiş olsaydı belki bu günkü kadar millî duyguya hitap eden eserler yaratamayacaktı. Nitekim Çuhacıyan'ın Leblebici Horhor'u çok sesli mûsikî bakımından daha mükemmel olduğu halde Muhlis'in eserleri millî şive itibarıyla ona üstündür. Bugün halkın onu kendisine diğer birçoklarından daha yakın bulması mûsikînin -Garp tekniğinin bizim mûsikîye elverişli bir surette tatbik edilmemesi yüzünden- millî nağmeleri bozan akorlarla yabancılaştırılmamış olmasındandır.

Şurası muhakkaktır ki eğer Muhlis çok sesli müzikî terkibine lüzumlu kaidelere sahip bulunsaydı, kendisinde mevcut atavik sezgi sayesinde bugün hala beklemekte olduğumuz modern Türk müzikîsinin temellerini atmaya muvaffak olabilecek bir sanatkârdı. Her halde ismi müzikî tarihi-mize girecek olan bir şahsiyettir.”

6. Sonuç

Osmanlının Batılılaşma sürecinin en yoğun yaşandığı bir dönemde dünyaya gelen bir Türk bilim ve sanat adamının müzikî alanındaki çalışmaları, bizlere, o döneme özgü önemli ipuçları vermektedir. Yaşamı boyunca Türk’e ait bir sanatın varlığını savunmuş, bunun için çalışmış, Osmanlı’nın son yıllarında, millî sanatın gelişmesi, ülkenin modernleşmesi için çalışmış, yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin kültürel temellerini atan az sayıda entelektüelden birisi olan Celal Esad’ın müzikî konusunda neler söylediği bizim için önemlidir. O dönem, bazı Türk entelektüellerin, Türk sanatı, tarihi, müziğinin kendine has bir kimliği olduğunu ortaya koymak için çalıştığı yıllardır. Türk sanatını ilk kullanan bu kavramın içini doldurmak için yıllarını veren Celal Esad’ın Türk müzikîsi için yapılması gerekenleri kısmen özetlediği bir çalışmayı bu yazımızla ortaya koymuş olduk. Celal Esad’ın müzikî ile ilgili görüşleri, sorun olarak saydığı hususlar ve çözümleri şöylece özetlenebilir:

Türk’ün diğer milletlerden ayrı bir müziği ve kültürü vardır. Doğu müzikîsinin tek varisi Türk müzikîsidir ve Batı’nın Türk müzikîsinden alacak çok şeyi vardır. Batı’dan, sanatın bilimsel yönünü almalıyız. Müzikîmizi canlandırmak için de oradaki havaları değil, müzikînin ilmini almalıyız. Diğer bir ifadeyle teknik bakımdan Avrupalılaşırken, millî yönümüzü kaybetmemeliyiz. Çok sesliliğe açık olmalı ama müzikîmizin millî özelliklerini korumalıyız. Kabiliyetli müzikîşinaslar çıkarak Anadolu içinde seyahat etmeli, millî ve eski havaları toplamalı onlar üzerinde araştırma yaparak Türk müzikîsinde bir uyanma devri meydana getirmelidir. Batı notasıyla müzikîmiz, usûllerimiz tam olarak yazılamamaktadır. Müzikîmizi tam olarak yazabilmek için özel kaideler gereklidir. Kulaktan öğrenme-öğretme metodu müzikîmizin unutulmasına ve kaybolmasına sebep olmaktadır. Bu sebeple nota kullanımı yaygınlaştırılmalıdır.

Kaynakça

Ahmet Mithat Efendi, “Makâlât, Saadetli Salih Zeki Beyefendi Hazretlerine” *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı 6385, s. 3-4; 2 Şubat 1899.

Aksoy, Bülent, *Geçmişin Musiki Mirasına Bakışlar*, Pan yay. İstanbul 2008.

Arpad, Burhan, “Muhlis Sebâhattin Hayatı ve Eserleri”, *Türk Tiyatrosu*, Yıl 19, Sayı 202 (Mart 1947).

_____, *Büyük Halk Bestecisi Muhlis Sebahaddin, Hayatı, Eserleri, Musikimizdeki Yeri*, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1947.

- Arseven, Celal Esad, *Türk Müsiki ve Yeniçeri Mehter Muzikası Hakkında Mütalaat*, Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1327 (1911-1912), 1-15.
- _____, *Türk Sanatı*, Cem Yayınevi, yy, 1984.
- _____, *Sanat Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul 1975, I, 3.
- _____, “Viyana Halkı Konseri Beğendi” *Dünya*, sayı: 2643, 7 Şubat 1960.
- _____, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*, Haz. Ekrem Işın, İletişim yay, İstanbul 1993.
- _____, “Muhlis Sabahattin ve Sahne Musikimiz”, *Türk Tiyatrosu*, yıl 19, sayı 202 (Mart 1947).
- _____, “Sanayi-i Nefisenin Lüzumu”, *Malumat*, sayı: 55 (26 Eylül 1312).
- Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı, “Celâl Esat Arseven İle Görüştüm”, *Yeni Adam*, sayı 473 (20 Sonkanun/Ocak 1944).
- _____, “Celâl Esad Arseven İle Görüştüm”, *Yeni Adam*, sayı 474 (27 Ocak 1944).
- _____, “Celâl Esad Arseven İle Görüştüm”, *Yeni Adam*, sayı 475 (3 Şubat 1944).
- _____, “Celâl Esad Arseven”, *Yeni Adam*, sayı 838 (Haziran 1971).
- _____, “Prof. Dr. Celâl Esad Arseven”, *Yeni Adam*, sayı 910 (Haziran 1977).
- Çergel, Muhammed Ali, *Raûf Yektâ Bey’in İkdâm Gazetesi’nde Nesredilen Türk Müsiki Konulu Makâleleri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.
- Diyarbakirli, Nejat, “Türk Sanatının Büyük Kaybı Celal Esad Arseven”, *Türk Kültürü*, sayı 113 (1972).
- Eyice, Semavi, “Celal Esad Arseven”, *Belleten*, c. XXXVI, sayı 142 (Nisan 1972).
- _____, “Arseven, Celal Esad”, *DİA*, c. III.
- Farmer, Henry George, *Onyedinci Yüzyılda Türk Çalgıları*, Kültür Bakanlığı Yay., Ank., 1999.
- Gazimihal, M.R., *Türk Askeri Muzikaları Tarihi*, Maarif V. İstanbul 1955.
- _____, *Türk Nefesli Çalgıları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1975.
- Gökçen, İlhami, *Türk Musikisine Katkılar*, Ürün Yayınları, Ankara 2008.
- Güneş, Mustafa, “Klâsik Türk Kültürü Açısından Yahya Kemal”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 155 (Nisan 2005).
- Işın, Ekrem, “Celâl Esad Arseven Üzerine” (Celal Esad Arseven, *Eski İstanbul*, haz. Dilek Yelkenci, İstanbul 1989, kitap içinde).
- Kırdar, Edibe (Dolu), “Harika İhtiyar Öldü” *Hayat*, Sayı 49 (2 Aralık 1971).
- Kuban, Doğan, “Celal Esad Arseven ve Türk Sanatı Kavramı”, *Mimarlık*, Sayı 72 (Ekim 1969).
- Olker, Burhan, “Ârif Paşa (Ressam)”, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. II.
- Özer, Bülent, “Celal Esad Arseven”, *Mimarlık*, Sayı 72 (Ekim 1969).
- Öztuna, Yılmaz, *Türk Musikisi Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1990.
- Sanal, Haydar, *Mehter Musikisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964.
- Serin, Muhittin, “Ârif Mehmet Paşa”, *DİA*, c. III.
- Sinemoğlu, Nermin, “Celal Esad Arseven”, *Celal Esad Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri Bildirileri*, Mimar Sinan Üniversitesi Matbaası, İstanbul 2000.
- Tanyeli, Gülsün, “Türkiye Köprüleri” *Türkler*, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, c. XII.
- Taranç, Berrak, *Operet Kralı’nın Gizli Dünyası Muhlis Sabahattin*, yy., İzmir, 2005.
- Uymaz, Bora, *Şehbal’de Müsikî Yazıları*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi S.B.E., 2005.
- Üngör, Etem, *Türk Marşları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara 1965.
- Ünsal, Behçet, “Celal Esat Hoca”, *Arkitekt*, Sayı 345 (1972).
- Yekta, Rauf, *Türk Müsiki*, Çev. Orhan Nasuhioğlu, Pan Yay., İstanbul 1985.